

ДР. ВАСИЛЬ СІМОВИЧ

ГРАМАТИКА
УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ

TULA-online.org

EX LIBRIS

Др. Василь Сімович

ГРАМАТИКА
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

для самонавчання
та
в допомогу шкільній науці.

Друге видання з одмінами й додатками.

Київ-Ляйпціг

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ.

КОЛОМІЯ
Галицька Накладня.

WINNIPEG MAN.
Ucrainian Publishing.

В тексті дві ілюстрації.

Передмова до першого видання.

ДО ЧИТАЧА.

Ця книжка має свою історію.

Зразу мені думалося подати коротенький нарис української граматики, позібрати всі цікавіші явища нашої мови, та, порівнявши їх із російською граматикою, пустити їх у світ невеличкою книжечкою. З такою думкою я надрукував у Раштаті в 1916. р. „*Коротку поуку для коректорів*“, яка зробила свою прислугу, але — тепер ніде вже її не побудеш¹⁾.

Однаке з часом плян поширився, і з нарису, яким мала бути ця граматика, виросла досить здорова книжка.

Що правда, це ще й тепер не *повна* граматика нашої мови. Та все ж таки вона містить у собі майже все те, що *поки-що* потрібне тим, що хочуть знати, як виглядає українська мова.

Ця граматика *ненаукова*. Не такі часи, щоб можна собі сісти спокійно, обікластися зі всіх боків матеріялами та

¹⁾ Її двічі, не назвавши автора, передруковано в 1917. р.: у Білій на Підляшшу й у Фрайштадті (в Австрії), оба рази під заголовком „*Коротенька українська правопись*.“ Та, нарешті, я сам сильно переробив її, спопуляризував, — книжечка призначена для полонених Українців, що вміють по московському писати — приспособив до теперішнього (урядового, т. зв. гринченківського) правопису, вживаного в Наддніпрянщині й видав під заголовком: Василь Верниволя „*Як стати по українському грамотним*.“ — коротка українська правопись із додатком: „*Дещо з української граматики*“, Зальцведель, 1919. р. Книжечка вийшла накладом Української Військової Місії в Берліні.

списувати з них книжку. І де їх набрати, тих матеріалів? Що було в голові, те стягнуто на папір. А коли можна було де дістати яку книжку, щоб на неї покласти ся та списати з неї приклади, то я це зробив. За те, що списав із памяти, не ручу, чи воно списане вірно. Колись буде можна перевірити й переправити . . .

Та й не така мета цієї книжки, щоби служити для других джерелом виводів, та ще й наукових. Вона — граматика *практична*, має собі за завдання в найкоротчому часі зазнайомити читачів із найважливішими *законами української мови* та прикласти ті закони до життя, себто, використовувати ті закони в мові та на письмі.

Писуючи цю книжку, я мав на увазі всіх тих, що вже хоч трохи познайомлені з граматиною, хоч би й російською. То так із книжки можуть користати всі, що хоча трохи вчили ся, що скінчили хоч би й найнижчий тип народної школи в Росії. Я старав ся так доступно розкласти, щоб усі могли книжку зрозуміти. Чи мені це вдало ся, то вже скажуть ті, що перечитувати муть мою граматику.

Але передусім я мав на оці наше *вчительство*. Вихованого в російській школі, познайомленого зі старими методами навчання цього предмету, мені бажало ся нашого українського вчителя повести цією книжкою на иньчий, новий шлях розуміння цієї гарної, бо *живої*, науки. А щоб це розуміння в ньому самому не зачинило ся, щоб воно ширило ся далі, я укладав цю граматику так, що звертав увагу на *спосіб*, як би то цього предмету *вчити других*. Досить буде тільки придивити ся до цілого укладу, до того, як я розяснюю поодинокі явища, щоб упевнитися, що в мене така була думка.

Не всі частини граматики однаково докладно розібрані. Але ж бо й у цих тяжких часах треба дивити ся на те, що для нас *зараз* найважливіше.

А найважливіше для нас то те, щоб ми навчили ся *правильно* (як це розуміти, гляди далі) *живити* значків на *звук*, що їх має українська мова, та *форм*, якими вона розпоряджає.

Через те дві перші частини граматики вийшли куди ширшими, ніж третя — наука про речення. Але й тут, хоч

що правда, коротко зібрано все найважливіше, що треба би знати у практиці.

Ще одна причина, чому дві перші частини вийшли більші, ніж третя. Багацько законів, які відносять ся до складні, поміщено в перших частинах, щоб за ними не дуже шукати. І загалом *системи* я не дуже додержував ся, а вміщував поодинокі явища там, де думав, що вони читачеві найшвидче впадуть у вічі (н. пр., ступіновання прикметників при відміні їх, повстання прислівників при самих прислівниках і т. д.).

Само по собі, що в цій книжці грає немалу ролю розяснення граматичних назв, які виведено теж методичним способом так, що тими вказівками може користуватись і український учитель, і читач із народа, який цікавиться ся українською граматиною.

Щоб читачеві, який учив ся в російській школі російської граматики, ще яснїші стали ріжницї з російською мовою, щоб він іще лїпше впевнив ся, що українська мова *самостійна*, що має свої *окремї* закони, зовсім не такі, як у російській мові, граматику уложено так, що легко покласти в думці побіч себе явища в обох мовах і поробити з того відповідні висновки.

Я вважаю, що цей час для науки української мови *переходовий*, й саме тому вибрав цей шлях. Пізніще цього не буде треба, бо перед нами не будуть уже вічною марою стояти закони російської граматики, які ми придбали собі тяжкими зусиллями. Тепер же нїяк іще не можуть вилетїти з тямки всі ці „іменітельні“, „существітельні“, „междуметїя“, „ятї в корне“ і т. д. — то так треба було з тим лічити ся.

Наголосів у книжці скрізь я не давав ізза технічних причин. У друкарні їх небагато, треба було вдоволяти ся чимнебудь, ставити наголоси хоч там, де вони були конечні. Зрештою, для такої мети, з якою писана ця книжка, я вважаю, що це хиба не велика, тим більше, що в нас наголос іще не устаткував ся.

Пускаючи у світ оцю *практичну граматику*, я нічого більш не бажаю, як тільки того, щоб вона послужила доброму

ділу, щоб із неї читачі набрали ся поваги до рідної мови, щоб, пізнавши її закони, впевнили ся в тому, що вона й гарна, й багата й формами, і словами, й що вона має такі завдатки розвитку, що нею вискажеш усі найглибші думки й найтоньчі почування!

Раштат, у липні 1917 р.

Передмова до другого видання.

Не минуло року, як зайшла потреба видати цю книжку удруге. Перший наклад — п'ять тисяч — розійшов ся розмірно швидко. На Україну попало всього 2000 примірників, і їх розхоплено на протягу двох тижнів, дарма, що продавці, цілком небажано й без інтенції видавців — таборове товариство „Український Рух“ у Раштаті — і самого автора, й „Союза визволення України“, що допомагав виданню, визначили велику на той час (1918. р.) ціну, 10 карбованців за примірник.

„Практична граматика“ — такий був її заголовок у першому виданні — зустрінула ся з прихильними відгуками. Крім дуже прихильної рецензії д. В о л о д и м и р а Д о р о ш е н к а в „Віснику політики, літератури й життя“, ч. 33, стор. 486, який обговорював книжку загально, мені попав у руки ще й гарний огляд проф. Є в г е н а Т и м ч е н к а у „Книгар“ і з 1918 р. (стор. 716—718). Чи ще хто де писав про неї, мені невідомо. Із приватних голосів назву лист мінхенського слявіста проф. Б е р н е к е р а й радника Г а р т н е р а, який, ізокрема, був ласкав указати на деякі хиби в книжці. Всі вваги я прийняв довідома, використав у цьому виданні і складаю за них на цьому місці свою щирю подяку.

Нове видання виходить т р о х и переробленим, по біль-ше н и м — головно щодо прикладів — і, може, з технічного боку кращим. На ж а л ь, у самому укладі не треба було ще робити ніяких змін, бо від минулого року не то мало, але таки нічого не змінило ся в нашому шкільному життю . . .

І, на жаль, задля невідрадних політичних обставин, далеко на чужині, не можна було її подумати про те, щоби перевірити весь матеріял. Що одначе можна було добути, я використав у цьому виданню та провірив. Бо хоч це книжка не наукова в такому розумінню цього слова, як ми його вживаємо, а практична, але ж без джерел її пускати не можна, вже хоч би й того, що в нас що не друга людина або „фільольог“ або письменник, і вважає за необхідне забірати слово у справах мови, та що відбитися від неї, в інтересі справи, можна тільки, покликавшись на якийсь прийнятий уже авторитет. Докладну провірку цілого матеріялу — доводить ся відікласти до нового видання. Одне ж можу завважити, що майже всі граматики, які появили ся в нас ув останніх двох роках, я мав під руками, докладно їх переглянув і використав, що міг, використав і граматичну термінольоґію, ухвалену комісією мови при „Українському Товаристві Шкільної Освіти в Києві“ з 1917. р. та, що вважав за потрібне, взяв до своєї книжки (гл. стор. 16).

Ніяких змін я не заводив у цьому виданню у право-п и с і. Не з якоїнебудь „галицької“ впертости, або з яких иньчих причин, а попросту задля свого розуміння дисциплінованости і в такій дрібниці, як правопис (гл. стор. 17). Я в цьому певен, що цей правопис — я зву його науковим, бо в ньому є наукові основи — будуччини не має, що життя візьме своє (воно вже, може, і взяло!), і цей правопис уступить місця иньчому. Як практичний учитель, я добре знаю, яку мороку наводить у початках на учнів „ї“ у тих частинах нашої землі, де не чується різниці між обома „і“ (гл. § 55, Заввага). Що важко воно дасть ся селянинові й робітникові, про те я теж переконав ся, навчаючи правопису по таборах полонених Українців. Що більш, моя думка така, що краще хай завалить ся вся науковість правопису, коли він має

спиняти грамотність межи народом або поділяти людей на добре-, слабо- й малограмотних! Та все ж я не зважую ся в цій книжці, призначеній у першу чергу для вчителів, переходити вже *тепер* на т. зв. практичний правопис, доки в цій справі не сказала ще свого слова наша найвища наукова інституція, цим разом уже *Українська Академія Наук у Києві*.

Берлін, у лютому 1919. р.

Д-р Василь Сімович.

У В І Д.

1. ЩО ТАКЕ ГРАМАТИКА Й ЯК ЇЇ РОЗУМІТИ.

Грамматика — слово грецьке. Колись воно значило стільки, що тепер наша азбука. Отже в нас ще й досі звуть *грамотою* — штуку писати та читати, *граматка* — це буквар, *грамотний* — це такий чоловік, що вміє читати та писати. Ми все ще балакаємо про неграмотних, поганенько грамотних та добре грамотних. У цих словах усе ще містить ся давнє значіння слова „граматика“.

Тепер під граматикою розуміють *збір законів*, які є в якійсь мові. Мова річ жива, і все, що живе, має свої закони, по яким живе. Так, як сама природа. Ці закони пізнаєть ся по *явищах*. І мова, як кожна природна річ, має свої *явища*. Ті явища одні на одні впливають, одне явище друге витискає, щоб собі зайняти його місце в мові, то через те й закони мови змінюють ся, і разом із тим зміняєть ся й мова.

Мов на світі багато. Одні живуть та розвивають ся, другі гинуть, розвинувши ся, треті завмірають, що не встигли ще й розвинути ся. Це так цілком, як у природі: одне живе, друге гине старим, третє пропадає, не дійшовши до свого розвитку.

Звичайно поділяємо *мови* на
живі й мертві.

Живі — то такі мови, що ними тепер люде балакають, *мертві* ж такі, що ними колись люде балакали, писали навіть книжки, — але з часом перестали балакати, то так вони й замерли. До мертвих мов належать: *єврейська* (не

змішувати з *жидівською*, живою мовою, якою балакає жидівський народ), *латинська*, *грецька*, *церковно-словянська*.

Щоби знати ці мови, треба їх вивчити з книжок, у яких зібрані закони цих мов.

Колись людство думало, що тільки той розумний, хто знає мертві мови. От і через те скрізь по школах тільки ці мови були в пошані, на живі ж мови ніхто не звертав уваги. Але що мертвою мовою ніхто вже не балакав, то щоб її вивчити, треба було всі її закони, цілу її граматику, вбити собі в *голову*, витвердити її досконально, словом: треба було *вивчити її на-пам'ять*.

От із цього то й вийшов погляд — навіть і тоді, як уже живі мови почали шанувати —, що граMATика має за мету витверджувати на-пам'ять усе те, що в ній зложено.

Через те граMATика у школі стала *найгідкіцим предметом науки*, всі її бояли ся, як вогню, й ненавиділи її, як щось осоружне та дике.

І цьому нема чого дивувати ся. Людський ум насильства не терпить, а казати комусь витверджувати граMATичні правила на-пам'ять — це насильство. А ось таке насильство сповнювала в нас школа не тільки в науці граMATики мертвих мов, але й *живої*, та тільки правда — *чужої для нас*. Московський царський уряд сказав собі колись, що ми, Українці, такі ж Руські, як Москалі, й насильно завів московську мову до наших шкіл.

Ураз із цією мовою прийшла і граMATика цієї мови. З граMATикою ж московської мови прийшло *нове насильство* — стара система науки: наших дітей приневолювали виучувати закони *московської граMATики на-пам'ять*, на те хибя, щоб зогидити дитині раз на все цю науку, приневолювали витверджувати „*нарсція*“ та „*ль єз корнь*“, і то частенько на те тільки — головно на селі — щоб, коли прийдець ся селянинові написати щонебудь, написати цілком не так, як приписано!

От і через те граMATика вважала ся в нас і все ще вважаєть ся зненавидженою наукою, от і через те в нас так мало добре грамотних. Правда — є ще й иньчі причини, але ця причина чи не найважніща.

Та коли до чужої, хоч і живої, мови можна б іще сяк-так прикласти правило: „заучуй на-пам'яць граматику“ (тепер зовсім не так уже учать чужих мов, не з граматики вчать, а просто практикою, балакаючи відразу чужою мовою) — то до граматики

рідної мови

прикладати це правило, значить: *єрیشити*.

Не можна забувати, що кожний із нас рідну мову знав сяк-так із дому, розмовляв нею дитиною, чув на вулиці, на селі, та що тільки призабував її в чужій школі та через иньчі причини, от хоч би через салдаччину. *Учити ся на-пам'яць* того, що вже *знаси* — шкода часу, та ще й до того — це дурниця!

2. ЯК ЖЕ ТОДІ РОЗУМІТИ НАУКУ ГРАМАТИКИ.

А так, що граMATика нічого *не приписує*, вона самовільно нічого *не творить*, сама *не укладає*, а тільки збирає все те, що в мові є, сортує, розбірає, звідкіля що взяло ся та куди належить — словом: із усього цього матеріялу, що в мові є, *складає закони* й більш нічого!

Увесь цей матеріял, який граMATика розбірає, у нас *самих є*, тільки що ми ним *несвідомо* користуємо ся, вживаємо його так, як нам наше *чуття* каже. А граMATика на те, щоб дати нам *свідомість*, чому ми кажемо так, а не инакше (що „я бою ся *чоловіка*“, а не — „чоловікові“, що я „*придивляю ся чоловікові*“, а не — „чоловіка“), чому ми тоді вживаємо того слова, а другий раз иньчого (що на кравця кажемо *кравець*, а на його жінку — *кравчиха*, вчитель — *великий*, а вчителька — *велика*), чому ми вживаємо тоді такої форми, а иньчим разом инакшої, словом — *граMATика освідомлює з законами мови* так, як фізика з законами природи, геологія з законами творення землі і т. д.

Ми бачимо блискавку, чуємо грім, а що воно таке, то це вияснює фізика. Таксамо ми вживаємо слів: *камінь*, *камінець*, *камінчик*, *камінниця*, *камінюка*, де треба й як треба, але аж граMATика вияснює й освідомлює нас із тим, чому ми так кажемо, а не инакше. І як нам треба світла в тому,

чому блискає, чому горить — таксамо треба нам знати, чому ми так говоримо, а не инакше, через те нам треба *знати граматику*. Але ж як нікому не впаде в голову вчити ся на-пам'ять, чому дощ падає, чого блискає, — *так нехай нікому й не думається вчити ся граматики на-пам'ять!*

Ще одне завдання має граматика, крім того, що вона освідомлює нас із законами мови.

На світі немає двох людей, щоб *однаково* балакали: кожний має все щось таке в собі, що його мова відрізняє його від другого. Але ж усе-таки люде, що живуть у якомусь селі, чи місті, більш-менш однаково балакають, уживають тих самих слів, і по тому, як вони говорять, і по словах їх, зараз пізнати, звідкіля вони. Кожне село, кожне місто має свою *говірку*, отже мова народу ділиться на багацько говірок. Одна говірка, яка ще найбільш зрозуміла для всіх, стає з часом *мовою письма*.

Як хто хоче написати яку книжку й забажає, щоб усі в народі його зрозуміли, то він уже кидає говірку свого села й береться писати цією говіркою, що найбільше зрозуміла для всіх. Таким чином витворюється *письменницька мова*, що також собі говірка, але що вона ввійшла до письменства, що нею пишуть книжки, й далі, що нею вчать по школах, що її вживають по урядах, і найважливіше, що вона для всіх зрозуміла — то вона і стає *спільною мовою цілого народу*.

Але ж у цій спільній мові є *свої закони*, що нераз відрізняють її потрохи від усіх иньчих говірок. То на те вже є *граматика* письменницької мови, щоб *контролювати*, чи те, що я скажу, буде для всіх у народі зрозуміле, чи ні, чи те, що я напишу, розберуть усі так, як я хотів сказати. От задля того треба знати граматику, щоби сконтролювати, чи те, що я скажу, чи напишу, буде *по-письменницькому*, або, як то кажуть, *правильно, чи ні!*

Розуміть ся, що *всі люде балакають правильно*. Кожне слово в народі, кожна форма — усе *правильне*. В кожному селі, в кожному місті правильно балакають, але тільки для *того села, чи міста*. І салдат, що було вийде з війська, теж правильно балакає *по-салдацькому*, для себе. *Кожний для себе балакає — правильно*. І задля того можна і скласти

граматику кожного села, чи міста, можна найти закони (хоч як це тяжко!) в салдацькому жаргоні. Тільки ж це непотрібне. Усюди потрібне *єднання*, потрібне воно й тут.

Тому то як ми щонебудь творимо *на письмі*, то вживаємо такої мови, щоб була нам усім спільна, вживаємо *письменницької* говірки, письменницької мови. *Вона одна тоді являєть ся правильною, а всі інші говірки єже нібито неправильні.*

А щоб розібрати ся, що „*правильне*“, а що „*неправильне*“, то на те є граматики письменницької мови. Вона розбірає, котрих форм уживати, котрих ні, як вимовляти яке слово, як його написати, як іскладати слова до купи, щоб усім було зрозуміло, вона розсіває всі сумніви, чи що по літературному, чи ні.

А ця граматика — це граматика письменницької мови на Україні.

3. ЩО ТАКЕ УКРАЇНСЬКА ПИСЬМЕННОЦЬКА МОВА.

Українська мова — славянська. Вона посестра сербській (хорвацькій), болгарській, словінській, руській (московській), польській, білоруській, чеській та словацькій. Звичайно залічують її до *східної* групи славянських мов, до якої належить іще московська та білоруська. Але ж сюди належить вона тільки подібністю *форм* (відміною); *звуковими своїми законами* вона наближаєть ся до південнославянських мов, до сербської та болгарської.

А тому, що всі славянські мови знають *відміну*, то й українська мова враз із усіма славянськими мовами (тай романськими, як ось: італійською, французькою і т. д., і германськими: німецькою, англійською, шведською, данською і т. д.) належить до т. зв. *відмінних мов*¹⁾ у світі.

Як усі мови, має й українська мова і свою письменницьку мову, має і свої говірки.

Великий простір заселений українським народом і, здавало ся б, багацько в українській мові говірок. Звичайно, говірки є, але як на такий великий простір, то їх розмірно

¹⁾ Є ще такі мови, як ось фінська, татарська, японська, які відмінні не знають, а ось китайська (хінська) мова — це знов пнчий рід мов.

мало. Із тих говірок вирізняють ся мова Закарпацьких Українців, деякі галицькі й буковинські говірки (Гуцули, Лемки, Бойки, Підгір'яни), мова Поліщуків і мешканців північної Чернігівщини. А так, у цілому, ще трошечки своєю мовою вирізняють ся хіба що західноукраїнські говірки (галицькі, західно-волинські, західно-подільські). Зрештою ж, одна говірка поволеньки, непомітно переходить у другу. Через те воно не диво, що *українська письменницька мова зрозуміла скрізь на цілому просторі України.*

Українська письменницька мова розвинула ся з *наддніпрянських говірок.* Це мова Київщини, Полтавщини та південної Чернігівщини.

На це складало ся багатько причин. Ми назвемо найважливіші.

Наддніпрянина — серце України. Там же лежить Київ, що все був осередком українських духових інтересів. Цей наш край на протягу цілої нашої історії був видовищем великих подій, сюди *переходило* в різні часи багато наших людей. Візьміть тільки еміграцію Подоляків на Слобожанщину в XVII ст., і вона йшла наддніпрянською країною. А всі ці перегони людей із лівого боку Дніпра на правий за часів „Руїни“? А всі ці пересування влади гетьманів із лівого боку Дніпра на правий? Усе це мусіло відбитися й на мові, й на її розвитку. Одні люде до других прислухували ся, одні від других слова переймали так, що поволеньки ріжниці в говірках вирівнювали ся, і з часом і ті люде, що тільки переходом побували над Дніпром, і ті, що лишали ся, балакали вже більш-менш однаково.

Наддніпрянські говірки найбільш *одностайні* щодо свого складу; вони дуже зрозумілі для людей із иньчих сторін України, виявляють найбільшу зі всіх говірок кількість слів, у мові Наддніпрянців багато гарних образів, до того народ балакає там, немов співаючи, має багатько гарних пісень, і їх більш, ніж у иньчих наших людей, і т. д.

Але найважливіше, чому наддніпрянські говори стали основою нашої письменницької мови, то це те, що звідтіля *пійшло наше нове письменство.*

Хто як не Полтавець *Котляревський* почав у нас перший писати народньою мовою? І всі письменники до *Шевченка* теж Наддніпрянці. Рямки нашої письменницької мови, з

чисто народньої на мову інтелігенції, розширили Борзенець *Куліш* і Полтавець *Старицький*. Найкраща щодо складу слів мова в Киянки *Марка Вовчка* та Полтавця *Панаса Мирного*, словом, — усі найкращі письменники, яким доводилося *творити* письменство, або самі родом *із над Дніпра*, або жили *над Дніпром*.

Але ж наше життя так і складалося, що самій Наддніпрянщині не судилося довести до краю розвитку нашої письменницької мови. Варварська заборона українського письменства в Росії, царським указом із 1876 р., перенесла наше письменство до тої частини України, що належала до колишньої Австрії. Тутечки була більша змога витворити ся нашому цілому національно-політичному життю, для того знову треба було розширювати рамки письменницької мови.

Через те, що між обома частинами України прокинуто непрохідну колоду указом із 1876 р., прикарпацькі (колишні австрійські) Українці мусіли частенько обмежувати ся на своїх власних говірках, мусіли на основі своїх говірок творити те, чого від них вимагало життя. Таким чином вони витворили наукову мову, поклали підручники для українських шкіл — і все на основі своїх, прикарпацьких говірок. Коли ж у наддніпрянській Україні повстала знову змога розвивати письменницьку мову (1905 р.), то наддніпрянська мова почала вже збагачувати ся надбаннями прикарпацьких Українців, головю Галичан.

Правда, не все без розбору, що придбали Галичани, ввійшло у склад письменницької мови. Як не як, а галицька письменницька мова витворювала ся ще й із великою підмогою чужих мов, передусім із підмогою польських слів, головю польської складні. Ось і тому те, що різало вуха наддніпрянських письменників, вони відкидали, та ще й відкидали своєрідні галицькі форми, які над Дніпром давно повимірали, і ще тільки зберегли ся на Прикарпаттю.

Але ж усе-таки багатько з того, що придбали прикарпацькі Українці, ввійшло до письменницької мови, головю, з наукового письменства.

4. ЯКА ЦЕ ГРАМАТИКА.

Отже наша українська письменницька мова — це мова Наддніпрявля, та тільки збагачена придбаннями західної України, головню щодо наукових слів та висловів.

Тай і ця граматика, що її даємо в руки Громаді, у своїй основі граматика мови наддніпрянської України, тале ж тої мови, що більш-меньш устаткувала ся вже в *творах наших письменників*.

Але що давнішими часами, доки ще не було в мові такого єднання, як оце тепер, майже кожний письменник писав так, як чув од народа своєї околиці — то в письменство повходило багацько таких граматичних творів (форм), що для загалу Українців незрозумілі, й теперішня письменницька мова їх уже не знає. То щоб улегчити читачеві читання творів давніших письменників, — передусім давніших західно-українських письменників — ми поміщували такі форми надоліні, під текстом, із тим, що їх уживати в письменницькій мові — *не треба*, але щоб їх розуміти, як де їх у книжці вчитасяш. При тому ми, по змозі, зазначували, в котрих околицях, у яких письменників такі твори (форми) подибують ся.

Щодо граматичних висловів, граматичних назв (термінології) — то вони вживають ся в цій книжці загалом так, як у граматиці проф. *д-ра Степана Смалья-Стоцького*. Ці назви дуже гарні, мають за собою традицію, легко поутворювані, що навіть малограмотна людина швидко в них розбереть ся, схопить їх та засвоить. Ось, як і переглянути „*Граматичну термінологію*“, ухвалену „Комісією мови при Українському Товаристві Шкільної Освіти в Києві“ (1917), якою користують ся майже всі автори новіших граматик, то там знайдете мало що не половину граматичних назв із граматики проф. Стоцького. І цією „*Граматичною термінологією*“ я теж користувався, брав ізвідтіля такі вислови, що мені видавали ся створеними вдатніше, для вуха кращими, або такі, що їх у граматиці проф. Стоцького не було (н. пр., назви відмінків, та не всі такі, як у тій книжечці, деяку назву, що я вважав за кращу й ліпшу, взяв від проф. *Кримського*).

Розуміть ся, що коли мене не задовольняли ні назви у проф. Стоцького, ні ці назви, то я собі придумував інші, думаючи, що під теперішній час я тим іще заколоту не вношу, бо ж у нас час творення ще не завершив ся.

Бувало й таке, що я подавав побіч себе й кілька назв, і це теж не гріх, бо по граматиках інших старіщих мов, щасливіщих за нашу, теж буває по кілька висловів на одну якусь річ.

5. ЯКИЙ ПРАВОПИС У ГРАМАТИЦІ.

Щодо правопису, то в нас були донедавна, і ще й досі є, деякі, хоч і незначні, ріжниці в поодиноких виданнях Наддніпрянщини і Прикарпаття¹⁾. Придуманий письменником Кулішем, — з того й назва „*кулішівка*“ — наш правопис, задля політичного розрізу між нами, розвивав ся та видосконалював ся тут і там трохи *інакше*, то й через те виникли деякі дрібненькі ріжниці. Ці ріжниці зазначені на відповідних місцях у заввагах або під текстом.

Правопис річ неважна, він повинен бути як найлегчий. Але ж *не може* так бути, щоб *кожний писав* собі, як йому завгодно, по своїй уподобі. Як усюди, так і в такій дрібниці, як правопис, мусить бути *дисципліна*, мусить бути хоть такий, що його голосу повинні всі слухати.

А що це річ *науки*, який правопис для мови найкращий, то тут одинокий, хто має слово, то тільки *вчені люди*, які цією справою займають ся. Наші вчені, які гуртували ся по українських наукових товариствах, у „*Науковому Товаристві ім. Шевченка*“ у Львові і в „*Українському Науковому Товаристві*“ в Києві, подали найголовніші правила задля нашого правопису, тих правил самі придержують ся у своїх виданнях, то й ми в цій граматиці додержуємо ся в самій основі правопису наших наукових товариств, тим більше, що зорганізована нещодавно наша найвища наукова установа, *Українська Академія Наук*

¹⁾ Закарпаття, т. зв. Русинія, вживає й досі офіційно т. зв. етимології, гл. § 89.

у Києві, яка для нас усіх мусить являти ся авторитетом у справі правопису, не встигла ще й досі сказати тут свого останнього слова.

Правда, велику вагу має тут, як і всюди, саме *життя*, практика, те, на що з-латинська кажуть *usus*, і на нього очей замикати не можна, і не звертати на нього уваги ніхто не має права. Може скласти ся так, що життя поведе наш правопис своїм шляхом, без огляду на *Академію Наук*, і тоді Академія сама, хоч-не-хоч, за життям піде.

Маючи це на увазі, ми лічили ся з т. зв. практичним правописом, уживаним у нас зараз, і визначили йому належне місце. Цей найбільш уживаний у нас правопис, т. зв. *гримченківка* (гл. § 92), в дечому різниться від того, яким написана ця книжка. На ці різниці (їх усього 5) всюди у книжці вказано, і загалом вона складена так, що всяк, що пройде її, цілком поправно писати не хоч цим, хоч тим правописом.

Цей правопис, що проводить ся у цій книжці, більш науковий, за те той, що ним загалом користують ся тепер на Україні, легчий, й тому так швидко прийняв ся.

6. ЧИ З ГРАМАТИКИ МОЖНА НАВЧИТИ СЯ МОВИ.

Виходячи з того, що ми сказали про завдання граматики, що вона, мовляв, тільки з законами мови освідомлює та контролює, що по-письменницькому, а що ні — можна сміло сказати, що зі *самої граматики ніхто ніколи ще мови не навчив ся й не навчить ся*.

Бо ж, щоб мову знати, треба передусім знати дуже *багацько слів*, треба знати, як і коли якого слова вжити, як і коли сполучити одне слово з другим (фрази), треба розбіратися в тонкостях мови, в образах, а цьому граматика, та ще така, як ця, не може присвячувати багацько місця.

Творці *народніх пісень*, головно народніх дум, нераз люде й дуже вчені, але граматики народньої мови не вчили ся; тимчасом, мова народніх історичних дум може для нас усе бути зразком. Не вчили ся української граматики ні *Шевченко*, ні *Шашкевич*, ні *Федькович*, не знала граматики *Марко Вовчок*, не заучували її *Панас Мирний*, *Глібів*, *Ру-*

данський, Тесленко, Прокурівна, не терпів шкільної граматики Франко. А великий знавець народньої мови Іван Нечуй-Левицький, дуже гарний письменник — але у справах граматики набалакав такого, що став за нього сором (читайте його „Криве дзеркало української мови“). З другого ж боку, досить добрі знавці граматичної справи дуже частенько балакають та пишуть такою мовою, що мало хто їх розбере (*Верхратський*).

І Куліш, і Старицький, і Грінченко, і Самійленко, і Леся Українка не докінчували „курсу“, і Кониському було до цієї справи ніколи. І багато-багато гарних і добрих письменників, мова яких дуже гарна, граматики з книжки не проходили, хоч дуже гарно писали, і з їх творів доводилося витягати закони для граматики. Для них граматикою було *вухо*, та ще *почуття*, що те, що вони писали й як балакали, *правильно* по-українському. Через те то вони, зі зростом українського життя, *сами* творили багацько слів та висловів на основі скарбу народньої мови, і творили так, що й не пізнати, чи народ тут творець, чи письменник.

Виходило б, що граматики вчитись не треба, коли так?

Ні, вчити ся треба, та не можна вимагати від цієї науки більш за те, що вона дає, й яке її завдання.

7. ЯК ЖЕ ЙОГО НАВЧИТИ СЯ ПО УКРАЇНСЬКИ.

Не граматика вчить мови, а *живе слово*. Тим то, хто хоче добре знати українську мову, той повинен *багато балакати по-українському та читати українські книжки*.

Через те, що наша письменницька мова у своїй основі *народня*, то нам треба прислухувати ся до народу, як *він* балакає. Але що чоловіки, головно молодчі, вештають ся по всіх усюдах, служать у чужому війську, мають звязки з містом, то їх мова не дуже чиста. Отже куди краще прислухати ся до старих *дідусів*, і то неписьменних, та до жінок, головно до наших сільських *бабусь*, які не мали ще нагоди зіпсувати собі своєї гарної мови.

Слова та фрази, які вчуєш, треба переймати й собі так балакати та писати — не спускаючи з ока законів письмен-

ницької мови, які подає граматика. Не треба забувати, що тим робить ся загальній справі велику прислугу, бо ж мова таким чином *збагачуєть ся* й від *народу не відбігає*. Треба тямити, що чим більше народніх *слів* та *фраз* занесемо в письменство, тим більше письменницьку мову збагатимо тай ізробимо її живіщою, свіжіщою, барвніщою, а тим самим іще принагідніщою!

Хто не має змоги прислухати ся до мови села, хай читає етнографічні матеріяли: збірки народніх пісень, байок, казок, оповідань і т. д. *Етнографічних збірників* у нас багато. Усюди дістанете їх по бібліотеках. Саме „Наукове Товариство ім. Шевченка“ у Львові видало їх до 40 великих томів, а иньчих видань ми й не рахуємо.

Народня словесність—це невичерпаний скарб, із якого кожний може вивчити ся мови, і що найголовніше: *зрозуміти духа її*, набрати ся *чуття* мови, яке у практиці являєть ся для кожної людини найкращою граматикою!

Крім того, треба читати твори *гарного українського письменства*. Правда, не в усіх письменників однаково добра мова, що варто її переймати. Ось деякі новіці письменники, нераз і дуже талановиті (*Винниченко*), та не дуже дбають про свою мову. Таксамо не все чиста мова в галицьких давніщих письменників (Могильницький, Головацький, Микола Устиянович).

І в *давніщих* наддніпрянських письменників треба вміти відрізнити зерно від полови. Треба відкидати церковні слова *Квітки*, деякі московські слова *Котляревського*. Але ж у цілому можна сказати, що всі письменники до *Шевченка*, й його наслідувачі, мають мову зразкову, й щодо слів, і щодо складу слів у речення так, що загалом вони роблять велику прислугу тому, що хоче добре знати українську *народню* мову.

Із письменників-*шістдесятників* звернемо увагу на *Куліша*, який виявив у своїх творах величезне багатство вислову та збагатив наше письменство новими (уявними) словами. Крім того, його мова, головно в віршах, має в собі те, що вчені називають музикою слова. Він прислухасть ся до всіх відтінків у мові та стараєть ся передати їх усі на письмі. Він усе знає, якої саме мови для якого твору треба:

що в народніх малюнках треба більше зближати ся до народа, в вищих творах треба вищої мови (в перекладах із європейських письменників), але при тому ніколи не кидати народнього ґрунту. Куліш — це велике джерело пізнання української мови й довго ще ним лишить ся.

Більш-менш таке саме значіння має *сімдесятник Старицький*, якому також доводило ся проломлювати перші льоди і з народньої української мови робити мову *інтелігенції*. Те саме треба сказати і про *Кониського* (повісти й оповідання, та наукові твори — життєпис Шевченка), і з новіщих про *Кримського*. Всі вони повитворювали в душі народньої мови багато слів для інтелігенції, й ці слова живуть у письменстві нарівні з народніми.

Мистець народнього вислову — це *Марко Вовчок*. У цієї письменниці не тільки поодинокі слова гарні, не тільки те, як вона слова до слів складає, але передусім спосіб, як вона їх укладає в речення. Вони в неї виходять просто зразковими. Те саме можна сказати про *Стороженка*, про *Кулішишу*, драматурґа *Кропивницького*, *Руданського* (головно переклад Іліяди), *Ніщинського* (переклад Одисеї) та *Мирного* — найліпшого щодо мови сучасного українського письменника. Із найновіщих — визначають ся народнім складом твори *Сулими*, *Проскурівної й Тесленка*, хоч у цих сучасних письменників проскакують сям та там московські слова, що встигли вже пробрати ся до мови народу Лівобережжя.

Незвичайно гарний склад слів у повістях *Федьковича*. Тільки ж треба додивляти ся до говірки, якою пише цей письменник. Вказівки до неї подає в замітках ця грамати́ка.

Гарна народня мова в таких письменників, як: *Глїбів*, *Свидницький*, *Маркович*, *Щоголїв*, *Мордовець*, *Нечуй-Левицький*, *Грінченко*; коли ж у цих двох останніх сям та там появляють ся нарічеві форми (київські, слобожанські) — то їх небагато. За те який у них багатий скарб слів, як гарно вони складають слова в речення!

Нові письменники: *Франко*, *Маковей*, *Щурат* (головно вірші всіх їх), *Косачева*, *Самійленко*, *Леся Українка*, *Грбовський*, *Коцюбинський*, *Вороний*, *Копоненко*, *Модест Левицький*, *Чернявський*, і ці новіці: *Старицька-Черняхівська*,

Черкасенко, Бфремов, Сріблянський (Шаповал), Чупринка, Олесь, Васильченко — усі вони пишуть гарною письменницькою мовою, яка для нас усіх зрозуміла й може являти ся зразковою.

Новіші галицькі письменники: Стефаник, Мартович, Яцків, Ленкий, Пачоський, Карманський — усі вони пишуть досить гарною письменницькою мовою, та тільки деякі з них усе ще не покидають форм, які виробила собі українська інтелігенція в Галичині, тим занечищують свою мову й роблять її малодоступною для наддніпрянських читачів¹⁾.

А так нераз письменник дуже гарний, та мова його нічим незамітна, сказати б середня (Тобілевич, Чайківський, Кобринська, Бордуляк), навіть бідна й не зовсім чиста (Кобилляньська), а то й тяжка (Леонтович, Ковалів, Кравченко, Стешенко).

Однак усього цього мало: треба ще читати українські журнали, українську наукову літературу, стежити за новими придбаннями, що їх у письменство вносять нові письменники, зрівнювати їх зі старими і, якщо нові слова не ріжуть вуха, приймати їх за свої.

Тільки ж щодо газет треба замітити, що в них пишуть люде, не все добре знайомі з українською письменницькою мовою²⁾, та й ще газетна робота така, що не все в час пригадати ся над тим, як що сказати, то й часописна мова не все буває зразкова.

Тут уже граматика щодо форм і будови речень і, передівсім, гарний словар (от хоч би Грінченка) щодо слів

¹⁾ Подаючи раду тим, що добре хочуть навчити ся по-українському, Нечуй-Левицький ось що підносить у своїому „Кривому дзеркалі“: „Щоб вивчитись гаразд української мови, треба їхати не у Львів, а на села на Україні, або читати пісні та вчить на-пам'ять прозу Куліша або П. Мирного (Твори, VIII, стор. 348).

²⁾ Річ у тому, що донедавна в нас по містах, де виходять газети, можна було собі тільки збавити мову, а не то, щоб нею як слід говорити. Через те ось що радить газетярам Нечуй-Левицький: „Щоб не одбивати ся од народньої мови, сотрудовникам газет та журналів треба, принаймні, в-ряди-годи їздити на села, щоб побалакати в людьми. Тимчасом наші журнальні письменники сидять у редакціях по великих містах, замкнуті в кабінетах, мов сільські престарезні баби на печі.“

та *фраз* зробить добру прислугу. Граматика контролювати ме форми, словар — слова та фрази.

Тільки ж учити ся мови зі *словарів*, як це робила колись наша інтелігентна молодь у 90. роках XIX ст. — це дурниця. Назверх така мова, вивчена зі словаря, буде українська — слова будуть українські, дух мови буде — чужий!

Розуміть ся, що рідну мову найкраще можна вивчити в *рідній школі*, якщо в ній усі шкільні предмети проходять рідною мовою, як учителі добре знають мову, та ще до того в ній гарні шкільні *підручники*¹⁾, зложені *доброю* мовою.

У рідній школі мова набірає гнучкості, творять ся нові образи, збільшуєть ся мовна скарбниця, слова із усіх закутків рідної землі стають власністю всіх, вирівнюєть ся вимова, форми і т. д. і т. д. Треба тільки, щоб у школі панував завжди живий дух мови, щоб мова не заснічувала ся чуженицею — бо як вона вкрадесть ся до школи, то не так легко вимести її з життя.

А так для життя одна й одинока порада — живе слово, чи в устах того, що добре балакає, чи замкнене в книжку тим, хто добре ним володіє!

¹⁾ Шкільні підручники мають велике значіння, бо ж вичитані в підручниках слова, чи фрази вбивають ся легко в голову, й як прийдець ся потому щонебудь говорити, чи писати — ці слова, чи фрази самі мимоволі приходять на думку й самі, як у нас кажуть, пишуть ся. Через те, як шкільні підручники укладають ся похапцем, як укладчики їх не дивлять ся на чистоту мови, то вже цілі покоління на тому терплять. Це стало ся, між иньчим, із багатьома галицькими інтелігентами, які вчили ся в галицьких українських середніх школах із підручників, уложених авторами, які не все знали як слід українську (народню) мову. Через те й галицька інтелігенція витворила собі щось наче окрему мову, що її колись Кримський дотенно охрестив „львівським жаргоном“. Із галицьких шкільних підручників, н. пр., тільки українські читанки *А. Крушельницького* та й підручники до науки українського письменства *Ол. Барвінського* — щодо мови гарні.

Із підручників, що появили ся на Наддніпрянщині дуже гарна читанка *В. Доги* і хрестоматія *Білецького* й *Дорошкевича*. Інших книжок мало доводило ся бачити.

8. РОЗКЛАД МАТЕРІАЛУ В ЦІЙ ГРАМАТИЦІ.

Матеріал у цій граматиці розложено на три частини, на

1. *звуки*,
2. *слова* й
3. *речення*.

Перша частина обіймає найважливіші звукові та правописні закони, себто, те, які є звуки в українській мові, які зміни в них добачуєть ся (звучія), й як це все зазначаєть ся *на письмі* (правопис).

Друга частина займаєть ся словами, як вони творять ся (*словотвір*), і далі, характеристичними прикметами слів, *відміною* (якщо вони відмінюють ся) або значінням їх для других слів (невідмінні части мови).

Третя частина говорить про речення: про його частини, про роди речень, про значіння частин речення, про лад слів у реченні, про розділові знаки, про відмінки, словом — обіймає складню.

Крім того, на початку граматики, як увід до неї, додано вступні уваги, щоб читач зазнайомив ся з основними граматициними тямками та назвами.

ВСТУПНІ УВАГИ.

І. РЕЧЕННЯ.

1. Людина балакає реченнями.

Речення.

Кожна думка, що її скажемо (по-старому: виречемо, бо „казати“ по-староукраїнському — ректи) словами або напишемо — це речення.

Речення складаєть ся зі слів. Нераз досить одного слова, щоб було вже речення. От, як скажемо:

Горить! Лишенько! Господи!

— то це такі самі речення, як коли б ми сказали:

Зайняла ся хата. Біда буде! Нехай нас Господь рятусь!

2. Не всі слова в реченні мають однакове значіння, не всі вони однаково важні. Присуд

Передусім у кожному реченні мусить бути таке слово, що видає немов присуд про те, що дієть ся, який хто, що з ким робить ся. Це присудок.¹⁾

Це так, як у суді. Про того, що його позивають, суддя видає присуд, чи винен він, чи ні, себто: який це чоловік, що він робив, що з ним було, що він допустив ся вчинку, за який його позивають.

Так воно і в реченні — все мусить бути присудок. От як у реченнях: „*Зайняла ся хата, Нехай Господь рятусь*“ слова: *зайняла ся, нехай рятусь* — присудки, бо вони видають присуд, що стало ся з хатою, що Господь може зробити.

Без присудка речення бути не може (докладніше §§ 335—338).

¹⁾ Деколи присудок звуть іще *вислів*, що ніби ним щось про когось висловлюєть ся, що той хтось робить або що з ним робить ся.

Підмет. 3. Та крім присудка буває в реченні також таке важне слово, що про нього йде річ, слово, що про нього присуд виголошується, що отже воно немов підкинене присудові (по староукраїнському: підмечене — від слова: метати = кидати). Це — підмет.

У реченні: „*Зайняла ся хата*“ — підкинене присудові слово *хата* — от воно й підмет.

Легко переконати ся з речень: *Нехай Бог рятує, Зайняла ся хата*, що за підметом питають питаннями: хто? (як це щось живе) або що? (як неживе), і по тому легко його пізнати в реченні (докладніше § 339).

**Речення
безпідметіві.**

4. Та як без присудка речення не може бути, то без підмета воно в нашій мові може обійти ся. Як скажемо:

Горить! Блискає! На світ благословить ся! —

то це все речення, бо думка є, але ж підметів у цих реченнях немає.

Це речення безпідметові (гл. § 340).

**Головні
й додаткові
частини
речення.**

5. Присудок і підмет творять до купи головні частини речення; усі інші слова, що знаходяться в реченні, звуть ся коротко: додаткові частини. Ось у реченні:

Українська дівчина все радо співає пісні —

слова: *українська, все, радо, пісні* — додаткові частини речення, бо без них речення може бути (н. пр., *Дівчина співає*), а вони тільки додані на те, щоб іще ліпше знати про дівчину, яка саме вона, коли співає, як співає, та що співає (докладніше про це все гл. §§ 341—346).

II. СЛОВА.

**Частини
мови.**

6. Речення складаються зі слів. Кожне слово в реченні має своє значіння, але й само про себе воно щонебудь визначає. Слова подають: хоч назву предмету (*стіл*), хоч прикмету його (*чорний*), хоч число (*перший*), злучують слова до себе (*стіл і лавка*) і т. д.

Всі ці слова, яких ми вживаємо в мові, так і творять до купи мову людини, а як їх зокрема розбіраємо, то лічимо

ся з ними як із частинами мови. Вони так і звать ся у граматиці: **частини мови**.

Таких частин мови, таких ріжних слів по тому, що вони визначають, ув українській мові девять. Ось вони:

1. Слово, що подає назву, імня предмету, особи, звірини або речі, яку ми бачимо або тільки являємо собі — це **іменик**, н. пр.:

стіл, Василь, кінь, честь . . .

2. Слово, що подає прикмету предмету, особи, звірини, речі, що її бачимо або тільки являємо собі, каже, який хто, яке що — це **прикметник**, н. пр.:

білий (стіл), добрий (Василь), високий (кінь), гнучка (честь) . . .

3. Слово, що його можна покласти за іменик, замість іменика, себто, замість предмету, особи, речі, й т. д. — це **заіменик**, н. пр.:

він (замісьць: стіл, Василь), ти (як ми до особи, що їй на імня Василь, балакаємо) і т. д.

4. Слово, що подає число предметів, осіб, речей і т. д. — це **числівник**, н. пр.:

пять (столів), девять (волів), девятеро (дітей), другий (рік — як числити, скільки пройшло) . . .

Ці чотири частини мови звать ся до купи ще й **іменами** — бо ж вони подають імена, назви предметів, називають по імню їх прикмети, стоять замісьць справжньої назви та подають число названих предметів.

5. Слово, яке каже, що хто діє, робить або що з кимось робить ся, дієть ся, — називаєть ся **дієслово**, н. пр.:

(я) гуляю, (він) стоїть, (ми) ходимо, (вони) сплять . . .

Коротче дієслово зветь ся просто **слово**.

6. Слово, яке стоїть при якомунебудь імні (при іменику, прикметнику і т. д.) — називаєть ся **приіменик**, н. пр.:

коло ставу (став — іменик, „коло“ стоїть при іменику), один *за* другим (другий — це імня числове, числівник, „за“ стоїть при імню) і т. д.

7. Слово, яке стоїть при такому слові, яке каже, що дієть ся з кимось (дієслово), або при такому, яке каже, який хто є (прикметник) — це прислівник, н. пр.:

(Петро) *ду́же* (кричить) [„кричить“ — це слово, дієслово, й „ду́же“ стоїть при „слові“].

8. Слово, яке сполучує два слова докупи або і два речення — це сполучник, н. пр.:

він і я (слово „і“ сполучує два слова: слово „він“ і слово „я“).

9. Слова, якими викликуємо, коли з нами щось із нечевля станеть ся, коли нам боляче, як весело або смутно стане на серці, або якими наслідуюмо вигуки та звуки, що довкола нас лунають — це виклики, н. пр.:

ох, лишенько, шубовсть, пугу і т. д.

III. СКЛАДИ, ЗВУКИ, НАГОЛОС.

Склади. 7. Як речення складаєть ся зі слів, так слова складають ся зі складів.

Скільки разів у якому слові зокрема складаємо уста й порушуємо чи язиком, чи зубами, стільки складів творимо. Через те бувають слова односкладові, н. пр.: *раз*, дво-складові, н. пр.: *ма-ти*, трискладові, н. пр.: *го-ди-на*, чотирискладові, н. пр.: *го-во-ри-ти*, ... й багато-складові, н. пр.: *по-пе-ре-скла-ду-ва-ти*.

Звуки. 8. У кожному складі буває один, два або і три звуки. У слові *три* ось такі звуки: *т, р, и*; у слові *склади*: *є, к, л, а, д, и*; у слові *Житомир*: *ж, и, т, о, м, і, р*.

Вимовляючи ці слова складами, легко пізнати, що там тільки може бути склад, де є такі звуки, як: *а, є, і, о, у*, — які називають ся голосівками. (гл. §§ 12, 14)

Всі иньчі звуки — шелестівки (гл. §§ 12, 18—23) — без голосівок у українській мові не можуть творити складів. Попробуйте сказати: *тр, склд, жтмр*, — побачите, що не то складів не буде, а й слів ніяких із того не вийде.

9. Щодо того, чи на кінці складу голосівка, чи склад **Відчинений** кінчить ся шелестівкою, поділяємо склади на **відчинені** ¹ **зачинений** й **зачинені**. **склад.**

У словах:

ма-ти, се-ло, по-га

всі склади відчинені, бо кінчать ся голосівками; у словах:

раз, сіл, ніг, мер-цям, лих-вар

усі склади зачинені, бо кінчать ся шелестівками. У слові: *бе-ріг* перший склад одчинений, другий зачинений.

10. Не всі склади в якомусь слові вимовляємо з однаковою **Наголос.** силою голосу. У слові *мати* на склад *ма-* кладемо більше голосу, ніж на склад *-ти*, ми той склад наголошуємо, отже склад *ма-* наголошений, склад *-ти* ненаголошений — **безнаголосний**.

То так кожне слово має свій **наголос** — вимову складу з більшою силою голосу, з притиском.

Нераз наголос відріжняє слова від себе, н. пр.:

дорóга — дорога́, мука́ — му́ка, села́ — се́ла.

Через те, що слово саме про себе не має значіння, а на-бірає його аж тоді, коли вискажемо його в реченні, то звичайно наголосів на письмі не зазначаємо. Якщо вже конче хочемо дати знати читачеві, що маємо на думці те, а не иньче слово, що це слово має таке, а не иньче значіння, то ставимо над складом чертинку ('), себто, зазначаємо, що наголос паде саме на той склад, а не на иньчий (порів. у-горі слова: *дорога́* — *дорóга*).

Зі слів: *села́* — *се́ла* пізнати, що наголос у нашій мові не все паде на той самий склад, а що рухаєть ся, з одного складу перерухуєть ся на другий. Через те кажемо, що в нас наголос **рухомий**¹⁾, себто, що може падати на якийнебудь склад у слові.

Склади лічать ся звичайно від кінця слова. То так кажемо: наголос паде на останній склад у слові *тепе́р*, на другий від кінця у слові *ма́ти*, на третій у слові *Господи*, на четвертий у слові *сі́ротами*, на п'ятий у слові *жівйворон-кові* і т. д.

¹⁾ Є такі мови, що в них наголос постійний, не рухаєть ся, н. пр., у польській мові він паде все на передостанній склад, у чеській на перший склад слова.

IV. ЯК ПОВСТАЮТЬ ЗВУКИ.

11. У кожному складі буває по одному, два, три й більше звуків; у слові *ти* — два, у слові *раз* — три, у слові *мама* — чотирі і т. д.

Вони витворюють ся при допомозі мовних приладів. Ось вони, мовні прилади: рот, ніс, гортанка, голосниці, піднебіння тверде (переднє) та м'яке (заднє), язик, зуби й губи.

А повстає звук таким робом.

Повітря, що в легенях, переходить дишницею (продиховим каналом), натискає на голосниці, що в гортанці, ті голосниці розтягають ся й дріжать — то так як у нас діти притулюють до рота листок із дерева або барабанчик, розтягають його пальцями й дують; барабанчик, чи листок дріжить — можна язиком провирити, — й наше вухо чує звук.

Які це звуки, якими вловить їх наше вухо, то залежить од того, як ми уставимо та як поворухнемо яким мовним приладом (ротом, чи язиком). А далі від того, чи все з однаковою силою напірати ме повітря на голосниці, чи та сила, може, буде змінити ся, й голосниці будуть то більше, то менше розширять ся. Та ще й від того залежить, як пливати ме повітря ротом: чи без ніякої перешкоди, ніде не спиноючись, чи не заступить йому де дорогу який мовний прилад (язик), і звук увірветь ся або, промощуючи собі дорогу, мусить протиснути ся крізь мовні прилади.

Голосівки
й шелестівки.

12. Якщо повітря з рівномірною силою напірати ме на голосниці й, проходячи крізь рот, ніде не наскочить на перепону, то чути буде голос, і той звук, що вийде, зветь ся **голосівкою** — н. пр.:

а, е, и, і, о, у.

Це ті звуки, що їх легко вимовити, й без яких не може бути складу (§ 68).

Як же сила напору не буде все однакова, буде міняти ся, раз буде більша, раз меньча, і, крім того, мовні прилади ставити муть перешкоди повітрю, то вухо схопить тільки шелест, і той звук, що вийде, має назву **шелестівки**, н. пр.:

б, в, т, с, к, х л, м і т. д.

Це все шелестівки.

Таким чином звуки поділяють ся на голосівки й шелестівки.

13. Для одних і других придумано значки — **букви Букви.** (літери), щоб їх зазначувати на письмі. В українській мові звуків дуже багато, за те значків для них (буквів) усього **33** (гл. § 28).

У. ГОЛОСІВКИ.

14. В українській мові є такі голосівки: **а, е, и, і, о, у.**

Всі вони творять ся так, що губи прибірають відповідні форми, й язик то підносить ся вгору, то спадає в долину та ще и стягаєть ся взад (гл. стор. 33, обр. 1—6).

Як язик мати ме звичайне собі (нормальне) положення, а губи приберуть форму досить широкої еліпси — то звук, який витворить ся під впливом напору повітря, це — **а.**

Як язик підійде вище вгору й займе середнє становище між звичайним і горішнім, а губи ще більш розширять ся, й еліпса буде вузча — вийде звук **е.**

Якщо язик підійде ще вище, й еліпса ще трохи звужить ся — буде звук **и.**

Як еліпса буде вузесенька, й язик дійде до верхка піднебіння — вийде звук **і.**

Коли губи приберуть форму колісця, й язик спаде зі звичайного становища (від **а**) — в середнє межі звичайним і долішнім — вийде звук **о.**

Якже колісцячко стане маленьке, губи висунуть ся немов до свисту, язик спаде ще більше, скорчить ся взад, що на переді рота буде порожнє місце, то вийде звук **у.**

Треба завважити, що українські голосівки: **а, е, о,** (та ще й почасти **и**) — **одчипені,** що при їх вимові не можна стискати нітрохи губ докуши, ні зубів притискати, бо тоді вийдуть стиснуті, чужі (хоч би московські) голосівки, не українські.

При тому треба звернути головню увагу на голосівку *и*, щоб вона вимовляла ся на піднебінню, а не в горлі, як московське *ы*. Такого звука в иньчих мовах нема; ще найблизче до нього німецьке стиснуте *e*.

Голосівкові
двозвуки.

15. Якщо сполучити яку голосівку з *і* або *у*, але так, щоб язик при *і* й *у* тільки дуже злегка захопив своє становище, то повстане двозвук, (гл. стор. 33, обр 7, 8) н. пр.:

ай (це тільки так пишеть ся, в мові це — ай), ой, ей, ий, уй, або ав (ав пишеть ся — говорить ся ай, гл. § 34), ев, ив, ів, ов.

„М'які“
голосівки.

16. Звичайно поділяють голосівки на тверді і м'які (це такі, що мають перед собою *й*). Деякі з них мають у нашій мові свої окремі знаки, деякі їх не мають. Майже кожній твердій голосівці відповідає м'яка, і так

твердій голосівці: а, е, и, і, о, у відповідає

м'яка: я, є, ї, йо, ю, н. пр.:

азбука — айце,

поема — мове,

іду — їду,

один — його,

Уляна — Юхим

Тільки голосівка *и* немає відповідної м'якої.

17. Не треба думати, що цими шістьма голосівками вичерпують ся всі голосівки, які є в українській мові. Їх куди більше в мові, та тільки ми цього не зазначаємо на письмі, і в письменницькій мові не вирізняємо їх у вимові.

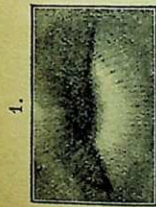
Не кожне написане *е* означає — *е*; н. пр.: у слові *мене*, перше *е* иньче, ніж друге, воно наближаєть ся до *и* (гл. § 68).

Таксамо пробуйте казати саме *а*, а потім *ай* або *ав*; почувте, як при *ай* язик рухнув ся трохи, й це *а* вже наблизило ся до *е*, при *ав* чуєть ся теж иньче *а*.

А ось у слові *до дому*, чуєть ся, що перше *о* наближаєть ся до *у* і т. д. (гл. про це § 68).

Та це справа вчених, практична граматика тих тонкостей не визнає.

УКРАЇНСЬКІ ГОЛОСІВКИ:

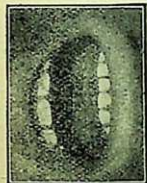
1.

у

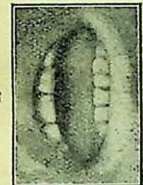
2.

о

3.

а

4.

е

5.

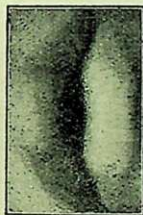
и

6.

і

7.

„у“ у двозвучі:
ÿ (y)

8.

„і“ у двозвучі:
ÿ (yi)

9.

ф (f)

10.

п (b, m)

11.

с (s)

21. Таксамо голосова **придихова шелестівка г**, яка витворюється так, як голосівки, при відчиненому роті, в горлі, і *губна м*, що при її витворі повітря проривається на губах, але переходить через ніс.

22. При всіх шелестівках (крім *м і п*) повітря переходить ротом, тому то ті шелестівки звуться **ротові**. При *м і н* воно йде носом, тому оба ці звуки *губнаві* й **носові**.

23. Не тільки між голосівками є двозвуки; є вони й межі шелестівками. Ось вони:

- ц — проривно-протиснений звук (тс)
- ч — „ „ „ (тш)
- дз — „ „ „
- дж — „ „ „

Вони в вимові зливаються до купи; два з них мають, як бачимо, свої значки (букви), два другі ні (*дзвін, джерело*)¹⁾, хоч вимова їх нічим, тільки *голосовістю* (*дзвінкістю*) відрізняється від *ц і ч*. **Щ** — це знак на три звуки: штш (шч).

24. Щоб з'ясувати собі докладно всі шелестівки, які є в українській мові, подаємо тут таблицю шелестівок.

Шелестівки	проривні		протиснені		прор.-прот. (двозвуки)		плавні	
	безго- лосі	голо- сові	безго- лосі	голо- сові	безго- лосі	голо- сові	безго- лосі	голо- сові
губні:								
обом губами . .	п	б, м ²⁾	—	—	—	—	—	—
дол. губ. і гор. зуб.	—	—	ф	в	—	—	—	—
зубні:								
кін. язика за зуб.	т	д	с	з	ц	дз	—	р, п ²⁾
на переді піднеб.	ть	дь	сь ш	зь ж	ць ч	дзь дж	—	—
на челюстях . . .	—	—	—	—	—	—	—	л
задненіднебні:	к	г	х	й	—	—	—	—

гортанне, придихове; голосове : г

¹⁾ Окремий знак на *дж* мають, н. пр., Серби (Ц); його перебрав було в „Русалці Дністровій“ *Маркіян Шапкевич*, але він не прийняв ся в нашому письмі.

²⁾ через ніс.

Придихова.
„м“
Ротові,
носові.
Шелестів-
кові
двозвуки.
Таблиця
шелестівок.

Розуміть ся, що в українській мові багато більше шелестівок, ніж їх виявляє ця таблиця. Тільки ж на них немає значків, і в практичному житті воно їй непотрібне. Чим менше значків, тим ліпше задля народу, який не має часу морочити собі голови вивченням усе нових та нових значків, та тим краще задля грамотности в народі.

Ви пробуйте тільки язиком посувати від т до к, почувте, скільки нових звуків повстає, н. пр.:

*тато, терен, тїк, тїсто*¹⁾, *кїл, кепський, каса*
і т. д.

Це все нові звуки, але ж ми їх зазначаємо раз буквою т, то знов к.

Або візьміть хочби букву л. Що иньче вона визначає при а (*ламати*), иньчий звук при о (*леміш*), иньчий при і (*ліій* або *ліоїій*). Це чотири ріжні л, і треба б задля них мати чотири окремих значки.

Але ж це роблять тільки вчені задля своїх наукових цілей. У практичному житті досить одного значка.

¹⁾ У деяких говірках так таки не відріжняють у вимові *тї* від *тї*, *дї* від *дї*, *тє* від *тє* і т. д. Ось через те діти нерас (на Буковині) пишуть у школі:

тїло (тіло), *тїсто* (тісто), *тїнь* (тінь)...

дїти (діти), *дїжа* (діжа), ...

а навіть:

дві (дві), *двері* (двері),

бо в вимові чуєть ся мняке д, щось наче *двї*, *двері* (гл. § 40, ув. 1). Слово: *щастя* (щасте) одна дитина написала раз цілком фонетично: *щаськє*.

І. ЗВУКИ.

І. ЗВУЧНЯ І ПРАВОПИС.

25. Які звуки має українська мова, ми вже пізнали.

Колись було їх куди більше. Але ж бо українська мова стара, і з часом серед звуків позаходили великі зміни.

Багацько звуків попрощало зовсім (ѣ, ъ), багато повитворювалося нових (и, і, ї, ї¹), багато попереминювало колишнє своє значіння (ѣ, ѣ, і, е)².

Сталося це все не нараз, а протягом довгих століть. Іще й тепер сям та там, по закутинах України, живуть деякі давні звуки, як не в первісному значінні (н. пр., у Бойків та Закарпацьких Українців живе **ѣ**, там кажуть: „*быѣ*“), то в дуже зближеному до давнього (н. пр., двозвуки в Чернігівщині на місці нашого *і* з *о* або *е*, пор. „*куѣнь*“ — замість „*кінь*“, „*лѣис*“ — замість „*ліс*“).

Був час, коли, може, всі Українці так балакали, та з **Звучня** розвитком мови це позмінялось.

26. Як життя цілого народу, як його мова, так і звуки в мові мають свою історію.

¹) Звук *и* витворився зі змішання *ѣ* й *і* (пор. наше: *ходити, риба* з московськ.: *хадѣть, рыба*), подібно як у південнослов'янських мовах оба ці звуки злилися в один, і то в *і*; про укр. *і* гл. §§ 50—57.

²) Про *ѣ* гл. § 51; укр. *е* ствердло, як у південнослов. мовах.

Тільки історією звуків у нашій мові нам займатися ніколи. Це річ історичної граматики української мови, а наша граMATика — практична. Ми спиняємося тільки на тих законах, що вже в нашій мові склалися, й тільки ними займаємося.

Та частина граматики, яка обіймає звукові закони, зветься **звучня**.

Пізнати хоч найважливіші звукові закони нашої мови цікаво, бо ж вони відбиваються на цілій її будові, відрізняють її від інших славянських мов, у першій лінії від московської й польської, й надають їй прикмету самостійної мови.

Правопис.

27. У практиці цікаво знати звукові закони вже через те, що на основі цих законів витворився й більш-менш уже устаткувався український **правопис** — закони, як віддавати звуки мови на письмі.

Український правопис у своїй основі **фонетичний** (грецьк. слово *φωνή* = голос, звук), опирається на законі: **пиши, як чуєш**.

Але ж через те, що тоді кожний буде собі писати, як він чує, то й буде стільки українських правописів і стільки українських мов, скільки людей балакає українською мовою, бо ж кожний чує по своєму. Тому то, вибираючи зі звукових законів те, що для мови сутнє, характеристичне, наш правопис містить у собі ще й багацько такого, що нам покинула **історія** мови, і далі лічить ся потрохи з тим, який **корінь** у якому слові, себто, із чого слово склалося. Через те він уже тратить вартість чисто фонетичного правопису, а стає потрохи етимологічним (грецьке слово *ετιμολογία* — наука про щось справжнє, про значіння слова), себто, зберігає декуди корінь слова (н. пр., пишемо: **човна**, хоч кажемо: **чоўна**, бо — **човен**).

Звичайно по граMATиках одділюють одне від одного — звучню від правопису, і так; власне, і треба. Але ж у практичній граMATиці цієї справи відділяти не будемо, а обговорювати мемо їх побіч себе; де тільки буде цього треба, побіч звукового закону все йти ме правописний, і навпаки.

II. УКРАЇНСЬКА АЗБУКА.

28. Українська азбука або абетка (з-грецька: альфабет або альфавіт)¹⁾ налічує 33 значки, з яких 32 віддають приблизно²⁾ всі звуки нашої мови, а один (ь) має свою окрему службу (§§ 37, 38, 41). Ось вони:

А а (*a*)³⁾, Б б (*be*), В в (*ve*), Г г (*ge*), І і (*je*), Д д (*de*), Е е (*e*), Є є (*je*), Ж ж (*že*), З з (*ze*), И и (*u*), Й й (*ij*), І і (*i*), І і (*ij*), К к (*ka*), Л л (*la*), М м (*em*), Н н (*en*), О о (*o*), П п (*pe*), Р р (*ep*), С с (*es*), Т т (*te*), У у (*u*), Ф ф (*ef*), Х х (*xe*), Ц ц (*ce*), Ч ч (*ce*), Ш ш (*she*), Щ щ (*shce*), Ю ю (*ju*), Я я (*ja*), Ь ь (*ir* або м'який знак).

III. ЗВУКОВІ І ПРАВОПИСНІ ЗАКОНИ.

29. Як у житті панує безнастанна боротьба за те, щоб легше прожити, так воно і в мові. Не тільки одне слово витискає друге, не тільки одна форма нахабно вдираєть ся на місце другої, але й один звук із другим бореть ся.

А в тій боротьбі один звук потягає за собою другий, один другому подає, кожний віддає дещо зі себе, себто, вони приподібнюють ся (асимілюють ся) до себе (§§ 65, 73), один витискає другий зовсім (§ 62), то знов у тій боротьбі між два звуки всунеть ся третій (§ 65, § 63) і засяє собі місце так, що оба мусять із ним лічити ся . . .

Усе це робить мова, щоб і собі влегчити життя, а людині, що нею говорить, заощадити енергії при порушуванні мовних приладів.

Нераз на око видаєть ся, що мова замість улегчувати собі роботу, спричинює собі труднощі. Це як до мови. От українська мова, всупереч иньчим, н. пр., московській,

¹⁾ від назв перших двох буквів: *аз*, *буки* (церковно-слав.), *а*, *бе* (укр. і загально европ.), *альфа*, *бета* або по новогрецькому *віта* (грецьк.).

²⁾ Пор. помітки в §§ 17, 24.

³⁾ У дужках назва букви.

польській, німецькій і т. д., любить повноту — через те, задля цієї повноти, любить нераз додавати деякі звуки, тоді як інші мови волять їх відкидати (§§ 56, 66); вона любить і голосистість (§§ 30—34), тоді як інші мови її уникають.

І з цими прикметами треба лічити ся, бо вони мову характеризують, відрізняють її від других.

IV. ГОЛОСОВІ ШЕЛЕСТІВКИ.

На кінці
слова

30. У інших мовах голосові шелестівки (гл. табл. шелест. стор. 35) на кінці слів мовкнуть, переходять у безголосі. В українській мові кожне б, д, дь, г, з, зь, ж, дз, дж — лишаєть ся на кінці слова (у визвуку) голосовим і в мові й, розуміється, на письмі. Тому то ми говоримо й пишемо:

хліб (а не як Москалі або Поляки кажуть — хлєн),
дід (не — діт), *мідь* (не — міть), *дзиг* (не — дзик),
віз (не — віс), *мазь* (не — мась), *лудз* (не — гуц),
ніж (не — ніш), *їдж* (не — їш, пор. моск.: бш).

Перед безго-
лосими

31. І не тільки на кінці слова, але й перед безголосими шелестівками всі ці голосові шелестівки і в мові й на письмі задержують свою голосовість.

Кажемо й пишемо:

парубка (не як Москалі сказали б: парупка),
редька (не — ретька), *розвідка* (не — розвітка),
берізка (не — беріска), *ніжка* (не — нішка)¹⁾ . . .

От і через те слівця: без, від (од), під, над, об, перед (перед), чи вони самостійні слова (пріменики, §§ 283, 288, 289), чи зросли ся з другими словами в одне (приростки, §§ 95, 295), і далі приросток роз- (§ 110) ніколи ні в вимові, ні

¹⁾ Як би в деяких околицях, під польським (в Галичині, — тільки ж не Гуцули й не Покутяни, ці вимовляють як слід — на Поліссі, на західній Волині, в Холмщині), або під московським впливом (в північній Чернігівщині) діти в школі робили тут помилки на письмі (і балакаючи), то зараз треба їм підшукати відповідне слово, де б голосова шелестівка стикала ся з голосівкою, н. пр.:

парубка, бо: *парубок*, *жердка*, бо: *жердок* і т. д.

на письмі своїх визвучних голосових шелестівок на безголосі не замінюють. Через те ми кажемо й пишемо:

<i>без тебе, безпечний</i> (не — бес тебе, беспечний) . . .	без
<i>від тепер, відперти, одитовхнути</i> . . .	від
<i>під садом, підтягнути</i> . . .	під
<i>над полем, надколоти</i> . . .	над
<i>об тин, обсадити</i> . . .	об
<i>перед тим, передплата, представник</i> . . .	перед
<i>розпитати, розкинути, розтерти</i> . . .	роз-

32. Те саме треба сказати про приєдник „з“, який ніколи не переходить у „с“ (як, н. пр., у моск. мові), і ми мусимо балакати й писати:

з Полтави, з тюрми, з Кутіє (гл. § 58).
з паном, з тобою, з Костем . . .

Коли ж це слівце („з“) злило ся з другим ув одне (приросток), то воно передось якими безголосими шелестівками, перед: **п, т, к, ф, х** — переходить і в мові, і на письмі в безголосе „с“¹⁾ отже:

спекти, стерти, скинути, сфальшувати, схопити . . .

Але ж і перед безголосими: **с, ш, ц, ч** — чусть ся й пишеть ся все „з“:

зсісти, зшиток, зчепити, зцідити . . . ,

не кажучи вже про **в, л, м**, де, звичайно, все чути й де пишеть ся „з“ отже:

звалити, зламати, змочити . . . (пор. моск.:
 свалить, сломить, смочить . . .).

Таксамо у вложенних приєдниках (гл. § 294) пишемо (й по більшій частині вимовляємо) „з“ не — „с“ отже:

знід, зпонад, зпонад, зперед, зпоза . . .

33. За те ж, коли безголоса шелестівка здіблеть ся з **голосовою**, то ця остання робить її в мові (не — на письмі) **голосовою**, н. пр.:

кажемо: *великдень*, пишемо: *великдень*, бо — *великий*

„ *як же*, „ *як же*, „ *який*

„ *прозьба*, „ *просьба*, „ *просити* і т. д.

¹⁾ хоч, н. пр., у Нечуя-Левицького найдете: *зинути*, і сям, і там так і балакають; за те той же письменник пише: *с тобою, с тебе*.

„В“ після
голосівки

34. Шелестівка „в“ після голосівки скрізь, де б то не було і з чого вона не склала ся б (§ 35), у мові перейшла в нас на „у“, н. пр.:

кров (кажемо — *кроў*)

дівчина (кажемо — *дйўчина*)

лавка (кажемо — *лаўка*)

човни (кажемо — *чоўни*) . . .

У правописії того „у“ після голосівки ніде не зазначаємо, а всюди пишемо „в“⁽¹⁾, — і то навіть у тих випадках, коли „у“ витворило ся з „л“ (гляди під § 35 б, г), отже:

читав (по моск.: читаль)

вовк (по московськ.: волк)

повний (по моск.: полный) . . .

Тільки після „у“ шелестівка „в“ чується як „в“, але ж далеко не так, як у московській або в польській мові, де його чути як легке „ф“ (укр.: *чув*, *обув* Москаль вимовив би близько до: *чуф*, *обуф*). Це „в“ сильно голосове, що близько підходить до „ў“⁽²⁾.

На кінці слова або і складу після шелестівки „в“ тратить трохи зі своєї голосистости, але теж далеко ще йому до московського або польського „ф“, н. пр.:

черв, *нерв*, *червня* . . .

При цьому „в“ уста заокруглюють ся немов до „у“, а долішніх губ не прикладають ся до горішніх зубів (пор. стор. 33, образ 1, 7, 9) як це роблять у таких випадках Поляки або Москалі (вони вимовляють: черф, нерф, червфня — пор. польськ.: черфца).

„Д“
у визвуку

35. В українській мові в дієсловах — у чоловічому роді минулості (§ 243) — кінцеве „л“ (у визвуку)

1) Таке ў (в) мають іще Білоруси, і вони зазначають його окремим значком ў, н. пр.:

кроў, *кароўка* (корівка), *поўны* (повний) і т. д.

Колись так і писав український письменник *Маркіян Шапкевич* у „Русалці Дністровій“, але ж цей знак теж не прийняв ся.

2) Узагалі укр. „в“ шелестівка дуже голосова, — тим і пояснюється її перехід ув „у“ — так, що незнайомлений із московською мовою Українець московські слова: *сволочь*, *свыше* вимовляти ме: *зволоч*, *звыше* і т. д., пор. іще вгорі § 32.

а) після голосівок перейшло в „у“ (пишемо „в“), а) після голосівок н. пр.:

(вона)	каза-ла,	(вони)	каза-ли,	але (він)	каза-в
„	пи-ла,	„	пи-ли,	„	пи-в
„	ї-ла,	„	ї-ли,	„	ї-в
„	коло-ла,	„	коло-ли,	„	коло-в
„	кину-ла,	„	кину-ли,	„	кину-в...

б) після шелестівок: п, б, с, з, р, к, г, х — відпало, б) після шелестівок н. пр.:

(вона)	осліп-ла,	але — (він)	осліп
„	скуб-ла,	„	скуб
„	тряс-ла,	„	тряс
„	ліз-ла,	„	ліз
„	умер-ла,	„	умер
„	товк-ла,	„	товк
„	застряг-ла,	„	застряг
„	оглух-ла,	„	оглух...

Деколи випадає „л“ і після „д“ (§ 271, 2):

(вона)	зблід-ла,	але — (він)	зблід
„	обрид-ла,	„	обрид...

в) Але ж загалом як перед „л“ повинно стояти т, д, то ці т й д випадають перед „л“, і тоді „л“ із попередньою голосівкою творить двозвук (переходить ув „у“) н. пр.:

(вона й він)	клад-е	— (вона)	кла-ла,	але — (він)	кла-в	
„	„	плет-е	„	пле-ла,	„	плї-в...

Заввага. В імеників „л“ на кінці слова (у визвуку) в літературній мові всюди зберегло ся, отже:

орел, котел, стіл, віл і т. д.¹⁾

г) У визвуку складів кожне ол із наступною шелестівкою в українській мові теж перейшло в оў (пишемо ов) отже: + в) ол шелестів-ка

<i>совк</i>	(пор. московськ.: волк)
<i>повний</i>	(„ „ полный)
<i>човна</i>	(„ „ челна)
<i>натопн</i>	(„ „ толпа) і т. д.

1) У покуцьких говірках (на Буковині) і тут „л“ перейшло в „у“. Там кажуть:

стів (стіл), *орев* (навіть відмінюють: орева), *котев* (таксамо: котева), пор. у Федьковича:

От вигреби поволеньки по́нів (=попіл) з печі. (Ангель-хранитель).

„Г“ на
кінці
складів

36. Голосова шелестівка „г“ на кінці слів трохи німіє й деколи відпадає, н. пр.:

кажемо: Бог, але — *спасибі*
„ четверга, „ — *четвер* . . .

Тільки ж, німіючи, укр. „г“ в шелестівку „х“ (як у моск. мові) не переходить; через те у словах

одяг, поріг, Бог, луг . . .

усе мусить бути чути „г“ — не „х“.

У. МНЯГЧЕННЯ.

1. Нове мнягчення.

37. Як зубні шелестівки — т, д, с, ц, з, та ще й плавкі — л та н зійдуться з мнякими голосівками, такими, що мають перед собою й, себто, з: я, є, йо, ю, ї, (§ 16) то вони переставляють бути собою, язик підходить трішки вище, до твердого піднебіння, і з тих звуків творяться вже:

ть, дь, сь, зь, ць, ль, нь,

або, як кажемо, ці шелестівки: мнягчаться.

т, д, с, з,
ц, л, н

У нашій мові тепер тільки ці шелестівки, себто: т, д, с, ц, з, л, н¹⁾ можуть мнягчитися, більш ні одна (у московській мові ще й, н. пр., губні — пор.: *голубь, кровь* і т. д.), і тільки після цих шелестівок на письмі може стояти їр (ь).

Мнягчення
у правописі

38. Але ж цим знаком вказується мнягчення після цих шелестівок тільки:

а) на кінці слів і складів, у визвуку, н. пр.:

батько, мідь, письмо, мазь, швець, банька,
жаль . . . і

б) перед о, н. пр.:

дьоготь, нього, льоду . . .

¹⁾ Ось ціле гарне речення, зложене з цих початкових буквів:

„Треба, друже, з цілого серця любити народ!“

Зрештою, перед голосівками зазначають ся мнягчення мнякими голосівками, себто, знаками: я, є, ї, ю. То так

кажемо:	<i>т'язіско</i> ,	—	пишемо:	<i>тязіско</i>
„	<i>синѣ</i>	„	<i>сине</i>	
„	<i>на позї</i>	„	<i>на позї</i>	
„	<i>болѣу</i>	„	<i>болю . . .</i>	

Заввага. У деяких говорах (на Буковині, на Полтавщині) чуєть ся середнє „л“, щось наче:

Середнє „л“ (2)

лавка, слава, лебідь, ломити, луснути . . .

Таке ж середнє „л“ (л) подибується в західній Україні (Станіславівщина) та в Київщині в деяких таких випадках, як:

тілки, більше, начальник

і деякі письменники пишуть на тому місці тверде „л“.¹⁾

У письменницькій мові прийнято в таких випадках усюди зазначувати мнякість *л* і писати:

тільки, більше, сильне, мазальниця і т. д.

39. Як у мові йдуть після себе дві мнякі шелестівки, то на письмі зазначаємо мнякість тільки останньої, н. пр.:

Мнягчення двох шелестівок

кажемо:	<i>кісьть</i> ,	пишемо:	<i>кість</i>
„	<i>різьня</i>	„	<i>різня</i>
„	<i>на місцї</i>	„	<i>місцї²⁾</i> . . .

Тільки мняке „л“ усюди лишаєть ся мняким, коли воно тільки на кінці складу.

Вимовляємо й пишемо: *читальня*, не — читалня

„ *пальці* „ *палці . . .*, хоч *провалля, весїлля*, бо тут подвоєна шелестівка (гл. § 61).

¹⁾ пор. *Тим то мова його найбільше скидається на мову Якова Марковича. Зараз пошлю до волосього, нехай висилає мазальницю та шивальників* (Нечуй-Левицький, том VIII, 7. стор). *Вона позжалувала тілки через те, що всі їй понадбридали. Мати плазувала перед панством, хоч і не так силне, як тепер* (Кримський — Жаговський, 23).

²⁾ Деякі письменники, боячись, щоб кому не подумало ся вимовляти в-московська, що тільки остання шелестівка мняка, дуже вперто зазначували завсіди мнякість обох шелестівок.

Ось Нечуй-Левицький писав усе:

оповідання, а далі: сьїдком, госьті, латиньською мовою (Повісті, VIII) . . .

св, зп, цв,
см

40. Таксамо не зазначуємо м'якого с, з, ц у незложених словах, як після них ідуть губні шелестівки (п, б, м, в), і потім іде „я“ або „і“ (з „ѣ“, гл. § 51), тому

кажемо: <i>свѣит</i> ,	пишемо: <i>світ</i>
„ <i>звѣир</i> ,	„ <i>звір</i>
„ <i>свѣих</i> ,	„ <i>сміх</i>
„ <i>цвѣях</i> ,	„ <i>цвях</i>
„ <i>свѣято</i>	„ <i>свѣято</i> . . .

Навпаки ж, вимовляти з-московська так, як написано (світ, звір, цвях) ніяк не можна. М'які с, з, ц в таких випадках — це дуже характеристична прикмета української мови, і в вимові до того треба дуже додивляти ся.

Але ж у зложених словах, або якщо „і“ склало ся в „о“ (гл. § 52), чують ся с, з твердими, н. пр.:

спішити (пор. рос. спѣшить), *спімити* (мос. вспомнить),
звірити ся (пор. віра, рос. свѣрится), *звід* (пор. мос. сводъ)¹⁾ . . .

сѣк, цѣк,
зѣк

41. За те як у слові чусть ся на кінці (наросток, §§ 95, 179, 26) -сѣкий, -цѣкий, а далі: -исько, -ісько (§ 139), то

У Куліша читаємо:

корисьть, завзяття, сьцілив, озвезьця, пісьля, на мосьті, сьсяс

і навіть — *на серьці, котьяр* (приклади взяті із „Позиченої Кобзи“, Женева, 1897)

Таксамо додивляється ся до цього Кримський:

пісьля, посясьняла, посясьню, пісьцю (Лаговський) . . .

1) Західно-українські письменники донедавна додержували ся на письмі м'ягчення цих с, з, ц, але ж тепер уже закинули (Грамматика проф. Стоцького каже таки писати *світ, звір* . . . і т. д.). Із наддніпрянських письменників так писав постійно Нечуй-Левицький (*свѣято, свѣіо, свѣіх, пересвѣідчився, несвѣідомо* — Повісти, VIII), і передусім чуткий на всі цікаві явища в мові — Куліш. Ось кілька виписків:

пересвѣіо, свѣіт, звѣіздами, свѣітлиця, свѣітий („Позичена Кобза“, Женева, 1897).

Таксамо Кримський: *на смѣітнику, насмѣішкувато, освѣіта, несвѣідомо, свѣітенька* . . . (Лаговський)

Що більше — Куліш пише: *дзвѣіт, свѣіт* — хоч тут „і“ склало ся в „о“ — і м'ягчення не дуже дочуваєть ся, і Нечуй: *присвѣішили, звѣімінѣ* (Повісти, VIII), хоча це слова зложені.

всюди, в мові й на письмі, зазначуємо м'якість с, ц¹⁾,
отже:

Артемівський, людський . . .
Старицький, Хмельницький . . .
пасовисько, писько . . .

Під впливом цих наростків вже й деінде с, ц, а також і з,
якщо вони стоять перед к — м'ягчать ся. То так кажемо
й пишемо:

ськати (пор. церк.: *искати*), *зіськати* (правди
не . . .), *військо* . . .
цькувати, цяцька, лопуцьки, багацько, зненацька . . .
близький, низький, совзький, різький . . .

42. Губні шелестівки — п, б, в, ф, м, — в українській мові не м'ягчать ся, вони все тверді, де б вони не стояли²⁾. Губні шелестівки

От і через те після них ніколи не можна писати м'якого
знаку, а голосівки: я, с, ю, ї, якщо вони стоять після губних,
мають свою питому вартість, себто:

я = ја (*п'яний* = *п'яаний*)
с = се (*бе́мо* = *б'ємо*)
ю = ју (*вю́н* = *в'јун*)
ї = јі (*сі́мі* = *с'мії*),

а не так, як у московській мові, де вони мають значіння:
а, е, у, і — з м'якою попередньою шелестівкою.

Заввага. Знаючи це, що губні шелестівки в українській
мові не можуть м'ягчити ся, ми й не потребуємо після

¹⁾ Ці „с“ та „ц“ вимовляли ся колись твердо, як у московській мові,
але ж вони впадінли ся до „к“, яке знов під впливом „ц“ посунуло
ся наперед до зубів. Це прикмета виключно української мови;
м'яких наростків: *-ський, -цький* — немає ні в одній славянській
мові (гл. ще § 49).

²⁾ Маленький виімок творить вимова слів: *свято, святий, цвях* [і
загалом тих слів, де є дві шелестівки, як ось: *червях,*
т'ямний, цвюхнути . . .], то в деяких околицях чується не: *св'ято,*
св'ятий, цв'ях, а так якось наче: *сьвато, сьвятий, цвьях* (через
те у Словарі Грінченка пишеть ся *святий, свято, цвях* — без
апострофа — і Драгоманов писав *святий, не — св'ятий*). Та ці слова
ще й вимовляють ся: *сьвато, сьвятий, цвьях,* а навіть *сьсато,*
сьсятий.

них писати ані апострофа (') [як це за Грінченком зараз пишеться по всіх часописах та в усіх урядових виданнях Наддніпрянщини (гл. § 92)], ані „ъ“ [як радив і писав Нечуй-Левицький і як за порадою комісії Академії Наук¹⁾ пише багато письменників (§ 92, 2)], ані переписувати я, е, ю, ї через *йа, йе, йу, йї* [як це робить деколи Кримський], і вже зовсім неможливо писати „ъ“ [як це бачимо у „Словарі Уманця і Спілки“ і т. д.²⁾]. Треба виходити від законів своєї мови, не — чужої, від знання своєї граматики, не — чужої, а що Москалі могли б, н. пр., наше *пйать* прочитати за своє *пъать* — то нехай! Наша грамика писана задля нас, на основі наших законів, отже

наше: *пъать* треба читати як: *пйать*
взати „ „ „ *вйзати*
імя „ „ „ *імйа* і т. д.

„р“ 43. Після „р“ теж ніколи м'якого знаку не ставить ся, хоч у багатьох околицях України (Лівобережжя, Гуцульщина, Покуття, Буковина) воно живе і м'яко вимовляється (пор. літер.: *рямка, рятувати, рябий, буряк* і т. д.) Треба писати:

косар не — косарь
Харків „ — Харьков
тюрма „ — тюрьма . . .³⁾

¹⁾ Цю відомість взято із брошури В. Науменка: Загальні принципи українського правопису, Київ 1917, стор. 15.

²⁾ Виходить, що, н. пр., слово *пъать* пишуть у нас іще так: *п'ять* (Грінченко), *пъать* (Нечуй-Левицький), *пъать* (Словар Уманця, Куліш, Кримський), та ще Кримський пише:

Пйер, субъективный, пйеса, хоч: *хлоп'ятко, рум'яно, прислів'я* (Ляговський). Нечуй-Левицький пише:

пъаюго, сймья, а навіть: *зъднання, зъдено, зъявиц* (Повісти, VIII) і стоїть проти апострофів.

А все це задля того, щоб відрізнити українську вимову губних перед м'якими (готованими) голосівками від московської.

³⁾ Урядова правопись (грінченківка) зазначає м'якість „р“ (гл. § 92), Кримський його не зазначає: *кигар* (Ляговський). Стефаник пише: *церькова* і таксамо Федькович.

Шелестівку „р“ перед: я, є, ю, і вимовляють у нас різно,
 то як: р^яа, р^єе, р^юу, р^іі,
 то немов: р^іа, р^іе, р^юу, р^іі,
 то знову немов: р^яа, р^єе, р^юу, р^іі (*п^ір^яа, п^ір^іа, п^ір^єа*).

44. І після шишучих — ч, ш, щ, ж — в українській мові ч, ш, щ, ж ніколи не може бути м'якого знаку. Ці шелестівки всюди тверді (тільки в деяких говірках, н. пр., у Гуцулів, на Підгіррі, подекуди на Буковині та на Київщині вони м'які¹⁾).

Після них рідко стоять і м'які голосівки, а коли стоять, то їх таке значіння, як після губних, н. пр.:

ніччо = нічч^юу,
підніжся = підніжж^яя,

або просто вимовляється твердо:

ніччу, підніжся. . . .

Ці всі закони м'ягчення витворила мова новітніми часами. й через те це м'ягчення ми звемо **новим**.

2. Старе м'ягчення.

45. Колись ув українській мові м'ягчилися ще й губні шелестівки, і заднієднібні, тай і зубні інакше м'ягчилися, ніж тепер. М'ягчення це наступало не тільки в таких випадках, як зараз, але ще й перед „в“ та „н“ (тепер — ні). Ці форми м'ягчення передала нам мова зі своєї історії — і через те це м'ягчення ми звемо **старим** або **історичним**.

46. І так губні прибірали „л“ перед м'якими голосівками, тому то ми тепер кажемо й пишемо:

любити, але — *люблю*, а тепер уже після того:

люблять (мос. любя́тъ), гл. § 276

лупити, але — *луплю*, а тепер уже після того:

луплять (мос. лупя́тъ)

Губні:

а) л

¹⁾ Через те Хоткевич свій роман із гуцульського життя озаголовив „*Кам'яна душа*“, і в Стефаніка в розмовах люде балакають: *шьо* (= що), *чьис* (= час), *пичь*, *шьисте* (= щастя). Таксамо пише Нечуй-Левицький: *курчят*, *мерезять*, *вчять* ся (Повісти, VIII) й Федькович: *душя*, *бжьоли* (Ангел-хранитель).

Сімович, Граматика української мови.

ломити, але — *ломлю*, тепер уже після того:
ломлять (мос. *ломають*)
здоровий, але — *здоровля* (мос. *здоровье*) і т. д.¹⁾

Цікаво, що тепер уже в майже всіх говірках України в деяких випадках до *м*, *п*, якщо після них іде „я“, втиснуло ся „п“. Таким чином побіч

б) п	<i>імя</i> (іміа)	чуть ся <i>імя</i>
	<i>мякий</i> (міакній)	„ „ <i>мякий</i>
	<i>мята</i> (міята)	„ „ <i>мята</i>
	<i>мясо</i> (міасо)	„ „ <i>мясо</i>
	<i>розіпнати</i> (розіпнати)	„ „ <i>розіпнати</i> і т. д.

Вживати можна в літературній мові обох форм:
імя й *імя*, *мя(з)кий* і *мякий*.

Зубні. 47. Таксамо досі ми кажемо й пишемо в літературній мові:

платити — *плату* (не — платю), *плачений*
ходити — *ходжу* (не — ходю), *прохожий*
муєти — *мушу* (не — мусю), *примушений*
возити — *вожу* (не — возю), *вожений*
хрестити — *хрещу* (не — хрестю), *хрещений*
їздити — *їжджу* (не — їздю); *війжджений* . . .

(про нарічеві форми, що в дужках, гл. § 276 — примітка).

Виходить, що в деяких випадках колись мнягчили ся зубні так, що

т	переходило на ч	
д	„ „	дж, ж
с	„ „	ш
з	„ „	ж
ст	„ „	шч = щ (кожне зокрема для себе мнягчило ся)
зд	„ „	ждж („)

і те мнягчення й досі обовязкове.

¹⁾ Є такі говірки, що такого мнягчення вже не знають, н. пр.; Підгіряни, Гуцули, які говорять:

любю, лую, здорове, гл. про це докладніше § 276, примітка.

Так і пише декуди Стефаник (у розмовах) і Федькович.

48. Таксамо у спадщині лишила нам мова мнягчення заднепіднебінних — к, г, х, та гортанного — г.

Кажемо: *потік*, але кличемо: *поточе!*, купасьмо: *у потоці*
 „ *Бог* „ „ *Боже!*, наша надія: *в Бозі*
 „ *гріх* „ „ *гріше!*, казьмо: *у грісі*
 „ *хурдиґа* „ сидять: *у хурдизі¹⁾*

а далі кажемо:

точити, божити ся, гримити . . .

То так здавна, й до сьогодні, в деяких формах (у відміні, гл. §§ 151 6, 7, 158 1, 265 6, 273, й як творимо слова)

к	перед е, и	переходить у ч,	перед ї	у	ць
г	„ е, и	„ „	ж	„	ї „ зь
х	„ е, и	„ „	ш	„	ї „ сь
г	„	„	„	„	ї „ зь

3. Мняке „ц“.

49. Дуже цікавою зокрема й оригінальною прикметою української мови являється мняке „ц“ (гл. §§ 37, 41²⁾). Воно появляється передусім у імеників на: -ць, -ець, -ци, -ци (§§ 130—132, 113 1а, 2а, 3а), н. пр.:

Гриць, місяць . . .
кравець, Українець, засць . . .
віця, праця . . .
удовиця, паляниця . . .

¹⁾ Останнього мнягчення московська мова не знає (пор.: *потокъ, порогъ, грѣхъ*), а й форм: *вовче, порожє, гріше* зовсім нема. За те для української мови це мнягчення дуже цікава й своєбідна прикмета.

²⁾ В діялкти, що не знають мнякого „ц“, н. пр., Покутяни (під Коломиєю), Підгір'яни, на Буковині. Через те у творах Стефаника, у словах, які він укладає в уста селян, не найдете мнякого „ц“; він пише, н. пр.:

хлопец, речинец, нівец, кінца, клецьами, полотенеца, цу
(зиму), шибеницу . . . (прикладі зі збірки: *Моє слово*)

Те саме бачимо в Федьковича: *удовец, коверец . . .* (Жовнярка).

Декуди й на галицькому Поділлі (гусятинський повіт) кажуть: *хлопец, кравец, швец, овец, . . .* — хоч *хлопця, хлопцям, віццо, шевця* (у визвуку все тверде тільки -ець) а далі: *місяць, вулиць . . .* і т. д.

Це мняке „ц“ лишаєть ся в усіх цих словах у цілій відміні з виїмкою перед „е“ (гл. §§ 153, 160), н. пр.:

(нема) *Гриця*, (кличемо) *Грицю*,! (є) *Гриці*, (нема) *Гриців*...

„ *Українца*, (є) *Українці*, (даємо) *Українцям* . . .

„ *віці*, (бачу) *віцю*, (нема) *осець*, у *віцях* . . .

„ *вулиці*, (нема) *вулиць*, (тішу ся) *вулицями* . . .

І в імеників на -це являєть ся в відміні (з виїмкою перед „е“, гл. § 170) мняке „ц“, н. пр.:

яйце — *яйця*, *яйцю*, в *яйці*, *яєць*, *яйцями* . . .

І в иньчих частинах мови появляєть ся мняке „ц“, хоч на кінці, хоч у середині слова, хоч і на початку, н. пр.:

ниць, *горілиць*, *наспростець*, *насправці* . . .

кравцювати, *правцювати*, *тупцювати* . . .

працьовитий, *цяцянка* . . .

цїлий, *цїлувати*, *цїль*, *цїна*, *цюрком* . . .

Про мняке „ц“ перед „к“, гл. § 41.

Мнякого „ц“ не має ніодин славянський нарід, і рідко котрий може вимовити його як слід¹⁾.

VI. УКРАЇНСЬКЕ „І“.

50. В українській мові голосівка „і“ грає важну ролю.

Тих „і“ є кілька. Вони ріжно вимовляють ся (отже й пишуть ся), бо й із ріжних звуків повитворювали ся.

„і“ з „ї“

51. Передусім є таке „і“, яке ніколи у слові не зміняєть ся. Це „і“ все мнягчить ті шелестівки, що на основі українського закона мнягчення (§ 37) дають мнягчити ся, себто, т, д, с, з, ц, л, н. На письмі таке мнягчення зазначаєть ся значком „ї“ (мняке і). Це „і“ відповідає старославянському й московському „ѣ“ (ять). То так пишемо:

тіло („і“ ніде не зміняєть ся: тіла, тілу, тілом і т. д.), *діло*, *сіно*, *зівати*, *цїлий*, *пильніщий* . . . (вимовляєть ся: тьіло, дыіло, сыіно, зывати цыілий, пыільныщый)

— але попри те:

вітер, *біда*, *ніхота*, *мідь*, *різький* . . . (з т. зв. твердим „і“, бо губні й „р“ не мнягчать ся).

¹⁾ Тим то і сміють ся наші люде з Москалів, які ніяк не вимовлять слова: *паялиця*.

Таке і (ї) подибуєть ся в дісловах наворотових (§ 225, 1 в) якщо в коріні (§ 96) їх є „е“, н. пр.:

плету, але — (часто) *заплітаю* (мос. уплетаю)
 лечу, „ (нераз) *літаю* (мос. летаю)
 — все з „мняким“ і, бо після: л,
 мету, „ (часто) *вимітаю* (мос. выметаю)
 гребу, „ (часто) *загрібаю* (мос. загребаю)
 — все з „твердим“ і — бо після: м, р.

І тут усюди лишаєть ся і (і): літаю, літаш, літати, вимітаю, вимітати і т. д.

52. Є ще таке „і“, що вийшло з „о“ або „е“. Тут в- „і“ з „о“, творили ся окремі закони, коли „о“ та „е“ переходять „о“ (ікання) у „і“. Кажемо, н. пр.:

(нема) *ро-ва*, але (є) — *рів*, (нема) *со-ли*, але (є) — *сіль*
 „ *но-са*, „ — *ніс*, „ *но-чі*, „ — *ніч*
 (є) *се-ло*, але (нема) — *сїл*, (нема) *о-се-ни*, але (є) — *о-сїнь*
ве-се-лий, але — *ве-сїл-ля*,
ка-ме-ня, „ — *ка-мінь* . . .

Отже як „о“ або „е“ з відчиненого складу переходять у зачинений (гл. § 9), то замість „о“ та „е“ появляєть ся „і“.

Тільки ж ці оба „і“ не однакові. Те „і“, що вийшло з „о“, не мнячить попередньої шелестівки, тому на письмі зазначуємо його „і“ (твердим „і“): те ж „і“, що повстало з „е“, мнячить ті шелестівки, що дають мнягчити ся (§ 37) в українській мові (т, д, с, з, ц, л, н), отже так, як при „і“ з „ї“ (§ 51) — і це мнягчення зазначаємо т. зв. мняким і = ї.

Це т. зв. закон ікання в українській мові¹⁾.

Тому то у слові *ніс* (носа) вимовляємо „і“ твердо (пишемо: і),
 „ „ *ніс* (нести) „ „ „і“ мняко (пишемо: ї).

¹⁾ На око здаєть ся, що він не в с ю д и переведений *послідовно*, але це тільки на око, і ті „виїмки“ ікання мають свою причину то в історії мови, то в чому иньчому. Ось ці „виїмки“ — склад за ч и н е н и й, ікання нема:

1. при відміні, в закінченнях, н. пр.:

чоловіком, не — чоловікім, бо -ом (гл. § 150) закінчення (на повстання якого дає пояснення історія мови, гл. під 7),

Таксамо пишемо: *тік* (току), але — *тїк* (текти),
сіль (соли), „ *сіл* (село),
постїл (постолї), „ *постїль* (постелї),
а далі: *діл* (долу), „ *дїл* (ділити —, „і“ не
зміняєть ся),
ліз (лоза), „ *лїз* (лізти) і т. д.

королем, не — *королїм*, бо -ем (гл. § 153) закінчення,
песеи, не — *песїи*, бо -еш (гл. § 264) закінчення і т. д.

2. при відміні, як „о“ або „е“ випадають, н. пр.:

сон, не — *сїн*, бо кажесть ся: (нема) *сна*, (тішу ся) *сном* („о“
всюди випадає),

день, не — *дїнь*, бо кажесть ся: (нема) *дня*, (кілька) *днїв* (всюди
„е“ випадає) . . . про це гл. відм. §§ 151, 154,

3. якщо в відміні „о“ або „е“ вставлені, н. пр.:

вікон, не — *вікїн*, бо „о“ вставлене між „к“ і „н“ (§ 168, 5),
пор: *вікно*, *вікна* . . . гл. ще §§ 158 2, 162 2,

сестер, не — *сестїр*, бо „е“ вставлене між „т“ і „р“ (§ 158, 2),
пор: *сестра*, *сестри* . . . гл. ще § 171 4,

4. в таких словах, де є: *оро*, *оло*, *ере* (повноголос), н. пр.:
горох, *голод*, *очерет* . . .

хоч тут уже почало сильно входити „ї“, й ми кажемо вже:

голів, *борїд*, *сторїн*, *корїв*, *ворїт*, *берїг*, *порїг* . . . гл. §§ 158 2, 151 2,

5. у таких словах, що стоять під сильним церковним впливом,
н. пр., кажемо:

Господь Бог (церк.), але *Пан Біг* (народне),

богдапрости (церк.), але *спасибї* (народне) . . .

6. в дуже рідких випадках і наголос впливає на те, чи ікання є,
чи його немає, тільки ж таких випадків дуже мало, ось вони:

нарѳд але — *нїрїд*

вѳльній „ — *вїльній*

вѳїйна „ — *вїїнї*

згѳдній „ — *згїдній*

самѳтній „ — *самїтній* . . .

7. тай іще в багатьох випадках, що або мають свою причину
в історії мови (н. пр., *вовк*, *повний*, *борц*, *кров*, *торг*, *смерть*,
серп, *верх* і т. д.), або склали ся принакрово, на подобу иньчих
форм (аналогічно), н. пр.:

їстот, *пїдвод*, *вечер* (вечерл) . . .

Через те саме нераз масмо ікання там, де не повинно б його
бути, бо склад одчинений, н. пр., кажемо:

кілок, хоч „кола“, бо: *кілка*, *кілкові*, *кілки* — усюди є „ї“ . . .

кінєць, побіч: *конець*, бо: *кінця*, *кінцевї*, *кінці* . . .

стїлець, побіч: *столець*, бо: *стїльця*, *стїльцевї* . . .

Це „ї“ теж дістало ся сюди на подобу иньчих форм.

53. Якщо „о“ стоїть на початку слова й на основі закону ікання мусить переходити в „і“, бо склад зачинився шелестівкою, то „і“ дістає зпереду „в“ (роззів, гл. § 66), отже так:

о-вес, але — *вів-са*
о-тець, „ — *віт-ця*, (але: пан-отця — церк.)
о-рел, „ — *вір-ла*, (хоч і — *орла*)
о-вець, „ — *вів-ця*, а таксамо
від, *він* і т. д.

Щодо „від“, то воно в нашій мові вживається побіч „од“. Радимо писати так, як це роблять кращі наші письменники, а саме — „від“ тоді, як попереднє слово кінчить ся голосівкою; як же воно кінчить ся шелестівкою, то краще вживати „од“¹⁾.

Пор. *Волохата тїнь од них упала на стїл. Немов азс потемніло в хатї від них, покрацало* (Васильченко).

Це відносить ся до „від“, якщо воно і злило ся з другим словом ув одне (приросток).

Пор. *Прийде, запевне, той день, що ми відпочиєм од мук* (Грінченко — Під хмарним небом, Львів).

54. Ще є таке „і“, яке повстало зі стягнення (в називн. відм. множини у прикметників, гл. §§ 199, 201), н. пр.:

гарн-і, добр-і, син-ї, лис-ї — повстало із:
гарн-иї, добр-иї, син-її, лис-її

Це „і“ або не м'ягчить попередньої шелестівки (§ 199), або м'ягчить її (§ 201), коли вона дасть ся м'ягчити (т, д, с, з, ц, л, н, § 37).

Коли прикметник кінчить ся на -ий (-а, -е), то „і“ не м'ягчить попередньої шелестівки, й тоді пишеть ся тверде і (§ 199), н. пр.:

товстий (пан) — *товсті* (пани)
рудий (вус) — *руді* (вуса)

Під впливом „ікання“ вже й таке „і“, що нїде не повинно змінити ся (із ъ), зміняєть ся в словах:

річ, ведмідь,

і ми кажемо: *речі, ведмедя* і т. д.

¹⁾ А так, то деякі письменники вживають виключно або од (Печуй-Левицький) або від.

„і“ в
прикмет-
ників

босий (чоловік) — *босі* (люде)
сизий (сокіл) — *сизі* (соколи)
куций (хвіст) — *куці* (хвости)
білий (кінь) — *білі* (коні)
чорний (кіт) — *чорні* (коти) . . .

У тих прикметників усюди, де тільки чути „і“, треба вимовляти шелестівки перед „і“ твердо й писати „і“, н. пр.:
(приглядаємось) *сизій* (зовулі)
(малюємо на) *білім* (полотні)
(пишемо на) *товстім* (папері)
(черевик на) *босій* (нозі) . . .

Коли прикметник має закінчення *-ій* (-я, -є), то всюди, де чути „і“, воно м'ягчить попередню шелестівку (як вона має м'ягчитися), й тоді пишеться „і“ (§ 201), н. пр.:

синій (папір) — *сині* (папери)
гусій (дзюб) — *гусі* (дзюби), а далі
(пишу) *синім* (олівцем)
(сиджу в) *останній* (лавці)
(приглядаюся) *тутешній* (людині) і т. д.

55. а) Після голосівок кожне українське „і“ в українських словах (і в чужих, гл. § 75 7) вимовляється як *йі*, *й* на письмі зазначається т. зв. м'яким *і* (*ї*), н. пр.:

Україна, моє, поїти, ший, добродій, Чугуїв . . .

б) На початку слова пишеться *і* м'яке (*ї*), *і* тверде *і*, відповідно до того, як чується:

імовірний, імня, але — їхати, їсти . . .

в) Про „і“ в чужих словах гл. § 75.

ЗАВВАГА. У переважній більшості українських говірок різниця між „твердим“ (із „о“) і „м'яким“ (із „є“, „ї“) „і“ затерла ся (в Херсонщині, на Полтавщині, на Підгіррі, на Буковині і т. д.) і *всюди* шелестівки перед „і“ вимовляються *м'яко* (отже: *сьіл* і *сьіль*, *постьіл* і *постьіль*, *тьік* [току] й *тьік* [текти]). Через те, та ще зі страху, щоб із українським „і“ не склалося по школах те ж, що в московському *ѣ*, яке морочило голову дітям, майже всі письменники Наддніпрянщини й за ними й Комісія при Академії Наук висловлюють ся проти писання „і“ після зм'ягчальних (§ 37) шелестівок. Через те ж саме й сучасний

„і“ після
голосівок
і в назвуку

урядовий правопис його в таких випадках не вживає (гл. § 92, 5). Ясна річ, що порівняння з московським „ѣ“ тут бути не може, бо в московській мові „ѣ“ й „е“ визначають один і той же звук, а тимчасом „і“ й „ї“ й вимовою шелестівок перед ними й повстанням своїм — це два різні звуки. Усі письменники й автори граматик, — усі згідно підносять, що воно так, що це різні звуки¹⁾, але ж усе таки стоять за скасування „ї“ після шелестівок і вживають його тільки після голосівок, у значінні *йі* (*мої, твої, їхати*, гл. вище § 55, § 92, 5), хоча рівночасно лишають *я, є, ю* в їх подвійній ролі (гл. *ййце — коня, поодинок — синя*). Через те затирається дуже характеристична прикмета нашої мови, і правопис тратить признаку науковости. Коли такий правопис загально прийметься, коли Академія Наук скаже так писати, то, правда, у школі дітям стане багато легше, але ж учителеві таки треба буде безнастанно звертати увагу на вимову, щоб діти не плутали „і“ з „о“ з „ї“ з „е“ (або ѣ), щоб вимовляли як слід

ніс (носа) й *ніс* (нести), *діл* (долу) й *діл* (ділити) і т. д.

Те ж саме відносить ся до сцени. Актори теж мусять відрізнити ці оба різні звуки, бо вимова на сцені (і у школі) все мусить бути зразкова.

56. У деяких випадках, коли слово починається двома шелестівками [н. пр., у словах:

Приставне
„і“

ще (щче), *мла*, *ржа*, *ржати*, *рвати*, *кло* . . .], може до нього „і“ приставляти ся. Діється це тоді, коли попереднє слово кінчить ся шелестівкою або двозвуком (гл. § 15) — це задля легкої вимови; коли воно кінчить ся голосівкою, то приставляти „і“ не треба. То так кажемо й пишемо:

вона ще спить, але — *він іще спить*

вистри ржсу, але — *вистер іржсу*

степ покрив ся млою, але — *покрив ся степ імлою*...

¹⁾ Тимченко — Українська граматика ч. I, стор. 7; Модест Левицький — Українська граматика, стор. 11; Залозний — Коротка граматика укр. мови, вид. четверте, стор. 4; Грунський — Украинское правописание, стор. 8; Гладкий — Практический курсь украинского языка стор. 2 і т. д.

Таке „і“ все тверде.

Пор: *Дав Бог день, ййди до свого діла* (Квітка). *Аж ййшов я мимо його* (Куліш). *Час ййти каву пити* (Кримський). *А кінь ірже, води не пє, доріженьку чує* (нар. пісня). *І поїдали души, мов іржа* (Л. Українка). *В повожі мужє із зоною в театр їмчать* (Франко). *Вибрали Коваленка вітом* (= старшиною), *а він їще не розумів, що з ним дість ся* (Мартович). *Так скриводить із їще небезпечніще* (Старицький). *Ховзаючи ся по мокрім їмху, зсайдарм скрутив на-право* (Франко-Цигани). *Далї Вова за гомоном других голосів їзнов не почує* (Васильченко). *Проказає несімо батько та й замкнує їзнов уста* (В. Мова). *Ото позбігались їк нечистій матері Ляжи* (Куліш). *Ой, на горі сніжок їмзисть* (нар. пісня). *Як піймає вовк їклом за хвіст* (Слов. Грінченка)...

Вставне „і“ 57. Тверде „і“ вставляється ся у словах, зложених зі слівцями: об-, від-, над-, під-, роз- (приростками, §§ 95, 110) коли друга частина зложеного слова починається двома шелестівками, н. пр.:

відірвати, обізвати ся, надіслати, підібрати, розігнути...

пор.: *Одірись, коню, од берестонька* (нар. пісня). *Більш обізнали мене люде, стали наймати* (Ганна Барвінок). *Лист надіслав просто в волость* (Ганна Барвінок). *Другою хусткою підбрала дозгу й чорну, як гайворон, косу* (Стороженко). *Мог веселіє украє, в степу на тирсі розібгав* (Шевченко)...

Що воно „тверде“, пізнати ще й із того, що воно чергується ще з „о“, що те „о“ в багатьох околицях України ще не в усіх випадках перейшло в „і“, що народ там так і балакає „о“, й деякі письменники пишуть:

відорвати, надослати, підобрати...

На подобу цих слів являється ся „тверде“ і серед таких самих умов у словах, зложених із приіменниками: до-, по-, на пр.:

дістати, діткнути ся, дібрати ся...

післати, пільга, пірвати, пімста...

побіч: *достати, добрати ся, послати, помста...*

Крім того, таке вставне „і“ дістало ся й до таких зложених слів, що після приростка мають тільки одну шелестівку — це відносить ся головню до сприросткованого (§ 107) дієслова *ходити* (гл. § 59), н. пр.:

Людям не було куди розіходитись (Васильченко). *Звідусюди надіждять непотішні вісти* (Куліш). *А тимчасом позіходило ся народу чимало* (Квітка)...

УП. 3, ЗІ, ІЗ.

58. На основі закону про вставне та приставне „і“ ^{Прімення і прислівник} „і“ та на письмі приіменника „з“.

В українській мові є тільки один приіменник „з“ і означає раз те, що моск.: *изъ* (чого?), то знов: *со* (ким?). Але ж щодо місця, де він стоїть, „з“ може мати три форми:
з, зі, із.

а) Як попереднє слово кінчить ся голосівкою, і слово після „з“ починаєть ся теж голосівкою або одною шелестівкою, то звичайно в мові й на письмі вживаємо „з“, н. пр.:

Я з Охтирки. Біжу з гори (на питання: з чого?).

Сестра з Оврамом. Сиджу з тобою (на питання: з ким?).

б) Як одне слово кінчить ся шелестівкою (сюди належать і двозвуки; гл. § 15) і друге починаєть ся теж шелестівкою, то звичайно балакаємо й пишемо „із“, н. пр.:

Родом із Києва. Досить із мене (з чого?, з кого?).

Він із тобою. Іван із Петром (з ким?).

Пор. *Скинь із себе голуб жуван* (нар. пісня). *Виглядали немов попухлі, немов із голоду* (Франко). *Іде мати на лан зсати разом із дочкою* (нар. пісня). *Посидять панич із панянкою* (Васильченко). *Прощайсь лишень із матіррю* (Куліш). *Так і зріс на самоті, сам із собою* (М. Вевчок)...

в) Якщо слово, що після „з“, починаєть ся двома шелестівками, а то й одною, але сичною або шипучою, то вживаємо звичайно „зі“ (побіч: *зо*), н. пр.:

Я зі Львова. Перо зі сталі (з чого?).

Ходи зі мною. Брат зі сестрою (з ким?).

Пор. *Хуртовина зі сходу на їх найде* (Куліш). *Зі dna мого серця сльозу підіймас не жсах, а нудьга* (Старицький). *Чайченко танцював зо (зі) всіма* (Марко Вовчок)...

Як нераз іскладеть ся так, що перед „з“ і після нього накопичить ся кілька шелестівок, то й уживаєть ся навіть форми: *ізі* (*ізо*).

Пор. *Василько буде хоч цілісінку ніч ізо мною сидіти* (Марко Вовчок). *Покинь роботу та посидь ізо мною* (Мартович). *Йому здало ся, як коли б ізо скали виповзував дим* (Франко). *Ізо сну чую: Люба Деядемоно!* (Куліш). *Ой, спусти ся, сизокрилий, оддиш ізо мною* (Глїбів). *Ту церкву видять ізо всіх селів* (Стефаник)...

Те саме відносить ся до „з“, коли воно прислівник, означає стілько, що: *приблизно, близько*.

Пор. *Збіглось вовків щось із тисячу*. (Із казок Рудченка). *Як випродали пишеницю, то зосталось щось із мірку* (М. Вовчок). *Було їх тисяч зо дві* (Переклад євангелія Морачевського) . . .

Приросток
„з“

59. Не минає цей закон „з“, якщо воно зросло ся зі словом (приросток). Тоді теж є одне „з“ (перед деякими безголосими шелестівками чуть ся й пишеть ся „с“, гл. § 32), хоч повстало це „з“, аж із трох приставок: *із-, со-, воз-* (вс)¹⁾.

Та таке „з“ може теж мати форми:

з-, із-, зі-, а то й: *ізі-*,

відповідно до того, який звук стоїть перед ним, або після нього, н. пр.:

Швачку з осавулою докупи звязали, ой, ізвязали (нар. пісня). *На божничок глину, матір іспомяну* (нар. пісня). *Де (козацтво) поділось? Ізгоріло?* (Шевченко — Тарасова ніч). *Возьме хліб перед себе, тай зараз іззість* (Франко). *Тай ти (слово) давав, ясний царю, як ізбірав раду!* (Руданський). *Скажи наймищці, най ізробить печеню* (Мартович). *Чересло й леміш ізнято* (Черкасенко). *Та це такі височені, що хмари достаєш як ізлізти* (угорю — вос-) (Шевченко — Великий Лях) . . . *Сей пройдисвіт ізробивсь паном* (Куліш). *Гукне Андрій, він увесь іздринеть ся* (М. Вовчок). *Ненечка аж ізлякали ся* (Федькович). *Що це враз за гомін ізчинив ся* (Франко) . . .

Встав, оперезав ся тай зовсім ізбрав ся (нар. припов.). *Слуги позіскакували з постелі* (Нечуй-Левницький). *Вона одною рукою миттю зірвала з пліч хустку* (Стороженко). *Сам-на-сам із перевертнем зітнуся* (Куліш) . . .

¹⁾ Приростка *із-* (у мос. значінню, себо: „зі середини“ якесь дійство „на верх“ виконати) наш народ не любить і заступає його иньчими, найбільш приставкою: *ви-* (н. пр.: *іздать — видати, избиратель — виборець* і т. д.).

Замість приростка *вос-* (який цілком загинув, і лишив ся тільки в церковних словах, таких, як: *воскреснути* . . .) уживають ся ріжні иньчі приставки (воспаленіє — *запалення, восклицать — вигукувати, возлюбленный — улюблений, возобновить — поновити, возраст — зріст, восходь — схід* і т. д.).

А приросток *со-* перейшов цілком у „з“ (лишив ся в церков. слові: *сотрудник*), або ще й відомий у нас у формі: *зу-* (*зустріч, зустрінути, побіч — зострінати*, і на подобу цих двох останніх слів повстало вже слово: *зупинити*), або *су-* (*супротивник, супруга, сусіль, сусід, сугуєщий* . . .).

Ой, ізійду я (вгору — вос-) на могилу (нар. пісня). А ти як же ти ізійдеш ся з вражсим Велямином (Руданський). Стоїть Кривого Тихона млин, ізігнув ся, підтрух (Васильченко). Жидюга дріжсиль, ізігнувшись над каганцем (Шевченко) . . .

На подобу цих останніх слів появляється ся *зі* у спирросткованому дієслові *ходити* (одна шелестівка), гл. § 57, кінець.

Пор. *Музики, що позіходилися грабувати Ніжсень (Куліш). А раби тими шляхами позіходять ся докупи (Шевченко) . . . і навіть: Зіперли ся вони на стінку (Васильченко). . . .*

УІІІ. ЧЕРГОВАННЯ „В“ ІЗ „У“, ТА „І“ З „Й“ НА ПОЧАТКУ СЛОВА.

60. Балакаючи, ми не відриваємо гостро (як це, н. пр., роблять Німці або Англіїці) одного слова від другого, але ж лучимо їх зі собою.

Через те то, як у мові яке слово кінчить ся, н. пр., яко-юнебудь голосівкою, а потім іде друге слово, що починається ся голосівкою „у“ або „і“, то остання голосівка першого слова сполучується в вимові з „у“ або „і“ другого слова, й так складається двозвук. От як скажемо, не спиняючись:

була у батька, або: я іду,
то „у“ і „і“ злучаються зі собою і створюють двозвук:
ав, й (§ 15).

Із того витворив ся окремий закон, що на початку слів можуть ці звуки чергувати ся зі собою, що в одному й тому ж слові, на початку, може бути „й“ або „і“, „в“ або „у“.

Якщо попереднє слово кінчить ся шелестівкою, то назвучне „і“ лишається ся, н. пр.:

він іде, він і вона

Коли ж слово кінчить ся голосівкою, „і“ творить із нею двозвук, і тоді треба писати „й“, н. пр.:

вона йде, вона й він

Те саме треба сказати про „у“ та „в“. Кажемо й пишемо:

*Іван учитель, але — Ганна вчителька,
він у місті, але — вона в місті*

При́меник
„в“ — „у“

Тим пояснює ся, що різні колись щодо свого значіння при́меники „у“ (пит.: кого, чого?) та „в“ (пит.: кого, що?, у кім, у чім?) тепер злилися в один із двома значіннями та двома формами (в московській мові ті при́меники дуже відрізняють ся від себе). То так кажемо й пишемо:

пит.: у кого? (чого?)	пит.: у (кого?) що?	пит.: у (кім?) чім?
<i>сестра в батька,</i>	<i>іду в ліс,</i>	<i>я в лісі,</i>
<i>брат у батька</i>	<i>ідіть у ліс</i>	<i>він у лісі . . .</i>

І загалом багато иньчих слів, чи вони колись починалися шелестівкою „в“, чи голосівкою „у“, тепер можуть мати здебільшого обі форми, відповідно до попереднього слова, н. пр.:

<i>вдова й удова,</i>	<i>учитель і вчитель,</i>
<i>вповні й уповні,</i>	<i>умерти і вмерти . . .</i>

Пор. *Наші рушниці в панів у світлиці* (нар. пісня). *А що візе Василько тихий* (Марко Вовчок). *Він у половині сидів, а в половині лежав* (Мартович). *Як би тепер устає Тарас та живе у наш славетний час, не швидко вмер би знову . . . Тепер уже не страшно нам у зуби впасти ворогам тай згинути без бою! Ми візе зубів не боїмось* (Самійленко). *Тепло вникає в землю . . . дощ уникає в землю* (Печуй-Левицький, VIII, 378). *Як ударив Іван змія та по коліна і обив у землю* (Словар Грінченка) . . .

Як останній приклад показує (*по коліна і обив*), то тут іще треба дивити ся на те, які звуки (букви) йдуть після „в“, чи „у“, після „і“, чи „й“, та ще й на те, чи „і“ або „у“ не на початку слова, по точці (§ 325, 1) або за пинці (§ 406), коли, балакаючи, ми відпочили. Як ідуть, н. пр., дві або більше шелестівок, то краще балакати (й писати) „і“ та „у“ навіть тоді, коли слово, що стоїть перед „у“, „і“, кінчить ся голосівкою, н. пр.:

Книгарня Товариства ім. Шевченка у Львові
Тут вона вся і скипіла . . .

Пор. *Як у руках рушниця у стрільця, то горе качкам* (нар. припов.). *Як Бог дасть, то і в вікно подасть* (нар. припов.).

І на початку речень краще ставити „і“ й „у“.

Тільки ж щодо „у“ та „в“, то треба сказати, що цього закону всюди прикласти не можна. Але ж де тільки можливо, треба його використовувати у слові та на письмі.

Заввага. На жаль, одначе, не всі письменники — головно, новіщі — використовують гаразд цей дуже важний і незвичайно цікавий та характеристичний для нашої мови закон. З нових то тільки послідовно придержують ся його *Грінченко, Самійленко¹⁾, Модест Левицький, Єфремов*, із Галичан — *Мартович*, із давніщих письменників — *Куліш*. Ось для прикладу виписок із „Чорної Ради“:

„Ніхто в нікого не питаєсь тут, що їсти або пити: усякому була своя соля — роби, що хоч, як у себе в господі. Повикопували в землі здоровіні печі, запалили вогні. Тут у виницькій кадці місять тісто трос разом погами, а там печуть цілого вола, а там у здоровіних казанах варять на тазанах да на катрагах кашу. Дим наче хмара ходить понад головами. Пінчі тільки те й роблять, що порають ся коло бочок да потчують усякого, хто стоїть або йде мимо, а иньчі вже лежать, повивертавшись, як у холод музи. Безумна якась радість у всякого в очах і річах. Усюди, знай, викрикують: „Іван Мартинович, батько наш любий!“ Зніме агору в одній руці чарку чи ківш, а в другій шапку з голови да й релетус, що Іван Мартинович і день і ніч побиваєсь ся за людським щастєм“ (глава XII).

Ті ж самі письменники — знову ж у першу чергу *Куліш* — дуже звертають увагу й на иньчі фонетичні закони нашої мови й пильно їх придержують ся (закони §§ 53, 58—59, 60, 62, 65б, в, р, 66, 71 і т. д.).

ІХ. ПОВДВОЄННЯ ШЕЛЕСТІВОК.

61. У назвуку слів, під впливом приміника „в“ та часом „з“, подвоюють ся назвучні шелестівки у таких словах:

вв-, зв-

вєсь, ввійти, звісти, звувати (від нього вже: *визувати¹⁾*, *взувати*).

¹⁾ Пор. *В. Самійленко*: „Дбаймо про фонетичну красу мови“, видавництво „Шлях“, ч. 15; *Модест Левицький*: „І ворогам і добрим людям“ — передмова до „Української граматики“ — видавництво „Молодик“, ч. 1. На жаль, цього не можна сказати про укладачів граматик. Пробуйте вимовити без натуги ось що: *Шелестівки видають в вимові шелест* (Мурський, *Коротка граматика української мови*, третє видання, 1918, стор. 4), або: *у являється у імен вбірних* (тамже, стор. 21).

²⁾ Це в цього пішло, що народ уже не чує, що в, з — до слова не належать, що це приростки були колись.

На основі закону про черговання „в“ з „у“ (§ 60) два перші слова можуть звучати ще й:

увесь, увійти . . .

Пор. *Що тепер неправда світ увесь зажерла* (нар. пісня). *Весні зрадїє світ увесь* (Олесь). *Так люд увесь у пугах встє ся* (Франко). *Де гадє від склепу? Зараз увійде* (Мартович). *В панські ворота широко увійти, та вузько вийти* (нар. припов.). *Прийдеши до першої хати, тай увійди, тай кажи, що так і так* (Стефаник) . . .

А далі це „у“ появлять ся у здвосному приіменику „в“ у формі — *ув, уві,*

пор. *Зоставсь ув убозстві* (Куліш). *Ув Ахені, в пишній порфирі царській . . .* (Куліш). *Батечко наш ув-одно слабували* (Федькович) *Ув осени на самого Дмитра вігнались чотири парі* (Федькович). *Це казка, яку всі сні цо-ночі чую я* (Черкасенко). *Коли хоч уві сні таке я бочие* (Куліш). *Уві Львові* (Куліш).

і в приростку „в“, н. пр.:

увірвати, увігнати, увіходити . . .

Пор.: *Прод . . . з кобильчини увірає ся* (нар. колядка). *Москалі в кориму увігнались* (Руданський). *Надого сашої роботи буде? Коли бу два тижні увібрались* (Вовчок). *У клас увіходить він* (Васильченко) . . . *Марта не ввіходила* (Нечуй-Левицький) . . .

Це здвосне назвучне „в“ появлять ся у слові: *вівторок*, колись: *второк* — другий (вторий) день після неділі.

Пор.: *А в вівторок снопіє сорок . . .* пшениці нажала (нар. пісня)¹.

-ння, -ття,
-лля . . .

62. Іменики на -я (-є), поутворювані з прикметників, иньчих імеників та з дієслів (колись вони кінчили ся на -іє, пор. церк.: житіє, мос. житье) подвоюють перед тим -я (-є) шелестівку, якщо вона ті л ь к и одна. То так балакаємо й пишемо:

*безвіддя (безвідде), Поділля, весілля, божевілля,
насілля, подвірря, колосся, клочья (-є), життя . . .*²)

¹) Подекуди письменники, головно західноукраїнські, хочуть завернути назад у розвитку мови й пишуть: *весь, війти, второк* (Лепкий, Франко). Це цілком непотрібна річ, писати треба, як увесь наш народ балакає: *весь, увійти, вівторок*.

²) У західноукраїнських говірках (на Поділлі, в західній Волині, в Галичині, на Буковині, на Закарпатті іт. д.) подвійна шелестівка стягла ся вже в одну, і в вимові чути, що вона одна. Через те й надністрянські Українці всі балакають, і, здебільшого, всі письменники цієї частини нашої землі пишуть:

безвідє, Поділе, весіле, божевіле, насіне, подвірє, колосє, клоче, ріля, нічо, леи . . .

Коли ж перед -я (-с) являють ся дві шелестівки, або одна, але ж губна, то подвоєння немає, н. пр.:

здорося, щастя, безхліб'я, прислів'я . . .

Подвійна шелестівка зустрічаєть ся далі в усіх українських (й чужих, що давно до нас прийшли, а не — тепер) словах та формах, де було колись -ія, -іє, -ію і т. д. Те „і“ пропало, форма на один склад скоротила ся, але шелестівка подвоїла ся, отже:

суддя, рілля, ніччю, сілля, миттю, Ілля, лля, ллєш, ссяю . . . хоч — кровю, любовю, пю, бєш . . . (пор. мос.: судья, ночью, солью, льєшь, Илья, сїю, кровью, пью, бьєшь)

Розумієть ся, що ця подвійна шелестівка лишаєть ся вже в цілій відміні слова, як після неї йде м'яка голосівка, отже:

безвіддю, безвіддям, на безвідді

судді, суддю, суддіє, суддям

Поділля, Поділлям, на Поділі

Ілії, Іллію

рілії, ріллію (але: рілею, ріле!)

ллємо, ллєте (але: лити, лив) і т. д.

В деяких випадках „є“ (з -іє) в відміні імеників ствердло, але ж подвійна шелестівка лишила ся, н. пр.:

судья — суддею, Ілля — Іллею, Ілле!

X. ЗУСТРІЧ ШЕЛЕСТИВОК.

63. Українська мова не терпить накопичення шелестівок. Тому то як зійдець ся їх кілька, мова на ріжний спосіб дає собі з ними раду. Випад шелестівок

Передусім ізпоміж кількох шелестівок одна випадає.

1. І так у першій мірі випадає „т“ й „д“, як після них іде „п“ або „л“. Говоримо й пишемо:

тиждень, але — *тижєні*

бороздити „ — *борозна*

вістка „ — *вісник, первісний*

піст „ — *пісний*

злість „ — *злісник*

а) т, д перед „п“

радість	але	—	<i>радісний</i>
хрест	,,	—	<i>хресний</i> (батько), <i>похресник</i>
капость	,,	—	<i>капосник</i>
істота	,,	—	<i>іспувати</i>
власть	,,	—	<i>власник</i>
волость	,,	—	<i>волосний</i>
пропасть	,,	—	<i>пропасниця</i> . . .

Таксамо говоримо й пишемо:

<i>празник</i>	пор. мос.:	праздникъ
<i>пізно</i>	,,	поздно
<i>дійсність</i>	,,	церк.: истина . . .

Заввага. Випаду „т“ перед „н“ письменники часто не зазначають на письмі, щоб було пізнати, звідкіля слово повстало (корінь, чи пень). Через те зустрінете часто по книжках:

вістник, іспувати, пістний, милосердний (гл. далі під 5), хоч у вимові того „т“ не чується. Радимо це „т“, „д“ таки пропускати.

2. А далі кажемо й пишемо:

б) перед „л“

щастя,	але	—	<i>щасливий</i>
зависть	,,	—	<i>зависливий</i>
мастити	,,	—	<i>масло</i>
пестити	,,	—	<i>песливий</i>
стелю	,,	—	<i>слати</i>
(вона) кладе	,,	—	<i>клала</i>
,,	плете	,,	<i>плела</i> . . .

На основі цього закону пишемо

скло, скляр, склянка (пор. мос. стекло, стекольщикъ...).

в) перед
іншими
шелест.

3. Але ж „т“, „д“ випадають і перед іншими шелестівками, бо ж кажемо й пишемо:

місто	але	—	<i>місце, міський</i>
сердёнко	,,	—	<i>серце</i> . . .

4. Крім того, можуть випадати інші шелестівки. Ось приклади такого випадку:

г) інші
шелестівки

боязнь,	але	—	<i>боязький, боязливий</i>
гарнець	,,	—	<i>гарці</i>
(у)мислити	,,	—	<i>умисний</i>
вдячний	,,	—	<i>віддячити ся, дяка</i>
первина	,,	—	<i>перший</i>
стискати	,,	—	<i>стиснути</i> . . .

Таксамо кажемо й пишемо:

<i>сонце</i> ,	пор.	мос.:	сонце
<i>тоді</i>	„	„	тогда, західноукр.: тогди
<i>завсѣди</i>	„	„	завсегда, „ завсїгди
<i>иногда</i>	„	„	иногда . . .

5. Буває й так, що зпоміж трох шелестівок може випадати одна або друга, і в мові живуть побіч себе обі форми з пропуском сеї або тої шелестівки. Ось ми кажемо:

чернець, але — (нема) *ченця* („р“ випало) і
 „ *черця* („н“ випало)
 милосердіє, але — *милосерний* („д“ випало) і
милосердий („н“ випало) із: — *милосердний*
 глузд, але — *безглузний* („д“ випало) і
безглуздий („н“ випало) „ *безглуздний*

д) випадає
одна або
друга

Таким же чином пояснюють ся існування в мові форм:

козний („д“ випало) і *коздий* („н“ випало)

(із колишнього, може бути: кожний).

Пор.: *Ченці, попи і крутопопи* (Котляревський). *Черці, черниці молять ся з псалтирі* (Федькович). *За що, Боже милосерний, нам дав тлѣжу муку* (Кропивницького пісня, зараз народня). *Заплакала милосерда неначе за сном* (Шевченко). *У кожної купи бує сеї ватажск* (Куліш). *Кожда пригода — до мудрости дорога* (нар. припов.) *Без тебе жисть безглуздий жарт* (Франко) . . .

6. У назвуку часто випадає „в“ при зустрічу си, ст, сх, зб, зд. Передівсім випадає воно в таких словах:

спалахнути, спільний, спімнути, спомин . . .

стеклий, стріннути, стріча, стьожска, стид,

стидати ся, стидкий . . .

схід, сходити (сонце) . . .

збирати (вода), здосж, здрігати ся . . .

е) випад „в“

Не може випадати „в“ тоді, коли добре чується, що воно дуже потрібне, що без нього слово буде зовсім що иньче означати, н. пр.:

в(у)ставати, в(у)стрявати, в(у)стромити, в(у)стерегти. . .

Загалом тут звукове і правописне правило таке: як тільки де в мові випадають шелестівки, то цей випад треба зазначувати й на письмі, не дбаючи зовсім про те, що корінь слова (з чого слово повстало, гл. § 96) через те може затерти ся, чи ні; коли ж би через те могло змінити ся значіння слова, то краще не викидати шелестівок.

Вставка го- **64.** Та ще й так собі радить мова, що вставляє межі
лосівок. дві шелестівки голосівки „о“ або „е“, головнo-в відміні імеників, н. пр.:

вогню,	але	—	<i>вогонь</i> ¹⁾
вузла	„	—	<i>вузол</i> або <i>вузел</i> . . .
сестра	„	—	<i>сестер</i>
сосна	„	—	<i>сосон</i> або <i>сосен</i>
дошка	„	—	<i>дошок</i> . . . гл. § 1583
земля	„	—	<i>земель</i>
відьма	„	—	<i>відьом</i> . . . гл. § 1622
вікно	„	—	<i>вікон</i>
полотно	„	—	<i>полотен</i> . . . гл. § 1685

Стягнення **65.** Крім того, цілий ряд шелестівок мова стягас і
шелестівок. творить із них меньче звуків, але для вимови легчих.
Так кажемо й пишемо:

багатий,	але	—	<i>багацтво</i>	(багатство)
брат	„	—	<i>брацтво</i>	(братство)
хробак	„	—	<i>хробацтво</i>	(хробачство)
ткач	„	—	<i>ткацтво</i>	(ткачство)
козак	„	—	<i>козацький</i>	(козачський)
Кобилляки	„	—	<i>кобиляцький</i>	(кобилячський)
Галич	„	—	<i>галицький</i>	(галичський)
Прага	„	—	<i>празький</i>	(пражський)
Петербург	„	—	<i>петербурзький</i>	(петербуржський)
Криворіг	„	—	<i>криворізький</i>	(криворіжський)
Париж	„	—	<i>паризький</i>	(парижський)
Запорожжя	„	—	<i>запорозький</i>	(запорожський)
Чех	„	—	<i>чеський</i>	(чешський)
наш	„	—	<i>наський</i>	(нашський)
товариш	„	—	<i>товариський</i>	(товаришський)
Золотоноша	„	—	<i>золотоноський</i>	(золотоношський)
птах	„	—	<i>птаство</i>	(пташство)
Русь	„	—	<i>руський</i>	(русьський)
Француз	„	—	<i>французський</i>	(французський)
розсадити	„	—	<i>росада</i>	(розсада)
розсбити	„	—	<i>росіл</i>	(розсіл) . . .

¹⁾ Подекуди й *вогень*, пор. Франко: *Неначе зпід попелу разом язиками блиска вогень* (Зівяле листе).

Таксамо хоч кажемо:

Перемисьль, Радомишьль, але — *перемиський, радомиський*, рожденний (церк.) „ *Різдво* [Рож(д)ство]

Отже стягасть ся, як бачимо:

тств	у	—	цтв	чств	у	—	цтв
чєьк	„	—	цьк	жєьк	„	—	зьк
пєьк	„	—	ськ	пєтв	„	—	єтв
сьє	„	—	сь	зе	„	—	є і. т. д.

66. І так у деяких випадках улегчує собі мова, що заміняє одну шелестівку другою, себто, що одна шелестівка до другої приподібнюєть ся.

Приподібнення шелестів

1. От уже в давніх часах, як видно із прикладів:

плету, але — *плести*, мету, але — *мести*
 кладу „ — *класти*, краду „ — *крати*, попри:
 несу — *нести*, везу — *везти* . . .

а) $\left. \begin{matrix} \text{тт} \\ \text{дт} \end{matrix} \right\} - \text{с}$

кожне тт, дт, переходило на — ст.

2. У новіших часах у народній мові кожне чт, чи почало переходити у — шт, ши, але ж у письменстві цей закон доторкнув ся таких слів:

<i>мірошник</i>	—	пор. мірочка
<i>поштар</i>	—	„ почта
<i>поштивий</i>	—	„ староукр. чтити ¹⁾
<i>рушник, рушниця</i>	—	„ ручка
<i>сердешний</i>	—	„ сердечко
<i>сїнешний</i> (двері)	—	„ сїнечка
<i>соняшний, соняшник</i>	—	„ сонечко
<i>яшнє</i>	—	„ яєчко . . .

б) $\left. \begin{matrix} \text{чт} - \text{шт} \\ \text{чи} - \text{ши} \end{matrix} \right\}$

Зрешто ж пишеть ся: *конечно, безпечний, почта, пасїчник*

3. З другого ж боку на початку слова кожне „с“ приподобило ся до сусіднього „ч“ і перейшло в „ш“, через те ми кажемо й пишемо:

щастя (= шчастя, пор. мос. счастье) *щасливий, нещасливий*
щезнути (пор. мос. назначнутъ)
нащадок (пор. чадо) . . .

в) с + ч = ш

¹⁾ Хоч пишуть: *пошита, безпечно* (Лєся Українка), *доконечно* (Нечуй-Левицький), *помішниця* (Кримський), *уштивий* (Васпільченко), порів. західноукр. *чтири* = чотирі (гл. § 72, примітка), *пасїчник*.

4. Таксамо як ізрівняти зі собою слова:

г) шш — щ

старший (старий) і *вищий* (високий)
глибший (глибокий) і *кращий* (красний), то побачимо, що в українській мові шш¹⁾ переходить у щч = щ. Тому то кажемо й пишемо:

краще, покращати
вище, підвищити (гл. §§ 193 з, 2275).

5. У таких самих випадках переходять: зш, жш у — зч, жч, і ми кажемо й пишемо:

д) зш — зч
жш — жч

низький — *низчий, низчати*
вузький — *вузчий, вузчати*
дужий — *дужчий, дужчати* . . .

Уже під впливом „ч“ у формах: *низчий, вузчий*, те „ч“ появило ся в таких самих випадках і в иньчих словах так, що не тільки балакають, але й деякі письменники пишуть:

побіч: *меньший* і *меньчий*
„ *багатший* і *багатчий*
„ *молодший* і *молодчий*
„ *иньтий* і *иньчий* . . .

А далі „ч“ дістало ся вже загально до подібних форм так, що кажемо й пишемо:

білий — *біліщий, біліщати*
грубий — *грубіщий, грубіщати*
гарний — *гарніщий, гарніщати* . . .²⁾

¹⁾ У західноукраїнських говірках, на західному Поділлі, подекуди в Галичині, чуєть ся в таких випадках шш, отже там кажуть:

кращиший, по книжках пишуть: *красний* (бо: красний)
вишиший „ „ *висиший* („ високий)
підвишишити „ „ *підвисити* . . .

²⁾ У Полтавщині та Харківщині й досі кажуть: *біліший, грубіший, гарніщати* . . ., в Галичині здебільшого балакають і майже всі пишуть: *білішій, грубішій, гарнішати* . . . (гл. § 193 з).

6. У всіх цих випадках немов здасть ся, що між шелестівки втиснула ся шелестівка „т“ (ти = ч)¹⁾, бо подібне явище бачимо ще у словах:

(с) *горщок* — (нема) горшка,
(нема) *дощок* — (с) дошка,

с) вставка
Т, Д

а далі бачимо вставлене т (д) між шелестівками с (з) р у словах:

срамити, — пор. срамотній
строк, строковий — „ мос. срокъ
скороздрий — „ зрілий
заздрість — „ зріти
уздріти, здріти — „ „
роздрухати — „ рухати . . .²⁾

7. Крім того, в багатьох словах, що колись починали ся шелестівками: ж, з, появило ся на початку „д“, яке злило ся з наступним — ж, з у двозвук: дж, дз (гл. § 23). Через те ми тепер балакаємо й пишемо:

джерело, джигіджати, джгут, джурчати . . .

дзвін, дзвонити, дзеркало, дзиґа, дзиґлик, дзуськи, дзюб³⁾ „дж“, „дз“
(пор. мос. жужжать, жгутъ, звонъ, звонить, зеркало) на початку слів

8. Як добре прислухати ся, то не важко замітити в мові ще й багато інших прикладів приподібнення одних шелестівок до других. Ось усі ми кажемо: багаччий, хоч пишемо *багатчий*, бо: багатий

„	нізьцьї	„	„	<i>ніжї</i>	„	ніжка
„	спицьця	„	„	<i>спить ся</i>	„	спить
„	доцьцьї	„	„	<i>доцьї</i>	„	дочка
„	досьцьї	„	„	<i>дошї</i>	„	дошка
„	питасьсья	„	„	<i>питасї ся</i>	„	питаєш
„	ж жалю	„	„	<i>з жало</i>	„	з болю ⁴⁾ . . .

Інші
приподіб-
нення

¹⁾ У наддністрянських говірках (на Буковині, на Підгіррі) додасть ся часто „т“ перед „с“ так, що замість „с“ чуєть ся „ц“ (= тс), н. пр.: *доцґати* (досягати), *прицґати* (присягати), *панцґий* (панський), (датина) *сце* (се) . . . пор. у Федьковича: *Нам прицґу прочитали* (Ангел-хранитель), у Стефаника: *На свицґї (ї) торговци* (Засіданне)

²⁾ пор. *Що лиш, абогі села, людський біль здрите?* (Франко).

³⁾ Нарічево навіть: *дзелений, Мадзур* (Стефаник), пор. *В неділю рано дзелене вино саджене* (народня підгірська колядка). Сюди належить Нечуй-Левцького: *роздзвити*. Розуміть ся, що нарічево балакають: *жерело, зиґа, журчати*.

⁴⁾ Такі чистофонетичні написання найдете в давніших виданнях (н. пр., у Куліша) українських письменників. Квітка писав: *сцусся, зглянсся* (Маруся), Гребінка: *здастця*, Куліш: *ж Жидом, озвєцьця, сповницця* (гл. § 248 1), Нечуй: *наймицчук, осьмізнєся*.

XI. ЗУСТРІЧ ГОЛОСІВОК (РОЗЗІВ).

67. Таксамо здавна вже мова оминала зустріч голосівок — роззів — у середині слова, вставляючи між них шелестівки: в, г, й (пор. *павук*, *павутиння* — мос. паукъ, *вистигати* — мос. остывать, стынуть, *руїна* — мос. руина, лат. ruina).

Звідтіля перейшла ця звичка до слів, із яких одне кінчило ся, друге починало ся голосівкою, а далі вже почали прикладати ся ті шелестівки в назвуку до багатьох слів, що починали ся голосівками.

У деяких околицях України при кожному такому слові приставляють ся хоч „й“, хоч „в“, а то й „г“ (пор., н. пр., подільськ. *гочи* або *вочи*, *гиньчий*, *гискра* [Нечуй-Левицький], *Гамерика* або *Ямерика*, *Йосип* або *Восип* і т. д.), але ж у літературній мові приставляють ся вони тільки до таких слів:

вогонь, *вона*, *воно*, *вони* (бо — він), *вугілля*, *вудила*, *вудка*, *вуз*, *вуздечка*, *вузол*, *вузький*, *вулій*, *вулиця*,¹⁾ *вуса*, *вухо*, *воробець* і *горобець* . . .

Ганна, *гаман*, *гарбуз*, *гармата*, *гаспид*, *гикати*, *горіх*, *горобина*, *гострий*, *га*, *гей* . . .

янгол, *Йосип*, *йой*, *йолоп* (мос. олухъ), *юха* . . .

Оминаєть ся роззів іще й иньчим способом, гл. § 71.

Про „в“ при „і“ з „о“, яке теж має дещо спільного з роззівом, гл. § 53. Туди ж належить назвучне „ві“ у словах: *вістар* (мос. алтарь), *Вірменин* (мос. Армянинъ).

А через те, що в таких випадках (*вітиця*, *вірла*, *вівиця*, *вільха*, *вікно*) після ві- йдуть усе дві шелестівки, то на подобу цих слів назвучне ві- дістало ся до слів:

вільгота (мос. льгота), (на, за) *віщо* (= вішчо), гл. § 210 2.

• На подобу ж слова: *вічка* (малі, любі очі) прийшло ві- й до слова: *вічі* (побіч: очі).

Крім того, часто письменники (й народ) приставляють „в“ до слів, у залежності від того, чим кінчить ся попередне

¹⁾ Куліш пише: *гулиця* (Шекспірові твори).

слово; приставляють його, як воно кінчить ся голосівкою, не приставляють — як попереднє слово кінчить ся шелестівкою.

пор. *Шле святого Іллу на вогняній колісниці* (Мирний). *Смерти бурний дух огнекрилатий* (Куліш). . . .

ХІІ. БЕЗНАГОЛОСНІ ГОЛОСІВКИ.

68. Велике значіння наголосу в мові. Не тільки для одиноких слів (§ 10) наголос важний (пор. *мукá* — *мўка*), але й межі звуками спричиняє він зміни.

І то все так було, відколи живе мова. Колись ті зміни були куди більші, і вченим тепер нераз добре таки треба собі наморочити голову, щоб порозчовпувати ті зміни, які приніс зі собою наголос.

69. І тепер наголос у нашій мові приносить зі собою деякі зміни, хоча ті зміни не дуже то великі. Ті зміни доторкають передусім вимови голосівок: що наголошені голосівки звучать повніше, ніж ненаголошені — вони звучать ся **безнаголосні**, бо не мають на собі наголосу — хоч до такої ріжницї, як ось у московській мові, в нас ніколи не доходить.

Ріжниця ця доторкає звуків *о, е, с*.

Легко замітити, що в словах:

менé, менї

о — и

безнаголосні „*é*“ трохи инакше вимовляють ся, ніж наголошене „*é*“ в першому слові. Вони наближають ся в вимові до „*и*“ (наче: *мине, минї*)¹⁾.

Таксамо у словах:

морóка, до дóму

о — у

безнаголосні „*о*“ инакше звучать, ніж наголошені, вони наближають ся до „*у*“ (щось наче: *му́рока, ду́ дому*).

¹⁾ Так часто і пише Федькович, пор. *ниначе, ни знав, регочит ся* (Ангел-хранитель), а ось даваль. відм. заім. особ. багато иньчих письменників (Нечуй-Левицький, Кримський, іт. д.) пише: *мині, мині* (пор. § 205).

І безнаголосне „б“ наближаєть ся в вимові до „ї“, як це пізнати зі слів:

с—ї

маїш, купаїть ся, граїть ся

— чути немов: маїш, купаїця, граїця¹⁾.

Розуміть ся, що і в школі (і на сцені), і так балакаючи, головню ж пишучи, треба дуже додивляти ся, щоб не мішати тих звуків зі собою, себто, щоб не балакати (й не писати) „н“ замість — е, „у“ замість — о, „ї“ замість — є, бо ж як раз це зробить ся, то вже потім того легко попасти в помилку та ставити одне замість другого (адже ж кажуть подекуди:

вешні, чиршині, онук, одоса, оюн . . .)²⁾.

Але ж у словах:

парубок, мачуха, яблуко, яблуня,

дарувати, купувати, малювати . . .

треба балакати й писати „у“ — не „о“, хоч у них було колись „о“ (пор.: робота, яблінка [із: яблонка], дарований) — та передусім задля браку наголосу перейшло на „у“.

Зрештою, де являєть ся „е“, де „н“, де „о“, де „у“, де „є“, а де „ї“ — про це добре повчас відміна. При кінці другої частини зібрано ще раз коротко, де являють ся ці звуки в відміні (чи, н. пр., *люде — людей*, чи *люди — людий* і т. д.), і туди відсилаємо цікавих читачів, гл. §§ 319, 320.

Відпад без-
наголосних
голосівок

70. Та, крім того, безнаголосна голосівка тратить свою силу (є такі мови, в яких безнаголосні голосівки просто проковтують, н. пр., німецька) так, що з часом може цілком відпасти. У нашій мові прикладів на це тепер мало (колись було дуже багато), але все таки вони є.

1. Відпад ненаголошених голосівок зустрічаєть ся на початку слів (у назвуку), головню відпадає „ї“ та „н“, н. пр.:

а) у назвуку

мати — пор. ймати (вхопити), мос. имѣть

голка — пор. игольник, гудульськ.: иглиця, покут: ігла

граги, грач, грець, грище, — побіч: играшка, ігрище

¹⁾ пор. *десть* (Федьк.), *мість* (Стефаник), *іден* (Руданський) . . . все це форми наріччів

²⁾ Федькович пише: *кре^мінал* (Ангел-хранитель), *наказаше^м*, *перезглянуше^м* (Жовнярка), і з другого боку — *ми^есе* (Ангел хранитель), пор. *Побіє старий стрічати з онуками Ганну* (Шевченко).

мення, менини, — пор. імня, побіч: ймення,
іменни,
му — із „іму“ (пор. він йому віри не йме), гл. § 254
наче — пор. пначе (інакше)
ще — пор. староукр. еше . . .¹⁾

Пор.: *Ні, не били, а пустили Москалям на грище* (Шевч. — Великий Льох), то знов: *На ігрищаз ніхто, як я перед осла* (Стороженко). . . .

2. Ще частіше відпадають безнаголосні голосівки в вивуку (на кінці слів); адже ж

кажемо: <i>меньше</i> й <i>меньш</i>	відпадає —	е	
„ <i>більше</i> й <i>більш</i>	„	е	
„ <i>гірше</i> й <i>гірш</i> (гл. § 300 2)	„	е	б) у вивуку
„ <i>беріте</i> й <i>беріть</i> ²⁾	„	е	
„ <i>за місце</i> й <i>замісць</i>	„	е	
„ <i>хочеш</i> і <i>хоч</i> (із: хочш) ³⁾	„	е	
„ <i>одалеж</i> й <i>одаляк</i> ⁴⁾	„	и	
„ <i>наподалеж</i> і <i>наподаляк</i>	„	и	
„ <i>настеж</i> ⁵⁾ й <i>настїж</i>	„	и	
„ <i>дож</i> й <i>дож</i> ⁶⁾	„	и	
„ <i>меж</i> й <i>між</i>	„	и	
„ <i>посиди</i> і <i>посидь</i> — далі: <i>вір</i> ,			
<i>кинь</i> , <i>муч</i> , <i>бав</i> . . .	„	и	
„ <i>робити</i> і <i>робить</i> — далі: <i>носить</i> ,			
<i>знать</i> , <i>кохать</i> . . .	„	и	
„ <i>на вічі</i> і <i>навіч</i>	„	і	
„ <i>долові</i> і <i>долів</i> ⁷⁾	„	і	
„ <i>знову</i> і <i>знов</i>	„	у	

¹⁾ Таку форму вчитасте в деяких західноукраїнських письменників (Лепкий). Приставне „і“ у формі „іше“ (гл. § 56) не має нічого спільного зі староукраїнським „с“ у формі „сше“.

²⁾ Після „и“ та „е“ вони лишають по собі слід у змягченні попередньої шестівки, якщо вона м'ягчить ся, пор.: *учить* (учіте), *посидь* (посиди) гл. § 252б, *ходить* (ходити) гл. § 242.

³⁾ Пор., Шевченко: „*Коли не хоч братись* . . .“ (Нсвольн.) § 274 4.

⁴⁾ Пор., Федькович: *Та бачиш одалік, яка велика і сумна могила там стоїть*.

⁵⁾ *Райська брама настези відкрита* (Леся Українка).

⁶⁾ *Не забуду, док живу* (Франко).

⁷⁾ Таксамо нарече, західноукр. *домів* (домові) = додому.

кажемо:	<i>до обиду і до обід</i>	відпадає:	у
„	<i>до сходу і до схід</i>	„	у
„	<i>без мала і безмаль</i>	„	а
„	<i>ламас, завивас, підіймас, бувас і</i>		
„	<i>лама, завива, підійма, бува</i> § 262 ¹	„	є
„	<i>немає і нема —</i>	„	є
„	<i>мию ся, любимо ся . . . і</i>		
„	<i>миюсь, любимось . . .</i>	„	я

3. Із цими словами лучать ся такі, що, що правда, мають у визвуку наголошену голосівку, але ж у вимові вони дочіплюють ся до других слів так, що в реченні ціле слово являть ся звичайно ненаголошеним. Через те й визвучна голосівка може відпадати в таких словах:

лише́ — *лиш*
 лише не́ — *лишень*
 же́ — *жс (тежс, тожс)*
 би́ — *б*
 щоби́ — *щоб*
 доколі́ — *докіль*
 чому́ — *чом*
 відтіля́ — *відтіль*
 відсіля́ — *відсіль . . .*

71. ЗАВВАГИ ЩОДО СКОРОЧУВАНЬ. 1. Скорочувати „ти“ на „ть“ у формах дієслова (гл. § 242), н. пр.,
казати — казати́, говорити — говорить́ . . .
 зовсім непотрібно (хиба що в віршах), отже треба писати й говорити:

*знати́, читати́, кинути́, любити́, дарувати́, а не:
 знать, читать, кинуть, любить, дарувать . . .*

Та ще можна скоротити, як хотіло ся б обминути роззів (зустріч голосівок), себто, коли наступне слово починало ся б голосівкою, н. пр.:

Святого Господа любить і брата милувать (Шевченко)¹).

¹) Деякі письменники й радять так уживати, пор. Модест Левицький: Передмова до граматики (І ворогам і добрим людям, стор. 8, 5). Але ж потреби скорочувати ці форми ніякої немає, бо це дуже характеристичні і своєрідні форми супроти московської, польської й білоруської мови, які знов наближають нас до південно-славянських (потрохи до чеської) мов, гл. про це ще § 242.

Відпад на-
голошених

ти — ть

2. Щодо скорочування „ся“ на „сь“ при дієсловах, то в українській мові закони цього скорочення цілком інакші, ніж у московській мові.

Передусім після голосівок можуть уживати ся повні форми і скорочені, н. пр.:

мию ся й миюсь, диви ся й дивись

молити ся й молитись, боїте ся й боїтесь . . .

ся — сь

Пор.: *Всесильний, я тобі молю ся* (Куліш). *На чужині прете ся зноу* (Шевченко). *Не хочу я женити ся, не хочу я братись* (Шевченко) . . .

Крім того, скорочувати „ся“ можна й після двозвуків¹⁾ (ав, ив . . . ай, ій . . .), н. пр.:

Ой, гоп, заходивсь, зробив хату, оженивсь (Шевч. — Неволинник). *Я дививсь, дививсь, роздивлявсь* (Нечуй-Левицький). *Вона на його й не надивила ся: то все вчивсь та вчивсь, а тепер хоче їхати* (Грінченко). *Схаменуць тоді Петро* (Куліш). *І розітнуць мій перший спів* (Олесь) . . .

А ти, ярий, грій ся, воску, грійсь, кипи, виливайсь (Ніщинський). *Процайсь лишень із матіррю.* (Куліш). *О, не дивуйсь, що ніч така блакитна . . .* (Олесь) . . .

Буває це передівсім тоді, коли „ся“ стоїть на кінці речення, або там, де можна відітхнути, спинити ся, відпочити.

А так скорочення „ся“ залежить загалом від другого слова, що йде після „ся“. Якщо воно починаєть ся шестівкою (головно, двома), то ліпше його не скорочувати; як же голосівкою, то тоді можна скоротити, н. пр.:

Минуло ся, не вернеть ся (Шевч.).

Доборалась Україна до самого краю (Шевч.).

Можна казати:

Ви зробились збогими або

Ви зробили ся збогими . . .

Тільки ж у 3. ос. одн. тепер. часу (гл. § 248, примітка 1) ніколи „ся“ не скорочуєть ся.

То так балакаємо й пишемо:

(він) *береть ся*, а не — бересь

(курка) *несеть ся*, а не — несесь

(воно) *обійдеть ся*, а не — обійдєсь . . .

¹⁾ У поезії найдете скорочене ся й після шестівок, пор. у Франка: *Ні, пане, ти тепер носуньсь* [Панські жарти].

якийся, котрийся, тепера, тута

3. Цікаво, що під уливом закону, що „ся“ може скорочувати ся на „є“ і після двозвуків, що може бути, н. пр.:
крий ся і крийсь, мий ся і мийсь . . .

вигворив ся закон, що заіменики:

котрийсь, якийсь, чийсь (§ 212в, г),

якщо після них іде шелестівка, можуть мати форми:

котрийся, якийся, чийся,

пор.: *Якийся дивний чоловік із його був* (Марко Вовчок).

Звідкіля якимся вилетіла чудом (Куліш) . . .

Те саме відносить ся й до слів: тепер, хоч, тут, які можуть мати й форми: тепера, хоча, тута, н. пр.:

Остасай ся, мамо, в лузі, ми тепера вже не друзі (нар. пісня). *Нікуди я тепера не поїду* (Леся Українка). *Як збрешиш, то хоча надсядь ся . . .* (Котляр.), „*Чи всі ви тут?*“ *кличе мати.* (Шевченко) . . .

буває—бува
співає—бува
співа . . .

4. Скорочувати у звичайній мові (у прозі) форми дієслів на „-ати“ (гл. § 2621), н. пр.:

ламати — (він) *ламає*, скор. — *лама*

бувати — „ *буває* „ — *бува*

знати — „ *знає* „ — *зна* і т. д.

зовсім не треба, а треба вживати все повних форм. У віршах можна їх уживати досхоchu, пор. у Шевч.:

*Рече та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби єне високі,
Горами хвилі підійма* (Причинна)

немає—
нема

Одне тільки слово: немає — може вживати ся в повній і скороченій формі, пор. у Шевч.:

*Нема на світі України,
Немає другого Дніпра . . .* (Посланіє)

щоб, чом, б,
ж . . .

5. Щодо иньчих слів, які можуть скорочувати ся: чом, щоб, відсіля, до обід, навіч, менш, лиш і т. д., то й тут треба дивити ся, чим починаєть ся наступне слово і скорочувати їх тільки тоді, як те слово починаєть ся голосівкою (щоб обминути роззів), або як є найбільш одна шелестівка у другому слові, пор.:

Недалеко відсіля спасасть ся пустельник (Сторож.)
Та — не відсіля і не відтіля — купив садочок (Шевч.) . . .

Ви, же — скорочують ся тільки тоді, як попереднє слово кінчить ся голосівкою, н. пр.:

Як би знала . . . була б не пустила (Шевч.)

Як же мені не гуляти (Нар. пісня.) *За що ж ти караси її молоду* (Шевч.) . . .

72. Але не тільки на кінці слів безнаголосні шелестівки втрачють свою силу та відпадають, бо ж уже дуже давно це діяло ся й у середині слів. Ми здавна й досі балакаємо:

сон, але — сна, снові, сном . . .

пес, „ — пса, псові, псом . . .

мерти, „ — мру, мреш, мре . . .

відберу, „ — відібрати і т. д.

— усюди з браку наголосу о, е замінили та потім повідпадали.

Тепер уже дуже тяжко пізнати, чи те „о“ та „е“ відпало, чи воно вставлене задля того, щоб оминути зустріч шелестівок; до того треба знати історію мова. Та у практиці воно зовсім нецікаво, котре „о“, „е“ вставлене, а котре відпало, хоча додивляти ся треба, вже й ізза того, що таке о, е на „і“ (ї) не переходить (гл. § 52 на долинні під текстом, уст. 2 і 3).

Але ж і тепер уже в середині слова в народніх говірках відпали безнаголосні голосівки в таких словах:

хтіти (хотіти), *штірі* (чотири), *мі* (мені), *доста* (досита, досить), і ці форми зустрічають ся в деяких письменників.¹⁾ У письменницькій мові треба одначе балакати й писати:

хотіти, чотири, мені.

XIII. ГАРМОНІЙНЕ ПРИПОДІБНЕННЯ ГОЛОСІВОК.

73. Із другого боку наголошені голосівки нераз мають уплив на безнаголосні, що вони зовсім змінюють ся.

1. Ось під упливом наголошеного „а“ в деяких словах голосівка „о“ з попереднього складу переходить у „а“. То так балакаємо й пишемо:

багітий, багіто, багіч, — пор. Бог

гарáзд — пор. мос. гораздо

о — а

¹⁾ Пор.: *Вмирать не хтів, а волі здав* (Франко). *Іди ти на штірі вітри, а на пятий шум* (нар. пісня). Зрештою, з браку наголосу в народніх говірках пропадають нераз цілі склади, пор. слово: *тра, тре* (треба), *аді* (а диви!) або як Гуцули кличуть: *Іва, Пє, Пала, Миха* . . . себто: Іване, Петре, Палагно, Михайл . . . (читайте Хоткевича роман: *Каміня душа*) пор. *Чи ти ба'* (-бачиш), *що твоя мати виробля?* (Нечуй-Левицький) — Каїдашева сім'я).

Скорочена форма *тра* вживаєть ся деколи і в письменстві, н. пр.: *Коли язык свербить у кого, прочухать тра* (Черкасенко).

<i>гарячий</i>	—	пор. західн. укр. гарячий ¹⁾
<i>кажан</i>	—	„ „ „кожа
<i>качан</i>	—	„ „ „котити
<i>халыва</i>	—	„ „ гал. холява
<i>хазяїн</i>	—	„ „ мос. хозяинъ . . .

Це „а“ не має нічого спільного з московським „аканням“, бо в московській мові кожне безнаголосне „о“ переходить у „а“, а в нас це робить ся під впливом „і“ з наступного складу.

2. Таке саме гармонійне приподібнення бачимо в заіменикових формах:

його, її,

його, її, (гл. § 205)

де „йо“ „ї“, у першій складі — колись уживали ся й ще тепер уживають ся в західній Україні форми: *его єї*, (гл. примітку до § 205) — замість „е“ появило ся під впливом наголошеного „о“ „ї“, в наступному складі.

ХІV. ЧУЖІ ЗВУКИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.

74. Ніюдин народ не живе сам для себе. Таємними стежками, а то й відомими дорогами культурні придбання одного народу переходять до другого. Разом із придбаннями приходять і слова.

Тільки ж у словах, які приходять із чужих мов, народ часто змінює деякі звуки, відповідно до того, як вухо його схопить чужий звук. Бо ж відомо, що не всі народи мають такі самі звуки, не всі однаково їх вимовляють, не в усіх однаково працюють мовні прилади (§ 11) і т. д. То ж як прийдець ся переказати чужий звук, то народ передає його своїм, але таким, що найбільше підходить до чужого. І коли прийдець ся його написати, то вже списує його по своїйому.

¹⁾ Взагалі в західних говірках цього закону не знають, і західноукр. письменники пишуть:

богато, богатий, холява, хозяїн (хоч: *качан, гаразд*, слова ж *кажан* там не знають і кажуть на нього: *лилик*).

Так воно склалося і в українській мові. У нас виробилися окремі закони, як приблизно віддавати чужі звуки в мові й на письмі.

Тільки мова має свою історію, й не все на протязі історії мови були такі самі закони. Те, що обов'язувало колись, не має значіння тепер, і навпаки.

Через те, якщо чуже слово в якомусь виді перейшло давно до нашої мови, на основі старих законів, то ми мусимо це слово приймати в такій одежі, в якій його передала нам у спадщині історія мови. Прикладати до нього нові закони не слід. Це доторкає головню тих слів, що прийшли до нас давненько з грецької та єврейської (старожидівської) мови з церковними книжками. Ці слова вже так вимовляємо й пишемо, як колись ми їх схопили (*Христос, Вифлєс, католик*), або як їх вимова на протязі віків змінила ся.

Тепер витворилися нові закони, котрі нас обов'язують у словах, які нам приносять новочасні культурні потреби (письменство, школа, торговля, державні установи і т. д.).

Нам треба держати ся нових законів, але давніх теж із ока спускати не годить ся.

Закони, як схоплювати чужі звуки в нашій мові, доторкають голосівок і шелестівок.

1. ГОЛОСІВЕЛ.

75. 1. Із чужих голосівок найбільше змін бачимо в „і“. Чуже „і“ Воно загалом після зубних шелестівок: т, д, с, з, ц, ш, ж, та після „р“ перейшло в „п“, н. пр.:

тирада, дискутувати . . .

сигнал, президент, циркуляр . . .

машина, жирафа . . .

ритуал, санскрит . . .

а) після зубних і „р“

Цей закон обіймає слова з лат. *у* і грецьк. *υ* і здебільшого й назви країв, рік, гір і т. д., хоч це теж залежить од того, коли яке ім'я прийшло до української мови (гл. § 84), н. пр.:

Сибір, Сицилія, Рим, але — Тифліс . . .

б) після нинь-чих шелест. Після всіх иньчих шелестівок чуже „і“ залишило ся, та ще після л, н мнягчить обі ці шелестівки (після них пишеть ся „ї“), н. пр.:

пістолт, бібула, міміка, провізор, москвофіл, зістерика, хірург, кірат . . . — а далі:

в) після л, н *політика, ліберал, лідер . . .*
нірвана, тежійк, арійка . . .

ЗАВВАГА. Тільки в таких словах, як:

публіка; публічний (отже: республіка), католик, католицький, євангелист, акафіст, митрополит . . .

і далі:

архиєрей, архистратиг (отже й: архикнязь, архитект),

і в иньчих церковних словах, які прийшли до нас враз із церковними книжками й вимовляють ся згідно зі законами вимови церковних слів по-українськи (про це гл. § 86), бачимо виїмки від цього закону (пор. *Кипр, Кир . . .*)

„іа“ 2. Чуже „іа“, де б воно не стояло, чи в середині слова, чи на кінці, перейшло в українській мові всюди на „ія“ (пор. *Марія*), при чому шелестівки л, н мнягчать ся (-ля, -нія), н. пр.:

Азія, Австрія, діякон, провіант, патріярх, матеріяльний, соціяліст, психіятр . . .

Англія, Британія . . .

Сюди відносять ся латинські слова на „іо“, які через чужі мови дістали ся до нас із наростком „ія“, н. пр.:

рація (ratio), опінія (opinio) . . .

ЗАВВАГА. Тільки ж до прикметників, утворених із імеників, що мають на кінці слова „ія“, горішній закон не підходить після зубних і „р“, бо там чують ся „п“. То так кажемо:

<i>апатія</i> , але — апатичний	<i>протекція</i> , але — протекційний
<i>мельодія</i> „ мельодийний	<i>окупація</i> „ окупаційний
<i>Росія</i> „ російський	<i>льотерія</i> „ льотерийний
<i>провізія</i> „ провізійний	<i>Австрія</i> „ австрійський..

Так треба б і всюди писати. Тільки ж через те, що в іменику в -ія (а ще більше, може, під впливом московського

правопису) виробив ся звичай у прикметників у наростках
-ійний, -ійський — писати „і“, отже:

коли *Росія*, то й — *російський*
„ *поліція* „ „ *поліційний*
„ *мелодія* „ „ *мелодійний* . . .

Але ж коли для послідовности пишеться „і“¹⁾, то все-
таки треба вимовляти „и“, отже:

хоч пишемо *російський*, треба вимовляти: *росийський*
„ „ *поліційний* „ „ *поліційний*
„ „ *мелодійний* „ „ *мелодійний* . . .

У наростках -ичний лишасть ся одначе „и“, н. пр.:

хоч *апатія*, але — *апатичний*
„ *алгоритія* „ „ *алгоритичний* — отже й
фізичний, *класичний* і т. д.

Шелестівки перед „і“ в „ія“ все треба вимовляти твердо,
отже:

організація, не — *організація*
соціяліст „ „ *соціяліст*
дискусія „ „ *дискусія* . . .

а то вимова з мнякою шелестівкою перед ц, с — погана
(проста, вульгарна).

3. Те саме відносить ся до чужого „іє“, яке в україн- „іє“
ській мові переходить усюди на „іє“ (після л, н на — їє).
Отже треба писати:

діста, *дісцезія*, *авдієнція*, *карієра* . . .
ателіє, *міліє*, *Бергоніє* (театр) . . .

4. За те чуже „ію“, „іу“ так і лишасть ся в українському „ію“, „іу“
правописі завсіди „ію“, „іу“ (після л, н — їю, їу), н. пр.:

патріот, *соціолог*, *міліон* . . .
тіун, *тріумф*, *діурніст* . . . ,

хоч у вимові чуєть ся часто мняке „о“ та мняке „у“ (па-
трійот, соціолог, міліон, тріумф . . .)

5. Церковно-славянське „іє“ у словах, що ще задержали церковно-
церковно-славянську одежу, вимовляєть ся й пишеть ся „іє“ славянське
-іє

¹⁾ Послідовности у правописах (і в мові) не все й не всюди дошукати
ся. Пишуть же по-московськи: *матерія* — але: *матеріаль!*

(при чому „і“ не мнягчить ніколи попередньої шелестівки, гл. § 865), отже:

милосердіє, спасеніє, євангеліє, коніє . . .

церковно-
славянське
-ій

6. Церковно-слав. „-ій“ (у назвах) теж лишаєть ся в українській мові „-ій“ і теж попередньої шелестівки не мнягчить (§ 86,5), крім л, н, н. пр.:

Овідій, Теодозій, Пропорцій, Порфірій . . . але Антоній, Лєлій і т. д.

аї, еї,

7. Чужі сполуки голосівок: аї, еї, уї, наскільки вони не визначають двозвуків (отже: ай, ей, уй), вимовляють ся й пишуть ся на основі законів української мови так, що кожне „і“ після голосівки мнягчить ся (§ 55), отже: аї, еї, уї, н. пр.:

Раїна, Каїн . . .

Енейда, атейст . . .

руїна, альтруїзм . . .

Чужо „о“

76. Хоч у західноєвропейських мовах рідко де стрічаєть ся таке відчинене „о“, як у нас, то все-таки чуже „о“ в нас усюди переповідаєть ся й переписуєть ся нашим „о“, н. пр.:

чек, геній, дефравдант . . .

Чужі „о“,
„ü“

77. Чужоземні посередні звуки „ö“, „ü“ в нас у назвах (осіб, міст, гір і т. д.) передають ся найближчими до них, і то нім. звук: ö — нашим: е або и

„ „ ü „ і (твердим)

франц. „ „ и „ і „ , н. пр.:

Köln — Кельн або Кильн	Nürnberg — Нірнберг (не — Нюрнберг)
Grönland — Гренляндія	München — Мінхен (не — Мюнхен)
Böcklin — Беклін або Биклін	Hugo — Гіґо (не — Гюґо)...
Schröder — Шридер	

Виїмок творять такі слова, що через московську мову дістали ся до нас і вже стали наче нашими словами:

дебют, бюро, костюм, сюжет, етюд, сюрприз . . .

Ідучи навманя за московським правописом у нас часто на тих місцях пишуть „ю“, не додумуючись, що тим спо-

собом грішити ся проти укр. звучні. Бо, н. пр., „*Мюлер*“ по укр. треба читати: *Мйулер* — по мос.: Мьулер (приблизно, як німецьке „*й*“), „*Гюло*“ — по укр.: *Гйуло*, по мос.: *Гьуло*. Що підходить до законів московської мови, те не все можна живцем брати до нашої. Як дивно виглядає, коли, н. пр., Українець вимовляє, з мос. правопису беручи: Нюрнберг (*Nürnberg* — треба: *Ніриберл*), зюдбан (*Südbahn* — треба: *зідбан*), та ще й мнягчить „*ц*“ та „*з*“!

78. Чужоземні двозвуки треба передавати в нашій мові так, як вони чують ся, і переписувати їх такими знаками, які наш правопис має задля двозвуків, отже знаками: ай, ой, ав, ов . . . , н. пр.:

Heine — <i>Гайне</i> (не — Гейне)	Neudorf — <i>Нойдорф</i>
Rhein — <i>Райн</i> (не — Рейн)	Hauptmann — <i>Гавпман</i>
Mannheim — <i>Мангайм</i> (не — Мангейм)	(не — Гауптман)
	Hauff — <i>Гавф</i> (не — Гауф)

а далі: *автомобіль, авкціон, бравїнл, кльовн, дредновт. . .*¹⁾

2. ШЕЛЕСТИВКИ.

79. Українська мова здавна вже не знала звука „*г*“; але що він приходив до нас із чужими словами, то треба було собі з ним якось давати раду.

У найдавніших часах ми находимо в наших книжках на місці чужого (грецького та єврейського) „*г*“ — букву „*г*“, яку ми не тільки читаємо за „*г*“, але й уже ці слова, що до нас прийшли, навчили ся вимовляти з „*г*“, н. пр.:

Галилея, Голгофта, янгол, архистратиг і т. д.

Але ждесь у XVI. в. почало до нас знов переходити чуже „*г*“, тепер уже з живих мов (головно із німецької, поль-

¹⁾ В мос. правописі бачимо тут неконсеквенцію. Пишеть ся: *автомобіль*, але — *авкціонъ*, *автор*, але — *гауптвахта*, і такі написання на московський штиб (зовсім непотрібно) найдете і в нас.

Таксамо переписуєть ся нїм. „*ей*“ по мос. „*ей*“ так, що *Гайне* виходить у Москалів: *Гейне, Волькенштайн* — *Волькенштéйн, Оренштайн* — *Оренштéйн* і т. д. У слід за Москалями зовсім непотрібно перебірають цю невмілу вимову й Українці, й так і пишуть.

ської, але передівсім із латинської, якою в нас викладали по вищих школах). Через те витворила ся потреба створити для нього особний знак (писали зразу „гг“¹⁾, а далі вже в XVII. в. — н. пр., у письменника Галятовського²⁾ — появляеть ся знак „г“), а власне — „г“.

Тільки ж у Наддніпрянщині під впливом московської мови у школі та пресі — а відомо, що московська мова не знає звука „г“, а тільки „г“, тільки що задля нього має знак „г“ — всі чужі слова почали вимовляти й писати з „г“: *геометрія, географія, гімназія, пропаганда*³⁾ і т. д.

Це велика хиба. Всі нові чужоземні слова, що їх зараз приносить до нас західноєвропейська культура, і що в них чусть ся „г“, треба вимовляти й писати з „г“, отже: *гімназія, пропаганда, параграф, агітація, геометрія*, і далі й імена чужі ймена власні (§ 129, 1):

Гете, Гегель, Горький, Грабовскі і т. д.

Це тим більш треба робити, що тепер звук „г“ для нас уже нечужий, і його чути і в наших словах, таких, як: *гудзик, ганок, гелати, герлига, гринджоли, гедзь і т. д.*

„ф“ 80. І чужий (ще й досі) та тяжкий до вимови звук „ф“ Українці передавали (і ще й досі передають) близькими до нього звуками, н. пр.:
губним „п“, пор.:

Пилип, картопля, трапити, . . .

¹⁾ Так писав іще Куліш, н. пр., у перекл. Шекспіра (*Яго, Родриго градація, кондольєр і т. д.*). Та ще пробували завести й латинське „gg“, й таке „gg“ найдете, н. пр., у перекладі Старицького „Андерсенових казок“ у 70. роках XIX. в. (*гринджоли, ганок, гудзик і т. д.*).

²⁾ Що значок „г“ видумали, мовляв, Галичани, як думав дехто (Науменко), то це неправда. Досить заглянути до кнівських друків XVII. ст., (от, хоч би до писань Галятовського — він сам своє ім'я завсіді друкував із „г“, а декуди вживав на цей звук „гг“), щоб переконатися, що цей значок уже тоді майже загально вживав ся.

³⁾ Задля браку „г“ (= h) в мос. мові дуже чудернацькими виходять там чужі ймення. Москалі кажуть: Гейне, Гегель . . . З другого ж боку Наддніпрянці, читаючи кожне московське „гг“ по своєму, пере-кручують чужі названня, кажуть по своєму:

Гйоте (Гете), Гегель (Гегель), Германія і т. д.

заднеспіднебінним „х“, пор.:

Халимон, журман, жула, Хивря . . . а то й подвійними звуками „кв“, „хв“, пор.:
квасоля, жвартух, жвершал і т. д.

Ще й досі Українець передає чужі слова, де чується „ф“, двома звуками — хв (*жворма, охвицер, охвіціально, жвабрика . . .*).

Але такої вимови й такого писання чужих слів, де чується „ф“, літературна мова не допускає, бо ж таким чином чужі слова виглядають дуже перекрученими й роблять ся неповажними, вульгарними.

В усіх словах, які приходять тепер до нас із чужих мов, і в яких чується „ф“, треба і в нас задержувати „ф“, отже:
філістер, філософ¹⁾, фільм, форма, фраза . . .

81. Придихове „фт“ (мос. „о“) у нас передасть ся, як Чуже „о“ у інших західноєвропейських мовах, тільки звуком „т“ (не „ф“, як у мос. мові), отже:

Атени (не — Афіни), *міт* (не — міф), *катедра* (не — кафедра), *католик, арифметика, театр, Тракія . . .*²⁾

Заводити „о“ із московської азбуки зовсім непотрібно.³⁾

Розуміть ся, що в таких словах, у яких уже давно „о“ перейшло на „ф“, а вже з „ф“ наша мова перероблювала „хв“ або „в“ (головно в іменах осіб), то треба ті звуки лишити, отже:

Хома, Хведір, Хведос, Векла . . .

82. Не всі мови мають однакове „л“. В одних воно Чуже „л“ грубше, у других мнягче. В самій нашій мові в різних говірках різне „л“ (пор. полтавське та буковинське середнє „л“, близьке до „ль“ гл. § 38, заввага).

¹⁾ У Котляревського названий із насмішкою: хвилосопом.

²⁾ І в мос. мові не всюди однаково передасть ся придихове о; там кажеть ся, н. пр.,

тсатр, але — *арифметика . . .*

Це залежить од того, коли й від кого прийшло до моск. мови це придихове о.

³⁾ Його ще декуди вживав і Куліш і писав: *Оракія, Аоини, Оерзит* і т. д. (Шекспірові твори, вид. з 1882 р.)

Тільки ж те „л“, яке ми перебірасмо тепер із чужих мов, більше зближасть ся до м'якого „л“ (ль), аніж до твердого (л). Через те в усіх чужих словах, де являється „л“, ми повинні зазначувати всюди м'якість „л“, повинні говорити й писати:

лявіна, Філадельфія . . .

телсфон, телсграф, алсгорія . . .

Ліверпуль, лідер . . . , філософія, фільольоія . . .

Люстдорф, Любляна¹⁾ . . .

Розуміть ся, що в тих чужих словах, які стоять під впливом церкви, треба задержувати чуже „л“ у такій формі, в якій вони до нас дістали ся через церкву, отже:

фелон, латина, Теофіл (отже й москвофіл) . . .

Чужі по-
двійні шелес-
тівки

83. Чужі подвійні шелестівки, які в чужій мові мають своє виправдання (попередня голосівка вимовляється коротко, у нас же довгих і коротких немає, а стільки наголошені й ненаголошені), в українській мові вимовляють ся (й пишуть ся) всюди з одною шелестівкою, н. пр.:

місія (мос. миссія), прогрес (мос. прогрессь), адреса . . .

телсграма, програма, сума . . .

територія, коректа . . .

ілюстрація, ілюмінація . . .

Розуміть ся, що до власних імен це не відносить ся (гл. низче, § 84).

3. ЧУЖІ ВЛАСНІ ЙМЕНА.

Чужі власні
імена

84. Чужоземні назви осіб, країв, міст, гір і т. д., словом чужі власні імена (§ 129, 1) треба вимовляти і приблизно писати так, як вони тепер звучать у тій мові, звідкіля їх узято, отже:

Пушкін, Тургенєв, Гусьєв, Сергєєв, Онсга, Орьол (ще правильніше було б: Тургенєф, Гусьєф, Сергєєф, Ансга, Арьол) . . .

¹⁾ Йдучи за московською мовою, де панує в тому напрямі велика непослідовність (пор.: телефон, але: філолог, Філадельфія), Наддніпрянці заводять не потрібні московський спосіб передавати чуже „л“ у нашу мову, пишуть: *телефон, філолог* (докладніше про це § 92, кінець). А, тимчасом, наш народ сам передає чуже л — м'яким л, пор. народні вже слова:

баляси, ляма, лямувати, лямпарт, льох, льос, люшня, плюндрувати . . .

*Гете, Шіллер, Грільпарцер, Ляйпціг, Дрезден,
Галле, Мінден . . .*
Шекспір, Спенсер, Уошингтон . . .
Доде, Гіго, Расен, Марсей . . .
*Густаф оф Гейєрстам, Стріндберг, Ібсен, Сток-
гольм, Мальме . . .*
Данте Аліґієрі, Верді, Міляно, Венеція . . .
Мицкевич, Словацкі, Залескі і т. д.

Розуміть ся, що всі власні ймена можна переписувати латинськими буквами так, як ті ймена в чужих мовах пишуть ся (не — нашою латинкою, гл. § 93, як чуємо), а тільки додавати укр. закінчення, як відміняємо, н. пр.: твори *Shakespeare-a, Schiller-a, Goeth-ogo, Mollière-a, Dodet-a* і т. д.

Ніяких иньчих правил тут немає.

Звичайно, що ті назви, які давно прийшли до нашого письменства, лишають ся такими, якими вони живуть у народі, н. пр.:

Рим (не — Рома), *Царгород* (не — Стамбул), *Париж* (не — Парі), *Відень* (не — Він або Вєна), *Краків* (не — Кракуф), *Петербург* (не — Петроград), *Нева*, *Трієст*, *Єрусалим*, *Коринт*, *Букарешт*, *Білгород* (не — Београд) і т. д.

ХУ. ЯК ЧИТАТИ ЦЕРКОВНІ КНИГИ.

85. Кожний славянський народ, який у своїй церкві користуєть ся церковно-славянською мовою, читає церковні книги відповідно до законів своєї мови, себто: Москаль — із-московська, Серб — із-сербська, Болгарин — із-болгарська.

І в нас, на Україні, до кінця XVIII. ст. читали церковні книги з-українська, себто, церковно-славянські букви вимовляли так, як вони вимовляли ся в українських світських і иньчих книжках (гл. § 86).

Ще й досі читають так молитви й загалом усі церковні книги в тих частинах Рідного Краю, де не було московського панування, себто, в Галичині, на Буковині та на

Закарпаттю. Так вимовляють церковні слова ще й досі наші старі, неписьменні бабусі та дідусі, молячись.

Для нас дуже важно, щоб у церкві на Україні, доки туди не добереться народня мова — а дібрати ся вона колись мусить —, назад повернули до давньої вимови, щоб церковні слова вимовляти з-українська, а не з-московська, щоб уже діти змалку привикали до цієї вимови, й щоб ця вимова і з нашої церкви витиснула цілком московщину¹⁾.

86. Через те й ми подаємо на цьому місці закони, як читати й вимовляти церковні букви на основі законів української мови.

1. Буква **Ѣ** читається як **ї, і**, н. пр., читай:
в'к'д'кнїемъ, неразд'к'льн'кїй, | відїнієм, нераздїльній,
гр'к'х'ъ, п'к'снъ, в'ъ челоу'к'ъ | грїх, піснъ, в челоу-
ц'кх'ъ... | цїх

2. Буква **Ѣ** вимовляється ся твердо. Читай слова:
днєсь, весєліє, воспойте, дєнь, | днєсь, веселїє, воспойте, день,
сєй, с'тєц'ъ... | сєй, оцє
(наче мос.: днєсь, вєсєліє, воспойтє, дєнь, сєй, оцєц)

Тільки після голосівок читається ся воно як „є“, н. пр.:
їл'к'нїє, клан'ємъ, копїємъ... | імініє, кланяєм, вопїєм

3. Буква **И** читається ся як **И**, себто, шелестівки перед нею не м'ягчать ся, н. пр., читай:
пєрсн, помїл'їй, колїкв, со- | перси, помилуй, колико, со-
хранїти, п'бмощи... | хранити, помощи
(наче мос: персы, помылуй, колыко, сохраныты, помощи)

Тільки на початку слів читається ся воно як „і“, н. пр., читай:
їзц'к'їй, їсточникъ, їм'я... | ізціли, істочник, імя, і таксамо
амїн'ь читай: амїнь

¹⁾ Часто в розмові насакаєш при замітках, чому не читати церковних слів із-українська, на такі відповіді: „Так де ж не українська мова — а славянська“, так наче б тепер була одна якась славянська вимова! Такі відповіді фальшиві та вказують тільки на сліди московської школи, де вчили, що всі славянські слова треба читати з-московська.

Після „і“ все читасть ся „и“ як „ї“ н. пр., читай:
прѣчи, творѣци... | прочіи, творящі

4. Буква **Ѡ** читасть ся теж як **И**, н. пр., читай:
Ѡкѡвы желѣзными, оуслѣши, | окови желізними, услиши,
вз вишнихъ, птѣцы, прише- | в вишних, птици, прише-
дый... | дий...

5. Букву **ї** у наростків **ій, ія, іє** все треба
вимовляти твердо, (гл. § 75 5, 6) треба читати:

весѣіє, камѣніѡ, Гервасій | веселіє (не — веселіє),
каменія (не — каменія),
Гервасій (не — Гервасій)

6. Буква **Ѣ** не читасть ся.

7. Буква **Ѧ** читасть ся як **ФТ** або **Т**, н. пр., читай:
Ѧваѡдъ, Ѧомѡ... | Саваофт, Тома (гл. § 81)

8. Буква **Ѧ** читасть ся як **И**, н. пр., читай:
вз кимвалѣхъ, Ѧвмеѡнъ... | в кимваліх, Симеон

9. **к ї й, г ї й, х ї й, ш ї й, ж ї й**
читай як

кий, гий, хий, ший, жий,
н. пр., читай:

нѣк'їй, дрѣгїй, тїхїй, юнѣ'їй | нїкий, другий, тихий, юнїй-
шїй, Бжїй... | ший, божий... таксамо
мїрѣ читай: мир

Само по собі, що приіменики „сѣ“, „отѣ“ читають ся
в-українська „з“, „од“, і, крім того, зберігають ся ще й
иньчі прикмети української мови, головно відміни (землі
— землі і т. д.).

87. Для зразка, як читати церковні книги, наводимо два виїмки (одну молитву й кілька уступів із євангелія).

Православне „Вірую“

по церковному:

а. Кѣрѣю во єдинаго Бѣа Отца Вседержителя, Творца небу и земли, видимых же всѣмъ и невидимыхъ.

б. И во єдинаго Гѣа Ииса Христа Сѣа Бжѣа, єдинороднаго, иже ѿ Отца рожденнаго прежде всѣхъ вѣкк: свѣта ѿ свѣта, Бѣа истинна ѿ Бѣа истинна, рожденна, не сотворенна, єдиносѣрна Отцѣ, иже всѣмъ бѣша.

в. Насъ ради человекъ, и нашего ради спасенїа, сшедшаго съ небесъ, и воплотившагося од Духа Свята и Марїи Дѣвы, и вочеловѣчша.

г. Распятаго же за ны при Понтийстѣмъ Пїлатѣ, и страдавша, и погребенна.

д. И воскресшаго въ третїи денъ по писанїемъ.

е. И возшедшаго на неба, и сѣдѣща одеснѣю Отца.

ж. И паки грядущаго со славою, сѣдѣти живымъ и мертвымъ, егѣже цѣркви не будетъ конца.

и. И въ Дѣа Свѣаго, Гѣа, животворящаго, иже ѿ Отца исходящаго, иже со Отцѣмъ и Сѣномъ спокланѣма

треба читати:

1. Вірую во єдинаго Бога Отца Вседержителя, Творца небу і землі, видимим же всім і невидимим.

2. І во єдинаго Господа Ісуса Христа Сина Божїя, єдинороднаго, іже од Отца рожденного прежде всіх вік: сьвіта од сьвіта, Бога істинна од Бога істинна, роженна, не сотворенна, єдиносущна Отцу, імже вся биша.

3. Нас ради человек, і нашего ради спасенїя, зшедшаго з небес, і воплотившагося од Духа Свята і Марїї Дїви, і вочеловічша ся.

4. Разпятаго же за ни при Понтийстїм Пїлатї, і страдавша і погребенна.

5. І воскресшаго в третїї день по писанїєм.

6. І возшедшаго на небеса і сїдѣща одесную Отца.

7. І паки грядущаго со славою, судити живим і мертвим, егѣже царствїю не будетъ конца.

8. І в Духа Сьвѣаго, Господа, животворящаго, іже од Отца ісходящаго, іже со Отцем і Сином спокланѣма

и славіма, глаголаваго про-
рѣки.

Ѣ. Ко єдинѣ свѣтѣю, собор-
нѣю и апостольскѣю цѣрковѣ.

Г. Исповѣдѣю єдино кре-
щеніє, во ѡставленіє грѣхѡвѣх.

Ѧ. Чаю воскресенія мер-
твѣхъ.

Ві. И жизни вѣдѣщаго вѣка,
амінь.

и славіма, глаголаваго про-
роки.

9. Во єдину свѣтую, собор-
ную и апостольскую цѣрков.

10. Исповідує єдино кре-
щеніє, во оставленіє гріхов.

11. Чаю воскресенія мер-
твѣх.

12. И жизни будущаго вѣка,
амінь.

Для вправи подаємо ще уступ

Из свѣгелія Луки, II, 25—32.

по цѣрковному:

треба читати:

Вѣ человекъ во Іерусалимѣ,
ємѣже ѡма Сѡмеонъ: и чело-
вѣкъ сей праведенъ и благо-
честивъ, чаѡ оутѣхи Іилевы:
и Дѣхъ вѣ стѣхъ въ немъ.

И вѣ ємѣ ѡбѣщанно Дѣхомъ
стѣмъ, не видѣти смѣрти,
прежде даже не видитъ Хрѣста
Гѣна.

И прійде Дѣхомъ въ цѣр-
ковѣ: и єгда введѡста родитѣла
отроча Іиса, сотворити ѡма
по ѡбичаю законномѣ ѡ немъ.

И той пріємъ єго на
рѣкѣ своєю, и благослови Бѣга, и
рече:

Нынѣ ѡпущаси раба тво-
єго, Владико, по глаголу тво-
ємѣ, съ миромъ:

Иакъ видѣтъ очю мой спа-
сеніє твоє,

Бі человекъ во Брусалимі,
ємѣже імя Симеон: и чело-
вѣкъ сей праведен и благо-
честив, чає утѣхи Израилєви:
и Дух бі свѣт въ немъ.

И бі єму обѣщанно Духомъ
свѣтымъ, не видѣти смѣрти,
прежде даже не видитъ Христа
Господня.

И прійде Духомъ въ цѣр-
ковѣ: и єгда введѡста родителя
отроча Ієсуса, сотворити іма
по обичаю законному о немъ.

И той приємъ єго на руку
своєю, и благослови Бога, и
рече:

Нинѣ ѡпущаси раба тво-
єго, Владико, по глаголу тво-
єму, з миромъ:

Яко видѣсті очі мої спа-
сеніє твоє,

Єже єси оґото́валя предъ
лицемъ всѣхъ людѣй:

Свѣтъ во ѿкро́вненіє ꙗзы́-
къмъ, ꙗ слава людѣй твои́хъ
Іѿаа.

Єже єси . уготовал пред
лицемъ всѣхъ людей:

Свѣт во одкровеніє язи-
комъ, і славу людей твоїхъ
Ізраїля.

XVI. ЯК ЧИТАТИ ТВОРИ СТАРОГО ТА СЕРЕДНЬОГО УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА.

88. Таким же робом, як церковні книги, треба читати всі твори старого українського письменства (*Слово о полку Ігореві, княжі літописи, апокрифічні твори і т. д.*) і все, що тільки в нас писано і друківано до кінця XVIII. ст.: *вірші, драми, проповіді, написи по церквах, усі замітки та підписи під старими образами, історичні документи: козацькі літописи, гетьманські універсали, канцелярські записки і т. д., бо такий був у нас тоді правопис.*

Ось, н. пр., текст найбільшої української поеми з XI. віку, „Слово о полку Ігореві“ треба так читати:

Другаго днє вельми рано
кровакыя зори свѣтъ повѣ-
дають, чьрныя тѣча съ моря
идоуть, хотять прикрити че-
тыри солныца, а въ нихъ тре-
пещють синни молнии: бити
грому великому, ити дождю
стрѣлами съ Донау великаго.
Тѣ съ копиемъ приламати, тѣ
съ саблямъ потрѣчати о ше-
ломы половецкыя, на рѣцѣ
на Каялѣ, у Дона великаго.
О, Русьская земле! Оуже за
шеломанемъ єси!

Се вѣтри, Стрибожи внуци,
вѣють съ моря стрѣлами на
храбрый пшакы Игоревы. Зем-
ля тутнетъ, рѣкы мутно

Другаго днє вельми рано
крававия зори свѣт пові-
дають, чорния туча з моря
ідуть, хотять прикрити че-
тири солныца, а в них тре-
пещуть синії молнії: бити
грому великому, іти дождю
стрілами з Дону великаго.
Ту ся копием приламати, ту
ся саблям потручати о ше-
ломи половецькыя, на ріці
на Каялі, у Дона великаго.
О, Русьская земле! Уже за
шеломанем єси!

Се вітри, Стрибожі внуци,
віють з моря стрілами на
храбрія полки Ігореві. Зем-
ля тутнетъ, ріки мутно

текуть, пороси поля прикривають, стязи глаголють. Половци ідуть од Дона і од моря, і од всіх стран; русьскія полки оступиша. Діти бісови кликом поля преградиша, а храбриі Русичи преградиша черленими щити . . .

текуть, пороси поля прикривають, стязи глаголють. Половци ідуть од Дона, і од моря, і од всіх стран; русьскія полки оступиша. Діти бісови кликом поля преградиша, а храбриі Русичі преградиша черленими щити . . .

Або кінець відомої пісні Мазени про становище України в XVIII. в.: „Всі покою щире прагнуть“, коли гетьман, змалювавши нутрішні неспокої на Україні, згадує про прихильників Туреччини, Польщі й, нарешті, Московщини,

написано:

треба читати:

Третій Москвѣ южъ голдуєть,
И ей вѣрнѣ услугуєть;
Той на матку нарѣкаєть,
И неволю проклинаєть:
„Лѣпше було не родити,
Нежли въ такихъ бѣдахъ
жити!

Третій Москві юж голдуєть,
І ей вірні услугуєть;
Той на матку нарікаєть,
І неволю проклинаєть:
„Ліпше було не родити,
Нежли в таких бідах жити!

Отъ всѣхъ сторонъ ворогують,
Огнемъ, мечемъ руинують,
Отъ всѣхъ немашь зычливости,

Од всіх сторон ворогують,
Огнем, мечем руїнують,
Од всіх немашь зичливости,

А ни слушной учтивости:
Мужиками называютъ,
А подданствомъ дорѣкають.
Чомъ ты братовъ не учила,
Чомъ отъ себе ихъ пустила?
Лѣпше було пробувати
Вкупѣ лихо отбувати!“
Я самъ, бѣдний, не здолаю,
Хиба тилько заволаю:
„Гей, панове енералы,
Чому жъ есте такъ оспали?
И вы, панство полковники,

А ні слушною учтивости:
Мужиками називають,
А подданством дорікають.
Чом ти братов не учила,
Чом од себе їх пустила?
Ліпше було пробувати,
Вкупі лихо одбувати!“
Я сам, бідний, не здолаю,
Хиба тилько заволаю:
„Гей, панове енерали,
Чому ж есте так оспали?
І ви, панство полковники,

Безъ жадной полѣтики,
Озмѣтесе вѣ за руки,
Не допустѣть горкой муки
Матцѣ своей болш терпѣти!
Нуте враговъ, нуте бити!
Самопалы набувайте,
Острыхъ шабелъ добувайте,
А за вѣру хочъ умрѣте,
И вольностей боронѣте;
Нехай вѣчна будетъ слава,
Же презъ шабли маемъ права!

Без жадної політики,
Озміте ся всі за руки,
Не допустіть горкой муки
Матці своєї болш терпіти!
Нуте врагов, нуте бити!
Самопали набувайте,
Острих шабелъ добувайте,
А за віру хоч умріте,
І вольностей бороніте;
Нехай вічна будеть слава,
Же през шаблі масм права!“

ХУІІ. ЯК ЧИТАТИ УКР. КНИЖКИ, НАДРУКОВАНІ ИНЬЧІМИ (ДАВНІМИ) ПРАВОПИСАМИ.

89. Іще старі наші письменники (як ось *Котляревський*) уживали здебільшого цього самого правопису, який зустрічаємо в церковних книгах та у творах старого (до XV. в.) й середнього (до кінця XVIII. в.) укр. письменства. Учений *Максимович* (потрохи *Метлинський*) приспособив його до нових вимог, позавадив нові значки (Ѡ, ѡ ѣ = і), і цей правопис заведено до українських шкіл Галичини та Буковини. Ним друкували ся всі шкільні підручники, і хто з Наддніпрянців у тому часі друкував свої твори у прикарпатській Україні, то вони й виходили там правописом.

Ети-
мольогія

Цей правопис звав ся чомусь етимольогічний, а то й просто етимольогія (як теперішній наш правопис звуть просто фонетика), що ніби-то він мав такі букви, що з них пізнати було, звідкіля слово взяло ся (кѡнь = кінь, бо — коня, лѣд = лід, бо — леду, гарнѣй = гарні, бо — гарний і т. д.), значить, що видно було, який у слові корінь (грець. *ἔτυμον* = щось справжнє, значіння слова). Уживав ся він по школах Наддністрянщини до 1893 р., доки не заведено сього, що ми його вживаємо; тепер ніхто зі свідомих Українців його не вживає.

Але ж що є ще книжки, писані тим правописом, і така книжка може кому попасти в руки, то ми для зразка подаємо, як їх читати.

Написано:

Те діяло ся въ Крутыхъ. Крутї—мѣстечко на Подѣлліу въ Балтянськомъ повѣтѣ. Стоить воно на двохъ горахъ и має двѣ церкви. Лѣвобѣцька и правобѣцька Украина, то все одинъ край, одні люде и одна лиха доля; та хто не бувъ по сей бѣкъ Днѣпра, жадной тямѣ не має про сѣгобѣцьку Украину; хто не бувъ по той бѣкъ, не знає Украини тогобѣцькои. Отъ, хочъ бы й мѣста. Лѣвобѣцькій мѣста для правобѣчанъ здають ся селами, не бѣльше . . .

„Люборадськї“ — сѣмейна хронїка А. Свидницького. Львѡвъ, 1885.

На основі цього правопису

писало ся:

Свидницькій, другїй, глухїй, бѣльшїй, меньчїй, дужїй (гл. § 86) . . . ѡдъ, ѡтця (§ 53) і т. д.

Таким правописом надрукована, між иньчим, „*Історїя української літератури*“ проф. Огоновського та перші томи української „*Історичної бібліотеки*“, н. пр., Костомарова „Богдан Хмельницький“ в українському перекладі; тим же правописом виходив до 90. років ХІХ ст. український журнал „Зоря“, і є ще багацько иньчих цінних творів (і гарного письменства, н. пр., Кониського, Левицького), які надруковані т. зв. етимольогією.

Сїмович, Граматика української мови.

Треба читати:

Те діяло ся в Крутих. Круті—містечко на Поділляу в балтянськїм повіті. Стоить воно на двох горах і має дві церкви. Лівобіцька і правобіцька Україна, то все один край, одні люде і одна лиха доля; та хто не був по сей бік Дніпра, жадної тямѣ не має про сьгобіцьку Україну; хто не був по той бік, не знає України тогобіцької. От, хоч би й міста. Лівобіцькі міста для правобічан здають ся селами, не бѣльше . . .

„Люборадськї“ — сїмейна хронїка А. Свидницького. Львів, 1885.

треба було вимовляти:

Свидницький, другий, глухий, бѣльший, меньчий, дужий . . . від, вітця . . .

Цим правописом користується ся з деяких причин поки-що в уряді, у пресі і в школі Закарпаття (Русинія, автономна українська частина Чехо-Словаччини), але ж із деякими змінами на користь фонетики, а саме велике значіння має там буква *ѣ*, якої вживають іздебільшого скрізь, де чусть ся і, н. пр.: *ръѣсть, добръ* і т. д.

пор. На Подкарпатській Русі є, якъ звѣсно, два роди шкілъ: державні і церковні . . . будуть за тымъ, щоби въ школахъ учили тою мовою, якою говоримо, щоби не було рѣжницѣ щодо мови мѣжъ хлопами і папами [*Народъ*, ч. 2. Ужгород, 30. квітня 1920].

Ярижка 90. Та ще є в нас книжки, понадруковувані на Наддніпрянщині до 1905. р. чисто московським правописом, але приспособленим до нашої вимови. Ним писав дехто з наших письменників до Куліша, і ще й тепер користують ся ним для своїх потреб наші селяни, які вчили ся в московській школі. Цей правопис накинуло нам у 1876 р. московське царське правительство задля того, щоби показати перед світом, що, мовляв, не може бути окремої української мови, а що є тільки одна, московська, з деякими відмінами (ще раз поновлено той ганебний указ підчас війни 1915. р.). По таких книжках усюди задержано „ѣ“, пишеть ся „ы“ на означення звука „и“, „йи“ — задля „ї“ і т. д. Цей правопис назвали в нас „ярижним“, або коротко звать його **ярижкою**.

Ярижкою видані, н. пр., великі та гарні літературні збірники: „*Дубове листє*“, „*Вік*“, „*Знад хмар і долин*“, „*На вічну пам'ять Котляревському*“, нею надруковані перші випуски київської „*Української бібліотеки*“, слова до пісень *Лисенка* і т. д.; крім того, тим правописом по-видавано багацько книжок для народу (петербурзьке Товариство ім. Шевченка), тощо. Розуміть ся, що цього правопису, раз через те, що він накинута нам насильно московським правительством, і далі тому, що він не відповідає духові нашої мови, і найважніше через те, що він нам чужий — тепер ніхто зі свідомих Українців теж не вживає.

Та що є ще книжки, писані ярижкою, то подаємо зразок і ярижного правопису.

Ось і зразок ярижного правопису.

Надруковано:

Задзвонили на службу. Спасенники и спасенници прочаны заворушылись, по-выходылы зь комирокъ, выспалысь на цвинтарь. Цвинтарь ставъ людный. Майбородыха вынесла кошык зь проскурками й сила на сходахъ. Отець Онуфрій незабаромъ надійшовъ у цвинтарь, згадавъ про Галецьку й зайшовъ у Майбородышину кімнату, щобъ побачыты Галецьку й самому за все розпитаты въ неи. Галецька й одъ себе просыла й благала його зарятувати йи въ биди, знайти для неи службу въ своихъ заможнихъ парафіянъ.

Иванъ Нечуй - Левицький — „*Кыивськи прохачи*“, оповідання, Київъ, 1903. року.

А то ще буває, що в ярижних виданнях замість „є“ пишуть „ѣ“ (тѣѣ), пишуть „ѣ“ замість „йо“ і т. д.

91. А ще попадають ся книжки, писані правописом, який придумав для нашої мови великий наш учений Михайло Драгоманов, то й цей правопис так і зветь ся драгоманівка. Це дуже гарний правопис, тільки ж він у нас не прийняв ся, і ним тепер ніхто не пише. Але ж що вийшло майже ціле *листування* Драгоманова, і в ньому задержаний його правопис, та що ще є по бібліотеках і книгарнях книжки його видання (*Громада, Політичні пісні XVII—XVIII. в., і т. д.*), то теж треба нам знати, як читати його. Для прикладу подаємо виписок.

Треба читати:

Задзвонили на службу. Спасенники і спасенници прочаны заворушились, по-виходили з комирок, висипались на цвинтар. Цвинтар став людний. Майбородиха винесла кошик з проскурками й сіла на сходах. Отець Онуфрій незабаром надійшов у цвинтар, згадавъ про Галецьку й зайшов у Майбородишину кімнату, щоб побачити Галецьку й самому за все розпитати в неї. Галецька й од себе просила й благала його зарятувати її в біді, знайти для неї службу в своїх заможних парафіян.

Иван Нечуй - Левицький — „*Київські прохачі*“, оповідання, Київ, 1903. року.

Драгоманівка

Драгоманівка:

Надворі весна вповні. Куди не глянь — скрізь розвернулось, розпустилось, зацвіло пишним цвітом. Ясне сонце, тепле і приязне, ще не встигло наложити палючих слідів на землю: як на великдень дівчина, красується вона в своїм розкішнім убранні . . . Поле — шчо безкрає море, скільки зглянеш — розіслало зелені килими, аж сміється у вочіх. Над ним синім шатром розіп'ялось небо — ні плямочки, ні хмарочки, чисте, прозоре, погляд так і тоне . . . З неба, як розтоплене золото, льється¹⁾ на землю блискучий світ сонця; на ланах грає соняшна хвиля; під хвилею спіє хліборобська доля. Буяє вона вгору; зеленіє, як рута . . . Легенький вітрець подихає з теплого краю; перебігає з нивки на нивку; живить, освіжає кожну билінку. І ведуть вони між собою тихутажемну розмову: чутно тільки шелест жита, травиці . . .

„Хіба ревуть воли, як ясла повні?“ — роман з народного життя П. Мирного та І. Білика, Женева, 1880.

Тенерішня правонісь:

Надворі весна вповні. Куди не глянь — скрізь розвернуло ся, розпустило ся, зацвіло пишним цвітом. Ясне сонце, тепле й приязне, ще не встигло наложити палючих слідів на землю: як на великдень дівчина, красується вона в своїм розкішнім убранні . . . Поле — шчо безкрає море, скільки зглянеш — розіслало зелені килими, аж сміється в очіх. Над ним синім шатром розіп'ялось небо — ні плямочки, ні хмарочки, чисте, прозоре, погляд так і тоне . . . З неба, як розтоплене золото, лється на землю блискучий світ сонця; на ланах грає соняшна хвиля; під хвилею спіє хліборобська доля. Буяє вона вгору; зеленіє, як рута . . . Легенький вітрець подихає з теплого краю; перебігає з нивки на нивку; живить, освіжає кожну билінку. І ведуть вони між собою тихутажемну розмову: чутно тільки шелест жита, травиці . . .

„Хіба ревуть воли, як ясла повні?“ — роман з народного життя П. Мирного та І. Білика, Женева, 1880.

1) недобре, повинно бути: льється = лється.

Як бачимо, Драгоманов викинув я, є, ю, ї, завів на сербський лад латинське j (ja, je, ju, ji, jo), а якщо шелестівки м'ягчилися (гл. § 38) то він усюди ставив ь (*jajцья* = яйця, *тьюрма* = тюрма), викинув щ (замість нього: шч, н. пр.: *шче* = ще), „м'якогого“ і не зазначував (*дівчина* = дівчина, повинно бути: дьівчина), „ся“ писав докупн.

Загалом узявши, цей правопис більше фонетичний, ніж той, що ми його тепер уживаємо, але ж він не прийняв ся через те, що дуже вже зривав із минулим.

92. Сучасний урядовий правопис на Україні теж **Грінченківка** потрохи різниться від того, яким користуються наші наукові товариства, й який проведений у цій граматиці. Правопис цей опирається на „Словарі української мови“ Бориса Грінченка, й через те подекуди почали його називати грінченківкою. Цей правопис ось чим різниться від наукового правопису (цього, що його вживається і в цій книжці):

1. замієник „ся“ пишеться докупн з дієсловом (гл. §§ 207s, 310);
2. таксамо докупн пишеться „му“, „ми“, „ме“ (гл. §§ 256, 311);
3. після губних ставиться *апостроф* ('), якщо після них іде м'яка говосівка (гл. § 42);
4. зазначається *м'яке р* (гл. § 43) і, що найважливіше,
5. „м'яке“ *ї* (ї) пишеться тільки після голосівок, у значінні *йї* (гл. § 55, заввага). Ось і зразок урядового правопису:

„І тут громадсько-соціального елементу буває в Тобілевича звичайно тим фоном, на якому він і свої психологічні проблеми розв'язує, і минуле життя малює. Кількома рисами Тобілевич зумів поставити перед читачем той фон і на йому розгортає вже дію, здебільшого живо, цікаво, колоритно, з широким розмахом справжнього таланта. Можна іноді не згожуватися з тим, як автор розв'язує питання, але ви раз-у-раз з інтересом його слухатимете.“

Сергій Бфремов: *Історія українського письменства*, видання третє, Київ, 1917, стор. 344.

А то ще й так пишуть, що замість апострофа вживаєть ся із-московська після губних м'який знак (гл. § 42, заввага й помітка 2), н. пр.:

Тетеря (*виходить улесливо за Богданом*).

Твої листи збентежили всю чернь:
Покинув скрізь славетний пан — крамницю,
Кравець — шитво, гончарь — свої горшки,
А хлібороб — плуги й рала . . . і тільки
Лиш ковалі по кузнях, знай, кують:
На списи йдуть і лемеші, й чересла!
Загонами шикують ся весь люд
І полум'ям шляхи собі проводить.

Богдан. Гаразд, гаразд! Хай світють ворогам:
Згадасться їм унія й Суботів!

Тетеря. Одно тільки: озвірена юрба,
З п'яних очей не розбіра нікого . . .

Михайло Старицький: *Богдан Хмельницький*, історична драма, видання друге, Київ, 1918, дія III., відміна II., вихід 2., стор. 56.

Із цих прикладів уже ясно видно, що цей правопис іде сильно на компроміс із московською мовою. Це ще більш видно з того, як ним пишуть чужі слова. Їх просто переписують із московського правопису (гл. §§ 77, 79, 82 . . .), й до того вже приспособлюють вимову. Та ще до того побачите скрізь багато неконсеквенцій. Ви найдете в одній і тій же книжці, н. пр.:

<i>елмент</i>	„	<i>проблема</i>	„	<i>галерея</i>	„	<i>колега</i>
<i>механіка</i>	„	„	„	<i>адміністрація</i>	„	„
<i>філологія</i>	„	„	„	<i>фігура</i>	„	„
<i>гімназія</i>	„	„	„	<i>нігілізм</i> або й <i>нигілізм</i> ¹⁾	„	„

Та все-таки цей правопис устиг продертися в життя, ним друкують усі газети, — навіть західноукраїнські почали його вживати — шкільні книжки, урядові видання, ним користують ся всі державні установи так, що хоч йому бракує наукової підстави — *життя*, здаєть ся, візьме своє, і цей правопис, може, витисне той, що проведений у цій книжці. Із цим фактом ми лічили ся й на відповідних місцях

¹⁾ Приклади по більшій часті з 6 фремова: „*Історії українського письменства*“, вид. третє.

зазначували всі ріжницї, не відступаючи від засад, на яких збудований правопис цієї книжки.

93. Були ще в нас і спроби писати латинськими буквами Латинка (сам Драгоманов пробував), але ж таких книжок у нас тепер уже ніде немає. Переписуючи наші слова латинськими буквами, — це нераз потрібне при переписуванні наших слів у чужих мовах, при перекладах наших письменників на чужі мови — ми користуємося загалом прийнятним у славянському мовознавстві чеським (хорватським) правописом із деякими відміннями, отже:

укр. ч	—	лат. ě	укр. л	—	лат. l
„ ш	„	š	„ г	„	h
„ ж	„	ž	„ ґ	„	g
„ з	„	z	„ х	„	ch
„ дз	„	dz	„ е	„	e
„ дж	„	dž	„ и	„	y

укр. в — лат. $\left\{ \begin{array}{l} v \text{ (шелестівкове)} \\ w \text{ (голосівкове)}, \text{ гл. § 34} \end{array} \right.$

укр. м'ягчення зазначуємо черткою над буквою, отже:

ть = t', дь = d', сь = s', зь = z', ць = c', ль = l', нь = n',

укр. я = ja, є = je, ю = ju, ї = ji, йо = jo . . .

Укр. народній гимн латинкою виглядати ме так:

Šče ne wmerla Ukrajina, ni slava, ni voľa,
 Šče nam, brat'ľa molodiji, ušmichnet' sa doľa:
 Zhynut' naši vorožeńky, jak rosa na sońci,
 Zapanujem i my, brat'ľa, u svojij storonci.
 Dušu, t'ilo my položym
 Za našu svobodu
 I pokažem, ščo my, brat'ľa,
 Kozačkoho rodu!

Пишемо: *čoven*, але — *čowna*, *řoven*, але — *řowna*, *Hrušewskýj*, *Hľibiw* (*Hľibova*), *Vowčok* і т. д.¹⁾

¹⁾ Таким способом слід би було записувати наші імена і прізвища по метриках нашим панотцям там, де треба вживати латинки — а то вони, задля браку свого латинського правопису, наші родові прізвища калічать на польський (*Szczedrowicz*, *Mikołów*, *Niedzielski* . . . замість: Щедрович, Миколів, Недільський) або румунський (*Tarnavschí*, *Soraciuc*, *Soțec* — замість: Тарнавський, Копачук, Коцик) лад. А на основі цього правопису задержується цілком український вигляд наших прізвищ:

Ščedrovyc̣, Mykolów, Ned'ıl's'kuj, Tarnaws'kuj, Kopačuk, Kocyk і т. д.

Як би було треба коли дати наголос, то його слід зазначувати теж чертиною, але ж над голосівкою, і то у другий бік зверненою, н. пр.:

Buvàj zdoròw, kràju, mij kràju kochànyj,
Tvij bèrìh v ml'i sÿzìj znykàje!
Za chvÿl'amy chvÿl'i revùt', nàče pjàni,
I čàjka nad nÿmy l'itàje (Starÿc'kyj).

* * *

Усі інші правописні правила найдете при кінці другої частини цієї книжки, §§ 307—323, а то й третьої (розділові знаки), §§ 404—415.

II. С Л О В А.

I. ЯК ТВОРЯТЬ СЯ СЛОВА.

1. Корінь, наросток, приросток, лексема.

94. Кожна мова має свої слова. Їх витворила собі мова на протязі життя народу і все ще далі творить по потребі. Крім того, слова приходять і з інших мов, і мова або живцем їх переймає (чужі слова, § 118), або достроює до тих, що вже в неї є, й перероблює їх по своїому.

Все те робить ся постійно, в тому напрямі мова ніколи не спочиває. Усе переймає чужі слова й постійно нові собі творить, збагачуючи безнастанно скарб мови (лексику). Чим у якій мові більше слів, тим вона вважаєть ся багатшою, культурнішою.

Українська мова на слова багата.

Слова творить народ несвідомо, але ж таки на основі якихось законів, які йому проказує народне вухо й народне чуття.

Народ собі знає, що:

хлопець — малий, а *хлописько* — це щось здорове, велике.

Він чує, що:

столит не — *стіл*, а *візон* не — *віз*, що

дядько — то чоловік, а *дядина* — жінка, що

дяк має за жінку — *дячиху*, *Іван* — *Іваниху*, що

Іванова донька — *Іванівна* (бо й попова донька — *попівна*),

син його вже *Іваненко* (як попів син — *попенко*),

а коли син батька не має — то він *безбатьченко*.

Народ ніколи не помилить ся, не скаже,
що *біляве* то — *біле*, *чорняве* то — *чорне*;

він знає, що *придуркуватий* — ще не *дурний*, що *подозріватий* — то не *досгий*, що *поноспати* — не те, що *спати*, що треба казати:

„*батько лягли спати*“, але як:

„*діти ползали спати*“ і т. д.

Народ знає, що як, н. пр., брат має дім, то дім — *братів*,

а як сестра теж має, то він — *сестрин*.

Таксамо як щось дуже дрібне, то в народа воно все буде — *дрібненьке*,

як же здорове, велике, то буде — *здоровенне, величезне*.

95. А далі народ знає,

що, те, що комусь дасть ся, то — *да-р*

„ давати дар „ *да-р-ува-ти*

„ той, що дає „ *да-в-ець*

„ те, що дають „ *да-н-ня, да-ток*

„ те, що підбитий народ платив „ *да-н-ина . . .*

А далі, що можна:

да-ти милостиню, але

від-да-ти дочку заміж, довг,

про-да-ти корову,

з-да-ти із гривні здачу,

до-да-ти до юшки соли,

на-да-ти лист на пошту,

роз-да-ти гроші бідним,

під-да-ти під розвагу думку,

при-да-ти чому значіння . . .

Прпросток.

Коринь.

96. То так, як бачимо, додаючи до якоїсь частини слова, яка не змінюється — (н. пр., до „да“-) — то ззаду, то зпереду якісь словечка, народ творить усе та все нові слова.

Яке саме словечко додати зпереду незмінної частини слова, яке ззаду, щоби слово мало таке, а не иньче значіння, народові каже його народне чуття. Учені люде зібрали все те в систему, поскладали закони, й уже на основі тих законів самі свідомо творять слова, яких їм потрібно. Тільки ж у мові приймають ся лишень такі слова вчених,

які вони повитворювали в душі законів народньої мови, всі иньчі пропадають.

Отже слова творить сам народ несвідомо на основі чуття, і творить їх учені свідомо в народньому душі.

97. Розуміть ся, що, творячи нові слова, народ усе додержуєть ся звукових законів своєї мови, не обходить ні закона мнягчення, ні ікання, ні иньчих, н. пр., каже:

дяк, але — *дяч-иха*, *дяч-иц-иц* [син] (§ 48)

поп-ова (долина), але — *поп-ів* [сад] (§ 52)

поп-ов-иц-ева (жінка), але — *поп-ов-иц-ів-на* (§ 52) і т. д.

98. Крім того, при творенні слів обовязують закони, які в нас витворили ся давно. А було це так, що в тій частині слова, яка сама не зміняєть ся (§ 96), змінiali ся часом деякі голосівки, коли доводило ся творити нові слова; ці голосівки перезвучували ся, себто, переходили на иньчі, н. пр.:

меткий — але: *моторний*, *моток* . . .

плету „ *плоти*, *заплітаю* . . .

гребу „ *грови*, *граблї*, *загрібати* . . .

світати „ *світити* . . .

схонив „ *хпанав* . . . і т. д.

Це т. зв. словотворний перезвук.

99. Як саме творять ся слова, то найкраще порівняти з деревом.

Кожне дерево виростає з коріння. Корінь як до дерева. Буває так, що на ньому нема ні зпереду, ні ззаду корінчиків, і він сам один виростає зпід землі, щоб стати пнем деревини. А то частіше корінь має побічні корінчики — приростки зпереду, або наростки ззаду, і з усього цього разом виростає пень.

100. І кожне слово має свій корінь (гл. § 96), до якого зпереду можуть приростати корінчики-словечка — приростки (§ 95) або позад його можуть наростати корінчики-словечка — наростки (§ 95), щоб разом із ними вирости в пень слова.

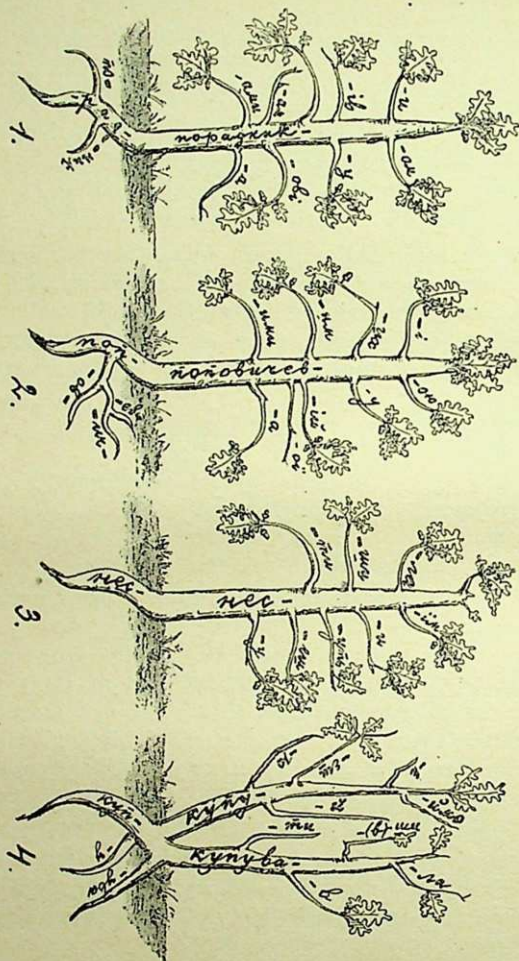
От на образочках на стор. 108 найліпше видно, як слова повстають.

На 3. образочку корінь (*нес-*) дерева (слова: *нести*) не

Звук.закони

Перезвук
словотвор-
ний.

мас ніяких ні наростків, ні приростків, то він так і виростає в пень (корінь слова „нести“ і пень однакові).

На 1. образочку корінь (-рад-) має приросток (по-) і наросток (-ник), і аж із усіх тих трох частин виріс пень (порадник).

На 2. образочку бачимо в коріні (*поп-*) один побічний коріньчик (*-ов-*), до якого приріс іще один (*-ич-*), до цього ще один (*-ев*); із цього всього виростає пень (*поповичев*).

Буває так, що з одного коріня (*куп-*) виростають і два пеньки, один довший (*купува-*), другий коротчий (*купу-*) (пор4бо). акчзоро.

2. Пень і закінчення.

101. Але як на самому пневі в деревини не кінчить ся ріст дерева, то так воно й зі словом. Пень дерева — дістає галузки з боків, а ті галузки у пні слова — це його закінчення. Це все видно на образочках. З готового пня (*порадник*) виходять галузочки; кожна має свій окремий вигляд, окрему довжину (*-а, -ові, -ом* і т. д.). Це у словах закінчення.

Пень і закінчення

Бо ж то рідко буває, як це на 1. образочку, щоб із пня вже зробило ся готове дерево. Частіш у природі є так, що дерево — це пень із галузками.

Так воно буває й зі словами, як це бачимо з 2., 3., і 4. образочком. Пні: *поповичев-*, *нес-*, *купува-* (чи *купу-*) не творять іще окремих слів, а треба їм галузок-закінчень, щоб вони творили вже слова, н. пр.:

<i>нес + ти</i> = (слово) <i>нести</i>	<i>купува + ти</i> = (слово) <i>купувати</i>
<i>нес + ла</i> = „ <i>несла</i>	<i>купува + в</i> = „ <i>купував</i>
<i>нес + ии</i> = „ <i>несиш</i>	<i>купува + ла</i> = „ <i>купувала</i>
	<i>купува + в-иш</i> = „ <i>купувавши</i>

поповичев + а = (слово) *поповичева* (донька) . . .

102. І, крім того, як уже навіть і є готове слово (*порадник*), то воно в мові вживаєть ся не все в одній цій формі, а зміняєть ся, бо ж як його нема,

то кажемо:	нема <i>порадник + а</i> = <i>порадника</i>
приглядаємо ся	<i>порадник + ові</i> = <i>порадникові</i>
тішимо ся	<i>порадник + ом</i> = <i>порадником</i>
як їх багато, то кажемо:	<i>порадник + и</i> = <i>порадники</i> . . .

Отсі: *-а, -ові, -ом, -и* — це галузки-закінчення дерева-слова, коли вже з коріня (*-рад-*), приростка (*по-*) й паростка (*-ник*) виріс пень: *порадник*.

Але ж із коріння *-рад-* ми можемо творити ще й інші слова-пні, різними іншими паростками, н. пр.:

рад-а, рад-ний, рад-и-ти . . .

А далі, з кожного з тих слів повстають різні нові слова, як додати різні приростки, н. пр.:

на-рад-а, від-рад-а, по-рад-а, роз-рад-а, з-рад-а . . .

А всі ці готові вже пні-слова можуть відмінити ся при помочі закінчень.

З того видно, що змішувати корінні з пнями не можна, таксамо не можна мішати паростків зі закінченнями.

3. Безпаросткові й багатопаросткові слова.

Безпарост-
кові слова.

103. Буває й так, що корінь є рівночасно і пнем слова, що воно творить ся просто з коріння без ніякого паростка (пор. 3. образ.).

До коріння *-нес-*, який є рівночасно пнем, додають ся просто закінчення:

нес-у, нес-ти, нес-ла і т. д.

Це слова безпаросткові.

Первісні й
витвірні
слова

104. Буває, що у слові один тільки паросток, н. пр.:

рад-ник, рад-а, рад-и-ти
пис-а-ти, пис-ар, пис(ь)-мо . . .

Але ж бувають слова, що складають ся відразу з кількох паростків, н. пр.:

пис(ь)-м-ен-ник, пис(ь)-м-ен-ство, поп-ов-ич-ів-на . . .

Із тих слів видно, що в них останні паростки додають ся вже не до корінів, а до пнів.

Якщо слова творять ся паростками просто від корінів, то вони зуть ся первісними, що ніби вони перші витворили ся, а з них уже другі, як бувають *первістки-квітки*, що перші після зими вилазять зі землі, як бувають *первістки-ялівки* — перші телятка і т. д.

Як же слова творять ся з готових пнів, то вони вже немов від других повитворювались або походять, то так вони і зуть ся витвірні або похідні.

Слово: *письмо* — первісне,

слово: *письменник* — витвірне.

Уся ця наука, яка обіймає закони творення слів, називає ся **словотвором**, із-грецька етимологією.

II. ЗНАЧІННЯ НАРОСТКІВ.

105. Кожний наросток щонебудь визначає. Він надає значіння слову.

1. Легко пізнати з таких прикладів, як:

камінь, камінець, каміньчик, каміньничок, камінока, камінище . . .

і далі:

білий, біленький, білесенький, білявий . . .,

що наростки надають якийсь відтінок слову.

2. А з прикладів:

біл-ий, біл(ь)-мо, біл-ка, біл-юж, біл(л)-я . . .

видно, що зі зміною наростка змінюється значіння слова.

3. А що новими наростками можна творити все нові та нові слова, в тому впевнює нас хоч би наша письменницька мова, яку письменники збагачують безнастанно новими словами при допомозі відомих уже наростків.

Узяти б тільки чуже слово: *культура*. Із нього при допомозі відомих уже наростків витворено слова:

культур-ний, культур-н-ик,
культур-н-иц-тво, культур-н-ість і т. д.

4. Наростків ув українській мові багато. Правда, що вони тепер так позливалися з коріннями, що нераз важко відрізнити, де корінь (чи пень) у ньому, а де наросток, де корінь кінчить ся, а де починаєть ся наросток. Але ж усе-таки здебільшого розібрати ся можна.

Майже кожна частина мови має свої наростки. Є іменникові наростки (§§ 130—143), прикметникові (§§ 179 до 191), дієслівні (§ 227), прислівникові (§ 2991).

Про значіння найважливіших наростків побалакаємо при обговорюванні відповідних частин мови, тільки зокрема займемо ся тими, що надають слову песливого, здрібнілого значіння (гл. §§ 112—116).

III. ЗНАЧІННЯ ПРИРОСТКІВ.

Сприростко-
вані слова

106. Подібне значіння мають і приростки.

Із таких прикладів, як ось:

чинити (збіжжя),
 по-чинити (чоботи),
 роз-чинити (хліб),
 за-, від-чинити (двері),
 від-чинити ся (комусь) . . .

видно, що як до якого слова додати приросток, то він цілком змінить значіння слова.

107. Із другого боку різні самі по собі слова, як до них додати той самий приросток, значіннями підійдуть до себе. От як до різних слів:

мкнути (бігти скоро), чинити (робити),
 перти (наперед), крити (хату),

дати той самий приросток, н. пр.: за-, від-, при-, то всі вони мати муть подібне значіння. Тому ми кажемо:

замкнути, зачинити, заперти, закрити (двері, вікно)
 від(і)мкнути, відчинити, відперти, від(і)крити „ „
 примкнути, причинити, приперти, прикрити „ „

Всі ті слова, до яких ізпереду приставлені приростки (по-, роз-, за-, від-, при-), звуться сприростковані.

108. Приростки додають ся до імеників, прикметників, дієслів та прислівників, н. пр.:

об(о)-в'язок (ім.), об(о)-в'язковий (прикм.),
 об(о)-в'язково (присл.), об-в'язати (дієсл.).

Прирост. до
імеників і
прикметн.

Тільки ж є такі приростки, що додають ся тільки до імеників, прикметників та прислівників (що з прикметників повитворювались § 299 з).

Ось вони:

без- (чогось нема), н. пр.: безладдя, беззубий, безмаль . . .
 між-, межн-, н. пр.: межигірря, міжнародній . . .
 най- (прикмета в найвищому ступні), н. пр.: найкращий,
 найгірший . . . (§ 195),

пра- (давні часи), н. пр.: *працур, прадїд, правнук...*
пре- (дуже...), н. пр.: *препшійий, преглуно...* (§ 1954),
серед-, н. пр.: *серед(о)ністя...*
па- (щось незачне, недобре), н. пр.: *памороки, парубок, пасербиця...*

І коли для всіх частин мови приростки мають значіння, то найбільше їх значіння в дієслів; тому докладніше про них балакати мемо при дієсловах (§ 228).

109. Приростки тим ріжнять ся від наростків, що сі останні самі про себе зовсім нічого не значать, а тільки при-дають значіння слову. Бо що ж самі про себе значать, н. пр.: *мо-, ка-, юх-, я-* (додані до коріня: *біл-*, гл. § 1052)? Вони ж самостійно не вживають ся. Через те й ми кажемо, що всі ці слова (*більмо, білка, білюх, білля*) — **прості, суцільні, незложені**.

За те приростки *по-, за-, від-, при-* і т. д. — слова самі для себе самостійні (пор. *по — хатї, за — городом, від — роду, при — стїні*)...

110. Приростками бувають, як бачимо, здебільшого приі-
меники (§ 296), і яке значіння у приіменику, коли його поставити перед словом, таке здебільшого буває і в слові, зложеному з приімеником, що є приростком, пор.:
З чого творять ся приростки

в ліс — ввійти, влетїти (до середини) ...
на горі — наперсток, накидка, насїсти (зверха на чомусь) ...
від хати — відїйти, відїхати, віддалити ся ...
межи горами — межигірря, міжнародній ...

Правда — є приростки, що не є приімениками. Ось вони:
ви-, н. пр.: *вихід, вибрати, винести* (зі середини на верх) ...

най-, н. пр.: *найдешевшій, найбільшій* (гл. §§ 108, 195)
пере-, н. пр.: *перебігти, перемдга, переперти* ...
пра-, н. пр.: *прадїд, пралїс, правнук* (гл. § 108) ...
пре-, н. пр.: *прегарний, препоганий* (дуже гарний, дуже поганий — гл. §§ 108, 195) ...

роз-, н. пр.: *роздєрти, розібрати, розбити* (щось знищити) ...

приростки не-приіменики

Тільки ж, чи приростком являється єя приіменик, чи єї словечка. що ми їх вичислили, в мові все відчуваєть ся, що сприростковані слова — зложені.

IV. ЗЛОЖЕНІ ПРИРОСТКИ.

111. Дуже цікавою й оригінальною прикметою української мови є зложені приростки (гл. § 295). Як призадумати ся над такими словами, як:

по-по-їсти, по-по-спати . . .

то в них чуєть ся, що вони що иньше означають, ніж *поїсти, поспати*, що в них містить ся щось більше, а саме: добре наїсти ся, довго поспати.

Таксамо як скажемо:

по-над-кушувати,

по-на-ви-гадувати, а то й

по-по-на-ви-гадувати . . .,

то так чуєть ся, що надкушено багацько їстивних річей, чуєть ся багато вигадок.

Те саме відносить ся до таких слів, як:

по-пере-вертати,

по-пере-бисати,

по-роз-по-зичати . . .

перевернути геть усе дочиста, перебити всіх дочиста, взичити все, що є.

Як із усіх тих прикладів видно, що велику скількість¹⁾ подає приросток *по-*, пододаваний до сприросткованих слів. Порівняти іще такі слова:

по-над-бирати (з багатьох річей), *по-над-гризати . . .*

по-при-кривати, по-при-сикати . . .

по-під-ривати, по-під-вязувати . . .

по-за-кидувати (багато), *по-за-становлювати* (все) . . .

по-пере-скакувати, по-пере-різувати (усе за чергою) . . .

по-ви-чулювати, по-ви-на-їмати . . .

по-на-с-прошувати (багато людей), *по-на-з-до-гонювати . . .*

¹⁾ Буває, що „*по*“ означає щось трохи, не багацько, н. пр.:
Як би не заводивсь, то й не смуткував би тепер, не стидно було б, що тебе попобито (М. Вовчок). *Вороний собі трохи попостоя* (Федькович) . . .

Як із кількох останніх прикладів видно, то в нашій мові може бути в слові три, а то й чотири приростки.

Інші мови зложених приростків не знають, передусім не знає їх московська мова.

пор.: *І все те позамічати, на-пам'ять повиучувати* (Нечуй-Левицький). *Хто охочий був битись, тому зараз кулаки повідпадають* (Квітка). *Повечерявши, люде спати повкладались* (Куліш). *У голубки голова позолочувана, чорним шовком подоточувана* (Метл.). *Я було стьожки понадкроюю, дівчатам пороздаю; разки понаднизую, так би все й розділилась із ними* (Ганна Барвінок). *Ще мало поповиварював соди, як жили в тебе?* (Мирний). *Князі понасаджували своїх бояр, понадаровували їм просторі ґрунти й посідища* (Франко). *Ось я тебе попомуштрую не так, як у бурсі* (Шевченко). *Серед двору стояли понаставляні, понакривані бочки меду та горілки повикочувані* [Зі збірника Рудченка]. *Марта понапікала й понаварювала* (Нечуй-Левицький). *На гилках його багато плоду понависало* (Франко) . . .

У. ЗДРІБНІЛІ ТА ПЕСЛИВІ СЛОВА.

112. Цікаве й дуже характеристичне явище для української мови — се здрібнілі та песливі слова. Є здрібнілі та песливі іменики, прикметники, а навіть заіменики, дієслова і прислівники.

Майже кожний іменик може вживати ся у здрібнілій формі, н. пр.:

гребінь — *гребінець, гребіньчик, гребіньчикоч* . . .
соловей — *соловейко, соловесчко* . . .
голова — *голівка, голівонька, голівочка* . . .
мама — *мамуня, мамунечка* . . .
лице — *личко, личенько* . . .
серце — *серденько, сердечко* . . .

Таксамо й майже всі прикметники знають песливі форми:

малий — *маленький, малесенький, маліський* . . .

дрібний — *дрібненький, дрібнесенький, дрібоцький*

І заіменики й числівники вживають ся не раз у здрібнелих формах:

сам — *саменький, саміський, самісінський* . . .

весь — *усенький* . . .

один — *одненький, одніський, однісінський* . . .

Подибують ся також і дієслівні песливі форми, н. пр.:

спати — *спатки, спатоньки, спатуні, спатунечки*

купати — *купатоньки, купці*

Цих останніх форм уживають звичайно в розмові з дітьми, але й у таких випадках, коли хочемо викликати співчуття.

От, н. пр., як хто збив собі ногу, то скаже:

Ой, не можу я ходитоньки . . .

Таксамо при голосіннях над умерлими дуже часто вживаєть ся пєсливих дїєслївних форм.

Є й прислївники здрїбнїлі, н. пр.:

тут — *тутечки, тутеньки*

так — *такечки*

там — *тамечки, таменьки . . .*

Здрїбнїлих та пєсливих форм уживає наш народ дуже радо і при кожній нагодї. Не тїльки в розмові з дітьми, не тїльки тодї, коли хочемо викликати до себе співчуття в когось, не тїльки тодї, як виявляємо свій смуток, чи радощї, не тїльки балакає зі собою пєсливими словами пара закоханих, не тїльки стрїчають ся вони в віршах, у вязаній мові — але й так, у звичайній бесїдї, при всяких нагодах, і то без огляду на те, який зміст розмови.

Хоча здрїбнїлі слова знають і иньчі мови, але ж уживають їх ізрїдка, і не при всяких умовах, тай не так багато частин мови, як у нас, можуть творити здрїбнїлі та пєсливі форми. Таксамо не можуть иньчі мови похвалити ся такою великою скількістю наростків, що ними ті слова творять ся.

VI. ЯК ТВОРЯТЬ СЯ ЗДРІБНІЛІ ТА ПЕСЛИВІ СЛОВА.

Здрїбнїлі й пєсливі іменники 113. Здрїбнїлі та пєсливі іменники творять ся такими наростками:

1. а) *-ець, -чик, -чичок*, н. пр.:

гребїнь — *гребїнець, гребїньчик*;

голуб — *голубець, голубчик*;

брат — *братчик, братчичок*;

заєць — *зайчик, зайчичок . . .*

б) *-ок, -очок, -ечок*, н. пр.:

віз — *візок, візочок*;

млин — *млинок, млиночок*;

беріг — *беріжок, беріжечок . . .*

- в) -шк, -ичок, -иченько, н. пр.:
стіл — *столик, столичок*;
кінь — *коник, кониченько . . .*
- г) -ко, -енько, -ечко, н. пр.:
соловей — *соловейко, соловеєнько, соловесчко*;
тато — *татко, татенько*;
дядько — *дядечко, дяденько*;
Гриць — *Грицько . . .*
- г) -онько, н. пр.:
голуб — *голубонько, голубочок*;
сокіл — *соколонько . . .*
- д) -сь, -сьо, -уньо, н. пр.:
Антін — *Антось, Антосьо*; Іван — *Івась, Івасуньо*;
дід — *дідусь, дідуньо*; Петро — *Петрусь, Петруньо . . .*
2. а) -ця, -иця, -ичка, -иченька, -ичечка, н. пр.:
кров — *кровця*; церква — *церковця*;
вода — *водиця, водичка, водиченька*;
трава — *травиця, травичка, травичечка*;
криниця — *криничка, криниченька, криничечка . . .*
- б) -ка, -очка, -онька, -енька, -ечка, н. пр.:
голова — *голівка, голівонька, голівочка*;
ріка — *річка, річенька, річечка*;
душа — *душка, душенька, душечка*;
подруга — *подружєнька, подружєчка . . .*
- в) -ипа, -ипка (їнка), -инонька, -иночка, н. пр.:
хата — *хатина, хатинька, хатинонька, хатиночка*;
дівка — *дівчина, дівчинка, дівчинонька, дівчиночка . . .*
- г) -опька, н. пр.:
риба — *рибонька*, трава — *травонька . . .*
- г) -уня, -уся, -унця, н. пр.:
баба — *бабуня, бабуся, бабуця*, — а далі: *бабунечка, бабусечка*;
Ганна — *Гануся*, — а далі: *Ганусенька, Ганусечка . . .*

3. а) -це, н. пр.:
дерево — *деревце*, перо — *перце*, відро —
відерце . . .
- б) -ко, -енько, -ечко, н. пр.:
лице — *личко*, *личенько*, *личечко*;
вуха — *вушко*, *вушечко*;
яблуко — *яблучко*;
серце — *серденько*, *сердечко*;
місто — *містечко*;
гніздо — *гніздечко*;
яйце — *ясчко* . . .
- в) -атко, -ятко, н. пр.:
дівча — *дівчатко*, гуся — *гусятко* . . .
- г) -еня, н. пр.:
Жид — *жиденя*, пан — *паненя*, гуся — *гусеня*,
цуцик — *цуценя* . . .

114. Прикметникові здрібнілі й пєсливі наростки (а також заіменикові, числівникові, й, розумієть ся, і *прислівникові* (гл. § 299з) такі:

1. -чий, н. пр.:
(не)великий — *невеличкий*, (не)далекий — *недалечкий* . . .
2. -енький, -онький, н. пр.:
молодий — *молоденький*, давній — *давненький*,
увесь — *усенький* . . .
слабий — *слабонький*, дрібний — *дрібонький*,
ніщо — *нічогонько* . . .
пор.: *Іть ти нічогонько не маси* (Бодяньський).
3. -есенький, -осенький, н. пр.:
гарний — *гарнесенький*, милий — *милесенький* . . .
дрібний — *дрібосенький*, рідкий — *рідосенький* . . .
4. -єчєкий, -онєчєкий, -оцький, н. пр.:
рідєчєкий, *дрібонєчєкий*, *дрібоцький* . . .
5. -юєнький, -юєїнький, н. пр.:
малий — *малюєнький*, чорний — *чорнюєїнький* . . .
6. -юїй, н. пр.:
гарний — *гарнюїй*, малий — *манюїй* (із:
малюїй) . . .
пор.: *Є в Яєдохи курчаточка гарнюї-гарнюї, манюї-манюї*
(Тобілевич). *Травичка дрібноя* (Грінченко) . . .

VII. ЗЛОЖЕНІ СЛОВА.

117. 1 Нові слова мова творить іще й таким робом, що готові вже слова складає до купи й робить із них зложене слово, н. пр.:

чорний	+	брови	=	<i>чорнобровий</i>
права	+	ручка	=	<i>праворучка</i>
великий	+	день	=	<i>великдень</i>
твердий	+	хліб	=	<i>твердохліб</i>
дивний	+	дерево	=	<i>дивдерево</i>
крутий	+	ріг	=	<i>круторогий</i>
свій	+	рідний	=	<i>своєрідний</i>
один	+	стрій	=	<i>однострій</i>
верба	+	лоза	=	<i>верболіз . . .</i>

а) імя +
імя

Тут, як бачимо, складають ся до купи імена зі собою: прикметники з іменниками, заіменики з іменниками, числівники з іменниками, іменники з іменниками і т. д.

2. Та найчастіше зложені слова складають ся з імя та з дієслова, н. пр.:

вода	+	падати	=	<i>водопад</i>
хліб	+	робити	=	<i>хлібороб</i>
зло	+	діяти	=	<i>злодій</i>
сон	+	видіти	=	<i>сновида</i>
горло	+	різати	=	<i>горлоріз</i>
міх	+	носити	=	<i>міхоноша</i>
піший	+	ходити	=	<i>пішохід</i>
сіно	+	жати	=	<i>сіножатъ</i>
світ	+	глядіти	=	<i>світогляд</i>
робота	+	давати	=	<i>роботодавець . . .</i>

б) імя +
дієслово

3. Дуже цікавий для української мови спосіб творити зложені слова з дієслова (з форми наказового способу, гл. § 252) й імя ось таких:

пройти	+	світ	=	<i>пройдисвіт</i>
вернути	+	воля	=	<i>верниволя</i>
палити	+	вода	=	<i>паливода</i>
перекотити	+	поле	=	<i>перекотиполе</i>
пасти	+	волос	=	<i>падиволос</i>
перебити	+	ніс	=	<i>перебийніс . . .</i>

в) дієслово
+ імя

4. Але й інші слова складають ся зі собою, н. пр.:

- на + колісник = *наколісник*
 не + слава = *неслава*
 не + дужий = *недужий*
 не + доторкайло = *недоторкайло*
 не + навидіти = *ненавидіти*
 ні + се + ні + те = *нісенітниця*
 ба + й + дуже = *байдуже*
 не + знати + що = *незнатищо*¹⁾
 кат + знає + що = *казнащо*
 леда + що = *ледащо*, а далі вже: *ледащиця* . . .

г) цілі
слова

Само по собі, що кожне спростороване слово теж зложено.

Тільки ж, загалом кажучи — зложених слів у нашій мові не так уже багато, і не так надто любуть ся в них українська мова, як ось, н. пр., німецька або старо-грецька, в якій ми враз із вірою дістали живцем поперекладані зложені слова:

живописець, літопись, Богородиця, миротворець, христілюбець (а від того витворило ся вже й наше: *христіпродавець*) . . .

Але ж вони таки є, й їх уживас дуже радо наш народ у прізвизах, які, як відомо, повитворювали ся на основі прикмет людини, її занять і т. д.:

Тиховод, Сивошапка . . .
Скорохід, Воввідка, Скоропис . . .
Оправхата, Перебийніс, Варивода . . .
Безпалко, Безручко, Наконечний . . .
Нечитайло, Неплюй . . .

Буває ще й таке — і українська мова це любить — що два слова не зливають ся до купи, але ж уживають ся побіч себе і в сполуці надають слову більшу силу, н. пр.:

сумний-невеселий = дуже сумний
один-одніський = сам один
сам-саміський = цілком самітний
грати-вигравати = багато грати
життя-буття, хліб-сіль, батько-мати . . .

¹⁾ пор.: *Мос єс ти незнатищо* (нар. пісня).

УШ. ЧУЖІ СЛОВА.

118. Скарб кожної мови збагачується ще й словами, які приходять із чужих мов, у міру того, як один народ із другим істикається. Ці слова так і звуться в мові чужими, хоча, власне, вони, може, й давно вже стали власністю народу, й народ зовсім не відчуває, що вони чужі (от, н. пр., слово: *купувати*).

В українській мові є теж досить багацько чужих слів, бо ж український народ на протязу своєї історії стикався з багатьма чужими народами.

а) В давній давнині прийшло до нас багацько норманських слів, бо Нормани мали вплив на нашу державну організацію за князів. Ось слова норманського походження в нашій мові:

вира, тіун, гридниця . . .

Ігор, Ольга . . .

б) Зводячи бої з народами турецької породи, Українці перебрали від них такі слова, як:

*козак, карий, чабан, байрак, гайдамака, осавул,
бунчук, булава, чумак . . .*

Чигирин, Кременчук . . .

в) Походинаших пращурів на схід приносили зі собою теж багацько слів, бо ж тоді сходилися зі східними купцями — перськими, арабськими та иньчими — і наші купці тай обмінювалися всяким крамом. н. пр.:

парча, габа, літаври . . .

г) Віра дісталася Україні від Греків, то так від того народу перейшло багато слів, що відносяться до церкви, віри, обрядів, н. пр.:

єпископ, митрополит, акафист, євангеліє . . .

Степан, Ярина, Василь . . .

г) Через Греків дісталися до нашої мови й єврейські слова, такі, як:

амінь, месія . . . Яків, Йосип . . .

д) Через те, що мова церкви в нас усе ще церковнослов'янська, то й не диво, що в нашій мові є й церковні слова, н. пр.:

спасеніє, Воскресеніє, владика, створити . . .

е) Від Німців увійшли до української мови слова, що відносять ся до торгівлі та ремесла, н. пр.:

*крам, цех, купувати, бавовна, цукор, пляшка, верстат
гонта, гибель, дах, стельмах, хурман . . .*

є) Через те, що Україна довго була під політичною владою Польщі, то не тільки чисто польські слова приходили до української мови, н. пр.:

міць, обіцяти, доценту, стьозиска . . .

але ж і назви громадських та державних установ, хоч і не польські, а французькі, німецькі, і передусім латинські та грецькі, доходили до нас у польській перерібці, і ми їх переймали в тій перерібці, н. пр.:

багнет, варта, бакаляр, газета, друкарня, стація . . .

ж) Те саме відносить ся й до московських слів, які продерли ся й усе ще продирають ся до нашої мови, н. пр.:

потребилка, свідитель, шляпа, щоти . . .

не кажучи вже про такі слова, що вяжуть ся з державними установами, як:

повірений, взводний, знар'яд, приклад . . .

з) А вже в новітній час усі слова на політичні, військові, господарські та культурні придбання вже таки безпосередно приходять від того народу, що їх придумав, н. пр.:

большевизм, дредноут, скі, скаут, шляфрок . . .

Тільки ж, перебіраючи слова на нові культурні придбання, українська мова волить їх носити в німецькій одежі, а не у французській, як це роблять у своїй мові Москалі. Через те ми кажемо, н. пр.:

<i>аналіза</i> (мос. анализь)	<i>контроля</i> (мос. контроль)
<i>анекдота</i> („ анекдотъ)	<i>конверта*</i> („ конвертъ)
<i>адреса</i> („ адрессъ)	<i>нафталіна*</i> („ нафталинъ)
<i>бензина*</i> („ бензинъ)	<i>нікотина*</i> („ никотинъ)
<i>вазеліна*</i> („ вазелинъ)	<i>парада</i> („ парадъ)
<i>візита</i> („ визитъ)	<i>тоалета</i> („ туалетъ)
<i>кляса</i> („ классъ)	<i>фльоота</i> („ флотъ)
<i>комода</i> („ комодъ)	<i>шоколяда</i> („ шоколадъ)

* Вазначені зіркою склали ся вже на основі анальоґії.

119. Тепер уже в українській мові багато чужих слів — із усіх мов.

Їх народ живцем перебірає, як ми бачили, приспособлюючи їх до своїх звукових законів, а то й часто доладжує собі їх до відомих уже слів, і так їх не раз переверне, що й не розпізнаєш, що це чуже слово.

Ось, н. пр., німецьке слово „Ortscheit“ приспособив собі народ до свого слова „орати“ й думає, що наш „орчик“ має щонебудь спільне з „орати“. Те ж саме стало ся зі словом „пампух“, яке народ зводить зі своїм „пухкий“, а, отже, це німецьке слово і т. д.

Такий спосіб творення нових слів випадковий і зветь ся народнім словотвором.

ІХ. ВІДМІННИ Й НЕВІДМІННИ СЛОВА.

120. Як із коріння (або пня) та наростка створило ся самостійне слово, то на тому не все вже кінчить ся робота мови.

У житті бувають різні відносини: людей до людей, людей до звірят та до предметів, і навпаки.

А кожний предмет має свою назву, хтось чогось може бояти ся, один другому може пособляти або шкодити, один другого бачить, один другого кличе, один другим тішить ся, один у цьому покладає надію, другий у другому й т. д.

121. От як є вже готове слово: *чоловік*, то відносини *чоловіка* тим одним словом ще не зазначені.

Бо ж знаємо, що, н. пр.,

жінка боїть ся	— <i>чоловік-а</i>
„ помагає	<i>чоловік-ові</i>
„ любить	<i>чоловік-а</i>
„ кличе	<i>чоловіч-е!</i>
„ тішить ся	<i>чоловік-ом</i>
„ покладає надію в	<i>чоловіч-ї.</i>

А далі, й люде, і звірята живуть рідко одинцем, а в гурті, багатьома, то як між поодинокими людьми є відносини, так є вони й між гуртами. Тому й ми кажемо, що, н. пр.,

є добрі й недобрі	— чоловік-и
жінки нераз боять ся	чоловік-ів
„ „ пособляють	чоловік-ам і т. д.
Таксамо, як хтось є	— розумн-ий
то люде поважають	розумн-ого
мати тішити ся	розумн-им (сином)
а батьки тішать ся	розумн-ими (синами) . . .

Товариш передає другому книжку й каже:

„Це книжк-а тво-я, але“

„Я не брав книжк-и тво-єї,“

„Я вичитав у книжк-ї тво-її . . .“

Один чоловік із друг-им сходиться

„ „ друг-ому помагає

„ „ друг-ого повинен поважати . . .

Поодинокі форми слів, що вказують на відносини, які спричиняють відміну слова, так і звуться відмінками.

Ці відносини, як видно з цих прикладів, мова зазначає таким чином, що в готовому вже слові до якоїсь частини (пня) додає закінчення, які саме вказують на ті відносини. Через закінчення слово не тратить свого значіння, не змінюється, а тільки відмінюється — як ось, н. пр., у синім колірі є різні відміни, але ж синій колір так і лишається синім.

122. Але ж відносини можуть бути тільки між предметами (іменики), прикметами предметів (прикметники), можна балакати про відносини при словах, які заміняють предмети (заіменики) та числа їх подають (числівники).

При роботі, при тому, що робить ся, важне, хто що діє (особа) і те, коли хто що діє (час).

От, н. пр., при роботі читання

кожний про себе скаже: я чита-ю

звертаючись до другого „ ти чита-си

балакаючи про третього „ він чита-є

а як це діяло ся колись — то: „ я чита-в і т. д.

І тут видно, що слово не змінюється, а тільки відмінюється ся.

Усі ці слова, які відмінюються, так і називаються ся відміними. Відмінні

Особи, часи

Відмінні слова такі: іменики, заіменики, прикметники, числівники й дієслова.

Невідмінні. 123. Та є ще слова, які ніколи не відмінюють ся. Ось як скажемо:

при (хаті, городі, мені, першим . . .)
поволі (ходити, робити, балакати . . .)
 (Петро) *й* (Іван), (вона) *й* (він) . . .
геть (із хати, звідсіля, від мене . . .)

то бачимо зі слів, що коло в них у дужках, що вони ніколи не відмінюють ся. Так вони й називають ся невідмінні.

Невідмінні слова (частини мови) такі: приіменики, прислівники, сполучники й виклики.

Х. ВІДМІННІ ЧАСТИНИ МОВИ.

124. Уже з того, що ми сказали, видно, що між відмінними частинами мови є різниця, що одні (іменики, заіменики, прикметники, числівники) відмінюють ся тоді, коли нам треба зазначити відносини (відмінки), при других бачили відмінні слова, як річ заходила про особу, що робить, та про час, коли робота діяла ся.

То так імена відмінюють ся в відмінках, дієслова відмінюють ся в особах та часах.

Та не тяжко завважити, що в обох випадках, і при іменах і при дієсловах, дуже важно, чи річ іде про одиниці, чи про гурт, чи роботу виконує один, чи робить її гурт, багато (много).

Як число людей (предметів, звірят) обмежуєть ся одиницею, то иньчі закінчення, а як їх багато (много), то знов иньчі, н. пр., кажемо

як один:	як багато (много):
бою ся <i>собак-и</i>	<i>собак</i>
тішу ся <i>собак-ою</i>	<i>собак-ами</i>
люблю <i>сво-ю</i> (книжку)	<i>сво-ї</i> (книжки)
„ <i>гарн-ий</i> (малюнок)	<i>гарн-і</i> (малюнки)
даю <i>друг-ому</i> (їсти)	<i>друг-им</i> (їсти)
я <i>кида-ю</i> (камінь), ми	<i>кида-ємо</i> (камінь)
він <i>кида-є</i> (камінь), вони	<i>кида-ють</i> (камінь)

Із порівняння виходить, що слова відмінюють ся теж відповідно до числа предметів, прикмет і т. д., і тих, хто робить, що иньчі відміни (твори) слова в однині (як один предмет . . . один робить роботу), а иньчі у множині (як багато предметів, як багато робить ту роботу — по староукраїнськи: много). Через те й відмінні слова відмінюють ся ще й у числах.

Із такого порівняння:

бачу <i>пан-а</i> ,	<i>коров-у</i> ,	<i>телятк-о</i>
тішу ся <i>кон-ем</i> ,	<i>телиц-єю</i> ,	<i>тел-ям</i>
с <i>він</i> (Петро),	<i>вон-а</i> (Ганна),	<i>вон-о</i> (гуся)
маю <i>гарн-ого</i> (приятеля),	<i>гарн-у</i> (прия-	<i>гарн-е</i> (волосся)
	тельку),	

брат *роби-в*, сестра *роби-ла*, дитя *роби-ло*,
„ *роби-ть* „ *роби-ть* „ *роби-ть* . . .

видно, що слово має иньчу відміну, як воно означає чоловічі ства, иньчу, як жіночі, а иньчу, як означає щось маленьке, середнє між чоловічим і жіночим, — то й виходить, що імена все, а дієслова деколи відмінюють ся в роді.

Наука про те, як відмінюють ся імена та дієслова, зветь ся відміною.

XI. РІД У ІМЕНІ.

125. Імена бувають троякого роду.

Здавен-давня народ усі предмети, в яких бачив силу, які були творчі (при звірятах), порівнював із чоловіком, паном, творцем сімі, і так створив чоловічий рід, н. пр.:

кінь, дуб . . . а далі: *місяць, день, мороз* . . .

Усе, що було слабе, але родоче, народ порівнював зі жінкою й визначав тим предметам жіночий рід, н. пр.:

корова, земля, береза, груша . . . а далі: *весна, зима, відлига* . . .

Усе ж, що було мале, недоросле, ставало середнього роду, н. пр.:

гуся, кача, яблуко . . . а далі: *озеро, багно* . . .

Крім того, до середнього роду попадало все те, що не було чоловічого й жіночого роду.

Кожна назва предмету (іменик) мала свої закінчення, які переважали то в тому, то в другому роді, н. пр.:

дуб, кінь — шелестівкове закінчення

корова, земля — закінчення: -а, -я

яблуко, перце — „ -о, -е

то так із часом закінчення казало народньому вуху, якого роду який предмет.

Те саме відніс народ і до прикмет предметів, н. пр.:

гарн-ий (чоловік), *гарн-а* (жінка), *гарн-е* (яблуко),

і це не диво, бо ж прикмети відносять ся до чоловічих імеників, до жіночих та до середніх.

А як видно із прикладів:

два (чоловіки), *дві* (жінки), *два* (яблука) . . . , то рід розрізняємо і при числівниках, і також при тих словах, що стоять замість імеників, н. пр.:

він (чоловік), *вона* (жінка), *воно* (яблуко).

То так усюди бачимо в імен ри роди:

1. чоловічий, н. пр., *брат, віл, гарний* (чоловік), *мій* (бріль), *один* (пес) . . .
2. жіночий, н. пр., *сестра, корова, гарна* (жінка), *моя* (книжка), *одна* (собака) . . .
3. середній, н. пр., *дитя, теля, гарне* (гуся), *моє* (перо), *одне* (щени) . . .

XII. ВІДМІНКИ.

126. Імена відмінюють ся в відмінках. Відмінки мають свої закінчення.

Відмінків ув українській мові сім. Звемо їх за числами, по порядку, або ще часто звать їх, із-латинська, окремими назвами, з того, яке їх найчастіше значіння в реченню (гл. §§ 421—432). Кожний відмінок відповідає на якесь питання.

1. Перший відмінок — він зветь ся ще й називній, або коротко: називнік, через те, що звичайно дає тільки назву, а на відносини не вказує — відповідає на питання: [про особи] хто?, [про речі] що?, н. пр., (є) *брат, сестра, поля, воли, мої* (книжки), *гарний* (чоловік), *один* (пес) . . .

2. Другий відмінок або родовий — родовік (гл. § 422) — відповідає на питання: [про особи] *кого?*, [про речі] *чого?*, н. пр., (нема, бою ся...) *брата, сестри, піль, волів, моїх* (книжок), *гарних* (людей), *одного* (пса) . . .

3. Третій відмінок або давальний — давальник (§ 426) — відповідає на питання: [про особи] *кому?*, [про речі] *чому?*, н. пр., (даємо, клаяємо ся...): *братові, сестрі, полям, волам, моїм* (книжкам), *гарним* (людям), *одному* (псові) . . .

4. Четвертий відмінок або знахідний — знахідник (§ 427) — відповідає на питання: *кого?* [про особи], *що?* [про речі], н. пр., (бачимо, любимо...) *брата, сестру, поля, воли, мої* (книжки), *гарних* (людей), *одного* (пса) . . .

5. П'ятим відмінком кличемо, через те він так і зветься *кличим* відмінком (§ 429) або *кличником*, н. пр., *Брате, (ходи сюди)! Сестро, (не плач)! Поля! Воли! Мої* (книжки)! *Гарні* (люде)! . . .

6. Шостий відмінок або орудний, коротко: *орудник* (§ 430), відповідає на питання: *ким?* [про особи], *чим?* [про речі], н. пр., (тішимо ся, хвалимо ся...) *братом, сестрою, полями, волами, моїми* (книжками), *гарними* (людьми), *одним* (псом) . . .

7. Сьомий відмінок або місцевий — місцевик (§ 431) — (у сполученні з приіменниками) відповідає на питання: *у (на, при...)* *кім?* [про особи], *у (на, при...)* *чим?* [про речі], н. пр., (кохаємо ся...) *у браті, у сестрі, у полях, у волах, у моїх* (книжках), *у гарних* (людях), *в однім* (псі) . . .

ХІІІ. ЧИСЛА.

127. Відмінки мають, як ми бачили, різні форми (твори) в числах. У відміні імен відріжяємо три числа:

1. *однину*, коли один предмет (прикмету, число) маємо на увазі, н. пр.: *брат, сестра, поле, віл, моя* (книжка), *гарний* (чоловік), *один* (пес) . . .;

2. *двійню*, коли балакаємо про два предмети, н. пр.: *рукава* (бо ж їх два), *очі, дверима* (двоє дверей) . . .

3. *множину*, коли йде річ про багато (много) предметів (прикмет, чисел . . .), н. пр.: *брати, сестри, поля, мої* (книжки), *гарні* (люде), *чотири* (пси) . . .

ЗАВВАГА 1. Двійня, яка колись у нашій мові широко вживала ся при двох предметах, тепер уже майже загинула. Ще тільки останки її лишили ся в формах іменика, заіменика (н. пр.: *усіма*) та числівника (*оба, два, двома*), але ж за те вживасть ся не тільки при двох предметах (числах), але й більше, н. пр.:

(*дві, але і три, чотири*) *корові,*

а далі: *двома, але й трома, п'ятьма* (гл § 214 б, в, г) т. д.

Про це докладніше при самій відміні, гл. § 151 8, § 158 2, § 168 4.

ЗАВВАГА 2. Серед імеників, заімеників та числівників є такі слова, що мають форми тільки одного числа, тільки однини, н. пр.: *честь, листя, хто, один . . .*, або тільки множини, н. пр.: *окуляри, сани, п'ять . . .* (§ 15217, § 15511, § 1594, § 1633, § 1668, § 1693, § 1742).

Перші називають ся іменики, заіменики, числівники без множини, другі — без однини.

А. ВІДМІННІ ЧАСТИНИ МОВИ.

1. Іменики.

ХІV. ПОДІЛ ІМЕНИКІВ.

Наочні й
уявні

128. Іменики, слова, що подають ім'я (назву) предметам, поділяють ся щодо свого значіння на дві великі громади.

Предмети такі, як ось:

пан, голуб, кінь, стіл, сонце . . .,

що то їх можна схопити очима, побачити на очі, так і звуть ся наочні¹⁾.

Такі ж іменики, як:

честь, гордоці, доброта, війна, крик, гук . . .,

¹⁾ Декуди звуть їх іще змісловими, що піби їх зміслами схопити можна (змісли в людини такі: зір, слух, нюх, смак і-дотик), але ж назва ця невірна, бо тут важний тільки один змісл, а власне: зір.

яких очима не схопиш, а тільки уявити собі їх можна,¹⁾ так і звуться уявними.

Уявні іменники звуться в граматиці коротко — речі.

129. Наочні іменники мають ще кілька назв, відповідно до того, що вони визначають: як визначають, н. пр., щось живе, чи неживе, особу, чи звірину — поділяються на живі й неживі, особові (*суддя, селянин...*) та звірячі (*кінь, віл...*). Поділ наочних іменників

Крім того, наочні іменники поділяються ще й инакше.

1. Назви народів, держав, країв, міст, сіл, гір, морів, озер, осіб (прізвища та хресні ймена) творять власні ймена, бо ж для кожного народу, краю, міста, особи є своє власне ім'я, яке його відрізняє від другого: Україну від Росії, Українця від Москаля, Петра від Івана, Київ від Львова і т. д. Можуть і коні, й корови, й собаки мати теж свої назви, н. пр.: *Білу, Красуля, Рябо, Бровко* і т. д., але ті ймена відносять ся тільки до тих коней, коров та собак, а не до иньчих, це їхні — власні ймена.

Ось кілька власних імен:

Українець, Україна, Гетьманщина, Київ, Городище, Карпати, Каспій, Ведмеденко, Петро... а) власні

2. Предмети того самого ряду, того самого ґатунку, чи вони визначають особи, звірята, чи речі, н. пр.:

людина, жінка, кравець, кінь, ріка... б) ґатункові

мають назву ґатункових (рядових) іменників.

3. Як іменники визначають збір осіб, звірят або речей, н. пр.:

ліс (збір дерев), *череда* (збір коров), *військо* (збір вояків), *народ* (збір людей)... в) збірні

при чому одиниця, що виходить у збір, має иньчу назву, ніж сам збір (пор. дерево — ліс, корова — череда), то вони називаються збірні.

4. Назви різних матерій, н. пр.:

вода, гас, сукно, повітря... г) матеріяльні

при чому чи частина, чи цілість однаково називаються — це іменники матеріяльні.

Кожний наочний іменик належить до одного з тих відділів.

¹⁾ Иньча назва — подумані.

ХУ. ТВОРЕННЯ ІМЕНИКІВ.

Хоч у багатьох словах наростки так позливали ся з коріннями (та пнями), що дуже важко пізнати, де воно наросток, то все ж у імеників краще, ніж у иньчих частин мови, народне вухо наросток іще віднайде і все ще значіння його схопить.

130. Не важко пізнати по таких імениках чоловічого роду, як ось:

кобзар, лікар, гончар, столяр . . .
грам, трач, ткач, слухач . . . погонич . . .
робітник, вартівник, сластник, виховник . . .
співак, пияк, воляк, Поляк . . .
брехун, свистун, крикун, шептун . . .
пастух, конюх, селях . . .
курець, швець, купець, борець, злочинець,
Українець . . .
учитель, приятель . . .
мінйало, почерпало . . .

що наростками: -ар, -ач (-яч), -ич, -(н)ик, -ак, -ун, -ух, -ець, -тель, -лю, наша мова творить іменики, які визначають, чим хто займаєть ся, чим хто є.

При тому зі скількості слів легко виснувати, що з поданих наростків мова найбільш любить такі: -ар, -ач, -ик, -ець, а не любить і стараєть ся оминути, н. пр., наросток -тель, який лишив ся в дуже мало словах [його витиснули иньчі наростки]¹⁾.

¹⁾ Взяти б для порівняння з московською мовою, яка любить цей наросток, декілька слів:

моск. дѣятель	— діяч
„ сѣятель	— сівач
„ слухатель	— слухач
„ куритель	— курець
„ покупатель	— покупець
„ воспитатель	— виховник
„ грабитель	— грабіжник
„ мститель	— месник
„ спаситель	— порятівник
„ ваятель	— різбар і т. д.

Ще й чеська мова любить цей наросток.

Розуміть ся, що деякі з тих наростків указують і на інше значіння слова, на прикмету, н. пр.:

бородач, рогач, носач . . .

чернець, чорнобривець, обідраїнець, годованець . . .

І деякі речі, які можна виявити собі, що вони нібито виконують роботу, на подобу цих імеників, можуть творити ся тими ж наростками:

квач, сїкач, колодач . . .

131. Таке саме значіння надають жіночим іменикам наростки: -нияз, -щияз -ха, -уха, -аля, н. пр.:

богиняз, господиняз, княгиняз, Грекинияз, Німжиняз . . .

царицяз, робітницяз, чарівницяз, власницяз . . . — заняття

а далі: *черницяз . . .*

пряжа, сважа . . .

брехухяз, цокотухяз . . .

ткаля, граля . . .

жінок

Розуміть ся, що тими ж наростками творять ся й іменики, які означають і речі, н. пр.:

пустиняз, святиняз, . . . милостиняз . . .

околицяз, каменцяз, гірцяз, п'ятницяз, залізницяз,

різнцяз . . . дурницяз . . .

Як жінка (як людина) займаєть ся тим, що й чоловік, то як, н. пр.,

чоловік учитель, то жінка: *вчителька*

„ лікар „ „ *лікарка*

„ співак „ „ *співачка*

„ слухач „ „ *слухачка*

„ брехун „ „ *брехунка*

„ пастух „ „ *пастушка*

„ погонич „ „ *погоничка* і д. т.

132. Таксамо легко схопити, що такі чоловічі іменики, як:

Татарин, Сербин, Киянин, міщанин . . .

попенко, кравченко, царенко . . .

шевчук, кравчук, ткачук, віслок . . .

панич, дідич, попович, царевич . . .

звідки
хто, куди
належить

кажуть, звідкіля хто родом, чий хто син, хто куди належить.

Не дивно, що цими наростками, головню трома останніми [-енко, -ук(-юк), -ич(-ович)], наш народ творить радо родові прізвища, н. пр.:

Шевченко, Кравченко, Крамаренко, Ткаченко, Царенко, Сиротенко, — а далі: *Гринченко, Овраменко, Сидоренко, Самійленко* . . . (це найбільш ув осередній Україні);

Шевчук, Кравчук, Крамарюк, Ткачук, Сиротюк, — а далі: *Гринчук, Сидорюк, Павлюк, Петрюк* . . . (на заході України: на Поділлі, в Галичині),

Попович, Царевич — а далі: *Іванович, Петрович, Хведорович* і т. д.

Як син належить до батька, так належить до нього й донька, як це пізнати по таких словах:

попівна бондарівна, ковалівна, — а далі: *Іванівна, Семенівна, Петрівна* і т. д.

Таксамо до чоловіка належить жінка, до самця самця, як це пізнати з наростків: -ка, -иха, -ина, -иця, н. пр.:

міщанка, Галичанка, Українка, Англійка, кравчукка . . .
дячиха, ковалиха, Іваниха, Василиха . . .

дядина, дружина . . .

самиця, львиця — а далі: *лошиця, теліця* . . .

133. Через те і країна, що належить до Галича, називається ся — *Галичина*, до київського народу — *Київщина*, до німецького — *Німеччина*, до турецького — *Туреччина*, до угорського — *Угорщина*, час у нашій історії, що належить до верховодства козаків — *козаччина*, до гетьманського правління — *гетьманщина* (а далі й край, що належав до гетьманського уряду — Гетьманщина), події, що відносять ся до Хмельницького, звуть ся — *Хмельниччина*, до Виговського — *Виговщина* і т. д.

Через те дерево з дуба — *дубина*
„ з берези — *березина* . . . ,
м'ясо з барана — *баранина*
„ з теляти — *телятина*
„ зі свині — *свинина* . . .

Тільки ж наросток -ина має в собі значіння і зменьчення,
н. пр.:

картопля — *картоплина*
дерево — *деревина*

звір — *звірина*
жупан — *жупанина*
свита — *свитина . . .*

а це значіння при іменах осіб переходить часто у зневажливість, н. пр.:

адвокат — *адвокати́на*
вчитель — *учителі́на*
професор — *професори́на . . .*

134. Цікаві українські наростки *-ій, -ко, -ак*, які вказують на прикмету людей, н. пр.:

плакс-ій, пуст-ій, солоп-ій . . .
будь-ко, хан-ко, слинь-ко . . .
гол-ак, дур-ак . . .

прикмети

135. Збірні іменики виявляють ув українській мові розмірно багацько й то цікавих наростків, н. пр.:

-я (-є — старе -іє): волосся, коріння, пірря,
збієжса, зілля, палічя, латаття, дубя, вороня

— при чому біла ростин теж мають збірну назву з наростком *-я*:

гарбузиння, баговіння, жсабуриння, маковиння . . .

збірні іменики

-ня: комахня, псярня, собачня, мишня, кацапня . . .

-ва: мужсва, татарва, жидова, мишва, ялива . . .

-ота: дрібно́та (дрібні діти), бідно́та (бідні люде), жіно́та (жінки) . . .

-цтво, -ство: парубо́цтво (всі парубки), бурса́цтво (бурсаки), жіно́цтво (жінки), дівчо́цтво (дівчата) товари́ство (у значінні: товариші, козацька назва — панове-товари́ство), бра́цтво (брати), пта́ство (дріб, усі птиці)...

136. Усі ці наростки можуть мати й иньче значіння. Ними творять ся й уявні імена, н. пр.:

життя, прокляття, терпіння, значіння . . .
брехня, різня, борня, гульня . . .
клятва, молитва . . .
доброта, охота, самота, робота, мерзота,
гідота . . .

уявні імення

бага́цтво, дій́ство . . .

Зрештою уявні імена, такі, як:

ширина, глибина, тишина, чужина . . .
дружба, мольба, злоба . . .
радість, гордість, могутність . . .
хитрощі, радощі, гордощі, веселощі, молодощі . . .

кажуть, що задля уявних імеників іще є й такі наростки: -пна, -ба, -ість, -ощі, при чому треба зазначити, що цього останнього наростка в иньчих мовах (отже і в московській) — немає.

137. Велику громаду творять т. зв. дієслівні іменики, які подають назву роботи; указує на них наросток -я (є), н. пр.:

бити — *биття*, дуги — *дугтя*, жерти — *жерття*,
кохати — *кохання*, голити — *голення*, вислухувати — *вислухування* . . .

дієслівні
іменики

138. Знаряддя, прилади, струменти — це все має теж свої наростки, н. пр.:

-ло: *шило, рило, мило, кадило, дзеркало, згребло . . .*
-нво: *паливо, прядиво, меливо . . .*
-тва: *брита, дратва* (гл. §§ 135, 136) . . .

струмент

139. Місце, де щось є, де щось робить ся або де колись щось було — теж пізнають ся по наростках: -ня, (гл. §§ 135, 136)-ище, або -песько, н. пр.:

місце

стайня, друкарня, книгарня, кузня, цегельня . . .
городище, селище, (по)бовище . . .
пшенишницько, житницько . . .

140. Але ж бо ці два останні наростки мають іще й иньче значіння; вони надають іменикові значіння згрубілости, зневажливости, н. пр.:

писько, конисько, котище, бабище . . .

згрубілі
іменики

Таке ж саме значіння надають слову наростки: -ака, -іка, -юк, -юка, -уга (юга), н. пр.:

коняка, ломака, дряпіка . . .
псюк, каміюка . . .
драбуга, злодюга . . .

141. З другого ж боку є наростки, якими можемо назвати все мале, недоросле. Таким наростком є, н. пр., нар. -а(т), -я(т):

гуся (гусята), *кача*, *вовча*, *дівча*, *хлопя*, *ведмедя* . . .

здрібнілі
іменники

Про здрібнілі іменники гл. § 113.

142. Не важко було замітити, що не раз кілька наростків означало теж саме, з другого боку можна було бачити, що не раз один наросток мав кілька значінь. Усе це залежить од того, до яких пнів наросток додасться: чи до іменних, чи дієслівних (н. пр., пор. нар. -ець гл. §§ 130, 113 1а). Та взяти б тільки на зразок наросток -ок. У словах, як:

даток, *лишок*, *висновок*, *моток* . . .,

він означає наслідок дієства, що з роботи вийшло, а в словах, як:

запічок, *підніжок*, *полукінок*, *завулок* . . .,

показує місце та міру. Та ще крім того тим наростком творяться іменники здрібнілі (§ 113 б).

Те ж саме можна сказати про наросток -ка. У словах, як:

думка, *казка*, *приписка*, *блискавка* . . .

він означає предмет дієства (думку думають, казку кажуть, приписку пишуть, блискавка блискає); у інших, як:

вишивка, *білка*, *плюгавка*, *коханка* . . .

чується назва предмету по прикметі; деколи цей наросток означає й місце, н. пр.:

саджанка, *копанка* . . .

а то й саме дієство, н. пр.:

лайка, *бійка* . . .,

а ще й здрібнілі імена ним творяться (пор. § 113 б).

Та до того наростки, які ми показали, далеко не всі. Їх є ще дуже-дуже багато.

143. Є ще й у нас чужі наростки в чужих мовах, у чужих словах, н. пр.:

Азія, *пролетаріят*, *комісар*, *доктор*, *кандидат*,
література, *публіцист* і т. д.

чужі
наростки

Тих наростків ми вже вживаємо як своїх та творимо ними нові слова.

Але ж у дуже багатьох словах наростка вже не пізнати, а щоб його вишукати, треба знати історію мови. Над такими словами нам ніколи спиняти ся.

XVI. ЯК ПІЗНАВАТИ РІД ІМЕНИКІВ.

Рід зі значіння

144. Рід імеників пізнаєть ся передусім зі значіння слова, себто, по тому, що іменик визначає.

1. Розумієть ся, що такі слова, як:

селянин, робітник, пан, суддя, владика, кінь, вил..., що визначають особи-чоловіків, звірів-самців — є чоловічого роду. Таксамо все, що має фізичну та творчу силу, все, що можемо виявити собі за чоловіче єство, теж буде чоловічого роду, н. пр.:

дуб, мороз (пор. Морозенко) . . .

Чоловічого роду є всі назви місяців¹).

2. Таксамо такі слова, як:

молодиця, сестра, панна, гуска, корова . . ., іменики, які визначають особи-жінки, самки та все те, що ми виявляємо собі за жінки, н. пр.:

береза, весна, осінь, зима, душа . . ., всі ті слова — жіночого роду.

3. Середнього роду зі значіння бувають усі іменики, що визначають щось мале, недоросле, нерозвинуте, н. пр.:

дитя, теля, лоша . . .,

а далі всі назви буквів (гл. § 417 8) теж вважають ся імен. середнього роду, отже:

велике „а“, мале „б“, і т. д.

Рід із закінчення

145. Тільки ж не все зі значіння збагнеш, якого роду іменик, не розбереш, н. пр., чому „став“ чоловічого роду, а „ставище“ середнього, чому „граб“ чоловічого, а „грабина“ жіночого і т. д.

Далеко ліпше та краще пізнавати рід імеників зі закінчення, і то так:

¹) Ось назви місяців: 1. *січень* (январь), 2. *лютий* (февраль), 3. *березень* або *березоль* (март), 4. *квітень* (апріль), 5. *травень* (май), 6. *червень* (іюнь), 7. *липень* (іюль), 8. *серпень* (август), 9. *вересень* (сентябрь), 10. *жовтень* (октябрь), 11. *падолист* (ноябрь), 12. *грудень* (декабрь).

1. Чоловічі іменики кінчать ся все на шелестівку (тверду, або м'яку), н. пр.:

сусід, голуб, вовк, стіл, учитель, палець . . .,

а із голосівок — на -о, -а, -я, хоч уже зі значіння можна пізнати, що це чоловічі іменики, н. пр.:

Петро, владика, суддя . . .

2. Жіночі іменики мають такі закінчення:

а) -а, -я, н. пр.:

риба, диня . . .

б) м'яку або зм'ягчену (-ч, -ж, -ш) шелестівку, н. пр.:

мазь, кість, тінь, С'м, молодіж . . .

в) -р, -в (у) [§ 35 г], н. пр.:

твар, любов, хоругов . . .

3. Середні іменики кінчать ся на:

а) -о, -е, -я (-с), н. пр.:

діло, село, поле, віче, насіння, весілля . . .

б) -я [з пнем -ен] і -я (-а) [з пнем -ат], н. пр.:

рамня (рамена), гуся (гусята), кача (качата) . . .

У практиці найкраще контролюють рід імеників слівця: той, та, те.

Той контролює іменики чоловічого роду, та — жіночого, те — середнього, н. пр.:

(той) *звіст, пень, рік* — чолов. роду,

(та) *бредня, гидота, роскіш* — жіноч. роду,

(те) *стадо, прислів'я, сство* — середн. роду.

146. Та є в нашій мові декілька імеників, що вживають ся і в одному, і у другому роді. От ми кажемо:

Іменики
двох родів

той	купіль	і	та	купіль
„	кужіль	і	„	кужіль
„	недуг	і	„	недуга
„	нежит	і	„	нежить
„	паль	і	„	паля
„	посуд	і	„	посуда
„	потоп	і	„	потопа
„	продаж	і	„	продажа
„	спис	і	„	списа
„	харч	і	„	харч
„	хода	й	„	хід . . .

Крім того, в обох родах уживають ся такі зложені слова (та частіще таки в чоловічому):

той допис	і та допись
„ запис	і „ запись
„ літопис	і „ літопись
„ правопис	і „ правопись
„ рукопис	і „ рукопись
„ часопис	і „ часопись . . .

Кажемо:

той копит	і те копито
„ човен	і „ човно
„ ярем	і „ ярмо . . .

і далі:

та казань і те казання.

Буває й так, що рід подає ріжницю у значінні, н. пр.: те *свангеліс* [що у книжці] й *свангелія* [сама книжка], той *мечет* [піч для хліба] й *мечета* [турецька святиня], той *спів* (співання) і та *співа* [пісня] й т. д.

Ось декілька прикладів:

До кузеля рука дріжить (Кропивницький). *Ой, піду я за ворота білу кузіль прями* (нар. пісня).

Не смерть страшна, а недуга (народн. приказк.) *Як уже в тяжкому недужі лежав, то все було дума та дума собі* (Марко Вовчок).

Кому дасть Бог на паль попасти (Франко). *Не за кожним разом таку палю забивали, хоча й посухо нікто не виїжджав* (Свидницький).

Заходилась усякий посуд мить і добувати (Макаровський). *Як чорт-зна-що — не черпать, щоб і посуду не запаскудити* (Слов. Грінченк.)

Так отже ж що! Ото потоп буде (Шевченко — Великий Льох). *Як пустив воду . . . та стала потопа* (народн. казка — Драгоман.).

І на спис похилився (Шевч.). *Звір вбитий на дві списи* (Франко).

Принесемо з почти запорозьку харч (Нечуй-Левицький). *Гей, уже наші сіромахи без харчів помарніли* [Грінченко].

Против воли, против вози, против ярма [нар. пісня]. *Нам ладять пуга і ярем* [Франко].

Пливе човен, води повен (нар. пісня). *Тягне дід човно стежкою, мізг густими лозами* (Нечуй-Левицький).

Якусь тобі казань він скаже (Котляревський). *Поучав нашою мовою, так що й дитина зрозуміла б те святе казання* (Стороженко) . . .

Не змоглись на євангелію, цілуйте псалтирю (Номис). *Євангеліє від св. Івана*.

Поставили мечет, чи піч для хліба (Нечуй-Левицький). *Буде наші пан турецький до мечети відіжджати* (нар. дума).

Серед пахоців кїток і співу пташиного побачились (Нечуй-Левицький). *Гонтї, мабуть, не до неї, не до співи* (Шевченко) ¹⁾ . . .

XVII. ВІДМІНА ІМЕННИКІВ.

147. Відміна іменників іде в українській мові за родом, то так ми відріжняємо три відміни:

- а) чоловічу,
- б) жіночу й
- в) середню.

¹⁾ При тій нагоді треба звернути увагу на різницю в родах деяких іменників у українській і московській мові. Ось найважливіші, прихвощем позбирані:

в укр. мові чоловіч. роду: в моск. мові жіноч. роду:

<i>берліг</i> (ведмежий)	<i>берлога</i> (медвіжья)
<i>біль</i> (тяжкий)	<i>боль</i> (тяжелая)
<i>глиб</i> (великий)	<i>глыбь</i> (большая)
<i>дріб</i> (звичайний)	<i>дробь</i> (обыкновенная)
<i>дур</i> (людський)	<i>дурь</i> (людская)
<i>кльомб</i> (гарний)	<i>клуба</i> (красивая)
<i>кір</i> (легкий)	<i>корь</i> (легкая)
<i>пил</i> (сірий)	<i>пыль</i> (сѣрая)
<i>полин</i> (гіркий)	<i>попынь</i> (горькая)
<i>пудер</i> (рожевий)	<i>пудра</i> (розовая)
<i>мебіль</i> (дорогий)	<i>мебель</i> (дорогая)
<i>міль</i> (дрібний)	<i>моль</i> (мелкая)
<i>насил</i> (високий)	<i>насыпь</i> (высокая)
<i>поступ</i> (поважний)	<i>поступь</i> (важная)
<i>розруж</i> (великий)	<i>разруха</i> (большая)
<i>степ</i> (широкий)	<i>степь</i> (широкая)
<i>ступінь</i> (другий)	<i>ступень</i> (вторая)
<i>сязєнь</i> (мій)	<i>сазєнь</i> (моя)
<i>флет</i> (дорогий)	<i>флейта</i> (дорогая)
<i>шир</i> (великий)	<i>ширь</i> (большая)
<i>ярмарок</i> (роковий)	<i>ярмарка</i> (годовая)

Болишия
відміна

Колись воно було інакше. В нашій мові грав велику
ролю пень іменика, й відміна імеників ішла за
пнями.

Крім того, власні іменики: *Сибір*, *Умань* ув українській мові
— чоловічого роду (в моск. жіноч), пор.: *Повернув ся з Сибіру, шлях
до Уманя.*

в укр. мові жіноч.:

відпустка (місячна)
гусь (індійська)
завіса, занавіса (театральна)
запора (залізна)
картопля (біла)
орхестра (повна)
пайка (невеличка)
пара (густа)
перепустка (тижнева)
перерва (велика)
признака (вірна)
путь (далека)
рама (висока)
салата (зелена)
сая (простора)
тополя (висока)
цикорія (гірка)
черва (дрібна)
шалвія (зелена)

в моск. чолов.:

отпуск (м'сячний)
гусь (індійській)
занавесъ (театральний)
запоръ (жельзний)
картофель (б'льий)
оркестръ (полный)
пакъ (небольшой)
паръ (густой)
пропускъ (нед'льный)
перерывъ (большой)
признакъ (в'рный)
путь (далекій)
рамъ (высокій)
салатъ (зеленый)
зая (просторный)
тополь (высокій)
цикорій (горькій)
червь (маленькій)
шалфей (зеленый)

Сюди ж належить дуже багато *чужих слів*, що до нас по-
переходили в німецькій одежі, до Москалів у французській,
гл. § 118, стор. 123 (*аналіза* — анализъ, *анектота* — анекдотъ і т. д.),
§ 176, стор. 181. При тому латинські слова на *-um* (ум) в українській
мові задержують середній рід (гл. § 417 8), у московській переходять
до чоловічого, пор.

в укр. мові:

велике меморандум
ціле референдум

отже й *університетське* кольоквіум,

А ось іще кілька прикладів:

в укр. мові:

дишель (довгий)
стерво (гидке)
шатро (циганське)

в моск. мові:

большой меморандумъ
осье референдумъ

багате акваріум, гл. стор. 182.

в моск. мові:

дышло (длинное)
стерва (противная)
шатеръ (цыганскій) . . .

Іменики *чорнило*, *мізок* — в мос. мові відомі тільки у множині
(чернила, мозги).

Іменики одного й того ж роду мали ще окремі відміни. От, н. пр., іменики: *пан, син, голуб*, тепер уже належать до одної відміни, однаково відмінюють ся, ми кажемо, н. пр.:

нема: *пани, сини, голуби*, і таксамо: *дня*,

приглядаємо ся: *панові, синові, голубові*, і таксамо: *днів*, але колись вони належали до різних відмін, бо пні тих імеників були різні. Ми казали, н. пр.:

нема: *пана, сину, голуби, дне¹*),

приглядаємо ся: *пану, синові, голуби, дни . . .*

Як усюди, так і тут, довгий час була боротьба, що власне рішає в відміні: чи пень, чи рід. Нарешті, рід переміг, іменики того самого роду звів ув одну громаду, й тепер передусім рід рішає про відміну іменика.

Сліди цієї боротьби ми бачимо в тому, що іменики того самого роду все ще виявляють у поодиноких відмінках різні закінчення. От ми кажемо:

нема (родов.): *сусід-а*, але — *гром-у*

кличемо (кличн.): *сусід-е!* ,, — *тат-у!*

кохаємо ся (місцев.): *у голуб-і* ,, — *у степ-у . . .*

Закінчення род. вдм.: -а й -у, закінчення клич. вдм.: -е й -у, й місц. вдм.: -і (ї) й -у — це колишні різні закінчення різних пнів імеників чоловічого роду. А що ті іменики з ріжними пнями були того самого роду (чоловічого), то закінчення серед громади тих імеників стали зі собою перемішувати ся, доки в однім якимось іменику не перемогло — одне, в другому — друге закінчення. Крім того, є ще досі багато імеників, що можуть мати в поодиноких відмінках оба закінчення, н. пр.:

родов. (нема): *гріх-а* і *гріх-у*,

світ-а ,, *світ-у*,

місцев. (в'я с): *в сад-ї* й *у сад-у*,

(стоїть): *на берез-ї* й *на берез-у . . .*

148. Але ж між імениками того самого роду ми бачимо різниці в закінченнях у цілій відміні, ми кажемо

Тверді і
м'які
закінч.

¹) Пор. підгірське — *сьогодне* (сього + дня) = сьогодні, *дідне* (до + дня) = до сходу сонця, загальноукр. *полудне* (половини + дня) = півдня.

з одного боку:

з другого:

	одн.	множ.	одн.	множ.
чол.: (є)	<i>пан</i> ,	<i>пани</i> ,	<i>учитель</i> ,	<i>учителї</i> ,
(нема)	<i>пана</i> ,	<i>панів</i> ,	<i>учителя</i> ,	<i>учителїв</i> ,
жін.: (є)	<i>вдова</i> ,	<i>вдзви</i> ,	<i>вдовиця</i> ,	<i>вдовиці</i> ,
(нема)	<i>вдовї</i> ,	<i>вдів</i> ,	<i>вдовиці</i> ,	<i>вдовиць</i> ,
сер.: (є)	<i>колесо</i> ,	<i>колєса</i> ,	<i>колїсце</i> ,	<i>колїсця</i> ,
(нема)	<i>кблеса</i> ,	<i>колїс</i> ,	<i>колїсця</i> ,	<i>колїсець</i> ...

З одного боку бачимо в усіх родах тверді закінчення, з другого боку м'які. Таким чином серед чоловічих, жіночих та середніх імеників треба нам іще відрізнити тверду та м'яку відміну.

Крім того, сям та там у відміні грає роллю й пень¹⁾ іменика. Це відносить ся до жіночих та середніх імеників, пень яких кінчить ся шелестівкою, н. пр.:

кість (пень: кост), *осїнь* (пень: осен), *піч* (пень: печ),

кров (пень: кров) — жіноч.,

імя (пень: імен), *гуся* (пень: гусят) — середн.

Громада цих імеників має майже ті самі закінчення (§§ 164, 173), а що пень у них — шелестівковий, то й ціла ця відміна зветь ся шелестівковою.

149. Таким чином відміна імеників ділить ся так:

Відмини

1. ЧОЛОВІЧА ВІДМІНА

а) тверда — зі закінченнями в називнику на тверду шелестівку, (тверде) -р²⁾, -о, н. пр.:

голуб, *сусїд*, *вечір*, *Шевченко* . . .

¹⁾ Пень іменика найкраще пізнавати, відкинувши в родовику (2. вдм.) одн. закінчення, н. пр.:

(нема) *дерев-а* — пень: „*дерев*“, *імен-и* — пень: „*імен*“, *телят-и* — пень: „*телят*“ . . .

Зрештою, він деколи в родов. множ. виступає й як форма, гл. § 1521, § 1583, § 1622, § 1685, § 1714, § 1742.

²⁾ „Тверде“ р найлегче відрізнити від „м'якого“ по родовику однини,

пор.: *вечор-а*, *качур-а*, *столяр-а*, *мур-у* . . . то знов:

лицар-я, *косар-я*, *писар-я* . . .

Крім того, „тверде“ р появляють ся у словах, які прийшли до нас по більшій частині з чужих мов, пор.:

яр, *явір*, *хутір*, *папір*, *кір*, *щур*, *професор*, *директор* . . .

- б) мняка — зі закінченнями в називнику одн.: мняка шелестівка (ь), (мняке)-р, -й, -ьо, шинуча шелестівка (змнягчена), себто, -ч, -ж, -ш, -щ, н. пр.:
олень, лицар, край, Петруньо, ніж . . .

2. ЖІНОЧА ВІДМІНА

- а) тверда — кінчить ся в називн. одн. на -а, н. пр.:
риба, муха . . . ,
б) мняка — зі закінченнями в називн. одн.: -я, -ча, -жа, -ша, -ща, н. пр.: диня, задача, душа . . . ,
в) шелестівкова — зі шелестівковим закінченням у називн. одн., н. пр.: кість, ніч, черв . . .

3. СЕРЕДНЯ ВІДМІНА

- а) тверда — має в називн. одн. закінчення: -о, н. пр.:
тїло, вухо, озеро . . . ,
б) мняка — зі закінченнями в називн. одн.: -е, -я (є), н. пр.:
поле, віче, сесїлля (є) . . . ,
в) шелестівкова — зі закінчен. в називн. одн.: -я, -а, н. пр.:
їмня, гуся, кача . . . ,
але ж зі шелестівковим пнем: -ен, -ят(-ат) [стор. 144.]:
пор.: імен-а, гусят-а, качат-а . . .

ЗАВВАГА. Іменики без одинни, дарма що в них роду не видно (як ось у прикметників у множ. § 198), усе-таки належать усе до одної з тих відмін. До котрої саме, це пізнати передусім по називнику, н. пр.:

окулярї, іменини	— тверд.	відм.	} чолов. або жіноч.
щипці, граблі	— мняг.	„	
вила, сорота	— тверд.	„	

На це вказують чолов. і жіноч. закінч. називн. множ.: -и, -ї (-і), (§§ 150, 156; 153, 160) і серед.: -а (§ 167).

Про приналежність до чоловічої, чи жіночої відміни — рішає родовик. Іменики зі закінченням -ів, -їв належать до чоловічої твердої (§ 150 13) або мнякої (§ 155 11) відміни, н. пр.:

окулярї — окулярів (тверд.); щипці — щипців (мняк.)

Іменики без закінч. у родов. належать до жіночої твердої (§ 159 4) або мнякої (§ 163 3) відм., н. пр.:

сухоти — сухит (тверд.); ножиці — ножниць (мняк.)

Іменики з закінченням -ей у родов. належать до жіноч. шелестівкової відміни (§ 166 8), н. пр.:

груди — грудей, двері — дверей . . .

До середньої шелестівкової належать іменики на -ата (пень -ат) (§ 174 2), н. пр.: оченята, бровенята . . .

ХVIII. ЧОЛОВІЧА ТВЕРДА ВІДМІНА.

150. Чоловіча тверда відміна обіймає громаду імеників чоловічого роду, що кінчать ся в називн. одн. твердою шелестівкою, -р (твердим), -о.

Відмін.

	Відмін.	Однина		
1. Н. (хто, що є?)	сусід	голуб	вовк	грім
2. Р. (кого, чого нема?)	сусід-а	голуб-а	вовк-а	гром-у
3. Д. (кому, чому даємо?)	сусід-ові	голуб-ові	вовк-ові	гром-ові
4. З. (кого, що бачимо?)	сусід-а	голуб-а	вовк-а	грім
5. К. (кликаємо:)	сусід-е!	голуб-е!	вовч-е!	гром-е!
6. О. (ким, чим тішимо ся?)	сусід-ом	голуб-ом	вовк-ом	гром-ом
7. М. (у кім, у чім кохасьмо?)	у сусід-ї	голуб-і	вовц-ї	гром-і

Множина

1. Н. (хто, що є?)	сусід-и	голуб-и	вовк-и	гром-и
2. Р. (кого, чого нема?)	сусід-ів	голуб-ів	вовк-ів	гром-ів
3. Д. (кому, чому даємо?)	сусід-ам	голуб-ам	вовк-ам	гром-ам
4. З. (кого, що бачимо?)	сусід-ів	голуб-и	вовк-и	гром-и
5. К. (кликаємо:)	сусід-и!	голуб-и!	вовк-и!	гром-и!
6. О. (ким, чим тішимо ся?)	сусід-ами	голуб-ами	вовк-ами	гром-ами
7. М. (у кім, у чім кохасьмо?)	у сусід-ах	голуб-ах	вовк-ах	гром-ах

Загальні замітки до чоловічої твердої відмини.

151. 1. У цій відміні треба звертати увагу на випад „о“, „о“ підчас відмінювання, н. пр.:

пес — пса, псові . . . , *псалом* — псальма . . . , *лев*
льва . . . , *орел* — вірла, вірлові . . . , *парубок* —
парубка, парубкові . . .

При тому треба звернути увагу, що такі „о“, „о“, хоч і в зачиненому складі, на „ї, ї“ не переходять, гл. § 52 надолині¹⁾.

¹⁾ Задля порівняння з московською грам. треба замітити, що „о“, „о“ не випадас в таких словах:

рів — рова, ровові . . . рови (мос.: рва, рвы),
рот (ріт) — рота, ротові . . . роти (мос.: рта, рты),
мох — моху, мохові . . . мохи (мос.: мха, мхи),
лоб — лоба, лобові . . . лоби (мос.: лба, лбы),

2. Не можна теж іспускати з ока перезвука *о—і, е—ї, н. пр.:*
Лвіє — Львова, *стіл*, — *стола ріє* — рова, *лід* —
 льоду (леду) . . .

вісторок — вівтірка, *овес* — вівса, *орел* — вірла (§53)...

Перезвук у цілій відміні виступає передівсім у назив-
 нику однини.

Іванія

3. Родовик (2. вдм.) одн. має закінчення *-а* (*сусіда, вовка, голуба*) або *-у* (*грому*).

Подати закон, котрі іменики мають *-а*, котрі *-у* — не
 можна. Тут рішає народнє вухо. Та все-таки можна сказати,
 що *-у* появляється в назвах явищ природи, у мате-
 ріяльних імен, в уявних імеників та загалом у рі-
 чевих імеників, н. пр.:

вихор — вихру; *грім* — грому; *сніг* — снігу;
попіл — попелу;

льон—льону (лену); *лід*—льоду (леду); *мед* (мід) — меду;

віск — воску; *дім* — дому; *страх* — страху;
голос — голосу; *мох* — моху; *час* — часу; *рік* — року;

пісок — піску; *цукор* — цукру; *тютюн* — тютюну;
похід—походу; *зір*—зору; *слух*—слуху; *гнів*—гніву...

Родовик на
-у

Закінчення *-у* мають іще чужі слова річеві, н. пр.:

документ — документу, *том* — тому, *докторат* — докторату,
факт — факту, *кордон* — кордону і т. д.,

та ще й деякі власні іменики, н. пр.:

Дін — Дону, *Сибір* — Сибіру, *Поділ* — Подолу . . .

Крім того, є іменики, що в них виступають у цім відмінку
 оба закінчення, хоч без зміни значіння слова, хоч зі
 зміною.

Ось вони:

<i>город</i> — города	й городу,	<i>міст</i> — моста	й мосту,
<i>гріх</i> — гріха	„ гріху,	<i>рід</i> — рода	„ роду,
<i>нарід</i> — на́рода	„ на́рѣду,	<i>світ</i> — світа	„ світу,
<i>сором</i> — сороба		й сорому	

Родовик
-а й -у

лід — льоду (леду), льодові (ледові . . . льоди (леди)
 (мос.: льда, льды),

льон (лен) — льону (лену), льонові (ленові,) льони . . .
 (мос.: льна, льны) . . .

попіл — попелу, попелові (мос.: пепель, пепла) . . .

пори́г — порога й порогу), *лі́с* — ліса й лісу, й далі.
дві́р — двора́ (панська палата) і двору́ (подвірря),
зако́н — закона (збір прав) й закону (причастя),
замо́к — замка (що зникає) й замку (палацу),
ли́ст — листá (письма) й листу (на дереві),
сто́л — столці́ (предмет) і сто́лу (їда),
суд — судá (присуд) і суду (установа) . . .

пор.: *Один до ліса, другий до біса* (народ. припов.). *Ізза лісу*
місяць виринає (Шевченко). *Вимети сніг від порога* (Стефаник).
Наймичка у порогу *вхопилась руками за одвірок* (Шевченко). *З пе-*
карії вернула ся знов до столу (= до їди) *й налила пальоту чоло-*
вікові стакан чаю, не присідаючи до стола (Нечуй-Левницький).
Не судá їдуть просити (Шевч.) *Зі суду прийшла повістка* . . .

Давальник
-у

4. Давальний відмінок одн. має правильне закінчення
-ові¹⁾. Крім того, є ще в мові закінчення -у, але вживаєть
ся тільки тоді, як слово в називн. одн. має на кінці: -ів,
-ов, -їв, н. пр.:

Ки́їв — Київу, *Льві́в* — Львову, *острі́в* — острову,
Драгома́нов — Драгоманову, *Ковалі́в* — Ковалеву
(§ 203) . . .

У церковних словах появляють ся оба закінчення побіч
себе:

Бог — Богові й Бо́гу, *Дух* — Духові й Духу й т. д.²⁾.

пор. *Молітьсь Богові святому молітьсь правді на землі* (Шевч.)
А я пишюком Богу помолю ся (Шевч.)

Знахідн.
= родов.

5. Знахідний відмінок одн. і мн. у всіх іменників
чоловічого роду (гл. § 1544) своєї форми не має, а засту-
паєть ся родовим або називним, і то так:

а) іменники особові й такі, що їм приписуєть ся людський

¹⁾ Галицька й подільська форма — -ови, у м'якій відміні — -єви
(§ 155). Так пишуть усі галицькі письменники, по книжках, вида-
ваних у Наддністрянщині, иньчої форми не найдете.

пор. гимн: *Не пора Москалеви, Ляхови служить* (Франко).
Музикови причує ся голос його старої (Стефаник). *Треба купити*
братчикови хустку (Федькович) . . .

²⁾ Вживати закінчення -у в давальн. відм., як це робить укр. ін-
телігенція з-московська — гріх проти укр. мови. Таксамо в захід-
ній Україні з-польська вживають: *пану* (= панові).

розум, мають знахідний відмінок у одинні і множині рівний родовому, н. пр.:

сусід — (бачу) сусіда, сусідів; *чоловік* — чоловіка, чоловіків;
пан — пана, панів; *янгол* — янгола, янголів;
Бог — Бога, богів . . .

б) в назвах звірят та дерев знахідник однини рівний родовикові, у множині — називникові, н. пр.:

голуб — (купую) голуба, голуби; *віл* — вола, воли;
жук — (ловлю) жука, жуки;
дуб — (тешу) дуба, дуби; *граб* — граба, граби . . .

Знахід. =
родов. й
називн.

в) річеві іменники мають у обох числах знахідний відмінок рівний називному, н. пр.:

грім — (люблю) грім, громи; *ліс* — ліс, ліси;
город — город, городи; *віз* — віз, вози; *серп* — серп, серпи . . .

Знахідн.
= називн

Та все-таки частенько при річах уживається й форми родового відмінка, н. пр.:

язика (забути, показати), *листа* (написати), *воза* (підмазати),
млина (збудувати), *хвоста* (підібрати), *бублика* (ззїсти),
карбованця (мати), *ключа* (саджати), *ножса* (виняти, держати) . . .

Крім того, здавен-давна в деяких висловах (фразах) у знахіднику множ. при особах находимъ форму називного відмінка, а не родовика, як би треба сподівати ся, н. пр.:

йти між люде, постригти ся в черці, йти в гості . . .

пор.: *Янко збирає собі бояри, спрощує гості на весілля* (Федькович).
Чоловік помер двох дітей мені покинув, два сини (Марко Вовчок).
Тепер він закликає на хлопці (Стефаник). *Ждали в себе гості* (Нечуй-Левицький). *Вас полічать між злодіи* (Франко). *Баша турецький на слуги свої, на Турки-яничари зо-зла жукає* (пар. дума). *Підемо прослечи межси люди* (Стефаник). *Твої люде* (твоїх людей) *во тьмі і неволі закували* (Шевченко) . . .

6. У кличнику перед закінченням -е м'ягчать ся -к, -г, -х на: ч, ж, ш (пор. § 48), н. пр.:

вовк — вовче!, *козак* — козаче!, *чоловік* — чоловіче!
Бог — Боже!, *пори́г* — пороже!, *лу́г* — лу́же!
дух — душе!, *ко́жух* — ко́жуше!, *горох* — гороше! . . .

Але ж, щоб не потребувати м'ягчити та щоб тим не затемнювати пня, мова знає в цих іменників

(на -к, -г, -х) закінчення -у (перед яким м'ягч. немає), н. пр.:
ученик — ученику!, *страх* — страху! . . .

Це відносить ся головню до імеників із наростками: -ок,
Кличник -у -ик, але передувсім -ко¹⁾, н. пр.:

синок — синку!, *лісок* — ліску!, *коник* — конику!
дядько — дядьку!, *батько* — батьку! і т. д.

Крім того, закінчення -у мають оці іменики:

дід — діду!, *тато* — тату!, *син* — сиңу! *сват* — свату!
пор. *Здоров, Еоле, пане-свату* (Котляревський). *А ви, свату, чого стоїте?* (Нечуй-Левицький) . . .

ЗАВВАГА. П'ятого відмінка віколи не можна замінити першим, хиба у другій частині таких фраз, як:

пане майстер!, *пане лікар!*, *пане вчитель!* побіч
пане майстре!, *пане лікарю!*, *пане вчителю!* . . .

7. Місцевий відмінок теж виявляє перед закінченням -ї м'ягчення к; г, х, але на — ц, з, с (пор § 48), н. пр.:

байрак — у байраці, *чоловік* — у чоловіці, *язик* — на язиці,
стіг — у стозі, *поріг* — на порозі, *луг* — у лузі,
поверх — на поверсі, *кожух* — у кожусі, *горох* — у горосі. . .

Побіч закінчення -ї (після тих, що не м'ягчать ся -і) с ще й закінчення -у, яке появляеть ся передусім у імеників на -к, -г, -х, і то головню в наростках: -ик, ок, -ак, -ко, н. пр.:

віск — у воску

полк — у полку

крик — у крику

сік — у соку

сніг — на снігу

льоx — у льоху

моx — на моху

міx — у міху . . .

брилик — на брилику

замок — на замку

мішок — у мішку

сіряк — у сіряку

попенко — в попенку . . .

¹⁾ При тій нагоді треба піднести, що в укр. мові власні ймена на -енко, -анко, як усі на -о, відмінняють ся (в моск. вони невідмінні), н. пр.:

Хоменко — Хоменка, Хоменкові, Хоменку! . . .

Родзянко — Родзянка, Родзянкові, Родзянку! . . .

Місцев. -у

Отсі ж іменики мають оба закінчення, часто зі зміною наголосу:

<i>базар</i>	— на базарі	й по базару	
<i>беріє</i>	— на березі	,, на берегу	
<i>вік</i>	— у віці	,, на віку	
<i>дах</i>	— на дасі	,, на даху	
<i>дім</i>	— у дómі	,, в дому́	
<i>зад</i>	— на за́ді	,, по заду́	Місцев. -і й -у
<i>звук</i>	— у звуці	,, у звуку	
<i>капшук</i>	— у капшуді	,, у капшуку	
<i>лан</i>	— на лані	,, на лану́	
<i>лід</i>	— на льоді (леді)	,, на леду́	
<i>мед</i> (мід)	— на ме́ді (печене)	,, на меду́ (напиток)	
<i>рід</i>	— у роді	,, на роду́	
<i>сад</i>	— у саді	,, у саду́	
<i>склеп</i>	— у скле́пі	,, у склепу́	
<i>став</i>	— на ставі	,, на ставу	
<i>тік</i>	— на то́ці	,, на току́	
<i>торг</i>	— на торзі	,, на торгу . . .	

В особових імеників місцевий відмінок заступає ся нераз давальним, головно у сполуді з прикметником, заімеником або числівником (§ 2021, § 207 з . . .):

по козакові, на братові, при батькові . . . але й по Дніпрові, на коникові . . .

пор.: *Біда тому козакові на сивому коникові* (нар. пісня). *Іхала Катерина в Київ по Дніпрові* (Шевченко) . . .

8. Двійня зберегла ся в цій відміні тільки в називн. (і знахідн.) відм. з закінченням -а, і то тільки в таких словах:

рукава (побіч: рукави), *вуса* (побіч: вуси), *повода́* (побіч: поводи), [два] *брати́* (побіч: два брати) . . .

Двійня

пор. *Сидить сиріточка, рученята сховавши в рукава* (Шевч.)

9. У називнику множини в деяких словах, побіч загального закінчення -и, бачимо закінчення -а, яке має збірне значіння (часто надає слову й иньчого значіння):

хліб — хліби (буханці), хліба (збіжжя),

голос — голоси (як відріжнюють ся: сопран, альт і т. д.),

голоса (загально — всі гблоси, не відріжнюючи),

ґрунт — ґрунти (як відріжн.), ґрунта (всі враз),

Називн.
множ. -а

світ — світи (піти в світи), *світа* (всі краї),
овес — вівси (роди) — *вівса* (ввесь овес на полях),
 (пор. *ячмені* — *ячмена*)¹).

10. У **родовику** **множ.** в імеників, що визначають міру (час), може бути форма й без закінчення **-ів**, н. пр.:

чобіт — (пара) чоботів і чобіт,
черевик — (пара) черевиків „ черевик,
аршин — (кілька) аршинів „ аршин,
рік — (кілька) років „ рік,
год — (пять) годів „ год,
раз — (пять, шість) разів „ раз . . .²)

Родовик
множ. без
закін.

Наголос 11. У цій відміні часто зміняєть ся наголос, головню у множині, н. пр.:

брат — брата, братави... множ.: браті братів...
віз — вóза, вóзові... множ.: вози, возів . . .
ліс — ліса, лісові... множ.: ліси, лісів...
образ— óбраза, óбразові... множ.: образи, образів і т. д.

Та ще є й иньчі зміни наголосу, н. пр.:

кіт — котá, котóві, котé!... множ.: кóти, котів...
зуб — зúба, зúбові... множ.: зúби, зубів...
хрест — хрестá, хрестóві, хрестé!... множ.: хресті,
 хрестів...
віл — волá, волóві, воле!, волóm... множ.: волі,
 волів...

Подрібні явища.

152. 1. Іменики з наростком **-ин (-їн)** відкидають у множині цей наросток, н. пр.:

Болгарин — Болгари, Болгар(-ів),
Сербин — Серби, Сербів,
Татарин — Татари, -ів, -ам і т. д.
Галичанин — Галичани, Галичан(-ів)
міщанин — міщани, міщан(-ів),
хазяїн — хазяї, хазяїв, хазяям . . . (переходить до
 м'якої відм. (§ 153)).

Імен. на
-ин

¹) Треби піднести, що поява **-а** не має нічого спільного з моковськими формами на **-а**, н. пр.: дома, года, м'яха, професора...
 Таких форм наша мова не знає.

²) За те іменики: салдат, Турок, драгун, некрут мусять мати закінчення **-ів**, отже:

салдатів, Турків, драгунів, некрутів.

У родовику множ. закінчення **-ів** у цих імеників може й не бути (чистий пень):

Болгар, міщан, Галичан, Татар — але *хазяїв, Сербів* . . .

У називн. відм. множ. ті іменики, як і всі інші, мають закінчення **-и¹**), отже:

селяни, прочани, Молдавани . . .

2. Ім. **Христос** відкидає грецьке закінчення **-ос**; його Христос відміна йде так:

Христа, Христові, Христе! і т. д.

3. Ім. **чобіт** може побіч правильних форм давальн., орудн. Чобіт і місцев. множ. на **-ам, -ами, -ах** мати ще м'які закінчення, отже:

Д. відм. *чоботам* і *чоботьям,*
О. „ *чоботами* й *чобітьми,*
М. „ *в чоботах* і *чоботях.*

4. Ім. **друг** має в називн. і кличн. множ. форму: Друг
други і *друзі*.

5. Ім. **брат** має в називн. і кличн. множ. — *браті* і *брат- Брат*
тя (збірно знач.), а далі відміна йде правильно:
братів, братім і т. д.

6. Ім. **пан** у називн. і кличн. відм. множ. має побіч Пан
звичайної форми:
пани, ще й форму: *панове*.

7. Іменики: **прут, кіл, лист, волос, колос** творять усі Прут, кіл,
форми множини зовсім правильно: лист . . .

прути, -ів, -ам . . ., коли, -ів, -ам . . ., листи, -ів,
-ам . . ., волоси, -ів, -ам . . ., колоси, -ів, -ам . . .

Коли ж побіч форм множини вживаємо ще і збірних імеників середнього роду, утворених із тих самих пнів: *пруття, кілля, листя, волосся, колосся*²), то це все форми

¹ Деякі письменники зовсім непотрібно задержують у тих імеників староукраїнське закінчення (з-московська, бо в Москалів ще воно досі живе) **-е** (Нечуй пише скрізь **-и** — *селяни, Славяни*), і пишуть:

селяне, міщане, Молдавани (хоч — Татари, Сербі) . . .

² В московській мові, як відомо, ці форми являють ся формами множини: *прутья* — *прутьєвъ*, *листья* — *листьєвъ*. і т. д.

однини, й відміна цих імеників іде як у середньому роді (гл. § 170).

Горщок, зморщок 8. Ім. горщок і зморщок мають в інших відмінках -ш-, не -щ (§ 666):

горшка, горшкові, горшки... зморшка, зморшки і т. д. пор. *На лобі набігали густи дрібні зморшки* (Нечуй-Левіцький — Кайдашева сімля) . . .

Лев, сон 9. Іменики лев, сон можуть задержувати „е“, „о“ або й відкидати, але їх значіння тоді міняєть ся:

лева (гроша, нац. відзнаки) — *льва* (звірини),
сону (зілля: сону-трави) — *сну* (як спить ся).

Четвер 10. Ім. четвер у всіх інших відмінках має вже „г“, яке відпало після „р“ (§ 36), отже:

четверга, четвергові . . .

11. Іменики на -яр, (а то й -ар) переходять у називнику множ. до м'якої відміни, мають закінчення -і, замість -и, н. пр.:

Іменики на -яр

столяр — столяра, столяріві . . . столярі
маляр — маляра, маляріві . . . малярі
школяр — школяра, школяріві . . . школярі
тягар — тягара, тягаріві . . . тягарі

Всі інші відмінки у множині мають тверді закінчення: *столярам, малярами, у школярах*¹⁾.

¹⁾ В Галичині всі ці іменики відмінюють ся м'яко:

столяря, столяреви, столярем . . .

цілком так як такі самі іменики (діячі § 1301) на -ар, н. пр.: *лікар, кобзар* і т. д.

У додаток треба завважити, що іменики: син, кум, чорт, — відмінюють ся у множині зовсім правильно:

син — сини, синів, синам . . . (моск. сыновья, сыновей, сыновьям . . .);

кум — куми, кумів, кумам . . . (моск. кумовья, кумовой, кумовьям . . .);

чорт — чорти, чортів, чортам . . . (моск. черти, чертей, чертям . . .)

Про ім.: сусід, голуб — гл. зразок. Про інші іменики, що відмінюють ся від моск. мови родом (пил, стел, насни, дур, шир і т. д.) гл. § 146, стор. 141., примітка вдоліні.

Твердо відмінюєть ся староукраїнське слово: вожд (мос. вождь) = отаман, воввода) і нехрист (мос. нехристь), отже:

вожд — вожда, вождові, вождом . . . вожди, вождів . . .

нехрист — нехриста, нехристові, нехристо! . . . нехристи . . .

пор. *Мари б йому в печінки вмурувала ся, нехристові* (Франко).

12. Назви місцевостей на -їв із попередньою голосівкою не придержують ся закона ікання, а задержують у цілій відміні -ї, н. пр.:

Почаїв — Почаїва, Почаївом . . .
Київ — Київа, Київу, Київом, у Київі . . .
Оліїв — Оліїва, Оліїву, в Оліїві . . .
Холоїв — Холоїва, Холоївом . . .
Чугуїв — Чугуїва, Чугуїву, Чугуївом . . .

Імен. місцев
на -їв

13. Ця відміна обіймас ще й такі іменики без однини:
в'язи — в'язів; *сходи* — сходів; *челюсти* — челюстів;
шаравари — шараварів; *окуляри* — окулярів;
обжирки — обжирків; *досвітки* — досвітоків . . . ,
а далі ймена власні (назви місцевостей):

Іменики
без одн.

Броди — Бродів, *Чорнухи* — Чорнухів,
Чорногузи — Чорногузів . . .

ХІХ. ЧОЛОВІЧА МНЯКА ВІДМІНА.

153. Чоловіча мняка відміна виявляє в називн. однини такі закінчення: мняка шелестівка (ь), -р (мняка), -й, -ьо, шипучі шелестівки (зм'ягчені): ч, ж, ш.

Відмінок:

Одинна

1. Н. (хто, що є?)	олен-ь	доброді-й	лицар(ь)	ніж
2. Р. (кого, чого нема?)	олен-я	доброді-я	лицар-я	нож-а
3. Д. (кому, чому даємо?)	олен-єві	доброді-єві	лицар-єві	нож-єві
4. З. (кого, що бачимо?)	олен-я	доброді-я	лицар-я	ніж
5. К. (кликаємо:)	олен-ю!	доброді-ю!	лицар-ю!	нож-у!
6. О. (ким, чим тішимо ся?)	олен-єм	доброді-єм	лицар-єм	нож-єм
7. М. (у кім, у чім кохаємо ся?)	в олен-ї	доброді-ї,-ю	лицар-ї	нож-ї

Множина

1. Н. (хто, що є?)	олен-ї	доброді-ї	лицар-ї	нож-ї
2. Р. (кого, чого нема?)	олен-їв	доброді-їв	лицар-їв	нож-їв
3. Д. (кому, чому даємо?)	олен-ям	доброді-ям	лицар-ям	нож-ам
4. З. (кого, що бачимо?)	олен-ї	доброді-їв	лицар-їв	нож-ї
5. К. (кликаємо:)	олен-ї!	доброді-ї!	лицар-ї!	нож-ї!
6. О. (ким, чим тішимо ся?)	олен-ями	доброді-ями	лицар-ями	нож-ами
7. М. (у кім, у чім кохаємо ся?)	в олен-ях	доброді-ях	лицар-ях	нож-ах

Загальні замітки до м'якої чоловічої відміни.

154. 1. У цій відміні треба теж мати на увазі випад „о“, „о“ підчас відміни:

Випад „о“, „о“

день — дня, днєві; *січень* — січня, січневі;
гостинець — гостинця, гостинцеві;
кінець (кінець) — кінця, кінцеві; *муравель* — муравля . . .¹⁾

2. Таксамо треба додивляти ся до ікання, яке появляється головно в називнику одн., н. пр.:

Ікання

ведмідь — ведмедя, *отець* — *вітця* . . . (§ 53), але й *стілець* (столець) — стільця . . .

Родовик одн. -ю

3. Річеві іменики мають у родовику однини дуже часто закінчення -ю, н. пр.:

біль — болю; *баль* — балю; *жаль* — жалою;
вогонь — вогню; *танець* — танцю; *перець* — перцю
і т. д.

Передусім усі річеві іменики на -й мають -ю, н. пр.:

Дунай — Дунаю, *край* — краю, *гай* — гаю,
клей (клеї) — клею, *олій* — олію . . .

4. Про *знахідник* (пор.: оленя, лицаря, але — ніж, лицарів — але олені, ножі) . . . гл. тверду відміну § 151 5.

5. *Кличний* відмінок імеників із наростком -ець має все закінчення -е (че), н. пр.:

Кличн. -е

хлопець — хлопче!, *Українець* — Українче!
кравець — кравче!, *Німець* — Німче!
засць — зайче! . . .²⁾

¹⁾ Але ж „о“ не випадає у тих словах:

камінь — каменя (каменя), каміні . . . (мос. камня, камни),
корінь — коріня, коріні . . . (мос. корня, корни),
ремінь — ременю, ремені . . . (мос. ремня, ремни),
перстень — перстеня, перстені . . . (мос. перся, персни) . . .
соловій — соловя, соловєві або соловя, соловєві (рос. соловья, соловью).

²⁾ Західноукраїнська рівнобіжна форма *заяць* має у кличнику закінч. -ю: *заяцю!* (пор. місяцю!).

6. Іменики на **-й** дуже часто мають у місцевику¹⁾ закін- Місцев. -ю чення **-ю**, н. пр.:

край — у краю, *гай* — у гаю,
олій — в олію, *Дунай* — на Дунаю . . .

¹⁾ У західноукраїнськ. говірках появляється в місцевику старі закінчення **-и**, н. пр.:

в учители, у хлопци, у Відни . . .

і так пишуть іздебільшого письменники Наддністрянщини.

пор. *Іочищають ся, як в огни золото ясне* (К. Устиянович). *Коли з тобою хоть на пиперци говорю, мені лекше* (М. Шашкевич) . . .

Крім того, всі балакають і пишуть давальн. оди. на **-еви**, (гл. § 151 4, помітка) н. пр.:

кравцеви, шевцеви . . .

За те в наддніпрянських (головно лівобережних) говірках у давальнику множини ненаголошене закінчення **-ям** у деяких імеників (*вість, кінь*), переходить у вимові на **-їм**, у місцевику зак. -ях на **-їх**, і деякі письменники зазначають цей перехід (Мирний) пишуть:

конїм, гостїм . . . конїх, гостїх.

У тих самих відмінках у західноукраїнських говірках появляється закінчення: **-ьом, -ьох**, н. пр.:

коньом, гостьом . . . коньох, гостьох,

а на Підгір'ї й на Буковині (навіть у наголошених закінченнях) **-ем, -ех**, н. пр.:

коне^м, госте^м . . . конех, гостех . . . — в Чернівцях

(пор. Федькович: *у Чернівцях*), гл. § 166 8, примітка 2.

Розуміть ся, що в давальнику й оруднику після шипучих *скрізь* — на Наддніпрянщині почасти під московським впливом — появляється ся закінчення **-еві, -ом**, н. пр.:

пожові, пожом . . .

товаришові, товаришом . . .

родичові, родичом . . .

У тих самих відмінках у деяких околицях Наддністрянщини появляється те саме закінчення в усіх иньчих імеників, і деякі давніці галицькі письменники (н. пр.: Микола Устиянович) їх уживали, н. пр.:

кравцьови, медведьови . . .

кравцьом, медведьом (ведмедем) . . .

Усе це сказане відносить ся й до шелестівкової жіночої відміни (§ 164), в якій появляються теж такі нарічеві форми.

пор.: *Не лякав ся і рисьови заглянути в очи, а спіткнувшись з медведьом, то ж то єму радість* (М. Устиянович). *Данило приступив д нему з кужльом* (М. Шашкевич). *Возик заїжджас одним коньом* (Франко — Панськї жарти). *Лихо єму в пальцях сидить* (М. Шашкевич) — і далі:

Таксамо особові іменики на -ч, -ш люблять закінчення -у, н. пр.:

родич — у родичу, *товариш* — у товаришу . . .

Зрештою, й тут появляється ся закінчення давальника -еві (§ 1517) в особових імеників:

слухач — у слухачеві, *гість* — у гостеві, . . .

7. Іменики, що означають міру (час) можуть у родовику множ. вживати ся й без закінчення, побіч правильних

Родов. ми.
без зак.

форм на -їв, н. пр.:

день — (кілька) день і днів,

сяженсь — (пять) сяжєнь і сяжнів,

лікоть — (шість) локот (зах. укр.) і ліктів (гл. § 15110).

Наголос 8. У цій відміні теж часто перескажує наголос, н. пр.:

корбѡль — королія, королєві, корбѡлю! . . . королї . . .

кобзѡр — кобзарія, кобзарєві, кобзѡрю! . . . кобзарі . . .

кѡрінь — кѡрїня, кѡрїневі . . ., кѡрїні . . .

злѡдїй — злѡдїя, злѡдїєві . . . злѡдїї, злѡдїїв . . .

прїятель — прїятеля, прїятелєві . . ., прїятелї . . .

Подрібні явища.

155. 1. Іменики *горнець*, *мерлець* мають тільки форму називн. одн.; всі иньчі відмінки творять — перший від іменика *горщок* (§ 1528) або *горщик*, другий від іменика *мрець* (гл. 4) — отже:

горнець — горшка (горщика), горшкові (горщиків) . . .

мерлець — мерця, мерцеві, і т. д.

2. Ім. *чернець* відміняється з відпадом „п“ отже:

черця, черцеві, черче!, черці . . .

Чернець

або з відпадом „р“:

ченця, ченцеві, ченче!, ченці . . . (гл. § 635).

Лети соловейком і щєбєчи людїм. У його в очїх засвітилась одрада. На грудїх вишивана сорочка (Мирний — приклади з роману: „Хїба ревуть воли“, жєневське видання з 1878 р.) . . .

Є то нам як заранс (= зараня) по довгих тьмавих ночох (М. Шашкевич). *Голос заблудив голоном у чорних безвістьох* (М. Шашкевич) . . .

А цо вєсе ряди їм на конєх, ряди (Фєдькович — Як козам роси . . .) *Оперед него годї було людем і дорогу перейти* (Фєдькович). *Най Пан-Бїг твоїм дїтем годить* (Стефаник). *Найшов у тебе на грудєх лист* (Фєдькович) . . .

3. Ім. гарнець, тиждень творять форми з випадом „ц“ і „д“ (гл. § 634, 1): Гарнець,
тиждень

гарнець — гарця, гарцеві, гарці . . .
тиждень — тижня, тижневі, тижні . . .

4. Ім. жнець, жрець, мрець, швець викидають у відміні „е“ перед „ць“, але ж за те „е“ появляється ся межі шестівками, отже: Жнець,
жрець,
мрець,
швець

жнець — женця, женцеві, женче!, женці, женців . . .
жрець — жерця, жерцеві, жерче!, жерці . . .
мрець — мерця, мерцеві, мерці . . .
швець — шевця, шевцеві, шевче! . . .

5. Ім. князь творить форму кличн. вдм. одн. Князь
князю (місяцю-князю)!, або *княже* (давні укр. князі)!

6. Ім. Господь відміняється так: Господь
Р. й З. вдм. Господа; З. вдм. Господеві, Господу;
К. „, Господи! 6. „, Господом;
М. „, у Господі, Господеві

7. Ім. великдень і переддень уставляють у відміні між обома частинами зложення -о-, отже: Великдень,
переддень

великдень — великодня, великодневі, по великодні...¹⁾
переддень — передодня, передодневі, на передодні...

8. Ім. кінь, гість, гріш творять родовик множ. закінченням -ей²⁾: Кінь, гість,
гріш

(нема): *коней, гостей, грошей.*

¹⁾ На заході зустрічається давня форма *по велицідні*, гл. § 203 II д.

²⁾ Західноукраїнські говори знають тільки давніщу (з боку історії мови правильнішу) форму на -ий (вона чується в Наддніпрянщині в ненаголошеному закінченні, н. пр., *гроший*), і так і пишуть іздебільшого галицькі письменники:

коний, гостий, гроший

пор.: *Да це я би був і сам потрапив, так гроший у мене не було, чорт їх хапав* (Федькович) . . .

Хоч ця форма могла б зовсім добре рівнобіжно вживати ся з формою на -ей, її чогось обминають і тепер усі вже майже пишуть тільки і стараються говорити (й на заході):

коней, гостей, грошей . . .

Ті самі іменники мають у орудн. вдм. множ. закінчення **-ий**:
(тішимось): *кіньми, гістьми, грішми і грошима* (давня форма двійні)¹).

Ячмінь 9. Ім. ячмінь творить називн. вдм. мн. ж. ще й за твердою відміною зі збірним значінням:
ячменї (роди) — *ячмена* (всі поля, засіяні ячменем).

Камінь, корінь, ремінь, вугіль 10. Ім. камінь, корінь, ремінь, вугіль заступають часто правильні форми множини (камінї, -їв . . . корінї, -їв . . . ремінї, -їв . . . вуглі, -їв) збірними іменниками:

каміння, коріння, реміння, вугілля,

але це самостійні іменники середнього роду й належать до середньої відміни (§172), а не як у моск. мові, де подібні форми називн. являють ся формами мн. ж.: *каменья — каменьевъ* . . .

Іменники без оди. 11. До цієї відміни належать іменники без однини з наростком: **-ощі, н. пр.:**

любоощі — *любоощів, radoощі* — *радоощів,*
хитроощі — *хитроощів* . . .

а, крім того, ще й такі іменники, як:

щипці — *щипців, манівці* — *манівців, кліщі* —
кліщів . . .

і власні ймена на **-ї, -їв, н. пр.:**

Чернівці — *Чернівців, Сорочинці* — *Сорочинців*...¹)

¹) Більш ні в одного іменника цієї відміни нема закінчення **-ей**, а всюди тільки **-їв (-ів)**, отже й:

князь — князі, князів (мос. князья, князей).
зять — зяті, зятів (мос. зятья, зятей),
музе — мужі, мужів (мос. мужья, мужей) . . .

На зразок форми: *грошима* творять ся і в інших іменників орудн. мн. ж. на **-има, н. пр., кліцима**, і Кримський ось як пише:

Напишіть, як мене піднікали, в жар поклавши грудима, сверлували мій мозок нещасний, рвали серце кліцима (Пальмове гилля, II).

²) Про іменники *біль, міль, ступінь, сяжень* і. т. д.; гл. § 146, стор. 141., примітка вдовині.

XX. ЖІНОЧА ТВЕРДА ВІДМІНА.

156. Жіноча тверда відміна — найбільша з усіх — обіймає всі іменники жіночого роду, які в називн. одн. кінчать ся на -а (крім тих, що перед -а мають ч, ж, ш).

Відмінок:

О д и н а

1. Н. (хто, що є?)	троянд-а	риб-а	дорог-а
2. Р. (кого, чого нема?)	троянд-и	риб-и	дорог-и
3. Д. (кому, чому даємо?)	троянд-ї	риб-ї	дороз-ї
4. З. (кого, що бачимо?)	троянд-у	риб-у	дорог-у
5. К. (кличемо:)	троянд-о!	риб-о!	дорог-о!
6. О. (ким, чим тішимо ся?)	троянд-ою	риб-ою	дорог-ою
7. М. (у кім, у чім кохаємо ся?)	у троянд-ї	риб-ї	дороз-ї

М н о ж и н а

1. Н. (хто, що є?)	троянд-и	риб-и	дорог-и
2. Р. (кого, що нема?)	троянд	риб	доріг
3. Д. (кому, чому даємо?)	троянд-ам	риб-ам	дорог-ам
4. З. (кого, що бачимо?)	троянд-и	риб-и	дорог-и
5. К. (кличемо:)	троянд-и!	риб-и!	дорог-и!
6. О. (ким, чим тішимо ся?)	троянд-ами	риб-ами	дорог-ами
7. М. (у кім, у чім кохаємо ся?)	у троянд-ах	риб-ах	дорог-ах

157. До цієї відміни належать іще іменники чоловічого роду (зі значіння) з закінченням -а, н. пр.:

дружба, староста, старшина, владика, слуга, Гребінка (байкар), Квітка (повістар) . . .

Тільки ж що це чоловіки-особи, то знахідн. множ. вони мають рівний родовикові множ. (гл. § 151, 5а):

старост, старшин, владик, слуг . . .

Та ще й, крім того, у родовику множ. ці іменники можуть мати закінчення чоловічої відміни -ів, н. пр.:

дружбів, старостів, владиків . . . ,

побіч правильних форм без закінчення.

Загальні замітки до жіночої твердої відміни.

Даваль. і місцев. одн. 158. 1. У давальн. й місцев. вдм. однини перед закінченням -ї м'ягчать ся к, г, х на ц, з, с (§ 48), отже:

рука — руці, в руці, *мука* — муці, в муці,
недуга — недузї, в недузї, *нога* — нозї, на нозї,
муха — мусї, в мусї, *купчиха* — купчисї, в купчисї...

2. У цій відміні часто стрічаєть ся двійня в називн. і знахідн. з закінченням -ї (-і) побіч множини, та не тільки при числівнику два, але і при три й чотирі, н. пр.:

Двійня

дві *корови* й дві (три, чотирі) *корові*,
три *мухи* й три (дві, чотирі) *мусї*,
чотирі *риби* й чотирі (дві, три) *рибі* . . .

пор. *Приїхавши до сладики . . . поклонили ся нізсенько аж у самї нозї* (Слов. Грінч.). *Дві руці тягли вола за роги. Обидві половинї стали ще м'ячі* (Нечуй-Левицький). *Зігнув ся у три біді* (нар. припов.). *Вінчались чотирі парі* (Федькович) . . .

Родов. мн. мук . . .); через те склад замикаєть ся шелестівкою, й настуває ікання, н. пр.:

а) ікання

школа — шкіл, *бджола* — бджіл,
ягода — ягід, *сльоза* — сліз . . .

а далі *дорога* — доріг, *береза* — берез і беріз,
голова—голов і голів, *корова*—коров і корів (§ 52, прим. 1, 4)...

Де ж ікання нема в таких випадках, то на це вплинули иньчі форми, в яких „і“ немає, н. пр.:

жалоб, *проб*, *запон*, *чеснот* (бо в усіх формах с „о“).

Якщо пень кіньчить ся двома або й більше шелестівками, то вставляєть ся між них „о“ або „е“, н. пр.:

свічка — свічок, *сливка* — сливок, *копійка* — копійок,
чайка — чайок, *відьма* — відьом . . .

б) вставка о, е

сестра — сестер, *мітла* — мітел, *попівна* — попівен,
перла — перел,¹⁾ *війна* — воєн . . .

сосна — сосон і сосен, *цегла* — цегол і цегел . . .

Тільки , як обі визвучні шелестівки голосові, то вони

¹⁾ Стрічаєть ся й форма *перліс*, пор. *Два рядки хат, неначе два рядки перліс на зеленому полі* (Нечуй-Левицький).

можуть устояти ся й без помочи „о“ та „е“, й тоді вставки „о“ й „е“ не буває, н. пр.:

звізда — *звiзд*, *барва* — *барв*, *назва* — *назв*,
форма — *форм*, *бульба* — *бульб*¹⁾ . . .

Крім того, бачимо чоловіче закінчення -ів у отсих імеників жіночого роду:

ванна — *ваннів*
весна — *веснів*
оса — *осів*
нора — *норів*²⁾
панна — *паннів*
пола — *полів*
сарна — *сарнів* . . .

п) закінч.
-ів

Сюди належать іменики на -ва, коли перед „в“ шелестівка безголоса або н, пор.:

бритва — *бритвів*
буква — *буквів*
кроква — *кроквів*³⁾
линеа — *линнів*³⁾
лиштва — *лиштвів*
молитва — *молитвів* і *молитов*
похва — *похвів*⁴⁾
ринва — *риннів* ⁵⁾ . . .

Іменики *хата*, *мама*, *баба* (тут мав свій вплив наголос, що на закінченнях) можуть мати закінчення -ів: *хатів*, *мамів*, *бабів*, але можуть без нього й обійти ся:

хат, *мам*, *баб* . . .⁵⁾

¹⁾ Кримський пише: *єрбів*, пор. *Зпід своїх плакучих вербів усе глядять вони на місто* (Пальмове гілля).

²⁾ Шевченко пише: *нор*, пор. *Із нор виносять золото неситому* (Сон).

³⁾ Ці форми зустрічають ся, н. пр., у Франка (Захар Беркут), пор. іще: *Доціка текла з дiр'явих ринців* (Франко—Перехресні стежки).

⁴⁾ пор. *Без похвів сторчать мечі щербаті* (Старицький).

⁵⁾ Із нарічевих форм, які стрічають ся у творах давніших західноукраїнських письменників, і навіть у перших творах Франка, треба звернути увагу на орудник одн., який у тих говорах має закінчення -ов [у Федьковича деколи здвоєне: -*ойов*, пор.: *таков жонойов* — Як козам роги . . .], н. пр.:

нога — *ногов*, *рука* — *руков*, *муха* — *мухов*, *вдова* — *вдовов* і т. д.

пор.: *В гаю, брате, в гаю, під могилов пробуваю* (Федькович). *Весело ми* (— мені, гл. § 205, примітка 1) *з тов гудьбов* (М. Шашкевич).

Наголос 4. У цій відміні дуже часто зустрічається зміна наголосу у множині, н. пр.:

ба́ба — бабі, *драбі́на* — драбині, *ба́йка* — байкі...
зві́зда — звiзди, *трава́* — трави, *сова́* — сови...
голова́ — го́лови, *борода́* — бо́роди...

Та ще й так є зміни в наголосі, головню в знахідн. і кличн. вдм. одн., н. пр.:

до́чка — до́чку, до́чко!, до́чки...
го́ра — го́ру, го́ро!, го́ри...
весна́ — ве́сно!; *верба́* — ве́рбо! і т. д.

Подрібні явища.

Дошка 159. 1. Іменик дошка має род. вдм. множ. дощок.[§ 66 6]

2. Іменики дівчина, дитина, людина творять форми множини від пньчих пнів. Ось ім. дівчина переходить до середньої шелестівкової відміни (§ 174, 3), отже:

дівчата, дівчат, дівчатам...

Дівчина, дитина, людина Ім. дитина, людина відмінюють ся у множ. як імен. шелестівкової жіночої відміни (§ 166, 8), отже:

діти, дітей, дітям, дітьми...
люде, людей, людям, людьми... (гл. § 155 6, примітка 2)

Сльоза 3. Імен. слеза може творити орудн. вдм. правильно: *сльозами*, але й за мнякою відміною: *сльзьми*.

Імен. без одн. 4. До сеї відміни належать іменики без однини з наростком *-нини*, н. пр.:

іменини — іменни; *заручини* — заручин;
обставини — обставин; *відносини* — відносин...

а далі такі іменики:

сухоти — сухіт; *залички* — заличок; *візски* — віжок
(мос. возики — возикей);
крупни — круп¹); *поминки* — поминок...

Гей би позлітков небо прикрасив (Могильницький).

Обколесив (яструб), *тепер шибнув стрілов* (= стрілою)

Отак і я простір думками порю,

Та темно в нім, на віки млов густов (= млою густою)

Закрила доля мою ясну зорю (Франко).

Тепер таких форм ніхто вже не вживає.

¹) «Крупá» — вживати не можна, це явний москалізм, пор. нар. пісню: *Чорна гречка, білі крупни, тримаймо ся, серце, купи.*

й імена власні:

Яси — Яс, *Атени* — Атен, *Черкаси* — Черкас,
Бендери — Бендер, *Карпати* — Карпат, *Альпи* — Альп...

XXI. ЖІНОЧА МНЯКА ВІДМІНА.

160. Жіноча мняка відміна має в називн. вдм. одн. закінчення *-я, -ча, -жа, ша*.

Відмінок:

О д и н а

1. Н. (хто, що <i>є?</i>)	дин-я	бур-я	ши-я	зад-а
2. Р. (кого, чого <i>нема?</i>)	дин-ї	бур-і	ши-ї	зад-і
3. Д. (кому, чому <i>даємо?</i>)	дин-ї	бур-і	ши-ї	зад-і
4. З. (кого, що <i>бачимо?</i>)	дин-ю	бур-ю	ши-ю	зад-у
5. К. (<i>кличемо:</i>)	дин-е!	бур-е!	ши-е!	зад-е!
6. О. (ким, чим <i>тішимося?</i>)	дин-ею	бур-ею	ши-єю	зад-ею
7. М. (у кім, у чім <i>кохаємось?</i>) у	дин-ї	бур-і	ши-ї	зад-і

М н о ж и н а

1. Н. (хто, що <i>є?</i>)	дин-ї	бур-і	ши-ї	зад-і
2. Р. (кого, чого <i>нема?</i>)	динь	бур(ь)	ши-й	зад-ч
3. Д. (кому, чому <i>даємо?</i>)	дин-ям	бур-ям	ши-ям	зад-ам
4. З. (кого, що <i>бачимо?</i>)	дин-ї	бур-і	ши-ї	зад-і
5. К. (<i>кличемо:</i>)	дин-ї!	бур-і!	ши-ї!	зад-і!
6. О. (ким, чим <i>тішимося?</i>)	дин-ями	бур-ями	ши-ями	зад-ами
7. М. (у кім, у чім <i>кохаємось?</i>) у	дин-ях	бур-ях	ши-ях	зад-ах

161. Таксамо відмінюють ся чоловічі особові іменники з закінченнями: *-я, -ча, -жа, ша, н. пр.:*

<i>суддя</i>	—	род. судді,	клич. судде! ¹⁾	оруд. суддею [§ 62]
<i>тесля</i>	—	„ теслі	„ тесле!	„ теслею
<i>п'яниця</i>	—	„ п'яниці	„ п'янице!	„ п'яницею
<i>Гамалія</i>	—	„ Гамалії	„ Гамаліє!	„ Гамалією
<i>вельможа</i>	—	„ вельможі	„ вельможе!	„ вельможею

Тільки ж знахідник мн.ж. ці іменники, як назви осіб, усе мають рівний родовикові, який у таких іменників, як:

¹⁾ В західно-укр. говірках почуєте (дехто так і пише) такі форми:
судьо!, тесльо!, вельможо!, навіть: *Гамалію!* —

Тих форм уживати не можна.

суддя, тесля, Гамалія — має закінчення чоловічої відміни -їв, отже:

суддів, теслів, Гамаліїв . . .,

иньчі можуть закінчення -їв мати й не мати його:

вельможі і вельможів . . .

Декуди проскакує і в иньчих відмінках чоловіче закінчення, н. пр.: в орудн. одн. *Гамалі-ем* (Шевч.)¹⁾.

Загальні замітки до жіночої м'якої відміни.

162. 1. Родинні імена у здрібнілій формі та песливі власні ймена мають у кличнику одн. закінчення -ю, н. пр.:

матуся — матусю!, *бабуня* — бабуню!, *доня* — доню!,

Галя — Галю!, *Мелася* — Меласю!,

Маруся — Марусю й Марусе! . . .

2. У родов. відм. множ. бачимо в цій відміні чистий пень у таких імеників як:

бур(ь), задач . . .

У всіх иньчих визвучна шелестівка знягчена:

динь, столиць . . .

Якщо пень кінчить ся двома шелестівками, вставляємо -о-, або -е-, н. пр.:

кухня — кухонь

сотня — сотень

земля — земель

вівця — овець (§ 53)

пісня — пісень

картопля — картопель і т. д.

Отсі іменики мають чоловіче закінчення -їв:

мушля — мушлів

стерня — стернів

повня (місяця) — повнів

стаття (часоп.) — статтів

сімя — сімів

Іменики: брехня, сукня, стайня можуть мати такі форми:

брехень (брехонь), суконь, стаснь, але й:

брехнів, сукнів, стайнів²⁾.

¹⁾ *Не злодії з Гамалієм їдять мовчки сало* (Гамалія).

²⁾ У західноукр. говірках появляється в даваль. і місцев. одн. закінч.: -и, н. пр.:

диня — дини, *воля* — воли, *задача* — задачи . . .

Такі форми зустрічаються в галицьких виданнях Шевченка (вид. «Просвіти»), н. пр.:

на землі (II, 125), *в неволи* (II, 14) і т. д.

пор.: *Радість в єго души калиною зацвила* (М. Шашкевич). *Іди в ліс і нарви Гануси фіялків* (Федькович) . . .

Кличн. -ю

Родовик
множ.

а) вставка
о, е

б) закінч. -їв

3. Дуже часто перескакує у множині наголос, н. пр.:
пісня — пісні, пісень, пісням . . .
вулиця — вулиці, вулиць, вулицям . . .
вівці — вівці, овець, вівцям і т. д.

Наголос

Та ще стрічають ся інші відміни наголосу, н. пр.:
душá — знах. вдм.: дúшу, множ.: дúші, дúшам . . .
землá — „ „ зéмлю, кличн.: зéмле!, множ.: зéмлі,
 земéль і т. д.

Подрібні явища.

163. 1. Іменики свиня, миша, воша мають у родовику
 множ. закінчення -ей, отже:

свиней, мишей, вошей . . .¹⁾

Свиня,
миша,
воша

В орудн. множ. іменик свиня має закінч. -ми: *свиньми*.

2. Імен. паня має ще польську форму — пані, але й зло-
 жену: панїя²⁾ (у насмішливому значінню: велика панїя!). То
 цей іменик відміняєть ся так:

Паня

			<i>паня</i>	<i>пані</i>	<i>панія</i>
род.	вдм. одн.		пані	пані	пáнїї
клич.	„ „		пане!	пані!	пáнїє!
наз.	„ множ.		панї	панї	панїї
род.	„ „		пань	пань	пáнїй і т. д.

(пор.: *пан* — панів, *панна* — паннів, *паня* — пань)

пор. *Вгяділа незнайому панїю . . ., походило ся багато панїй . . ., посилали бажання панїям* (Нечуй-Левицький: Київські прохачі) . . .

У кличнику одн. подиблете закінч. -ьо, н. пр.:

диньо!, вольо!, надїю! . . .

В орудн. вдм. в тих самих говірках появляєть ся закінчення -ен
 (а то й -ьов, н. пр.:

диня—динев (диньов), *воля*—волев (вольов), *задача*—з дачев (задачов) . . .

пор.: *Буйная тут землі одзеє, плекана піснев, росю* (М. Устїянович
 — Верховина). *З недолев бороти ся— як під воду плести* (М. Шашке-
 вич). *Як би-м була я зазулев, то би-м полетіла* (Воробкевич). *Як же*
милу купатись і плюскатись хвилев (К. Устїянович). *Під гуцєв чоловіка*
взріє (Могильницький) . . .

Але всіх тих форм тепер ніхто з письменників не вживає, й їх
 уживати не можна.

¹⁾ Західноукр. форма на -ий, отже:

свиний, миший, воший.

²⁾ Нечуй-Левицький пише: *ігуменїя* (Кайд. сімя).

- Ім. без. оди. 3. До сеї відміни належать і іменники без однини:
граблі — грабель, *мясниці* — мясниць,
пожиці — пожиць, *вій* — вій . . .
 і далі ймена власні (назви сіл, міст), н. пр.:
Лисиничі — Лисинич, *Мостиці* — Мостиц,
Лубні — Лубень . . .

XXII. ЖІНОЧА ШЕЛЕСТІВКОВА ВІДМІНА.

164. Жіноча шелестівкова відміна обіймає іменники (по більшій частині збірні, матеріяльні та подумані) жіночого роду з закінченням на шелестівку в називн. одн. (м'якку, тверду або зм'ягчену: ч, ж, ш).

Відмінок:

О д и н а

1. Н. (що <i>є</i> ?)	повість	тінь	піч
2. Р. (чого <i>нема</i> ?)	повіст-и	тін-и,-ї	ночі
3. Д. (чому <i>даємо</i> ?)	повіст-и	тін-ї	ночі
4. З. (що <i>бачимо</i> ?)	повість	тінь	піч
5. К. (<i>кликаемо</i> ?)	повіст-е!	тін-е!	ноч-е!
6. О. (чим <i>тішимо ся</i> ?)	повіст-ю	тінн-ю	нічч-ю, -у
7. М. (у чім <i>кохасмо ся</i> ?) у	повіст-и	тін-ї	ночі

М н о ж и н а

1. Н. (що <i>є</i> ?)	повіст-и	тін-и	ночі
2. Р. (чого <i>нема</i> ?)	повіст-ей	тін-ей	ноч-ей
3. Д. (чому <i>даємо</i> ?)	повіст-ям	тін-ям	ноч-ам
4. З. (що <i>бачимо</i> ?)	повіст-и	тін-и	ночі
5. К. (<i>кликаемо</i> ?)	повіст-и!	тін-и!	ноч-і!
6. О. (чим <i>тішимо ся</i> ?)	повіст-ями	тін-ями	ноч-ами
7. М. (у чім <i>кохасмо ся</i> ?) у	повіст-ях	тін-ях	ноч-ах

1. На зразок „повість“ відмінюють ся всі іменники, що кінчать ся двома шелестівками, н. пр.:

часть — части, части . . . по части

честь — чести, чести . . . у чести

вартість — вартости, вартости . . . на вартости¹⁾ і т. д.

Про числівники від *пять* гл. § 214, заввага 2, стор. 233.

¹⁾ В деяких наддніпрянських говірках і в наддніпрянських письменників, здасть ся, під впливом московської мови, подибують ся і в давальн. і місцев. форми на -ї (-і) н. пр.:

повістї, суспільностї . . .

2. Ті іменики, що кінчать ся на одну м'яку шелестівку, відмінюють ся як „тїнь“, н. пр.:

мідь — міді (-і), міді . . . в міді,
напись — написи, написі . . . на написі,
мазь — мази, мазі . . . у мазі . . .

3. На зразок „ніч“ відмінюють ся всі іменики на -ч, -ж, -ш і на -ль, н. пр.:

молодієж — молодежі, молодеже!, молодіжжю . . .
глуш — глуші, глуше!, глушню . . .
купіль — купелі, купілля, гл. § 146 (хоч: *сіль* — мас род. вdm. соли).

Загальні замітки до жіночої шелестівкової відміни.

165. 1. У називи. відмінку однини склад замикаєть ся шелестівкою, тому треба вважати на ікання, н. пр.:

ніч — ночі, *радієть* — радости, Ікання
осінь — осени, *купіль* — купелі, *ніч* — печі . . .

Перезвук „ї (і)“ подибуєть ся ще й ув оруднім відм. одн., як перед закінченням є дві шелестівки, н. пр.:

нічю, осінню, купілля, пічю . . .
радієтю, кістю, злістю . . .

Нераз „і“ лишаєть ся цілу відміну, н. пр.:

молодієж — молодіжі (молодежі), молодіже! . . .
крадієж — крадіжі (крадежі) . . .

2. В орудн. відм. одн. сям та там можна бачити довше закінчення -єю, н. пр.:

мазь — мазєю, *побіч* — мазєю Орудник
сталь — сталєю ,, — сталлю одн.
жовч — жовчею ,, — жовчу . . .

пор. *Розсипала стрічки по столі, застеляному білою скатертею* [Нечуй-Левицький — Кайдашева сім'я]. *Я з вашою славетністюю граюсь* — [Куліш — Комедія помилок Шекспіра]..

У західноукр. говірках у цілій цій відміні ніякої ріжницї немає, всі іменики відмінюють ся, як: *повість*. Навіть у творах Шевченка, виданих львівською «Просвітою», зустрінете такі форми, н. пр.:

роскоши, пієночи (Кобзар, II, 26).

Перед коротчим закінченням (-ю) попередня шелестівка, коли вона тільки одна, мусить усе здвоїти ся, отже: *нічю*¹⁾, *купіллю*, *зеленню* . . . (гл. § 62).

3. У родовику множ. появляється дуже часто чоловіче закінчення -їв,

Родовик
-їв

ніч — *печів*, *тїнь* — *тїнів*²⁾ . . .

головно в тих імеників, які творять рівнобіжні форми (§ 146), н. пр.:

[*правопис*] *правопись* — правописів і правописей

[*часопис*] *часопись* — часописів і часописей

[*напис*] *напись* — написів і написей . . .

І в імеників на -ієть сям та там у письменників виринає закінчення -їв, н. пр.:

суспільність — суспільностей, *вдячність* — вдячностей і т. д.

У таких випадках цього закінчення вживати не треба. Треба балакати й писати:

суспільност-ей, *вдячност-ей* . . .³⁾

Подрібні явища.

Міць

166. 1. Іменик *міць*, узятий нами з польської мови (порівн.: по-міч, не-міч і т. д.), має тільки форми:

міць, *міццю*,

зрештою, всі інші форми творять ся від іменика *міч*, отже:

міць — *мочі*, в *мочі* . . .⁴⁾

¹⁾ У західних укр. говірках подвоєння шелестівок перед скороченим закінченням немає (§ 62, примітка 2):

сілю — сілю, *ніч* — нічу і т. д.;

зрештою, скорочене закінчення чується там рідко (кажуть: *солю*, *почю*), за те буває там закінчення на -ев, н. пр.:

повість — повістєв, *мазь* — мазєв, *ніч* — почєв . . .

пор. *Тїло масти оцєв мастєв* (Федькович — Три як рідні брати)...

Тепер із письменників ніхто вже таких форм не вживає.

²⁾ Нечуй-Левицький пише постійно:

річів, *мислів*, *прикростів*, *цілів* . . .

пор. *Скільки я осїв* [вісь — осєй] *поламав* (Кайдашева сім'я).

³⁾ У західноукраїнських письменників (і в говірках) вживають ся скрізь форми на -ий, отже:

суспільностейий, *костийий*, *почийий*, *тїнийий*, гл. § 155, 8, нотка 1.

⁴⁾ Гал. форми: *моци*, *моцєв*, у Кримського: *моці* (Лаговський).

2. Іменик річ задержує в відміні „і“, отже:

річі, річю, річей, річам . . .

Річ

Але й, на подобу „ніч“, дістас в иньчих відмінках „о“, отже:

речі, речей, речами . . .

3. Іменик церков, хоруггов, черв тільки формами називн. Церков, хоруггов, черв і знахідн. вдм. одн. належать до цієї відміни; зрештою, вони відмінюють ся як іменики твердої жіночої відміни (§ 156), отже:

церков — церкви, церкві, церквою, церкві . . .

хоруггов — хоругви, хоругві, хоругвою, хоругві . . .

черв — черви, черві, червою . . .

Але й називн. і знахідн. вдм. одн. можуть мати теж форму на -а, -у:

церква, хоругва, черва — церкву, хоругву, черву,

а тоді родовик множ. має закінчення -ів:

церквів (церкóв), хоругвів, червів . . .

4. Іменики любов¹⁾, кров творять форму орудн. вдм. Любов, кров

одн. на -ію (побіч -ю), отже:

любовю, кровю й *любовію, кровію*²⁾,

зрештою, їх відміна йде як: повість.

5. Імен. кість має в оруднику множ. закінчення -ми: Кість

кість — кістьми.

Таке саме закінчення мають іменики, вичислені під 8.

6. Церковне слово *путь*, наскільки воно задержало ся, *Путь* вживаєть ся тільки в називн. і знахідн. вдм. одн.³⁾.

¹⁾ Іменик „любов“ переходить у деяких говірках до твердої відміни; тоді цей іменик відмінюєть ся так:

люб(в)а, люб(в)и, люб(в)і . . .

пор.: *Коли любá (= любов) приступила, так і женитись* (Федькович).

²⁾ Наріч. форми: *кровою, кривією*, пор. у М. Шашкевича: *Як руськоє кривієє (= руською, себто, українською кровю) напувала ся* (Побратимові), у Федьков.: *Ввечер мусим кривієє* (здвоєне закінч., гл. стор. 163, пом. 5) *ся унити* (Празник у Такові).

Крім того, є ще такі форми, н. пр., у род. відм.: *кери, криви (криві)*, пор. *Моя Марусечка палкої криси* (Федькович — Як козам роги вправляють).

³⁾ пор. у Франка: „*Та ти в ту путь несеши жсалібний згук*“ (Зівяле листе), в Куліша: *верстати путь*.

Мати 7. Іменик мати¹⁾ своїми формами однини і множини також належить до цієї відміни. Відмінюється він так:

Відмінок:	Однина	Множина
1. Н. (хто <i>є?</i>)	мати	матер-і
2. Р. (кого <i>нема?</i>)	матер-і	матер-ів, -ей
3. Д. (кому <i>даємо?</i>)	матер-і	матер-ям
4. З. (кого <i>бачимо?</i>)	матір(ь)	матер-і
5. К. (<i>кличемо:</i>)	мати!	матер-і!
6. О. (ким <i>тішимо ся?</i>)	маті́рр-ю	матер-ями
7. М. (у кім <i>кохасмо ся?</i>)	у матер-і	у матер-ях

8. Своїми формами множини належать до цієї відміни іменники:

Імен. без
одн.

діти [дитина, дитя — збірн.] — дітей²⁾, дітям, дітьми . . . (гл. §§ 159 2, 174 3.)
*люде*³⁾ [людина — збірн.] — людей, людям, людьми . . . (гл. § 159, 2)
очі [око] — очей, очам, очима . . . (гл. § 169, 2)
груди [без одн.] — грудей, грудям, грудьми . . .
плечі [плече] — плечей, плечам, плечима (гл. § 172)
двері [без одн.] — дверей, дверям, дверми або дверима (двійня) . . .
сїни [без одн.] — сїней, сїням, сїньми . . .
сани [без одн.] — саней, саням, саньми . . .
кури [курка — збірн.] — курей, курям, курми . . .
гуси [гуска — збірн.] — гусей, гусям, гусьми . . .

¹⁾ У говірках та й у письменників зустрічають ся різні наріччєві форми цього іменника і так:

назив. вдм.: матір (Шевч.)
 родов. „, матери (зах. укр.)
 „, множ.: материй „
 назив. „, матери і т. д.

На Буковині часто це слово в одн. відчується як незвичайне (там кажуть тільки *мама*) й не відмінюється: 1. мати, 2. мати, 3. мати і т. д., пор. у Федьковича: *Включив ся Спасу і Пречистій Матині* (Празник у Такові).

²⁾ У західноукраїнських говорах у родов. всюди є закінчення -ий, отже:

дітий, людий, очий, грудий, плечий, дверий і т. д.
 пор.: *Нас шестеро дітий лишилось малих* (Федькович) . . .

³⁾ Західноукраїнська форма: *люди*

Про форми: *людїм, грудїм, людїх, грудїх*
людем, грудем, людех, грудех
людьом, грудьом, людьох, грудьох

гл. § 154, 6, примітка 2, стор. 157, 158.

XXIII. СЕРЕДНЯ ТВЕРДА ВІДМІНА.

167. Середня тверда відміна має в називн. вдм. одн. закінчення -о.

Відмінок:	О д и н а		
1. Н. (хто, що є?)	колін-о	добр-о	яблук-о
2. Р. (кого, чого нема?)	колін-а	добр-а	яблук-а
3. Д. (кому, чому даємо?)	колін-у	добр-у	яблук-у
4. З. (кого, що бачимо?)	колін-о	добр-о	яблук-о
5. К. (кличемо:)	колін-о!	добр-о!	яблук-о!
6. О. (ким, чим тишимо ся?)	колін-ом	добр-ом	яблук-ом
7. М. (у кім, у чім кохаємось?)	у колін-ї	добр-ї	в яблуц-ї

	Множина		
1. Н. (хто, що є?)	колін-а	добр-а	яблук-а
2. Р. (кого, чого нема?)	колін	дїбр	яблук
3. Д. (кому, чому даємо?)	колін-ам	добр-ам	яблук-ам
4. З. (кого, що бачимо?)	колін-а	добр-а	яблук-а
5. К. (кличемо:)	колін-а!	добр-а!	яблук-а!
6. О. (ким, чим тишимо ся?)	колін-ами	добр-ами	яблук-ами
7. М. (у кім, у чім кохаємось?)	у колін-ах	добр-ах	в яблук-ах

Загальні замітки до середньої твердої відміни.

168. 1. У всіх середніх імеників називн., знахідн. і кличн. відмінки в усіх числах собі рівні (пор. закінчення), і у множині всі ці відмінки в усіх відмінках кінчать ся на -а (-я).

2. У давальному відмінку одн. подибуєть ся часто закінчення чоловічих імеників -ові, н. пр.:

лихо — лихові, *військо* — військові, *око* — окові . . .

пор. *Показував селови* (= селові) *сино книжечку* (Стефанік) . . .

Те саме закінчення виринає теж деколи у місцевому відмінку, н. пр.:

військо — у військові . . .

3. У місцев. відмінку одн. іменики на -ко, -хо змягчують місцевин перед закінченням -ї шелестівки к, х — на ц, с (§ 48), н. пр.:

молоко — в молоці, *око* — в оці, *вухо* — у вусі . . .

Даваль. і
місц.

Але ж так усі іменики з наростком -ко мають у місц. вдм. одн. закінчення -у, н. пр.:

<i>військо</i> — у війську	<i>містечко</i> — в містечку
<i>ліжко</i> — на ліжку	<i>серденько</i> — на серденьку
<i>вічко</i> — у вічку	<i>куратко</i> — в курятку . . .

4. Майже від усіх імеників цієї відміни можна для називн. і знахідн. вдм. творити форми двійні на -ї, отже:

Двійня	<i>яблуко</i> — два яблука, побіч — дві яблуці,
	<i>вікно</i> — три вікна ,, — три вікні,
	<i>слово</i> — чотири слова ,, — чотири слові . . .

пор. *Дві відрі, сказав, поставлю* (Грінченко). *Капралю* (= капралеві) *сказав дві слові* (Франко—Панські жарти). *Мала синів, як дві оці* (зовсім нова форма двійні, бо вже „очі“ — це двійня, гл. § 169 2) *в голові* (Федькович) . . .

Уживання двійні, як у жіночій відміні (гл. § 1582).

Родовик
множ. 5. У родовику множ. виступає чистий пень, тому треба вважати на перезвук „і“ в замкнених складах, н. пр.:

а) Ікання	<i>слово</i> — слів, <i>добро</i> — дїбр, <i>око</i> (міра) — вік,
	<i>село</i> — сїл і сел, <i>колесо</i> — колїс . . .

Як пень кінчить ся двома шелестівками, вставляєть ся між них „о“, „е“, н. пр.:

б) вставка о, е	<i>вікно</i> — вікон, <i>волокно</i> — волокон,
	<i>містечко</i> — містечок . . .

весло — весел, *відро* — відер, *стебло* — стебел . . .

* Закінчення чоловічих імеників -ів стрічаєть ся в таких імеників:

в) закінч. -ів	<i>багно</i> — багнів	<i>письмо</i> — письмів
	<i>дно</i> — днів (ден)	<i>скло</i> — склів (школ — Федьков.)
	<i>горло</i> — горлів	<i>стegno</i> — стегнів (стеген)
	<i>зло</i> — злів (зол — Шевч.)	<i>чоло</i> — чолів
	<i>пасмо</i> — пасмів (пасем)	<i>шатро</i> — шатрів (Франко)

ярмо — ярмів (ярем)¹⁾

Наголос 6. У цій відміні часто перескакує наголос у множ., н. пр.:

слово — слова́, слова́м, слова́ми . . .

болото — болота́, боли́т, болота́м, болота́ми . . .

крило — крила́, крила́м, крила́ми . . .

полотно — полотна́, полоте́н, полотна́м, полотна́ми . . .

¹⁾ Нечуй-Левицький пише навіть: *дїсловіє* (VIII, 325).

джерело — джерела, джерел, джерелам, джерелами...
дерево — дерева, дерев, деревам, деревами...
озеро — озера, озер, озерам, озерами...¹⁾

Подрібні явища.

169. 1. Іменики *чудо*, *небо* творять у множині рівнобіжні форми:

**Чудо,
небо**

чудо:

небо:

Н. вдм. *чуда* — *чудеса* *неба* — *небеса*
 Р. „ *чуд (-ів)* — *чудес* *неб (-ів)* — *небес*
 Д. „ *чудам* — *чудесам* *небам* — *небесам* і т. д.

2. Іменик *око* (прилад зору)²⁾ відмінює ся у множині **Око** ось як:

Н., З., К. вдм. *очі, вічі* (двійня) [§ гл. § 67, стор. 72]
 Р. вдм. *очей*
 Д. „ *очам*
 О. „ *очима* (двійня), *очами, вічми*
 М. „ *в очах* (гл. § 166, 8)

За те *око* (міра) відмінює ся правильно:
ока, вік, окам . . .

3. Своїми формами множини належать сюди отсі іменики: **Імен. без оди.**
вила (без оди.) — *вил* . . .
ворота (без оди.) — *воріт, ворóтами й ворітьмі, на воротах й на ворóтях* . . .

¹⁾ При тій нагоді треба замітити, що чужі іменики на -о, які в нас перейшли до середнього роду, відмінюють ся (у мос. мові вони невідмінні), отже:

авто — *авта, авту, в авті, авта* . . .
пальто — *пальта, пальтом, у пальті, палья* . . .
п'яніно — *п'яніна, п'яніну, на п'яніні* . . .
бюро — *бюра, бюру, бюром, у бюрі* . . .
фортеп'яно — *фортепяна* . . .
депо — *депа, депом* . . .
кіно — *кіна, кіну, кіном* (гл. § 176).

пор.: *Стирала з фортеп'яни порох* (Нечуй-Левицький). *В парусиновому пальті* (Нечуй-Левицький) . . .

²⁾ Так відмінює ся колись і іменик *вухо* (в голові):

уші, ушей, ушима — тепер уже різниці нема, і „*вухо*“ в голові й „*вухо*“ при чоботі однаково відмінюють ся:
вуха, вух, вухам, вухами . . .

Але ж старі форми ще стрічають ся в письменстві, тільки що їх уже вживати не треба.

пор. *Висока кропива доставала до ушей і пошала йому лице* (Нечуй-Левицький — Хмари). *Сі уші чули... Я чув од вас оціми ушима* (Куліш — Комедія помилок Шекспіра) . . .

Про нарічеві форми: *оціх, очех, очох*, гл. стор. 157, 158.

дрова (збірн.) — дров (дрів), дровам . . .
жорна (без одн.) — жорен, жорнам . . .
літа (одн.: рік, збірн.) — літ, літам . . .
уста — уст, устам . . .
ясла — ясел, яслам . . .
ясна — яснів, яснам . . .¹⁾

XXIV. СЕРЕДНЯ М'ЯКА ВІДМІНА.

170. Середня м'яка відміна обіймає іменники середнього роду з закінченнями в називн. вдм. одн.: -е, -я (-є).

Відмінок:

О д и н а

1. Н. (що є?)	сонц-е	віч-е	весілл-я,(-є)
2. Р. (чого нема?)	сонц-я	віч-а	весілл-я
3. Д. (чому даємо?)	сонц-ю	віч-у	весілл-ю
4. З. (що бачимо?)	сонц-е	віч-е	весілл-я,(-є)!
5. К. (кличемо:)	сонц-є!	віч-е!	весілл-я,(-є)!
6. О. (чим тішимо ся?)	сонц-ем	віч-ем	весілл-ям,(-ем)
7. М. (у чім кохасмо ся?)	на сонц-ї	віч-ї, -у	весілл-ї, -ю

М н о ж и н а

1. Н. (що є?)	сонц-я	віч-а	весілл-я
2. Р. (чого нема?)	сонць	віч	весілл-їв, весілл-їв
3. Д. (чому даємо?)	сонц-ям	віч-ам	весілл-ям
4. З. (що бачимо?)	сонц-я	віч-а	весілл-я
5. К. (кличемо:)	сонц-я!	віч-а!	весілл-я!
6. О. (чим тішимо ся?)	сонц-ями	віч-ами	весілл-ями
7. М. (у чім кохасмо ся?)	на сонц-ях	віч-ах	весілл-ях

¹⁾ При тій нагоді треба зазначити, що іменники *дерево*, *крило*, *шлю*, *перо*, *дно*, *чоло* мають зовсім правильну відміну у множині, отже:

дерево — деревá, дерев (мос. деревья, деревьевъ),
крило — крила, крил (мос. крылья, крыльевъ),
перо — пера, пер, перам (мос. перья, перьевъ),
путь — пута, пут, путам (мос. пути — лиш у мнж.),
дно — дна, днів, днам (мос. донья, доньевъ),
чоло — чбла, чолів, чолам (мос. челá),
коліно — гл. зразок.

Таксамо правильно відмінюють ся іменники на *-ко* — *словечко* — словечка, *віко* — віка і т. д. (мос.: словечки, вѣки), гл. зразок: *яблуко*.

Загальні замітки до середньої м'якої відміни.

171. 1. Іменики на -я виявляють у називн., знахідн. і кличн. відм. одн. рівнобіжне закінчення -с; таксамо в орудн. відм. у тих імеників побіч закінчення -ям уживається рівнобіжне закінчення -см.

Обі формі вживаються в письменстві, й обі однаково Іменики на добрі й гарні; тому пишемо й балакаємо: -я

- оповідання, -ям і оповіданняс, -см*
- життя, -ям і життєс, -см*
- подвірря, -ям і подвіррєс, -см*
- клочья, -ям і клочєс, -см*
- здоровля, -ям і здоровлєс, -см . . .¹⁾*

Із кращих письменників (крім іще Галичан) форм на -с (-см) уживає Куліш та ще дехто.

пор.: *Історичне оповідання. Пане гетьмане, і ви, батьки, і ви, панове-отаманис . . . На чім держить ся Запорожжєс? (Чорна Рада). Дубове листєс (альманах). Ти для мене — природи диханняс, ти для мене як сонця синїс (Кримський) . . .*

Про подвоєння шелестівки перед закінченнями (й де подвоєння нема) імеників, гл. § 62.

2. У давальн. відм. одн. появляється в імеників 1. зразка Давальн. сям та там чоловіче закінчення -єві, н. пр.: -єві

сонце — сонцеві, серце — серцеві . . .

пор. *Сяте писаніє читай і слухай дзвона, а серцеві не потурай (Шевченко) . . .*

3. У місцев. відмінку одн. іменики на -че, -ше та ще й іменики на -я мають рівнобіжну форму на -ю (-у) побіч -ї (і), отже:

- віче — на вічу, весілля — на весіллю*
- життя — в життю*
- оповідання — в оповіданню і т. д.²⁾*

Місцев. -ю

¹⁾ Цих останніх форм уживають галицькі письменники та ще й не подвоюють попередньої шелестівки, (§ 62, примітка 3). н пр.: *питанєс, повірєс, клочєс, життєс і т. д.*

²⁾ У західноукр. говірках чується в місцев. відм. одн. закінчення -и. Через те й Наддністрянці говорять і часто пишуть:

поле — на поли, сонце — на сонци, місце — на місци . . .

пор.: *Мєє серце спочило на твоїм серци припочинком солодким (М. Шашкевич). Господь їх забрав, мене лишивши, як билину в поли (Могильницький) . . .*

У імеників, що відмінюють ся на зразок: *сонце*, по-
являеть ся деколи закінчення чоловічих імеників -еві і в
місцев. вдм. н. пр.:

деревце — на деревцеві, *серце* — на серцеві . . .

пор. *Лекше на серцеві, як виписи* (Кропивницький — По ревізії)...

Родов.
множ.

4. У родовім відм. множ. треба звертати увагу на ікання,
н. пр.:

а) Ікання

поле — піль, *плече* — пліч . . .

Коли пень кінчить ся двома шелестівками, вставляють
ся між них „е“, н. пр.:

б) вставка
„е“

деревце — деревець, *крильце* — крилець,
яйце — яєць (пор. моск. яиць) . . .

Чоловіче закінчення -їв (-ів) подибусть ся в таких імеників:

копя — копів (церк. копіс — копій),

в) закінч.
-їв

море — морів,

прислівя — прислівїв,

попудне — попуднів,

поле — полїв і піль,

і в імеників на -ство, -цтво, н. пр.:

добродійство — добродійств і добродійствів

багацтво — багацств і багацтвів...

пор. у Нечуй-Левицького навіть: *сонціа* (*Лило ся світло від тисячі
сонціа* — Хмари) . . .

В імеників на -я, форми на -їв уживають ся рівнобіжно з
фORMами без закінчень, отже:

весілля — весіль і весіллїв,

оповідання — оповідань, і оповіданиїв,

писання — писань і писаниїв. . .

Церковно-слав. іменики на -іє творять родовий відм.
множ. на -ій, н. пр.:

євангеліє — євангелій

нарчіє — нарчій (народ. *нарчія* — нарчі і нарчічів).

г) закінч.
-ій

Наголос

5. У цій відміні теж перескакує наголос у множині н. пр.:

пале — полїя, полїв, полїям, полїями . . .

море — морїя, морїв, морїям, морїями . . .

яйце — яйця, яєць, яйцям, яйцями . . .

лице — лиця, лицям, лицями . . .¹⁾

¹⁾ Чужий іменик шось, що перейшов у нас до середнього роду,
часто відмінюєть ся, але твердо:

2. вдм. *шоса*, 6. вдм. *за шосем*, 7. вдм. *на шосї*

(Нечуй-Левицький — У Карпатах).

Подрібні явища.

172. 1. Імен. плече відміняєть ся у множині ось як (гл. Плече § 166, 8):

Н., З., К. вдм.: плечі (двійня)	Д. вдм. плечам
Р. вдм.: плечей, пліч	О. ,, плечима (двійня), плічми
М. вдм.: на плечах	

2. Іменики пруття, кілля, листя, волосся, колосся (гл. Пруття, § 152, 7), каміння, реміння, коріння (§ 155, 10), зілля, кілля, листя... оружжя, безвіддя, безхліб'я мають збірне значіння й являють ся цілком самостійними імен. зі своєю власною відміною. Їх ніяк не можна вважати множиною від споріднених імеників (*прут, кіл, лист, волос* і т. д.), як це є в мос. мові (пор. пруть — прутья, прутьєвъ, коль — колья, кольєвъ, листъ — листьа, листьєвъ і т. д.).

Вони є самі про себе збірні і множини не творять.

XXV. СЕРЕДНЯ ШЕЛЕСТІВКОВА ВІДМІНА.

173. Середня шелестівкова відміна кінчить ся в називн. вдм. одн. на -я (-а), а має свою назву від шелестівкового пня (гл. § 148 пом. 1). Тих пнів бачимо в цій відміні два: -ен і -ят (ат).

Відмінок:

	О д н и н а		
1. Н. (що є?)	імя	теля	лоша
2. Р. (чого нема?)	імен-и	телят-и	лошат-и
3. Д. (чому даємо?)	імен-ї,-и	телят-ї	лошат-ї
4. З. (що бачимо?)	імя	теля	лоша
5. К. (кликаємо?)	імя!	теля!	лоша!
6. О. (чим тішимось?)	імя-м	теля-м	лоша-м
7. М. (у чім кохаємо ся?)	в імен-ї,-и	телят-ї	лошат-ї

М н о ж и н а

1. Н. (що є?)	імен-а	телят-а	лошат-а
2. Р. (чого нема?)	імен	телят	лошат
3. Д. (чому даємо?)	імен-ам	телят-ам	лошат-ам
4. З. (що бачимо?)	імен-а	телят-а	лошат-а
5. К. (кликаємо?)	імен-а!	телят-а!	лошат-а!
6. О. (чим тішимось?)	імен-ами	телят-ами	лошат-ами
7. М. (у чім кохаємо ся?)	в імен-ах	телят-ах	лошат-ах

Загальні замітки й подрібні явища в середній
пелестівковій відміні.

Ім. з пнем -ен 174. 1. Іменики з пнем -ен вигибають. Їх скількість і так невелика, тай народ заступає їх иньчими, утвореними з того самого пня, н. пр.:

імя — ймення, мня, імено, намено¹⁾
полумя — полумінь
рамя — рамено; стремя — стремено . . .

А й так, як вони лишають ся, то їх відміна йде часто за мнякою середньою [пор.: імя-м], отже:

Н.	вдм.	одн.	тїм-я	ім-я	рам-я	сїм-я
Р.	„	„	тїм-я	ім-я	рам-я	сїм-я
Д.	„	„	тїм-ю	ім-ю	рам-ю	сїм-ю
М.	„	у	тїм-ї	ім-ї, -ю	рам-ї, -ю	сїмі, -ю
Н.	„	множ.	тїм-я	ім-я		
Р.	„	„	тїм-їв	ім-їв		
Д.	„	„	тїм-ям	ім-ям	і т. д.	

пор. *З його тїмля блиснув до її ока проміньчик* (Франко). *На тїмлю начесав аж струп* (Котляревський)...

Про вживання форм імя й імня, тїмя й тїмня, рамя й рамя гл. § 46, стор. 50.

2. У родовику множини виступає чистий пень, пор.:
імя — імен, теля — телят . . .

Дівчина, 3. Щодо поодиноких імеників, то замітити треба, що до цієї відміни належить своїми формами множини іменик: дівчина (гл. § 159, 2); — а, власне, творять ся ті форми від іменика: *дівча*²⁾

¹⁾ пор. *Видиш, стара, наш хрестик? Там є вибите і твоє намено. Не бійся, є й мов, і твоє* (Стефаник — Камінний хрест). *Не забудь імено Господа Бога* (зі збірника Гнатюка). *Дали йому мня, сьмого Василя* (нар. колядка з Миколаївки на Курщині, подав Гриць Петренко). *На мня Перевернигорня, на прізвище Макітрице* (народ. буков. поговірка). *Дали вони їм імення: синові Іван, а дочці Ганна* (зі збірника Рудченка). *І схопив ся як полумінь* (Федькович) . . .

²⁾ Є говори (на гал. Поділля), де під сильним польським впливом у давальн. відм. появляється у пнів на -ат закінчення мнякої середньої відміни на -ю, н. пр. *дівчат-ю, телят-ю, качат-ю*, й такі нарічеві форми появляються в давніших гал. письменників.

пор. *Годі було бідному дівчатю заснути* (М. Устіянович). Розуміть ся, що таких форм уживати не можна.

Так же само в західноукраїнських говірках у даваль. і місцев. одн. відоме тільки закінчення -и, н. пр., *телят-и*, в *телят-и*.

Із другого боку іменник дитя не знає форми множини й дитя переходить до жіночої шелестівкової відміни (§ 166,8), отже:

дитя — множ.: діти, дітей, дітям . . .¹⁾

4. Із імеників без однини належать сюди ось такі:

бровенята — бровенят; *оченята* — оченят;

рученята — рученят; *ноженята* — ноженят;

санчата — санчат . . .

Імен. без
одн.

XXVI. ІМЕННИКИ З ПРИКМЕТНИКОВИМИ ЗАКІНЧЕННЯМИ.

175. Є в українській мові іменники з прикметниковими закінченнями, н. пр.:

лютий (місяць), *будівничий*, *Волошин* . . .

братова (жінка), *Надвірна* . . .

придане, *Широке* (село) . . .

Але ці іменники відмінюють ся як прикметники (гл. § 200).

Про відміну імен власних на -ів, -ин, гл. § 203.

XXVII. ЧУЖІ ІМЕННИКИ.

176. Чужі іменники в українській мові все відмінюють ся. Їх відміна йде зовсім на лад українських слів, н. пр.:

Чол. відм. (тв.): *адвокат* — адвоката, адвокатові;

термометер — термометра, термометрові . . .

„ (мн.): *крохмаль* — крохмалю, крохмалеві . . .

Жін. відм. (тв.): *адреса* — адреси; *програма* — програми;

кляса — кляси, клясою; *система* — системи;

криза — кризи; *драма* — драми . . . (гл. стор. 123)

„ (мн.): *сая* — саялі, салею; *нуля* — нулі, нулю,
нулею (моск.: той ноль);

контроля — контролі, контролю, контролею (моск.: той контроль, гл. § 118, стор. 123)

роля — ролі, ролю, ролею (моск.: роль);

гімназія — гімназії, гімназією . . .

¹⁾ Про форми дітий, гл. § 166 8, пом. 2, про: дітем, дїтьом, дїтех, дїтьох гл. § 154 6, пом., стор. 158.

Середн. відм. (тв.): *пальто* — пальта; *бюро* — бюра (стор. 175)
„ (мн.): *шосе* — шоса . . . гл. § 171 6, примітка
Чужі середні іменики з латинським закінченням -ит
(-ум) [гл. стор. 142] теж відмінюють ся, прибіраючи закінчення тверд. відміни, отже:

форум — форума, форумові, форумом, на форумі,
пор. *З дощок зроблено невеличке подіум... прийшов де подіуму... на подіумі стояв Євген* (Франко — Перехресні стежки).

У множині відмінюють ся вони як імен. чоловічої твердої відміни: форуми, форумів, форумам . . ., але ж часто зустрінете й середню відміну без -ум, н. пр.,

меморанда, акварін, (-їв...) кольоквія, (-їв...)...

пор. *То небезпечні індивідуа* (Франко — Перехр. стежки).

Таксамо відмінюємо чужі власні імена, щодо відміни яких рішас закінчення, н. пр.:

Чол. відм.: *Гомер* — Гомера, Гомерові, Гомером . . .

Мехіко — Мехіка, Мехікові, Мехіком . . .

Бокачіо — Бокачія, Бокачієві . . .

Марсей — Марсейя, Марсейєві, Марсейєм . . .

Жін. відм.: *Америка* — Америки, Америці, Америкою . . .

Троя — Трої, Тросю . . .

Бретань — Бретані, Бретані, Бретанню . . .

XXVIII. НЕВІДМІННІ ІМЕНИКИ.

177. Є іменики, які стратили свою відміну, але ж сліди з неї полишали ся в поодиноких фразах, які тепер уживають ся вже у прислівниковому значінні (§ 299,4).

Ось сліди давньої відміни:

Називн.: *жсаль* (мені чогось), *шкодї* (мені когось), *сила* (у значінні: скільки), *треба* (щось робити) . . .

Родов.: *вчора* (вечора) — з приіменниками: *достоту, застра...*

Даваль.: *долів* (долові, додолу), *домів* (домові, додому) . . .

Знахід.: *гаразд* (вітаючись зі собою), *слід* (щось зробити) . . .

дрібку, пару (чогось) — з приіменниками: *вмить, влад, попліч* . . . множ.: *навіч, вряду-годи* . . .

Орудн.: *робом, чином* (таким . . .), *загалом, нишком-тишком, повагом, прожогом, назирцем, бігцем, хильцем, живцем...*

Місцев.: *долї, горі, годї, хильці,* — з приіменниками: *езагалї, вранці, назирці* . . .

Двійня: *дарма, бігма, крадькома* . . .

2. Прикметники.

XXIX. РІД У ПРИКМЕТНИКІВ.

178. Прикметники, слова, які подають прикмети предметів, теж відмінні частини мови. Відмінюють ся вони, як іменники — в відмінках та числах (гл. § 124).

У прикметників є три роди. Рід прикметників пізнати зі закінчень.

1. Прикметники чоловічого роду мають закінчення: -ий, -ій, н. пр.:

гарн-ий (чоловік), *висок-ий* (дуб), *здоров-ий* (погляд), *останн-ій* (день) . . .

2. Прикметники жіночого роду виявляють закінчення: -а, -я, н. пр.:

гарн-а (жінка), *висок-а* (береза), *здоров-а* (думка), *останн-я* (ніч) . . .

3. Середній рід у прикметників пізнаєть ся з закінчення: -е, -є, н. пр.:

гарн-е (дитя), *висок-е* (дерево), *здоров-е* (думання), *останн-є* (слово) . . .

Та рід у прикметників відріжняєть ся тільки в однині. У множині і родів не відріжняєть ся¹⁾, тому то ми кажемо:

гарн-і (чоловіки, жінки, діти), *висок-і* (дуби, берези, дерева), *здоров-і* (погляди, думки), *останн-і* (дні, ночі, слова).

XXX. ЯК ТВОРЯТЬ СЯ ПРИКМЕТНИКИ.

Наростків, якими творять ся прикметники в українській мові, багато. Ми спинимо ся на цікавіших із них.

179. 1. Не важко пізнати з таких прикладів, як ось:

братів (брить), *батькова* (шапка), *дідове* (поле)
сестрин „ *мамина* (хустка), *бабине* „ . . .

при-
своїні

¹⁾ У моск. мові відріжняєть ся на письмі: -ые (-іє), -ья (-ія), у чеській мові задержала ся різниця, в польській залежить від значіння іменника, до якого прикм. належить.

що прикметники на *-ів, -ова, -ове* (утворені з осіб чоловічих) і *-ин, -ина, -ине* (з жіночих) означають, що хтось собі щось присвоїв; тому то такі прикметники так і звуться *присвійні* (на питання: *чий*).

Наростками *-ів, -ин* наш народ творить (головно на західній Україні) родові прізвища (колишні прикметники), н. пр.:

Ковалів (син), *Семенів* (син), *Соломонів* (син), *Бондарів* (син), *Пономарів* (син), *Бабин*, *Головин* . . .

а далі назви жінок у подружжі:

Дорошівкова (жінка, паня), *Морозова*, *Гузарева* . . .

2. До цієї громади підходять прикметники з наростками: *-овий, -евий*, які вказують на приналежність до чогось, указують на те, звідкіля щось узято, куди щось належить, н. пр.:

черешневий (цвіт), *букова* (галузка), *красве* (правителство) . . .

3. На приналежність указують іще наростки *-ський, -цький*, н. пр.:

громадський (писар), *українська* (Центральна Рада), *галицьке* (Поділля) . . .

І цими наростками все в нас творилися та все ще творяться родові прізвища, н. пр.:

Коцюбинський (приналежний до Коцюбинців), *Хмельницький* (із Хмельника) . . .

а далі:

Котляревський, Писаревський, Тарасовський, Кобринський (з Кобрина), *Ключевський* і т. д.

4. Сюди належать іще прикметники з наростком *-ячий, -ичий, -ій*, н. пр.:

гуска — *гусячий, гусій*, віл — *волячий*,
дитя — *дитячий*, лис — *лисячий, лисичий*,
баран — *баранячий*, пес — *песячий, песьй* . . .

180. Із таких прикметників, як:

правдивий, літливий, плаксивий . . .
бріхливий, шкідливий, догадливий . . .
бородатий, крилатий, головатий . . .
кінчастий, гиллястий . . .
багнистий, похмістий . . .

приналежність

прикмети
породи

прикмети
духові й
фізичні

пізнати, що наростки: -ивий, -ливий, -атий, -астий, -истий (додані до імен. пнів) виявляють прикмети духа й тіла.

- 181.** Як порівняти зі собою такі прикметники, як:
чорний — чорнявий, білий — білявий,
зелений — зеленявий . . .

приблиз-
на прикм.

то пізнати, що наросток -авий (-явий) каже, що щось не цілком іще таке, як повинно бути, а що тільки до нього наближається.

Та того наростка вживаємо й задля ознаки зневаги, н. пр.:

дїрявий, слинявий, муршавий . . .

- 182.** Задля того, щоб висказати, що щось із чогось зроблене, вживаємо наростка: -яний, н. пр.:

дерев'яний (з дерева), *бавовняний* (із бавовни),
глиняний (із глини), *мідяний* (із міді) . . .

похо-
дження

- 183.** Дуже часто зустрічаємо в нашій мові прикметники з наростками: -ний, -кий, н. пр.:

вічний, кінний, червоний . . .
гіркий, хиткий, говіркий . . .

-ний,
-кий

- 184.** Дуже цікавий наросток -лий. Ним не тільки творять ся прикметники з іменних пнів, н. пр.:

круглий, теплий . . .

але й із дієслівних:

минулий (минути), *згорілий* (згоріти),
умерлий (умерти), *відсталий* (відстати),
запустілий (запустіти), *гнилий* (гнити) . . .

-лий

і то з дієслів неперехідних (гл. § 224 2). Вони вказують на прикмету, яка склала ся в когось (у чогось) з часом, почала складати ся в минулому¹⁾, й воно не диво, бо цим наростком (скороченим) і досі творить ся минулий час (гл. §§ 241, 244), н. пр.:

ходити — *ходила, ходило, ходили*
читати — *читала, читало, читали . . .*

¹⁾ Цей наросток сповняє в нас ту саму роль, що в московській мові дієприкметник (§ 240) на: -ший, пор.:

минуший, гортвший, умерший, оставший, опуствший . . .

185. На прикмети, в яких міститься значіння діяча, вказують у нашій мові передусім такі наростки: **-чий, -ичий, -альний**, н. пр.:

прикмети
діяча

виборчий, споживчий, законодавчий . . .
виховничий, кермівничий, робітничий . . .
діяльний, викональний, порівняльний . . .¹⁾

186. Дуже цікаві чисто українські наростки **-овитий, -евитий**, н. пр.:

хтось щось
має

хороситий, талановитий, грошевитий . . .;
вони вказують на те, що хтось чимось визначається, що хтось щось має (н. пр., хворобу, талант, гроші).

187. Є в нас іще прикметники на: **-ячий, -учий (-ущий)**, які колись творили окрему форму дієслова (дієприкметники, § 240), але коли чуття для цієї форми затратилося, вони лишилися прикметниками, н. пр.:

-ячий,
-учий, -ючий
(-ющий)

гарячий, незрячий, тямучий (тямучий), ревучий, сліпучий, летючий, невміручий, невинучий . . .

Ті самі наростки, але ж із іменних пнів, вказують на прикмету у збільшеній мірі, н. пр.:

роботячий (= дуже працьовитий), *добрячий* (= дуже добрий),
болячий (= дуже недужий) . . .

багатючий (= дуже багатий), *злючий* (= дуже злий),
проклятучий (із дієприкметн.) . . .

188. Подібні до слів на **-учий** є прикметники з на-
-очий ростком: **-очий** (з іменних пнів):

охочий, робочий, співочий . . .

189. Такими ж прикметниками є тепер уже слова на:
-ий (колись відчувалося, що вони дієслівні форми
— тепер таких форм дієслово вже не знає (§ 240), н. пр.:

відомий, знайомий, видимий . . .

¹⁾ Ці наростки відповідають мос. наросткові **-тельний**, якого наша мова не знає, й який заступає ще й такими наростками: **-ний, -овий, -евий, -ливий**, н. пр.:

поживний (мос. питательний), *питаий* (мос. вопросительний) . . .
обов'язковий (мос. обязательный), *кінцевий* (мос. окончательный) . . .
обурливий (мос. возмутительный), *вибачливий*, (мос. извинительный) . . .

190. По таких прикметниках, як: *здоровенний, величезний, товстелезний, довглецький...* згрубілі
пізнати, що наростки: -енний, -езний, -елезний, -елецький
надають прикметникові значіння згрубілості.
пор. *Його довглецькі вуха заворушились* (Нечуй-Левицький)

191. Задля порівняння прикмет двох предметів зі собою порів-
мова вживає наростків: -шний, -іщій, -чий, н. пр.: няльні

(батько) *старий* — (дід) *старіший*

(мати) *гарна* — (дочка) *гарніша*

(груша) *висока* — (тополя) *вища* і т. д. (гл. § 193).

Про здрібнілі та псливі прикметники гл. § 114.

XXXI. СТУПНЬОВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ.

192. Характеристична риса прикметників така, що вони
ступінують ся.

Назва ця виїшла з порівняння зі ступнями (східцями)¹⁾
у сходах, як це можна побачити з цього образка:

3. ступінь	найстарший,	найбілший,	найблизчий...
2. ступінь	старший,	білший,	близчий...
1. ступінь	старий,	білий,	близкий...

Тих ступнів, як бачимо, три. Перший ступінь зветь
ся ще й рівний, другий — вищий, третій — найвищий.

1. Як творить ся вищий ступінь.

193. 1. Вищого ступня вживаємо задля порівняння,
як ось видно, н. пр., з прикладів:

(батько) *стар-ий* — (дід) *стар-іший*

(вітка) *груб-а* — (галузка) *груб-ша*

(вовчєня) *дик-є* — (тигрєня) *дик-ше*

-ший, -а, -є

¹⁾ Подекуди у граматиках ступні зуть рівнями.

Рівночасно з тих прикладів видно, що вищий ступінь творить ся від пня, як додати до нього наросток -ший (-ша, -ше), але тільки тоді, як пень кінчить ся одною шелестівкою.

2. За те з таких прикладів, як ось:

-іщий, -а, -о

- (папір) *чист-ий* — (полотно) *чист-їще*,
- (хлопець) *гарн-ий* — (дівчина) *гарн-їща*,
- (ніж) *гостр-ий* — (бритва) *гостр-їща* . . .

видно, що як пень кінчить ся двома й більше шелестівками, то другий ступінь творить ся наростком -іщий (-іщий)¹).

Цей наросток подибуєть ся в 2. ступні ще й тоді, як пень прикметника кінчить ся губною, задньспіднебінною шелестівкою або на „л“, н. пр.:

- (ніж) *туп-ий* — (шабля) *туп-їща*,
- (нитка) *туг-а* — (мотуз) *туг-їщій*,
- (сестра) *мил-а* — (жінка) *мил-їща*,
- сміл-ий* — *сміл-їщій* . . .

Але ж бо серед цієї громади появляють ся й оба закінчення, н. пр.:

- груб-ий* — груб-ший і груб-іщий
- здоров-ий* — здоров-ший „, здоров-іщий
- тих-ий* — тих-ший „, тих-іщий . . .

3. Наросток -ший переходить у -чий, як перед наростком появлять ся звуки: с, з, ж (гл. § 65, 4, 5), н. пр.:

-чий, -а, -о

- вис(ок)ий* — вищий (= висчий)
- низь(к)ий* — низчий
- дужий* — дужчий . . .

Про появу -чий, у иньчих прикм., гл. § 65, 5.

¹) Наросток -іщий пишуть і вимовляють (головно Лівобережці) -іший, за те всі Галичани вживають (із наддніпрянських письменників: Куліш) старшої форми на -їйший (-ійший), гл. § 665.

пор. Тільки тоді статті його будуть простіші, яснійші й популярніше писані (Нечуй-Левіцький). Зінко зпроміжс них дув найрозумнійший і найписьменнійший (Грінченко). Збуди в душі святійші почування (Грабовський) . . .

А ти від того ще чорнійший дьявол. Йому готуєть ся найгірша, найдовша, найлютіший кара й мука (Куліш — Отелло). За дармо стільки серць горіло до тебе найсвятійшою любовою? (Франко) . . .

4. Из двох перших прикладів видно, що як перед наростком другого ступня у пні прикметника найдеться **-ок-, -к-,** то те **-ок-, -к-** відпадає. Відпадає ще перед наростком і **-ек-,** отже:

шир(ок)-ий — шир-ший, -а, -е

дал(ек)-ий — даль-ший, -а, -е¹⁾

вузь(к)-ий — вузьчий, -а, -е . . .

**-ок-, -ек-,
-к-**

Таксамо перед наростком відпадає „п“ у слові:

красн-ий — кращій (= красчий)²⁾

Прикметники **м'який, -а, -е** (із: **м'ягкий**) і **легкий, -а, -е** можуть задержувати „к“ або й відкидати його. Обі форми живуть побіч себе, і то:

**Легкий,
м'який
довгий**

лег-чий, -а, -е й **лек-ший, -а, -е**

м'яг-чий, -а, -е „ **м'няк-ший, -а, -е.**

У прикметнику **довгий** перед **-ший** теж відпадає „г“:

довг-ий — дов-ший, -а, -е.³⁾

Прикметник **гіркий** задержує „к“:

гіркий — гіркіщій (щоб одрізнити від слова „гірший“, гл. 5).

Гіркий

5. Отсі чотири прикметники творять другий ступінь від **нинього** пня:

добрий — ліпший, -а, -е

злий, поганий — гірший, -а, -е

великий, здоровий — більший¹⁾, -а, -е

малий — меньчий¹⁾, -а, -е . . .

**Добрий,
злий, вели-
кий, малий**

Прикметники **добрий, злий поганий здоровий** можуть творити 2. ступінь правильно, отже:

добрий — добріщій (= добродушніщій)

злий — зліщій (= лютіщій)

здоровий — здоровіщій (= нехворий)

поганий — поганіщій (= негарний),

тільки їх значіння тоді змінюєть ся.

¹⁾ «л», «п» перед **-ший, -чий** м'ягчать ся (*дальший, меньчий*).

²⁾ Куліш писав: *крашій* (Отелло).

³⁾ Деколи прикметники на **-гий** мають вищій ступінь із наростком **-ійший**: *довгіщій, дорогіщій*, пор. *Ланцуг зробив довгіщій* (Кримський). *Вин найдорогіщиз* (Шевченко).

Такі форми звичайно не вживають ся.

194. Вживання порівнянь. 1. Порівнюючи два предмети зі собою, вживасмо при однакових предметах злучників: як, мов, немов, наче, неначе, гей . . . (гл. § 372):

Вода чиста, як слеза . . .

2. При двох нерівних предметах висказуємо порівняння ось таким робом:

Бже й негідниці від мене (Котляр. — Нат. Полт.) *Куліш*
здав ся йому смачнішим од усякої страви (Нечуй-Левицький).

Хида краща є за тебе? Ні на небі, ні за небом,
ні за синім морем неми кращої від тебе! (Шевченко).

Над силу ума вже дужчої сили на світі нема (Мова).

Одчайні крики з болю голосниці, ніж усеньке лю-
додійське верещання (Кримський). *Він вищий, як брат.*

Отже вживасмо приімен.: від, за, над, сполучн.: ніж, як¹), і вже дуже рідко родового відмінка (§ 423б, тамже приклади) — як це є правилом у московській мові (н. пр., онъ лутше меня).

3. Якщо прикмета якогось предмету виходить поза межі звичайного, укр. мова вживає при порівн. таких слів:

далеко (кращий), *сильне* (дужчий), *багато* (меньчий), але передусім — *куди* (ліпший).

2. Як творить ся найвищий ступінь.

195. 1. Найвищий ступінь творить ся в українській мові тільки таким чином, що до форми другого ступня додаємо приросток най- (пор. §§ 108, 110), н. пр.:

1. ступ.	2. ступ.	3. ступ.
<i>старий</i>	старший	найстарший
<i>низький</i>	низчий	найнизчий
<i>тугий</i>	тугічний	найтугічний
<i>милий</i>	милічний	наймилічний...

У поезії зустрічаєть ся, що правда, найвищий ступінь, утворений просто з пня рівного ступ. приростком -най, але ж у звичайній мові таких форм вживаєть ся рідко, н. пр.:

гарний — *найгарний*, святий — *найсвятий* . . . , пор. *Ой, ти, Дніпре, найдавній ти шляху козацький* (Куліш). *Гори... найкращі в світі, найсвітлії* (Шевченко). *Обід хтось славний зготував,*

¹) Думаючи, що ніж — польонізм, українські інтелігенти Галичини вживають (і пишуть) слівця: чим (на моск. лад) для порівняння, хоч народ ніде так не говорить. Цього слівця вживати *не треба*.

наїдки найдобірні та напїтки (Франко). *Половецького хана най-улюблена дитина* (Вороний) . . .

Задля скріплення найвищого ступня дуже часто додасть ся до нього слівця що, як, (§ 317), н. пр.:

що-найдужчий, що-найгірший, як-найкращий. . .

Пор.: Рід Квітки займав собі *що-найлюбіци*, займанцини (Куліш). Як би зі села повибирав *що-найгірші хатки*, а до них загнав *що-най-обдертіцих музиків і найжовтіцих жінок* і додав *їще голої дробини — дітей*, і все те поставив близько себе на купу, то мав би правдивий образ тих хат (підгірських) із їх мешканцями (Стефаник). Мирослава казала ставити на кожну плоть по десять *що-найсиленіцих молодців* (Франко). Я винесла *що-найкращий рушник* (Марко Вовчок). Ясат вибрав собі *що-найміцнішого коня* (Рудченко — народн. казка). *Що-найшпигівці дами з придворних* вдавали на сцені субретох моторних (Леся Українка). А один, *що-наймолодший*, силами пана просавив (Шевченко) . . .

Всі мали дбати про *як-найчисленішу* участь на вічу (Франко) . . .

Про що, як у таких випадках, гл. § 393 10.

2. Але ж у нашій мові можна й заступати найвищий ступінь формою рівного ступня з прирісними слівцями пре- (гл. §§ 108, 110), все-, н. пр.:

добрий — предобрий

гарний — прегарний

могутній — всемогутній . . .

Пор.: *Презбездумний в серці скаже, що Бога немає* (Шевченко). *Мій краю прекрасний, роскішний, багатий, хто тебе не мучив?* (Шевченко). *Тут заглядали престрашні голови. . . там нашли прездорові книжки* (Нечуй-Левицький — Хмари). *Вчвал жене по втоптаній дорозі препишна* чвірка (Франко) . . .

Весильний, я Тобі молю ся (Куліш) . . .

А то ще додасть ся до 1. ступня прислівники, які надають прикметникові значіння 3. ступня, н. пр.:

дорогий — дуже (вельми) дорогий (крам маю — Максимович)

багатий — сильно багатий (Рудченко)

бідний — крайне бідний

поганий — тяжко поганий (Номис)

розумний — страх розумний

дурний — цілком дурний

веселий — надто веселий . . .

пор. А Генерал її посватав, бо *страх хороша* була, а Генерал був *страх багатий* (Шевченко-Петрусь). Були убогі *батько-мати тяжко* (Куліш — Комедія помилок Шекспіра) . . .

3. Крім того, значіння найвищого ступня надає прикметникові наросток *-їсінський, -їський* (гл. § 1147, 8), н. пр.:

голий — голісінський, голіський (= цілком голій)
білий — білісінський, біліський (= „ білій)
чорний — чорнісінський, чорніський (= „ чорний)...,
 а далі те саме чується в числівниках, в заміниках і прислівниках, що із прикметників утворені (§ 299,3):

самий — самісінський, саміський (= цілком самий)
ніщо — нічогісінсько (= „ нічого),
однаково — однаковісінсько (= „ однаково) . . .

пор. *Стара Хомишина хата тритулилась позад повістнької біліснької хатки* (Нечуй-Левицький). *Пливе чоловік день, пливе і другий — не видно ні одніснького корабля* (Із казок Рудченка). *Ані порадитись — нема, а нічогісінсько нема . . . Сиди — і нічогісінсько не жди* (Шевченко). *В цьому романі про сироту жаднісінської події нема мосі автобіографічної* (Кримський). *Зосталась я самісінська* (Вовчок). *Мабудь, тільки правди у твоєму світі, що в ворога купили за готову кров, зі саміського серця на хресті пролиту* (Федькович). *Мені однаково, чи буду я жити на Україні, чи ні . . . однаковісінсько мені* (Шевченко) . . .

Дуже часто для ще кращого з'ясування, що вже не може бути нічого вищого, більшого, повторюється при прикметнику з наростком *-їсінський* ще й рівний ступінь, н. пр.:

рівний-рівнісінський, білий-білісінський . . .

і таксамо:

сам-самісінський (саміський), *один-однісінський* і т. д.

пор.: *А ти остала ся одна, одна-однісінська надворі* (Шевченко — Неофіти). *Стеля мала на собі одну-однісінську оздобу* (Франко) . . .

196. Вживання третього ступня. 1. При порівняннях у 3. ступ. не слід уживати родов. вдм., а треба казати так:
Він із них найліпший.

Він найрозумніший між усіма.

Вона змежи всіх найкраща (Свидницький).

За всіх найчудата (гл. § 1951) *була Максимова донька Малана* (Федькович). *Лишиє букату* [шматок] *поля що-найгіршого над усе сільське поле* [Стефаник]..

Отже вживаємо приімеників: *з, між, за, над.*

2. Творити 3. ступінь на зразок мос. мови, додаючи до 1. або 2. ступ. слівце: „самий“ (гл. § 209, в) — не можна.

Вживаєть ся і в нашій мові заіменник **самий, сама, саме** задля найвищого ступня, але ж без прикметника. От ми кажемо: до *самого* долу (нижче вже нічого немає), на *самім* верху (вище нема вже нічого), на *самому* споді, в *самій* середині (ні далі, ні ближче), зі *самого* переду . . .

Усюди чуєть ся, що цей заіменник висказує щось таке, поза чим нема вже ні більшого, ні меньшого, ні ближчого, ні дальшого.

пор.: Вітер . . . *гне тополю до самого долу* (Шевченко). *Десь я беру воду у кришці, а він десь на самім споді в такій подертій кожушині, що Господи!* (Стефаник). *Книжки склали на купу на самісїньке дно* (Нечуй-Левицький) . . .

Але ж це з творенням моск. 3. ступня не має нічого спільного. Ужите чи при 1., чи при 3. ступні сам має значіння: *якраз, виключно*, н. пр.:

самі великі (люде), *сама найдрібніща* (дїтвора) . . .

пор. *Дівчина йшла попід самою зеленою стїною* (Нечуй-Левицький). *Закоували селян, самих найбагатших і найповажніших господарів* (Франко — Перехресні стежки). *Мене порятували в саму найтяжчу пору* (Франко) . . .

XXXII. ВІДМІНА ПРИКМЕТНИКІВ.

197. Прикметники відміняли ся колись як іменики.

Чоловічий рід прикметника мав закінченням *шелестівку*, жіночий закінчення: -а, середній: -о, н. пр.:

рад, рад-а, рад-о.

А далі відміна йшла вже як: *сусід, риба, колїно.*

Тільки ж як Українець хотів, бувало, сказати, що якась прикмета відносить ся саме до того предмету, що ми його бачимо і знаємо, додавав іззаду до чоловічого роду: -ий, до жіночого: -я, до середнього: -а¹⁾, і тоді прикметник діставав форму:

радий, радая, радос.

Зчасом виробив ся був ув українській мові окремий закон, коли вживати одного прикметника, а коли другого, що, н. пр., суцільної, незложеної, іменикової (бо відміняв ся як іменик) форми — можна було вживати тоді, коли прикметник був присудком (гл. §§ 335, 336 заввага), н. пр.: він (був) рад, вона (була) рада, воно (було) радо . . .

¹⁾ Те -ий, -я, -а мало значіння нашого теперішнього: той, та, те — значить той, про кого саме думаємо, на кого вказуємо.

зложеної ж форми прикметника вживало ся тоді, як прикметник подавав прикмету предмету (гл. § 3461), н. пр.:

радий чоловік (н. пр., танцює)
радая жінка. („ „ „)
радов дівчатко („ „ „)

— зовсім так, як тепер у московській мові¹⁾.

198. Але ж із часом перший рід, т. зв. іменикові прикметники, зовсім із мови пощезали, лишаючи по собі тільки деякі сліди (гл. § 202а, II), другий рід прикметників приподобив ся потрохи до відміни заімеників (§ 209), і так витворила ся одна окрема відміна прикметників, у якій тепер одне тільки важне: чи закінчення в відмінках тверді, чи м'які, чи говоримо, н. пр.:

гарн-ий (хлопець), *гарн-а* (дівчина), *гарн-е* (перо), —
гарн-і (хлопці, дівчата, пера)
біл-ий (хлопець), *біл-а* (дівчина), *біл-е* (перо), —
біл-і (хлопці, дівчата, пера) . . .

чи так:

останн-ій (день), *останн-я* (ніч), *останн-є* (слово), —
останн-і (дні, ночі, слова)
син-ій, *син-я*, *син-є*, — *син-і* . . .

То так ми знаємо в українській мові тільки одну форму прикметника, і вживаємо її і в присудках, і при прикметах (у моск. мові дві). Ми кажемо однаково:

хлопець (є) *гарний* (присудок) і *гарний* хлопець (н. пр.: працює)
 дівчина (є) *гарна* (присудок) і *гарна* дівчина (н. пр.: працює)
 хлопя (є) *гарне* (присудок) і *гарне* хлопя (н. пр.: працює)

¹⁾ І відміна обох прикметників була різна. Одні, як сказано, відміняли ся як іменики, н. пр.:

	чол. рід.	жін. рід.	серед. рід.
Р. вдм.:	<i>рада</i>	<i>ради</i>	<i>рада</i>
Д. „	<i>раду</i>	<i>радї</i>	<i>раду</i>
М. „	<i>радї</i>	<i>радї</i>	<i>радї</i> ... і т. д.,

другі (зложені) відміняли ся так, що ²⁾обі часті зложення відміняли ся, н. пр.:

	чол. рід.	жін. рід.	серед. рід.
Н. вдм.:	<i>рад + ий</i>	<i>рада + я</i>	<i>радо + є</i>
Р. „	<i>рада + єго</i>	<i>ради + єї</i>	<i>рада + єго</i>
Д. „	<i>раду + єму</i>	<i>радї + їй</i>	<i>раду + єму</i>
З. „	<i>рад + ий</i>	<i>раду + ю</i>	<i>радо + є</i> і т. д.

(подібно як мій, моя, моє, гл. § 208а, заввага 1, тільки що там моїколи не зміняєть ся).

і у множині без ріжниць родів:

хлопці, жінки, хлопята (є) *гарні* (присудок) і
гарні хлопці, жінки, хлопята (н. пр.: працюють).

XXXIII. ТВЕРДА ВІДМІНА.

199. Тверда відміна обіймає прикметники, що в називн. вдм. одн. кінчать ся на -ий, -а, -е, у множ. на -і.

Відмінок:

О д н и н а

	чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. Н. (хто, що є?)	гарн-ий (пан, кінь, бриль)	гарн-а (паня)	гарн-е (село)
2. Р. (кого, чого нема?)	гарн-ого	гарн-ої	гарн-ого
3. Д. (кому, чому даємо?)	гарн-ому	гарн-ій	гарн-ому
4. З. (кого, що бачимо?)	гарн-ого (пана, коня)	гарн-у	гарн-е
		гарн-ий (бриль)	
5. К. (кликаємо:)	гарн-ий (пане)!	гарн-а (пане)!	гарн-е (село)!
6. О. (ким, чим тішимо ся?)	гарн-им	гарн-ою	гарн-им
7. М. (у кім, чім кохась?)	у гарн-ім	гарн-ій	гарн-ім

М н о ж и н а

на всі три роди

1. Н. (хто, що є?)	гарн-і (пани, коні, брилі, пані, села)
2. Р. (кого, чого нема?)	гарн-их
3. Д. (кому, чому даємо?)	гарн-им
4. З. (кого, що бачимо?)	гарн-их (панів)
5. К. (кликаємо:)	гарн-і (пани, коні...)!
6. О. (ким, чим тішимо ся?)	гарн-ими
7. М. (у кім, чім кохась?)	у гарн-их

200. 1. Цілком таксамо відмінюють ся іменики з прикметниковими закінченнями [вони були колись прикметниками (гл. § 175)], н. пр.:

чоловічий рід: *лютій* (місяць), *хорунжій* (чоловік),
будівничий (чол.), *чоповий*, *лісничий*,

старий, а далі прізвища:

Сагайдачний, Хмельницький, Котляревський, Калюжний . . .

Луцький (Луцьк — гóрод), Курський (Курськ) . . .

жіночий рід: *королева (жінка), братова́ (жінка),*

молода, ліснича (паня), а далі прізвища:

Кобринська (паня), Кобилянська, Яновська, Старицька-Черняхівська . . .

Надвірна (місто) і т. д.

середній рід: *легке, придане . . .*, а далі: *Довге* (село в Галичині), *Рівне* (місто на Волині) й чужі прізвища на -е, н. пр.:

Данте — Дантого, Дантому, Данте!, Дантим, у Дантім

Гайне — Гайного, Гайному, Гайне!, Гайним, у Гайнім

Гете — Гетого, Гетому, Гетим, у Гетім (у Гетому)¹⁾ . . .

Розуміть ся, що в відміні тих імеників зберігаєть ся в знахідн. ті закони, які відносять ся до відміни імеників (§ 1515), отже:

Одн. (*кого бачу?*): *Коцюбинського, Кобилянського, полевого, будівничого, лісничого* (бо це люде),

Гнідого (коня), але:

лотий (місяць), *золотий* (гріш) [бо це річі] . . .

Множ.: *Сагайдачних, Крижановських, хорунжих, старийх* (бо це особи),

Гніді, Красі (коні),

лоті, золоті (бо це річі) . . .

2. Так же само відмінюють ся заіменники (гл. §§ 210в, 212в) та числівники (гл. § 218, 220), що в називн. вдм. одн. мають закінчення -ий, -а, -е, у множині -і, н. пр.:

котр-ий, котр-а, котр-е, множ. — *котр-і*
десят-ий, десят-а, десят-е, „ *десят-і*,

і загалом усі інші форми відмінних частин мови, які мають прикметникові закінчення, як ось, н. пр., дієслівні (дієприкметники, гл. § 234):

хвалити — *хвален-ий, хвален-а, хвален-е*, множ. *хвален-і*
читати — *читан-ий, читан-а, читан-е* „ *читан-і*

¹⁾ Часто письменники (головно наддніпрянські) таких імеників не відмінюють [московський вплив] і пишуть: *у творах Гете* (род.), *читаю Гайне* (знах.), *кохаю ся в Данте* (міст.) . . .

XXXIV. МНЯКА ВІДМІНА.

201. Мняка відміна обіймає невеличку скількість прикметників, що в назив. вдм. одн. мають закінчення: -ій, -я, -є, у множ.: -ї.

Відмінок:

О д и н и а

	чол. рід	жіп. рід	сер. рід
1. Н. (хто, що є?)	останн-ій (пан, кінь, бриль)	останн-я (паня)	останн-є (село)
2. Р. (кого, чого нема?)	останн-ього	останн-ьої	останн-ього
3. Д. (кому, чому даємо?)	останн-ьому	останн-ій	останн-ьому
4. З. (кого, що бачимо?)	останн-ього (пана, коня) останн-ій (бриль)	останн-ю	останн-є
5. К. (кличемо:)		останн-я (кошо!) (пане)!	останн-є(село)!
6. О. [ким, чим тішимося?]	останн-ім	останн-ьою	останн-ім
7. М. (у кім, чім кохаємо ся?)	в останн-ім	останн-ій	останн-ім

М н о ж и а

на всі три роди

1. Н. (хто, що є?)	останн-ї (пани, коні, брилі, пані, села)
2. Р. (кого, чого нема?)	останн-їх
3. Д. (кому, чому даємо?)	останн-ім
4. З. (кого, що бачимо?)	останн-їх (панів) останн-ї (коні, брилі, пані, села)
5. К. (кличемо:)	
6. О. (вим, чим тішимося?)	останн-їми
7. М. (у кім, чім кохаємо ся?)	в останн-їх

До цієї відміни належать прикметники¹⁾:

спідній, -я, -є, верхній, -я, -є, долішній, -я, -є, горішній, -я, -є; сьогоднішній, -я, -є, вчорашній, -я, -є, застрішній, -я, -є, ранішній, -я, -є, вечірній, -я, -є; тутешній, -я, -є, тамошній, -я, -є;

¹⁾ Західноукр. наріччя мнякої відміни прикметників зовсім не знають, і всі ці вчислені прикметники відмінюють ся твердо. Там кажуть і пишуть: синий, останний, могутний, спідний і т. д.

А й таких слів як: гусій, песій... теж зовсім немає. Їх заступають прикметники: гусячий, псячий і т. д.

могутній, -я, -с; середній, -я -с, лишній, -я, -с;
гусій, -я, -с, песій, -я, -с;
синій, -я, -с.

Із заімеників відміняєть ся мняко їхній, -я, -с (гл. § 208, г), із числівників третій, -я, -с (гл. § 218).

Загальні замітки до відмін прикметників.

202. 1. У чоловічімі середнім роді форма місцевого відм. одн. заміняєть ся часто формою давального відм., н. пр.:
на гарному (коні), у славному (Кніві),
на Чорному (морі) . . .

пор.: *Хочай би чи не остала на Чорному морі бистрая хвиля* (нар. дума). *У славному, преславному місті Чигирині* (Шевченко). *Біда тому козакові на символ коникові* (нар. пісня). *Гей, на морі синьому, та на каменю біленькому то не сизий сокіл ковалить* (нар. дума)...

Склало ся це на подобу жіночого роду, в якому дав. і місцев. вдм. одн. мають однакове закінчення. Заступаєть ся місц. вдм. даваль. по більшій часті тоді, як іменик, до якого прикметник належить (або загалом друге слово), починаєть ся шелестівкою, і то передівсім губною, або двома шелестівками. Те саме відносить ся до займеників (§§ 208, 209, 210б, в, 212) і числівників (§§ 214, 218).

2. У давальн. і місцевому вдм. одн. жіночого роду кінцеве „й“ у вимові звичайно відпадає (головно, як після прикметника йде слово, що починаєть ся шелестівкою). Але ж на письмі всюди те „й“ треба зазначувати, і так, н. пр.:
кажемо: *добрі жінці*, пишемо — *добрій жінці*
„ в гарні хаті, „ — в гарній хаті¹⁾.

Цей закон обіймас заіменики й числівники, про які сказано під 1.

¹⁾ Письменник Нечуй-Левицький у своїх творах ніколи цього „й“ не ставить. Він пише, н. пр.:

в церковні школі (Повісти, т. VIII., стор. 96.), *стрічка ось ся в вузькі долині* (т. VIII., стор. 230.), *в чужі сімі* (Кайдаш. сімя), *в народні приказці, в польські мові, в пісничні Черніговщині* (приклади взяті в „Кривого дзеркала“)

Те саме відносить ся й до заімеників та числівників.

Ось кілька прикладів:

в ці хаті (Кайдаш. сімя), *в ці справі* (Криве дзеркало), *у свої скрині* (Кайдаш. сімя), *в ці самі книжці* (Криве дзеркало), *в одні сорочці* (Кайдаш. сімя) . . .

Місцев. чол.
ня -ому

Дав. і місцев.
жін. на -ій

Останки давньої відміни прикметників.

202 а. Що колись було дві форми прикметника, й було дві ріжні відміни цієї частини мови, іменикова та зложена, на те вказують останки давніх форм, які живуть досі, вживають ся в поезії, або відомі в поодиноких фразях.

І. Такими останками давньої зложеної відміни треба вважати такі форми прикметника, як:

жіноч рід. серед. рід.

Н., К. вдм. одн. *гарна-я* (паня, пане!) *гарне-с* (поле)

З. „ „ *гарну-ю* (паню) *гарне-с* „

Н., З., К. „, множ. (на всі роди) *гарні-ї* (коні, пані, поля)

Ці форми вживають ся тепер уже тільки в поезії. Пишучи прозово, ніхто їх уже не вживає.

пор.: *Цвітка дрібная молила пеньку, весну раненьку* (М. Шашкевич). *І забудеть ся срамотня давня година* (Шевченко). *Гей, брати! В кого серце чистеє, руки сильній, думка чесная, — прокидайте ся!* (Франко). *Ой, чого ти почорніло, зеленєє поле?* (Шевченко). *Золотую*

Такі ж форми стрічають ся і в Федьковича і Стефаника (у розмовах), н. пр.:

Одні між ними у срібні прошивці. Ув осени на самого Дмитра, вітчалось у наші церкві чотири пари. Я ті причині й рад. Я не мав вірнішого товариша на цілі цї в аші Буковині (Федькович — Ангел-Хранитель). *Най би пес не гавкнує над нами на чужі сторони. По паназ, по Жидаз і по всякі вірі* (Стефаник) . . .

а) У західноукраїнських говор. орудн. вдм. одн. жін. роду має скорочене закінчення -ов (побіч -ою), н. пр.:

добра — добров, *гарна* — гарнов, *остатна* — остатнов . . .

Таких форм найдете багато в давніших наддністрянських письменників, і навіть у старших творах Франка, н. пр.:

Вкриоалам (= я) тя (= тебе) чортов мраков (М. Шашкевич). *Долина красов удачнов здібна від природи* (Могильницький). *Ідем в одну громаду скуті ввсильнов думкою* (Франко — Каменяр) . . .

б) Майже в усіх старших письменників зустрічають ся (дуже рідко) і скорочені форми родов. вдм. одн., жін. роду на -ой, н. пр.:

Так вічної памяти бувало у нас в Гетьманщині колись (Котляревський). *Моєй тяжкой недоленки ти, певне, не знаси!* (М. Шашкевич). *Брати-Запорозці, сини вольной волі* (Кропивницький). *Гонить дівчора гудобу до близькой діброви* (Воробкевич) . . .

Всі ці форми зовсім чужі (варваризми), ненародні, закрали ся до письменників чи то з московської, чи цер.-славянської мови, і їх ніяк не можна вживати.

Те саме відносить ся до скороченого орудника одн. на -ой, який можна надбати в деяко ві старших письменників. Уживати таких форм не можна. Українська мова знає тільки повні форми на цілому просторі України!

тарілочку всі знають давно (Глібів). І ось тепер та змучена любов мене знесе в далекую чужину (Старицький). Припливуть і прилетять зі всього світа святій мученики (Шевченко). Темній луженьки ясеньким соколоньком перелети, широкіі поля малим-невеличким перепелоньком перейди, бистрій річеньки й озера білим лебедоньком перепливи (нар. дума). Убогіі села, убогіі ниви, убогий, обиарпаний люд (Грінченко). Гори мої високіі, не так і високі, як хороші, хорошиі (Шевченко)...

Іменик.
відміна

II. Останки незложених форм бачимо в таких прикметників, як:

1) *рад* (тобі), *винен* (гроші), *повинен* (зробити), *годен* (що вдіяти, або ні), *ладен* (побожитись), *варт* (багато).

Усі ці прикметники вживають ся як присудки.

пор.: *Люде, я ваш брат, я для вас рад жити, серця свого кровю рад ваше горе змити!* (Франко). *Чи винен той голуб, що сокіл убив?* (Шевченко). *Скарай, Боже, хто з нас винен, хто не любить, як повинен* (нар. пісня). *Не варт вона (душа) того жалю!* (Шевченко)...

2) Але ж є ще прикметники, що можуть мати незложену форму й уживають ся то у присудковому значінні, н. пр.:

(я був) *стар*, (він) *щаслив*, (доки буду) *жив*,
(будь) *здоров*, (я їхати) *готов*...

пор.: *Я стар був, немоцен* (Шевченко). *Блажен, хто гордоциі не має* (Кониський). *Щаслив той чоловік, з ким ти жив був цілий вік* (Кримський). *Коли нежив чорнобровий, зроби, щоб додому не вернулась* (Шевченко). *Як буду жив, зароблю* (М. Вовчок). *От тобі жєних!* *Чи люб він тобі, чи, може, підозєдєш крацєго* (Куліш). *У Бога все готово* (нар. припов)...

то подають просто прикмети, н. пр.:

сив (сокіл), *зелен* (явір), *ворон* (кінь), *молод* (козак),
дробен (дощик), *ясен* (місяць)...

Ці останні прикметники зустрічають ся передусім у поезії.

Пор.: *Сив сокіл голубоньку стіймас та на галузоньці сідас* (нар. пісня). *Ой, не зйде дробен дощик без тучі, без грому* (нар. пісня). *Ой, зійди, зійди, ясен місяцю!* (нар. пісня). *Щука-риба грає, да й та пару має, а я козак молод пароньки не маю* (нар. пісня). *Ворон коню, біжи швидко* (нар. пісня)...

У цій громаді прикметників усюди можна вживати обох форм:

стар і *старий*
щаслив і *щасливий*
жив і *живий*

здоров і *здоровий*
готов і *готовий*
сив і *сивий*

зелен і *зелений*
ворон і *вороний*
молод і *молодий*

дробен і *дрібний*...

із заімеників належать сюди:

кожен і кожний, жаден і жадний (гл. § 204 7).

3) Крім того, незложені форми бачимо у прикметників присвійних (§ 179 1) із наростком -ів (-їв), -ин, н. пр.:

братів (брить), *батьків* (чобіт) . . .

бабин (син), *жінчин* (очіпок) . . .

та ще й у формах дієслова (у минулості), н. пр.:

ходити — *ходив, ходила, ходило*

читати — *читав, читала, читало* (гл. §§ 240, 243).

Це все тільки форми називи. і знахідн. вдм. одн. чоловічого роду.

4) Та ще ж полишалися й останки знахідн. одн. середнього роду з закінченням -о, тільки ж це вже тепер не прикметники, а прислівники (§ 299 3), н. пр.:

видно (читати), *далеко* (йти), *темно* (істи),

ясно (світити), *гарно* (виглядати) . . .

5) І в різних теперішніх прислівниках можна добачити давні іменні форми прикметника ще й у інших відмінках, н. пр.:

зрідка (з + рідкий), *панська* (з + панський), *доста* (до + ситий), *знову* (з + новий), *замолоду* (за + молодий) — пор. пана, роду . . .

Усе це колишні родовики однини.

Та є ще сліди й інших відмінків, н. пр.:

пораненьку, помалу, попросту (пор. Київу) — давальн. одн.

сповні (в + повний), *наборзї* (на + борзий), *нашвидку* (на + швидкий) — пор. у пані, на замку — це сліди місцев. одн.

здавен (пор. полотен) — родов. множ. і т. д. (гл. § 299 5).

Іменикову відміну бачимо у слові (що правда, вживано-му тільки на заході України): *по величїднї* (гл. § 155 7).

XXXV. ВІДМІНА ВЛАСНИХ ІМЕН

на -ів, -ин.

203. Власні імена з прикметниковими наростками -ів (-їв, -ов), -ин відмінюють ся то як іменики, то як прикметники. Найліпше покаже це приклад.

Відмінок:

О д и н а

1. Н. (хто є?)	Глібів	Ковалів	Хомин
2. Р. (кого нема?)	Глібов-а	Ковалев-а	Хомин-а
3. Д. (кому даємо?)	Глібов-у	Ковалев-у	Хомин-ові
4. З. (кого бачимо?)	Глібов-а	Ковалев-а	Хомин-а
5. К. (кличемо:)	Глібів!	Ковалів!	Хомин,-е!
6. О. (ким тішимо ся?)	Глібов-ом,-им	Ковалев-ом,-им	Хомин-ом,-им
7. М. (у кім кохасьмо?) у	Глібов-і	Ковалев-і	Хомин-ї

М и о ж и н а

1. Н. (хто є?)	Глібов-и	Ковалев-и	Хомин-и
2. Р. (кого нема?)	Глібов-их	Ковалев-их	Хомин-ів
3. Д. (кому даємо?)	Глібов-им	Ковалев-им	Хомин-ам
4. З. (кого бачимо?)	Глібов-их	Ковалев-их	Хомин-ів
5. К. (кличемо:)	Глібов-и!	Ковалев-и!	Хомин-и!
6. М. (ким тішимо ся?)	Глібов-ими	Ковалев-ими	Хомин-ами
7. О. (у кім кохасьмо?) у	Глібов-их	Ковалев-их	Хомин-ах

Так власні імена на -ів ув одн. тільки в орудн. можуть мати прикметникове закінч., за те у множині в усіх відмінках, крім називн. і кличн.

Власні імена на -ин уже попереходили до іменикової відміни, крім кличн. і орудн. вдм. одн., де виступають обі форми: прикметникова й іменикова.¹⁾

¹⁾ Дуже часто можна почути в устах укр. інтелігента (що мову вивчив із книжок) такі фальшиві форми:

Коваліва, Коваліву, Ковалівом . . .

а то вже й цілком московські:

Корольова, Корольову, Корольовим . . .

і такі форми зустрінете навіть у письменстві (а то ще кажуть: до Львіва, за Золочівом):

пор. *Теори Коваліова доповняють картину інтересними подробицями . . . тут сила Коваліова . . .* (Вфремов — Історія укр. письменства, стор. 377).

Таких форм треба позбувати ся, уживати їх не можна.

3. Заіменники.

XXXVI. ПОДІЛ ЗАІМЕННИКІВ.

204. Заіменники — частини мови, яких уживаємо замість імеників — поділяють ся за своїм значінням на — сім відділів.

1. Такі заіменники, як ось:

Особові

я — ми (як хтось про себе балакає),
ти — ви (як до когось балакаєть ся),
він, вона, воно — вони (як про когось балакаєть ся)

— всі вони вказують на особу й тому називають ся особові.

Особові заіменники мають три особи:

а) Я — заіменник, який указує на особу, що говорить, зветь ся першою особою, бо кожна людина, ведучи розмову, все немов за першу себе вважає, кожний починає все від себе. Із прикладів:

я Українець, я пильний, я роблю . . .

видно, що я — це перша особа однини.

Коли ж річ іде про більше осіб, що про себе щось балакають (звичайно балакає один, але ж за всіх), тоді кажемо:

ми Українці, ми пильні, ми робимо . . .

Це теж перша особа, але — множини.

б) Ти — вказує на особу, до якої балакаємо, це хтось другий, до кого звертаємо ся з мовою, н. пр.:

ти Українець, ти пильний, ти робиш . . .

Це друга особа однини, бо ж балакаємо ми до одної людини. Як же хтось ізвертаєть ся до багатьох людей із мовою, то каже:

ви Українці, ви пильні, ви робите . . .

і це теж друга особа, та вже друга особа множини.

в) Коли балакаємо про когось третього, то вживаємо заімеників: він (як це чоловік, н. пр., *Іван*), вона (як це іменик жіночого роду, н. пр., *дівчина*), воно (як цей заіменник стоїть замість іменика середнього роду, н. пр., *невлятко*).

Все це третя особа особового заіменника, і з прикладів:

він Українець, *він* пильний, *він* робить
вона Українка, *вона* пильна, *вона* „
воно пильне, *воно* „

пізнати, що все це форми однини.

У множині третя особа має одну форму: *вони*, н. пр.:
вони Українці, *вони* пильні, *вони* роблять.

Отже особові заіменники такі:

Однина:

Множ.:

1. особа: <i>я</i>	<i>ми</i>
2. „ <i>ти</i>	<i>ви</i>
3. „ <i>він</i> (чол. рід), <i>вона</i> (жін. рід), <i>воно</i> (сер. рід)	<i>вони</i>

Зворотний

2. Є заіменник, який указує на особу, чи річ, що на них самих звертаєть ся їх робота. Ось як сказати:

я *мию* *ся* (пор. *мию* стіл), *ти* *приїс* *собі* їду (пор. братові), *він* *себе* *ненавидить* (пор. ворога) і т. д.,

то всюди видно, що дійство звертаєть ся на того, хто роботу робить, і на це вказують слівця:

ся, собі, себе.

Це заіменник зворотний. Як виходить із прикладів, він прикладаєть ся до всіх трох осіб, не змінючись.

Присвійні

3. Заіменники, які показують, що хтось є власником якоїсь речі, н. пр.:

мій ніж, *твоя* шапка, *наше* поле . . . ,

отже що хтось собі ту річ присвоїв, звуть ся присвійними заіменниками. Ми кажемо:

<i>мій</i>	(син),	<i>моя</i>	(донька),	<i>моє</i>	(перо) — 1. ос. одн.
<i>твій</i>	„	<i>твоя</i>	„	<i>твоє</i>	„ — 2. „ „
<i>його</i>	„	<i>її</i>	„	<i>його</i>	„ — 3. „ „
<i>наш</i>	„	<i>наша</i>	„	<i>наше</i>	„ — 1. „ множ.
<i>ваш</i>	„	<i>ваша</i>	„	<i>ваше</i>	„ — 2. „ „
<i>їхній, їх</i>	„	<i>їхня, їх</i>	„	<i>їхнє, їх</i>	„ — 3. „ „

Із того видно, що присвійний заіменник має для кожної особи однини і множини свою окрему форму (бо ж кожна особа може щось мати), та ще й роди відріжняє (бо ж та річ, яку хтось має, може бути чоловічого, жіночого й середнього роду, пор.: син, донька, перо).

Є ще присвійний заміеник:

свій (чоловік), *своя* (жінка), *своє* (перо).

Він відносить ся, властиво, до третьої особи одн. і множ., але ж ми вживаємо його при всіх трох особах,

пор. *Орю [я] свій переліг, убогу ниву* (Шевченко) — 1. ос. одн.
Своєї недолі й конем не обідеш [ти] (нар. припов) — 2. ос. одн.
Свою рідну Україну навіки покинув [він] (нар. пісня) — 3. ос. одн.
Ми вірили, що своїми руками розібємо скалу (Франко) — 1. ос. множ.
А ви любите свою окрадену родину (Старицький) — 2. ос. множ.
Гостей зачинених своїх холодним часм напували [вони] (Шевченко) — 3. ос. множ.

В своїй хаті своя правда і сила і воля (Шевченко) — без осіб

Із прикладів пізнати, що заміеника *свій*, *своя*, *своє* вживаємо тоді, як хочемо зазначити, що предмет є власністю тої саме особи, про яку в реченні говорить ся. Коли ж він належить до иньчої особи, вживаємо иньчих присвійних заміеників, н. пр.:

Орю *твій* переліг. *Моєї* недолі конем не обідеш і т. д.

4. Заімениками *сеї* (чоловік), *ся* (жінка), *се* (поле), *той*, *Указові та, те*—указуємо на якийсь предмет, тому то і звуть ся вони *указові*. А що предмети бувають троякого роду, то й *указові* заіменики мають форми для всіх трох родів, н. пр.:

сеї, *той* (чоловік), *ся*, *та* (жінка), *се*, *те* (перо).

Иньчі *указові* заіменики:

<i>цей</i> (= отсей),	<i>ця</i> (= отся),	<i>це</i> (= отсе),	множ.: <i>ці</i> (= отсі)
<i>отой</i> (= оттой)	<i>ота</i>	<i>оте</i>	„ <i>оті</i>
<i>тамтой</i>	<i>тамта</i>	<i>тамте</i>	„ <i>тамті</i>
<i>сякий</i>	<i>сяка</i>	<i>сяке</i>	„ <i>сякі</i>
<i>такий</i>	<i>така</i>	<i>таке</i>	„ <i>такі</i>
<i>самий</i>	<i>сама</i>	<i>саме</i>	„ <i>самі</i>
<i>той самий</i>	<i>та сама</i>	<i>те саме</i>	„ <i>ті самі</i>
<i>такий самий</i>	<i>така сама</i>	<i>таке саме</i>	„ <i>такі самі</i>

ЗАВВАГА. Не в усіх околицях України живуть усі ці заіменики. Подекуди живе тільки *цей* і *той*, деінде знов *сеї* і *той*, то знов *той* і *тамтой* (пор. *цей* світ — *той* світ, *сеї* світ — *той* світ, *той* світ — *тамтой* світ¹).

¹ В західноукр. говірках є ще подвоєні (редупліковані) заіменики як: *цесь* (вимовляють твердо *цес*, н. пр., у підгірських говірках), *цесья*, *цесе*, або: *сесь*, *сеся*, *сесе*, декуди кажуть іще: *тот*, *тота*,

Ріжниця між *цей* і *сей* чимраз більше затираєть ся, але ж це ріжні заіменники (гл. вгорі). Заім. *цей, ця, це* вказують на предмети, що дуже близько перед нами, що на них можемо пальцем указати, ближче ніж ті, на які вказуючи, вживаємо заіменника *сей, ся, се*. Як заіменникові *сей* відповідає заім. *той*, так знов *цей* відповідає заіменникові *отой*.

На те, котрі предмети близьчі, котрі дальші, вказують ці заіменники за чергою:

цей, сей, отой, той, тамтой.

Питайні 5. Заіменниками:

хто (як це особа), *що* (як річ),
який (чоловік), *яка* (жінка), *яке* (перо), *які* (чоловіки,
 жінки, пера),
котрий, котра, котре, котрі,
чий, чия, чие, чий?

— питаємо ся за особою й річчю, тому то й вони і звуть ся питайні.

Відносні 6. Ті ж самі заіменники, як їх ужити не в питайному значінні, а в такому, щоб вони тільки вказували на предмет, до якого вони відносять ся, звуть ся відносними заіменниками. Пор.:

Хиба є пани, яким гроші немилі (нар. погов.) — слово *який* відносить ся до слова *пани*
Блажен, хто гордоців не має (Кониський) — „*хто*“ відносить ся до „*блажен*“.

тото й т. д., і ці форми зустрічають ся в Федьковича, Франка, Стефанька (в розмовах), а то ще де в кого, н. пр.:

Красний цесь світ, братчику, красний (Федькович). *Цес чоловік, бігме, вистарів розум . . . Ой, ци ни (= не) цес дьидя (= батько) тобі купит* (Стефаньк). *Цеся дитина буде бідувати* (з народніх легенд Гнатюка). *Заточений тут, у сесь гидкий льох* (Франко — На дні). *Вам призначено скалу сесю розбить* (Франко). *Ні за сесе, ні за тото* (нар. гал. приказка). *Коли б, княже, люд не тот, о тобі і твоїй країні і не було би згадки нині* (Климкович). *А тоті воли я купив у пана* (Словар Грінч. IV, 277) . . .

Таких форм уживати не треба. У письменницькій мові їм відповідає: *цей, отсей, отой*.

то з переду, н. пр.:

аби- (абихто, абиякий...) — сполучн. § 301 4

ні- (ніхто, нікотрий...) — присл. § 298 2

де- (дехто, дещо...), — присл. § 299, 1

то знов наростками:

-акий (усякий, § 134), -чий (иньчий, пор. ин-оді, § 1931, 3),

а то й:

-акий + ший (инакший)...

Про такі форми, як: *кожніський, кожнісінський, усенький*, гл. § 114, 2, 7, 8.

Про заіменикові нії у прислівників гл. § 299 4.

XXXVII. ВІДМІНА ЗАІМЕНИКІВ.

1. ОСОБОВІ ЗАІМЕНИКИ.

Я, ти, він... 205. Особові заіменики (я, ти, він...) відмінюють ся ось як:

Відмінок:

О д и и п а

1. ос. 2. ос. 3. особа

чол. рід. жін. рід. сер. рід.

1. Н. (хто є?)	я	ти	він	вона	воно
2. Р. (кого нема?)	мене	тебе	його	її	його
3. Д. (кому дають?)	мені	тобі	йому	їй	йому
4. З. (кого бачать?)	мене	тебе	його	її	його
5. К. (кличемо:)	—	ти!	—	—	—
6. О. (ким тішать ся?)	мною	тобою	ним	нею	ним
7. М. (у кім кохають ся?)	в мені	тобі	нім	ній	нім

М п о ж и п а

на всі три роди

1. Н. (хто є?)	ми	ви	вони
2. Р. (кого нема?)	нас	вас	їх
3. Д. (кому дають?)	нам	вам	їм
4. З. (кого бачать?)	нас	вас	їх
5. К. (кличемо:)	—	ви!	—
6. О. (ким тішать ся?)	нами	вами	ними
7. М. (у кім кохають ся?)	в нас	вас	них ¹⁾

¹⁾ У західноукр. говірках подибуєть ся дуже багато старих і нарічевих форм у відміні цього заіменника. Деякі з них попали у

2. ЗВОРОТНИЙ ЗАІМЕНІК.

206. Зворотний заіменник має подібну відміну як особові *Ся* (*ти*):

Відмінює:

1. Н. (хто <i>є</i> ?)	—
2. Р. (кого <i>бою ся</i> ?)	себе
3. Д. (кому <i>даю</i> ?)	собі
4. З. (кого <i>бачу</i> ?)	себе, <i>ся</i>
5. К. (<i>кличу</i> ?)	—
6. О. (ким <i>тішу ся</i> ?)	собою
Т.М. (у кім <i>кохаю ся</i> ?)	у собі

книжки. Вживали їх давніші письменники Наддністрянщини та ще й Франко у перших своїх творах. Ось вони:

1. ос.	2. ос.	3. ос.	чол. рід.	жін. рід.	сер. рід.
Р.			<i>єго</i>	<i>єї</i>	<i>єго</i>
Д.	<i>ми</i>	<i>ти</i>	<i>єму, му</i>	<i>ї, єї</i>	<i>єму, му</i>
З.	<i>мя</i>	<i>тя</i>	<i>єго, го</i>	<i>єї, ю, ї</i>	<i>єго, го</i>
О.	<i>миов</i>	<i>тобов</i>		<i>єв</i>	

Крім того, по галицьких шкільних книжках усюди найдете книжні, ненародні форми: *она, оно, они*, хоч так народ ніде не балакає.

Ось кілька прикладів на такі форми:

*А як я, браття, вже застигну,
То зазреть мя (= мене) під калину,
Тай замуєть, коли в вас воля,
Одну ми (= мені) пісню із Подоля* (Федькович — Зілля).

[Форма „*мя*“ на основі нових законів м'ягчення (гл. § 46 в) може переходити у *мя*, н. пр.:

Убити мя — не вєс (Федькович — Ангел хранитель),

а після випадку „*м*“ у *ня*, яке в підгірській вимові чується *ся* як *не, нї*. Через те й Стефанік пише:

Реву, як би з нї (= мене) наси хто дер (Синя книжечка). *Шос (= щось) нї обмарило . . . Вертаю си (= ся) додому, а минї то чорно, то зовто перед очима, вітер нї з нїг згонит* (Майстер) . . .]

Сполоши ми (= мені) долю і прожсєнеш щастє, дєнь ми споморочиши і світ ми западе, нуєдою мя (= мене) вдарши і напєши ми злиднї, світ ми спустїс і їмє ворогувати (= ворогувати ме), знидїс радїсть і плач мя огорє . . . (Шашкевич — Псалма Русланова).

Знаєши, братє мій за віцо?

Я ти (= тобі) скажу задля чоґо (Федькович — Король-Гуцул).

Погодує тя (= тебе) рукою

І напоїть тя водою (Шашкевич — Погоня).

Наді мнов (= мною) знов плаває ястріб (Франко—Картка любови, III).

Тобє кличє грїм, що грємит над тобов (= тобою) [Корн.

Устїянович — Над Солоамським озером].

А борода єго — нїч темна осїнна, а голоє єго — грїм серед лїса (М. Шашкевич).

Рука усєни єму (= йому) навїки (Климкович — Євр. мелодїї).

Вона 'єго (= його) своєї бесїди' учила, і тайни глибокі вона 'му (= йому) відкрила (В. Шашкевич).

Замітки до особових заміників та до зворотного.

Поява „н“
у 3. ос.

207. 1. У третій ос. одн. і множ. заім. особов. після при-
імеників у род., дав. і знах. появляють ся перед формою
заміника „н“, і тоді форми виглядають трохи инакше.

То так ми кажемо:

	чол., сер.	жін.	множ.		чол. і сер.	жін.	множ.
	рід	рід			рід	рід	
Р.	[бою ся]	його, її,	їх, але — (йду)		до нього,	неї,	них
Д.	[даю]	йому, їй,	їм, ,,		,,	їк ньому,	ній, ним
З.	[бачу]	його, її,	їх, ,, (дивлюсь)		на нього,	неї ¹⁾ ,	них

Тільки ж під московським впливом на Лівобережжі зу-
стрічають ся форми й без „н“, і через те й багацько пись-
менників уживає таких форм, н. пр.:

до його, на її, коло їх . . .

Росов дунайськов 'го поїла, волоськов піснев 'го коїла (Федь-
кович — Золотий лев).

А вітер з ним не йде вдогін, бо годі 'му (= йому) так (Федь-
кович — Дезертир).

Нози ї (= їй) посиніли від снігу (Стефанік.) *В-одно ї (= їй) на-*
казує (Федькович).

Поховав ю (= її) у садочку, посадив над нею (= нею) руточку
(Шашкевич — Погоня) . . .

Таких форм із теперішніх укр. письменників ніхто вже не
вживає, і їх уживати не слід.

Таксамо не слід у письменницькій мові вживати в 1. особі форм
дав. і місц. вдм.: мінї, мінї, як писали й досі пишуть деякі пись-
менники (Київці: Нечуй-Левицький, Кримський, із Підгір'ян: Стефанік)
і в 3. особі форм орудн. і місцев. вдм.: їм, єю, в їм, в їй; їми, в їх,
пор.: *Він один владіє єю* (Котляревський — Нат. Полт.) . . .

Крім того, форма давальн. ж. р. в деякого з письменників здвожена
наче; замість форми їй, вони вживають форми її, н. пр.:

Моосе, важко її (= їй — лозі), моосе, спина болить (Руданський).
Але твоя братова, ніркуку її (= їй), . . . ні в чому не помагас її (Нечуй-
Левицький) . . .

Такі здвожені форми чути скрізь у західно-українських говорах (єї).
Їх теж уживати не треба.

І у зворот. заім. у старших західноукр. письменників зустрінете
такі старі й нарічеві форми:

давальн.: си, орудн.: *собов,*

пор. *Гомонит си (= собі) тай єсене* (Шашкевич — Погоня).

Ми вже навіть і говорили з собов (Федькович) . . .

Тих форм тепер у письменстві ніхто вже не вживає.

¹⁾ Західноукр. форма: „ню“

пор. *Провали ся в ню (= неї), королю!* (Федькович — Король Гуцул).
Люде усі позирают на ню мов на бога (Ніщинський — Одисея, VII, 71).

Денно, нічно думаю про ню (Кримський) . . .

Крім того, наддністрянські (головно давніші) письменники вжи-
вають у род. і дав. вдм. старших форм (подільських): него, нему, н. пр.:

Нічим для него (= нього) плач дівчини (Франко — Марійка). *Селяни*
привязували ся до него з правдивою вдячністю і любовю (В. Барвінський
— Скошений цвіт). *Данило приступив д нему* (М. Шашкевич) . . .

пор. *Коло його і слава сторожем стоїть* (Шевченко).
Чого ж так часто на йому ті лати (Грінченко).

І кричав би всім про його (Олесь.)

Нехай на свободі приймуть за його (Квітка).

На їй (= ній) убрання замаяло (Нечуй-Левицький).

Сама заснула коло їх (Шевченко).

Через їх (= них) синки в ледацю пустили ся (Котляревський)...

2. Після приімеників у всіх трох особах заімеників **Наголос** особових і в формах зворотного заімен. перескаку¹⁾ наголос, пор.:

Р.	[боїть ся]	менé, тебе́, його́, її́, себе́, але
	[іде]	до мене́, тебе́, нього́, неї́, себе́
Д.	[дають]	мені́, тобі́, йому́, собі́, але
	[ідуть]	їк мені́, тобі́, ньому́, собі́, а далі
М.	[кохають ся]	у мені́, тобі́, собі́ . . . ;
З.	[бачать]	менé, тебе́, його́, її́, себе́, але
	[дивлять ся]	ни мене́, тебе́, нього́, неї́, себе́.

3. Через те, що в 1. і 2. ос. заім. особов. і зворот. даваль і місцев. вдм. в однині мають однакову форму (мені́, тобі́, собі́), то й у 3. ос. одн. чолов. і середн. роду (у жін. роді дав. і місц. вдм. однакові) часто форма місцевого заступає ся формою давальника, отже:

Місцев.
одн. чол.
род. =
давальн.

побіч: *у нїм* — кажесть ся: *у ньому́,*

пор. *І сонце люблю я, купаю ся в ньому́* (Франко) . . .

ЗАВВАГА. Зрештою, цей закон односить ся й до всіх иньчих заімеників, що відміняють ся в родах. Тому ми кажемо:

у нашім селі і в нашому селі
по тім боці і по тому боці
по всьому світі

пор.: *Щоб дитина добра, позживши в сьому (§ 209б) світі, не стала така, котрих він не любить* (Квітка).

В селі тому (§ 209а) вдова жила (Шевченко — Моск. крин.).

В слові твому (§ 208а) іскристь ся сила (Франко — Мойсей).

¹⁾ В діалекти (Чернігівщина, н. пр.), що зміни наголосу в таких випадках не знають, але це вже московський вплив. Там кажуть:

до себе́, в мені́, в тобі́ . . .

Це все паричеві форми, й їх уживати не слід, хоч у віршах такі наголоси стрічають ся.

По чому (§ 210а) *хліб і сіль по чім* (Шевченко — Кавказ).

На чийому (§ 210б) *возі їдеши, того й пісню співай* (нар. приповідка).

По всьому (§ 212) *світні нині повина* (нар. колядка).

У нашому (§ 208б) *селі не було кращого парубка, як Сидор Чобанюків* (Федькович).

На самому (§ 209в) *дні долини лежить довгий невеликий горб* (Нечуй-Левицький) . . .

Мені, тобі

4. Особові заіменники в українській мові не тільки заступають особи, але ж у поодиноких випадках доповняють думку в реченні, надають їй більш наглядності, образності, головню тоді, як чогось дивуєшся, в реченнях викликкових (§ 325 5), н. пр.:

Але сей Максим, то мені борець! (Франко). *Ти мені, видупок, вгляди, я, брат, сердитий і палений!* . . . *Бач, он мундир який, губерньський учитель, це тобі не яканебудь свиня* (Тобілевич). *У будень, то він тобі не посидить у заті* (Шевченко). *А брат вам збереться в кармазини* (Федькович). *Будь ти в мене веселенька, не плач* (Вовчок) . . .

В усіх цих прикладах заім.: мені, тобі, вам, у мене — тільки доповняють образи, а значіння особ. заім. не мають.
пор. *Зараз мені злавь, а то я сам тебе стягну* (Нечуй-Левицький). *Зараз мені встати з коня та красно мене привитати* (Федькович). *Не дай даремне часу! Коли б тобі одно слово зрозуміла!* (Нечуй-Левицький). *Дівка таки тобі господарна, що пари їй нема!* (Федькович). *Більше я тобі не танцювати му* (Нечуй-Левицький). *А Василь мій так вам затуює, що не можу сказати* (Федькович). *Та де вам согласна!* (Тобілевич) . . .

Собі

5. Те саме відносить ся до 3. вдм. зворотного заіменника: собі, н. пр.:

Був собі дід і баба (Шевченко). *Сам собі пан* (Грінченко). *Славна жінка, білявенька собі* (Марко Вовчок) . . .

Українська мова дуже любить цей 3. вдм. (він зветь ся етичний, § 426 8) і вживає його, де тільки може. Розуміється, тут не може бути й мови про те, щоб „собі“ означало, що дійство звертається на особу, яка його виконує, а говорить ся так тільки, для образності.

пор. *Нея собі лягли на постіль* (Федькович). *Потік шумів собі, як звичайно* (Франко). *Він добре собі знає, що надворі він вільний* (Васильченко). *Рано собі встань, відмети сніг від порога* (Стефаник). *Воздвигенський мав собі молоду* (Нечуй-Левицький). *Здорового собі батька маси* (Шевченко). *Іди собі на купя, болота!* (Леся Українка). *Стариня сама собі здоровенька храмує* (Федькович). *Біжить і собі в ліс* (Леся Українка). *Ой, дай же нам Господи, що ми зібрались, що ми собі . . . поналивались* (нар. пісня). „*Дома батько й мати?*“ — *Нема. А тобі на що?* — „*Так собі питаю* (Нечуй-Левицький — Кайдашева сім'я) . . .

6. У 3. с. особового заіменника серед. род. (воно) Воно = це чується в укр. мові частенько первісне його значіння¹⁾, значіння вказового заіменника „це“, н. пр.:

Як би з ким сісти, хліба зїсти, промовить слово, то воно хоч і якнебудь на сїм світї, а все б таки якось зислось (Шевченко). *Щоб воно було, коли б усяк куди хотїв, туди йшов* (Мирний)...

Це значіння так і чується в реченнях, і в нашій мові на цьому місці вживається побіч „воно“ й *це* [се] (§ 209б), н. пр.: *Чом це ти не підвела припїчка?* (Нечуй-Левицький). *Що се стало ся з тобою?* (Франко)...

Часто такі заіменники тільки доповняють думку, і відчуваються як прислівники (пор. нижче).

пор. *Чи воно чоловік без талану родить ся, чи талану в Бога не заробить?* (Тобілевич). *Чарка в тебе невелика, то воно можна це по одній* (Кропивницький). *В оборонї свого села поляг Максим — так воно і треба* (Франко). *Що воно значить, що на вступї в нове зисить менї перебігас дорогу оца скотина в людській подобї?* (Франко). *Говорили, як то воно добре, коли корову призначасно доїти ся без теляти* (Кримський) . . .

7. Родового відм. 3. ос. сер. род. (його) вживається часто Його = це в таких реченнях, в яких сам себе питаєш, в яких зявляється непевність, розмірковування; частенько ця форма відчувається як прислівник, а не заіменник, н. пр.:

Хто його знає, коли ті діла покінчаю (Тобілевич). *Йдучи додому, він роздумував, як його до батька-матері підступити* (Мирний). *Тай як його одній прожити літа молодїї?* (Шевченко)...

Ця форма теж відповідає прислівниковому значінню заім. *це* (гл. вище).

пор. *Розпали вогонь, хоч обсушу ся, бо як його таким іти додому.* (Леся Українка). *Як же його в неволї жити без надїї?* (Шевченко). *Як землі під картоплю нема, куди його думати про розжю!* (Франко). *Може, роботу думав найти собі, або що, хто його знає!* (Васильченко). *Хто його там думав святатись?* (Нечуй-Левицький). *Як ти його спрясєши коня з волом?* (Тобілевич). *Як таки його зелену жабу за дружину брати?* (З казок Рудченка) . . .

8. Про „ся“ — гл. § 310.

¹⁾ Річ у тому, що називн. відм. 3. ос. одн. і множ. (він, вона, воно, вони) був колись заіменником вказовим і визначав стільки, що: *той, сей* (пор. староукр. *во дни они* = в ті дні, як читається в євангелії); але ж із часом це значіння стратилось, як і стратилась ціла відміна цього заіменника (оного, оному і т. д.), і він почав уживати ся як особ. заім. 3. ос., який знов утратив форму називного відм. [яка не була форма, можна зміркувати з присвоїн. заім. (гл. § 208): *мій, моя, мов, мої*, як відкинути з переду „мо“ — отже: і, я, є, множ.: І].

3. ПРИСВОЙНІ ЗАІМЕННИКИ.

208. У присвійних заіменниках чусть ся то відміна 3. ос. особ. заім. (гл. § 205), н. пр., *мій, моя, мое*, то відмінняють ся вони як прикметники (*наш*).

Мій, твій

а) Мій, твій, свій

Відмінок:

О д н и н а

	чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. Н. (хто, що <i>є?</i>)	мій (брат, кінь, стіл)	МОЯ (сестра)	МОЄ (поле)
2. Р. (кого, чого <i>нема?</i>)	моїого, мого	МОЇ, МОЇ	моїого, мого
3. Д. (кому, чому <i>дають?</i>)	моїому, мому	МОЇЙ	моїому, мому
4. З. (кого, що <i>бачать?</i>)	моїого, мого (брата, коня) мій (стіл)	МОЮ (сестру)	МОЄ (поле)
5. К. (<i>кличемо:</i>)		мій (брате, коню)! МОЯ (сестро)! МОЄ (поле)!	
6. О. (ким, чим <i>тішать ся?</i>)	МОЇМ	МОЄЮ	МОЇМ
7. М. (у кім, чім <i>кохають ся?</i>) у	МОЇМ	МОЇЙ	МОЇМ

М н о ж н и н а

на всі три роди

1. Н. (хто, що <i>є?</i>)	МОЇ (брати, коні, столи, сестри, поля)
2. Р. (кого, чого <i>нема?</i>)	МОЇХ
3. Д. (кому, чому <i>дають?</i>)	МОЇМ
4. З. (кого, що <i>бачать?</i>)	МОЇХ (братів) МОЇ (коні, столи, сестри, поля)
5. К. (<i>кличемо:</i>)	
6. О. (ким, чим <i>тішать ся?</i>)	МОЇМИ
7. М. (у кім, чім <i>кохають ся?</i>) у	МОЇХ! ¹⁾

¹⁾ У старших західно-укр. письменників зустрінете в орудн. вдм. одн. жіноч. роду нарічєві форми на -єв, -ївов, н. пр.:

Всіх дивує, габить гадков своєє (= гадкою своєю) [Могильницький — Скит Манявський]. Віччалоє чотири парі . . . я з мойов Одокійков голубков (Федькович). Сій, хоч не твоїов руков позсате буде жсичво (Франко). Андрій Зборюкіє із своїов старинєє (Федькович) . . .

На Буковині, на Підгіррі і в Карпатах живуть форми оруд. множ.: твоєми, своєми, і вони подибують ся в Федьковича, н. пр.:

Такий і одавить ся твоєми грішми (Ангел-Хранитель) . . .

На Волині живуть іще форми родовика одн.: мої, твої, свої, і сям і там стрінете їх по книжках, пор. *Не зміню гадки свої (Франко) . . .*

Таких форм тепер уже ніхто в письменстві не вживас, і їх уживати не можна.

Цілком таксамо відмінюють ся присвійні заіменники: твій, твоя, твоє; свій, своя, своє.

ЗАВВАГА. 1. У відміні цих заіменників сям та там у род. і дав. вдм. чол. і середн. роду зустрічаються ще старші форми: Мого, могому

мого, твого, свого

моєму, твогоєму, свогоєму

пор. *Твого мужа не слухати . . . , ноги мій твогоєму заступникові* (Федькович — Як козам роги виправляють) . . .

ЗАВВАГА. 2. У відміні цього заіменника наголос дуже рухомий. Ми кажемо: Наголос

мо́го й мо́го́, тво́му і тво́му́
мо́їм і мо́їм, тво́ї і тво́ї, сво́їх і сво́їх . . .

б) Наш, ваш

Наш, ваш

Відмінок:	О д н и н а		
	чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. Н. (хто, що є?)	наш (брат, кінь стіл)	наш-а (сестра)	наш-е (поле)
2. Р. (кого, чого нема?)	наш-ого	наш-ої	наш-ого
3. Д. (кому, чому даю?)	наш-ому	наш-ій	наш-ому
4. З. (кого, що бачу?)	}	наш-ого (брата, коня)	наш-у (сестру)
		наш (стіл)	наш-е (поле)
5. К. (кличу:)	наш (брате)!	наш-а (сестро)!	наш-е (поле)!
6. О. (ким, чим тішу ся?)	наш-им	наш-ою	наш-им
7. М. (у кім, чім кохаюсь?)	у наш-ім	наш-ій	наш-ім

М и о ж и н а

на всі три роди

1. Н. (хто, що є?)	наш-і (брати, коні, столи, сестри, поля)
2. Р. (кого, чого нема?)	наш-их
3. Д. (кому, чому даю?)	наш-им
4. З. (кого, що бачу?)	}
	наш-і (коні столи, сестри, поля)
5. К. (кличу:)	наш-і (брати...)!
6. О. (ким, чим тішу ся?)	наш-ими
7. М. (у кім, чім кохаюсь?)	у наш-их

Як бачимо, заіменник *наш, наша, наше* відмінюється як дієм так, як прикметник твердої відміни (пор. § 199).

Таксамо відмінюється *ваш, ваша, ваше*¹⁾.

Рідко стрічають ся поетичні форми: *нашан, нашес, нашій*,

пор. *Щастя нашес скляне* (Кримський) . .

Його, її, їх

в) Його, її, їх

Присвійний заіменник третьої особи: *його, її, їх* — це родов. відм. особового заіменника 3. особи (пор. § 192). Він не відмінюється, отже:

Р. відм. од.: [бою ся] його собаки, її собаки, їх собаки
 Д. „ „ [даю їсти] „ собаці, „ собаці, „ собаці
 З. „ „ [бачу] „ собаку, „ собаку, „ собаку
 О. „ „ [тїшу ся] „ собакою, „ собакою, „ собакою
 М. „ мн.: [кохаю ся] у „ собаках, „ собаках, „ собаках і т. д.

Їхній

г) Їхній

За те заіменник *їхній, їхня, їхнє* відмінюється як прикметник м'якої відміни (пор. § 201), н. пр.:

	чол. рід	жін. рід	сер. рід	
Р. відм.:	їхнього,	їхньої,	їхнього	— множ.: їхніх
Д. „	їхньому,	їхній,	їхньому	— „ їхнім
О. „	їхнім,	їхньою,	їхнім	— „ їхніми
М. „	в їхнім,	їхній,	їхнім	— „ в їхніх і т. д.

Про заступство місцев. одн. давальн. у чоловічому й сер. роді усіх цих заіменників гл. §§ 207, 2021, 3.

Треба мати на увазі, що цього заіменника загалом уживається дуже зрідка, й що куди частіше кажесть ся просто: *їх* (у західно-українських говорах його зовсім немає).

пор. *Коли б мене покинули лядачі, щоб я їх кривд, змагання їх не бачив* (Куліш) . . .

¹⁾ Про західноукр. нарічеві форми орудн. відм. одн.: *нашов, вашов*, гл. § 202, примітка 2.

Та ще в Федьковича зустрінете старі форми родовика й давального: *нашого, нашему*, пор. *І Василеві нашему немає (= немає) догани* (Як козам роги виправляють) . . .

Розуміть ся, що їх уживати не можна.

4. УКАЗОВІ ЗАІМЕННИКИ.

209. Указові заіменники мають свою окрему відміну; вона мала вплив на нову відміну прикметників (гл. § 198).

а) Той, та, те

Той, та, т

Відмінок:

О д н и н а

	чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. Н. (хто, що є?)	той (брат, кінь, стіл)	та (сестра)	те (перо)
2. Р. (кого, чого нема?)	того	тої, тієї	того
3. Д. (кому, чому даємо?)	тому	тії	тому
4. З. (кого, що бачимо?)	{ того (брата, коня) той (стіл)	ту	те
5. К. (кличемо:)	—	—	—
6. О. (ким, чим тішимо ся?)	тим	тою, тією	тим
7. М. (у кім, чим кохаємось?)	у тим	тії	тим

М н о ж н а

на всі три роди

1. Н. (хто, що є?)	ті (брати, коні, столи, сестри, пера)
2. Р. (кого, чого нема?)	тих
3. Д. (кому, чому даємо?)	тим
4. З. (кого, що бачимо?)	{ тих (братів) ті (коні, столи, сестри, пера)
5. К. (кличемо:)	—
6. О. (ким, чим тішимо ся?)	тими
7. М. (у кім, чим кохаємось?)	у тих

Таксамо відмінюються: отой (ота, оте), тамтой (тамта, тамте).

Зложені форми — називн. вдм. жін. род.: тая, сер.: тес, називн. і знах. відм. множ.: тії, знахідн. вдм. одн. жіноч. роду: тую — вживаються в поезії (віршах)¹⁾, н. пр.:

Чи се тая криличенька, що я воду брав? (нар. пісня). Воруши і цес й тес (Копоненко). А я тую чорну хмару рукавом розмаю (нар. пісня). Не так тії вороги, як добрії люде (Шевченко). Тії співи та квіти ясні пригадаю (Ліся Українка) . . .

¹⁾ У письменстві зустринете ще такі нарічеві форми в відміні цього заіменника:

Н. і З. вдм. сер. род. — то (гал.)

Р. „ жін. „ — тії (полт.), теї (волн.)

О. „ „ „ — тов (гал.; бук.)

пор.: *Може бути . . . Бог то (= те) знає (Лепкий).*

Поведи мене сам до тії катової сокири (Старницький).

Лекше самотою жаль зносити за тов долев (Воробкевич) . . .

Так загально, тепер цих форм уже не вживають у письменстві.

Про заміну місцев. відм. чол. роду одн. — давальн. гл.
§ 207 з.

Сей, ся, се	Відмінок:	б) Сей, ся, се				
		О д н и н а				
		чол. рід	жін. рід	сер. рід		
		1. Н. (хто, що <i>є?</i>)	сей (брат, кінь, стіл)	ся (сестра)	се (перо)	
		2. Р. (кого, чого <i>нема?</i>)	сього	сеї, сієї	сього	
		3. Д. (кому, чому <i>даємо?</i>)	сьому	сії	сьому	
		4. З. (кого, що <i>бачимо?</i>)	{	сього (брата, коня)	сю	се
				сей (стіл)		
5. К. (<i>кличемо:</i>)		—	—	—		
6. О. (ким, чим <i>тїшимо ся?</i>)	сим	сею, сією	сим			
7. М. (у кім, чим <i>кохаємось?</i>)	у сім	сії	сім			

		М н о ж и н а		
		на всі три роди		
1. Н. (хто, що <i>є?</i>)	сі	(брати, коні, столи, сестри, пера)		
2. Р. (кого, чого <i>нема?</i>)	сіх			
3. Д. (кому, чому <i>даємо?</i>)	сім			
4. З. (кого, що <i>бачимо?</i>)	{	сіх (братів)		
		сі (коні, столи, сестри, пера)		
5. К. (<i>кличемо:</i>)		—		
6. О. (ким, чим <i>тїшимо ся?</i>)	сими			
7. М. (у кім, чим <i>кохаємось?</i>)	у сіх			

Цей, ця, це Цілком таксамо відмінюють ся заіменник: цей, ця, це
(= отсей, отся, отсе), отже:

	чол. рід	жін. рід	сер. рід	множ.
Р. вдм.:	цього	цеї, цієї	цього	цих
Д. „	цьому	цїї	цьому	цим
О. „	цим	цею, цією	цим	цими
М. „	у цім	цїї	цім	у цих

Поетичні зложені форми:

Н. вдм.	жін. роду:	сяя (цяя),	сер.:	сеє (цеє)
З. „	„ „	сюю (цюю)		
Н. „	„ „	сії (ції) ¹⁾		

Про прислівни. знач. це гл. стор. 213.

¹⁾ Старші, тепер уже нарічені форми: род. і дав. відм.: сею, цего, сему, цему — стрічають ся й досі в західно-укр. письменників, н. пр.:
Витайте, ясні сні, на віках сею люду! (Франко — Нове життя).

Заіменик: сам (самий), сама, саме відмінюється — як прикметник (гл. § 199).

У множині назив. вдм. може мати закінчення -и (*сами*) й -і (*самі*).

Ріжниці в відміні між сам і самий (як у моск. мові) немає.

Поетичні форми: *самая, самес, самую, самії*.

Іншчі указові заіменики відмінюються як прикметники (§ 199).

Про заміну місцев. вдм. даваль. у чол. і сер. р. указових заім. гл. § 207 з.

ЗАВВАГА. В українській мові заіменик сам (самий) має часто значіння *один*, н. пр.:

Самий (= один тільки) *борець та борець без нічого що-дня як їсти, то хіба паїси ся? Ужсе тобі не даром так солодко сидіти самій дома* (Із казок Рудченка). *Батько кликав їх вечеряти й не діждав, ся; мусів сам вечеряти* (Нечуй-Левицький) . . .

А то для скріплення самотності сполучується самий і з числівником *один* (§ 214), н. пр.:

Він ставав на молитвах осторонь од других сам один (Нечуй-Левицький). *Сам один, як палець* (Номис) . . .

Про *самий* у значінні третього ступня гл. § 196, стор. 193.

Дійшовши до сего місця, клав наперед себе фляшку горілки й пив (Стефанік — Майстер). *Ян сему справді так, то перепроси його* (Федькович). *Та я цього легіня десь видів* (Федькович) . . .

Тільки ж Франко в нових виданнях своїх творів усюди, де тільки міг, виправляв ці форми на наддніпрянські й писав: *сього, сьому*.

Іншчі західно-українські форми — то орудн. одн.: *сев, цев, пор.*: *Ідїть цев сулицев удолину* (Стефанік). *Тїло масти оцев мастев* (Федькович — Три як рідні брати) . . .

Таких форм уживати не можна; їх уже й ніхто не вживає, а Стефанік уживав їх тільки в розмовах, віддаючи докладно й вимову, й форми своїх героїв, підгірських селян.

За те на Лівобережжі часто стрічаються у множині форми: *цїх, цїм, цїми* — утворені на зразок: *усїх, усїм, усїми*, й дехто так і пише, пор. *Я чув од вас оціми ушима* (Куліш — Комедія помилок Шекспіра).

І тих форм уживати не слід.

5. ПИТАЙНІ ЗАІМЕННИКИ.

210. Питайні заіменники то мають свою відміну (*хто що*), то відмінюються як присвійні заім. (*чий*), то як прикметники (*котрий . . .*)

Хто, що

а) Хто, що

чол. і жіп. рід середн. рід

Відмін о к:	(особи)	(річі)
1. Н.	хто?	що?
2. Р.	кого?	чого?
3. Д.	кому?	чому?
4. З.	кого?	що?
6. О.	ким?	чим?
7. М.	у кім?	у чім?

Наголос

ЗАВВАГА 1. При приіменниках у род. і дав. вдм. перескакує наголос, отже:

когó (боїш ся), але — *у ко́го* (був сьогодні)?

чогó (нема), „ — *ради чо́го* (це робиш)?

Таксамо наголос перескакує в тих самих відмінках у зложенім (невизнач.) заіменнику: ніхто, ніщо, який зовсім таксамо відмінюєть ся як „хто“, гл. § 212б:

Р. (когó?) ні́кого (чогó?) нічо́го

Д. (кому?) ні́кому (чому?) нічо́му . . .

Віщо

ЗАВВАГА 2. Перед приіменниками на, за, через, про знах. вдм. сер. роду має рівнобіжну форму „віщо“ [на віщо, за віщо, через віщо, про віщо — побіч: на що, за що, через що, про що, гл. § 67], н. пр.:

За віщо ти парубка в холодну посадив? (Тобілевич). *За віщо ж розрада? Для чого немилі братам наші щирі жадання* (Старицький). *Знаси, брате мій, з а віщо?* *Я ти (= тобі) скажу, задля чого* (Федькович). *Та коли з мене не людина, а клубок нервів, то на віщо я животію* (Кримський). *Про віщо б йому віно здало ся* (Федькович) . .

Що за

ЗАВВАГА 3. Часто замість який, котрий уживаєть ся в називн. одн. і множ. що за, н. пр.:

Що за молоде? З Черкас (Словар Грінченка). *Ой, що ж то за хлопець хороший, вродливий? Що то за дівчина крій його?* (Куліш). *Ой, що ж бо то та за ворон, що по морі крякає?* (народ. пісня). *Що то за вихід такий, що тільки в день його можна бачити?* (Франко). *Що то за хороші, за молоді парубки!* (Марко Вовчок) . . .

Як видно із прикладів, то задля наглядности додасть ся ще й то.

Рідко коли такі форми стрічають ся в иньчих відмінках, н. пр.:

Що в за дівчині я закохавсь (Кримський)¹⁾ . . .

ЗАВВАГА 4. Часто заім. що, та ще й у сполучі з то **Що то** (що то), має значіння скілько, н. пр.:

Що то плачу, що то гомону було та страху по селу! (Вовчок).

Що ж то зібралось народу, так, Господи, твоя воля (Квітка)...

Сюди належить: *що сили, що моги.*

Цілком таксамо як: хто? що? відмінюють ся невизначені заіменники (§ 2126):

дехто, децо (дэкого, дэчого; дэкому, дэчому . . .)

хтось, цось (когось, чогось; комусь, чомусь . . .)

хтобудь, цобудь (когобудь, чогобудь; комубудь, чомубудь...)

б) Чий, чия, чие

Чий

О д и п и а

М н о ж и н а

Відм.	чол. рід	жін рід	сер. рід	на всі роди
1. Н.	чий (брат, кінь, стіл)	чия (сестра)	чие (перо)	чії (брати, коні, сестри, пера)
2. Р.	чийого	чией	чийого	чійх
3. Д.	чийому	чийій	чийому	чийім
4. З.	{ чийого (брата, кня) чий (стіл)	чию	чие	{ чійх (братів) чії (коні, столи...)
6. О.	чийім	чиейю	чийім	чийіми
7. М.	у чийім	чийім	чийім	чійх ²⁾

І тут наголос теж рухомий: чійі́бо, чійі́бму . . .

в) Котрий, який

Питайні заіменники **котрий** (котра, котре, котрі), **який** **Котрий,** **який** (яка, яке, які) відмінюють ся як прикметники твердої відміни (пор. § 199).

¹⁾ Краще буде: *В що за дівчині я закохавсь.*

²⁾ У род. і дав. відм. чол. і сер. род. одн. находять ся в письменстві старші (тепер уже нарічеві) форми: *чисго, чисму* (гл. § 208, прим. 1).

Таксамо ніхто вже з письменників не вживає нарічевих західноукр. форм орудника жіноч. р.: *чисв, чійов,* і родов. жіноч. р.: *чій* (чійі)

Про форми давальн. відм. замість місцевого в усіх питайних заім. гл. § 207 з.

6. ВІДНОСНІ ЗАІМЕННИКИ.

211. Відносні заіменники відмінюють ся таксамо, як ті ж самі питайні заіменники (хто, котрий, який), гл. § 210.

Та є ще в українській мові окремий відносний заіменник „що“, який сполучуєть ся з 3. особ. заім. особового. Особовий заіменник відміняєть ся, „що“ лишаєть ся невідмінне. Ось як виглядає ця відміна:

Що він

О д н и п а М н о ж и н а

Відм.	чол. рід	жін. рід	сер. рід]	на всі роди
1. Н.	що (він)	що (вона)	що (воно)	що (вони)
2. Р.	що його	що її	що його	що їх
3. Д.	що йому	що їй	що йому	що їм
4. З.	що його	що її	що його	що їх
6. О.	що ним	що нею	що ним	що ними
7. М.	що в нім	що в ній	що в нім	що в них

У називн. одн. і множ. особового заіменника звичайно не додаєть ся.

пор.: Н. вдм. *Показав їй на ніс, що (= який) був чимось замазаний* (Свидницький — Люборадські). *Подивляля Мирославу, що (= яка) могла вдати ся в боротьбу зі звірюкою* (Франко)...

Р. вдм. *Ой, чия то хата з краю, що її не знаю?* (нар. пісня)...

Н. і Р. вдм. *Не той пан, що надів зупан, а той, що в його цирце серце* (народн. припов.)...

З. вдм. *Чи є то тая дівчинонька, що її любить* (нар. пісня).

Мала сина Глаша, що ми за нього говоримо (Федькович)...

М. вдм. *Біда тій курці, що на ній сокола заправляють на лови* (Грінченко, Словар IV, 525)...

Н. вдм. *Обривають ся звільна всі пуга, що вязали нас з давнім життям* (Франко)...

Р. вдм. *Так отакі там були, що їх уже й сон не брав* (Квітка)...

М. вдм. *Спиняли ворога засіками, що ними в тісних місцях завалювано дорогу* (Франко)...

Усюди „що“ має значіння: *котрий, який*.

Часто, коли зміст ясний, особовий заіменник і в иньчих відмінках цілком пропускаєть ся, й лишаєть ся саме що.

пор.: *Чи то тая дівчинонька, що (= в неї) на горі хата* (нар. пісня). *Той*

Шварц, що з суду (= його) нагнали (Франко). Ти замазаний, як та ганчірка, що (= нею) каглу затикають (Тобілевич). Це той, що (= над ним, з нього) на селі ти насміяла ся колись (Шевченко). Я позичила йому ті гроші, що (= їх) за хату й худобу взяла (М. Вовчок). Ворон кляс ті карії очі, що (= їх) ти цілувала (Шевченко) . . .

Що до вживання відносних заміників, то всі вони (*що котрий, який*) вживають ся побіч себе без ніякої ріжниц у значінні (гл. § 379).

7. НЕВИЗНАЧЕНІ ЗАІМЕННИКИ.

212. Із невизначених заміників тільки заміник *уавсь* має окрему відміну, всі інші відмінюють ся то як інші заміники (*дехто, ніхто* . . .), то як прикметники (*котрийсь* . . .)

		а) Уавсь, уся, усе			Уавсь									
		О	д	н	п	а	М		н	о	ж	и	н	а
		жін. рід			сер. рід			на всі роди						
Відм.	чол. рід													
1. Н.	уавсь	уся			усе			усі						
2. Р.	усього	усеї, усїєї			усього			усіх						
3. Д.	уьому	усій			уьому			усім						
4. З.	{ усього як (заступає особ., звір.) уавсь (як заступає річ)	уую			уе			{ усіх (як заступає особ. бу чол. роду) усі (як заступає звір., річ., жін. і сер. р.).						
5. К.		—			—			—						
6. О.	усім	уею, усїю			усім			усіма, усіми						
7. М.	в усім	в усій			в усім			в усіх ¹⁾						

¹⁾ Нарічеві західноукр. форми:

Р. вдм. чол. і сер. роду: *уавго, жін.: уавої, авїї* (наддніпр.)

Д. „ „ і „ „ „ *уавму*

О. „ жіночого „ „ *уавов, уавев* (пор. § 195, прим. надол.)

Н. „ середнього „ „ *уаво, чол. уавої (авїї)*

Таксамо нарічевими являють ся лівобережні форми:

Р. вдм.: *авих* (на подобу: *сих*)

Д. „ *авим* „ „ *сिम*

О. „ *авими* „ „ *сими*

М. „ *у авих* „ „ *в сих*)

пор.: *Лаговський, кусаючи з усїї моці губу, пішов геть* (Кримський).

Набрав хліба, соли, набрав уавго, що в дім потрібно (Федькович).

Провалися в ню (гору), королю, із уавв ватагов (Федькович).

Проказав йому авїї спів (Нечуй-Левицький).

Ваво то разом нанизане, авчинить ся намистою (М. Шашкевич).

А над усим, як вільний птах, вогневе слово літає (Стах-Черкасенно)...

Що всі ці форми можуть у назвуку мати й „в“, про це гл. § 60. Через те й місцев вdm. може виглядати ще так:

у всім, у всій, у всіх, і навіть (на осн. § 61)
ув усім, ув усій, ув усіх або
уві всім, уві всій, уві всіх

пор.: *Задзвонили в усі дзвони по всій Україні* (Шевченко).
Я розтік ся всіма сторонами (Куліш)...

Хтось,
дехто,
ніхто

б) Такі невизначені заіменники як:

хтось (щось), *дехто* (дещо), *ніхто* (ніщо),
хтобудь (щобудь), *абихто* (абищо)

відмінюють ся як хто, що (гл. § 210а), а власне відмінюють ся тільки „хто, що“, решта ж лишасть ся невідмінна, отже: Р. вdm.: когось (чогось), нікого (нічого), абикого (абичого) Д. „ комусь (чомусь), нікому (нічому), абикому (абичому)...

ЗАВВАГА 1. Заіменники *ніхто* (ніщо), *ніякий*, *нікотрий*, *дехто* (дещо) у сполуці з приіменниками в українській мові можуть розділювати ся приіменниками, або приіменники можуть стояти перед нерозділеним заіменником (у моск. мові все розділяють ся):

<i>ні за що</i>	<i>й за ніщо</i>		<i>ні в чім</i>	<i>і в нічім</i>
<i>ні з ким</i>	<i>і з ніким</i>		<i>де з ким</i>	<i>і з деким</i>
<i>ні за котрого</i>			<i>і за нікотрого</i>	
<i>ні в якім</i>			<i>і в ніякім</i>	<i>...</i>

пор. *Я ні з ким не поділю мою тюрму, мої кайдани* (Шевченко).
Не виявила перед ніким з домашніх (Франко).

Такого філософа я не знаходив ні в якій книжці (Нечуй-Левицький).
За ніякі скарби життя не купиш (Франко).

Був бідний, та з нічого розвів децю (Нечуй-Левицький) ...
а навіть:

За нізащо били ся (Франко) ...

ЗАВВАГА 2. Родов. відм. заім. *ніщо* з наголосом на першій частині зложення — *нічого* вживаєть ся у значінню: *нема чого*, н. пр.:

Робити нічого (Номис). *А квапитись нам нігочо* (Франко) ...
пор.: *Немає слів, немає слюз, немає нічого* (Шевченко) ...

Тих усіх форм у письменницькій мові вживати не треба.
Крім того, в пазивн. (знахідн.) відмінку чол. роду ще дуже часто стрічаєть ся неподвосна форма: *весь*, н. пр.:

Яж весь вік свій, весь труд тобі дав у незломнім завязттю (Франко) ...

Подібне значіння має давальн. відмін. заім. *ніхто*, таксамо з переміною наголосу, н. пр.:

Нікому (= нема кому) *хустя випрати, головоньку змити* (Коцюбинський) . . .

пор. *Моліться Богові святому, моліться правді на землі, а більше на землі нікому не поклоніться* (Шевченко) . . .

ЗАВВАГА 3. Коли гадка заперечена, або загалом перед невизначеним заіменником стоїть слівце, що вказує на заперечення (н. пр., *без*), то в українській мові мусить бути й невизначений заіменник заперечний, отже:

ніхто не брав (не — всі не брали),

нікому нічого не хотіло ся (не — всім нічого не хотіло ся)

пор.: *Горе словами не розкажеть ся нікому ніколи-ніколи ніде на світі* (Шевченко) . . .

без нічого (не — без усього),

без ніякого сумніву (не — без усякого сумніву) . . .

пор. *Батька випустили з тюрми без одесі, без нічого* (Нечуй-Левіцький) . . .

Тільки ж дуже рідко, під чу жим впливом (московським, німецьким) зустрінете в таких випадках у деяких письменників невизначений заіменник у притакливому значінні, н. пр.:

Ні хто любив мене, вітав, і я хилив ся ні до кого (Шевченко). *Всім* (замість: нікому) *не хотіло ся йти спати* (Нечуй-Левіцький) . . .

в) Тесаме що під б, відносить ся до відміни невизначених заіменників:

котрийсь, котрийбудь, декотрий . . .

якийсь, якийбудь, деякий і т. д.

Відміняєть ся *котрий, який* (гл. § 210в), решта ж лишаєть ся невідмінна:

Р. вдм. *котрогось, котрогобудь, декотрого* . . .

Д. „ *якомусь, якомубудь, деякому* й т. д.

пор.: *Живе до котрогось часу* (Номис) . . .

г) Таксамо і *чийсь, нічий* відмінюють ся як *чий* (гл. § 210б) отже:

Р. вдм. *чийогось, нічийого*

Д. „ *чийомусь, нічийому* . . .

ЗАВВАГА. В оруднику й місцевику однин. чол. і сер. род. в таких заімеників, як: *хтось, якийсь, котрийсь, чийсь* після закінчення -им, -ім вставляється ся „о“, отже:

кимось, у котрімось (селі), *в якімось* (місті) . . .

пор.: *Марта догадалась, що батько за чимось прийшов* (Нечуй-Левицький). *Якимось куснем долота икатулу лупають* (Франко) . . .

Таке „о“ появляється ся у множ. в род. і місц. вдм. після закінчення -их, н. пр.:

якихось (людей), *у чийхось* (руках) . . .

пор. *Мати вешталась коло якихось тісточок* (Нечуй-Левицький) . . .

То на те, щоб легше було вимовляти.

Кожний,
жаден,
иньчий,
усяк...

г) Заіменики: *кожен, кожний* (кожна, кожне), *жаден¹⁾* (жадна, жадне), *иньчий* (иньча, иньче), *инакший* (инакша, инакше), *усяк, усякий* (усяка, усяке), *всілякий* (всіляка, всіляке) — всі вони відмінюють ся як прикметники твердої відміни (гл. § 199).

4. Числівники.

XXXVIII. ЯК ПОДІЛЯЮТЬСЯ ЧИСЛІВНИКИ ТА ЯК ВОНИ ТВОРЯТЬСЯ.

213. Числівники — частини мови, що подають число предметів — ділять ся щодо свого значіння на сім відділів.

1. У мові, як у життю. У кожній громаді мусить бути голова. Він усьому дає провід, від нього виходить почин до роботи, від нього йде порядок та лад, він головниций, ніж усі другі.

Так воно й зі словами, зокрема ж із числівниками. Не всі вони відразу склали ся, не в усіх їх сила однакова.

Головні Із них найважніші ті, що подають тільки число предметів. Вони називають ся головні, бо вже від них творять ся иньчі. Вони відповідають на питання: *скільки?*

Це такі числівники:

один, два, пять, десять,

одинацять, дванацять, пятнацять,

двацять, трицять, пятьдесят, девяносто,

сто, тысяча, мільон . . .

¹⁾ Про значіння *жаден* гл. стор. 229., прим. 2.

2. Із головних числівників творять ся передусім такі, що Порядкові теж подають число предметів, але ж рівночасно вказують на те, як ті предмети йдуть один за другим по порядку, н. пр.:

*п'ятий, шостий, десятий, двац'ятий,
сотий, тисячний, міліоновий . . .*

Це порядкові числівники. Творять ся вони від пнів як творять головних числівників і то так: ся

а) від п'ять до дев'яност — закінченням: -ий, (-а, -е), н. пр.:

п'ять — *п'ятий*, шість — *шостий (шестий)*,
двац'ять — *двац'ятий*, дев'яност — *дев'яностий, -а, е, . . .*;
таким самим закінченням творить ся порядковий числівник од сто, тільки ж із род. вдм. множ., отже:

сто, мн. ста, сот — *сотий, -а, -е*;

б) від головного числівника тисяча творить ся порядковий — наростком -ий (-а, -е):

тисяча — *тисячний, -а, -е*;

в) в голов. числів. міліон повстає порядковий — наростком -овий (-а, -е):

міліон — *міліоновий, -а, -е*;

г) головним числівникам: один, два, три, чотирі відповідають порядкові, повитворювані з иньчих пнів, і то так, головному числівникові

один відповідає порядковий: *перший, -а, -е*, числівн.

два „ „ *другий, -а, -е, „*

три „ „ *третій, -я, -е, „*

чотирі „ „ *четвертий, -а, -е;*

д) як головний числівник складаєть ся з кількох чисел, то порядковий творить ся тільки з останнього, н. пр.:

триста дев'яност три — *триста дев'яност
третій, -а, -е,*

тисяча дев'яност двац'ять — *тисяча дев'яност
двац'ятий, -а, -е . . .*

За порядковими числівниками питаємо слівцями:

котрий по порядку, котрий із ряду?

Збірні 3. Такі числівники як ось:

двоє (людей), *трьоє* (калік),
четверо (курчат), *десятеро* (гусят) . . .

визначають збір предметів, тому то й вони так і зуть ся **збірні**. Їх можна пізнати, як питати за ними слівцем: **скільки коро?**

як творять ся І вони творять ся від пнів головних числівників:

два — *двоє*,
три — *трьоє*,

а від п'ять — наростком **-еро**, н. пр.:
п'ять — *пятеро*, шість — *шестеро*,
двадцять — *двацятеро* . . .

Збірний числівник *четверо* творить ся з того самого пня, що й порядковий числівник:

чотирі — *четвер(-т-)ий* — *четверо*.

Розділові 4. Коли доводить ся розділити число предметів, то вживаємо теж числівників головних, але додаємо до них приіменник **по**, н. пр.:

по одному (давальн. вдм.), *по два* (невідм.),
по десять . . .

У таких випадках ці головні числівники мають назву **розділових**.

Множні 5. Як якийся предмет збільшаєть ся на скілька разів, помножуєть ся, [от як, н. пр., помножуєть ся

двічі, то стає він — *двоїстий*, *подвійний*,
як *тричі* — *троїстий*, *потрійний*, *трикратний*,
як *чотирі рази* — *пochвірний*,
як *п'ять раз* — *п'ятькратний*,
як *стократ*, то стає — *стократний* . . .]

то такий числівник, який показує, скілько разів збільшив ся, помножив ся предмет, зветь ся **множним**.

У всіх множних числівників, як бачимо, містять ся пні головних. Питаємо ся за ними слівцями: **скількикрат, скількикратний?**

Дробові 6. Коли хочемо висказати словами якусь певну частину роздробленої цілої речі, то вживаємо числівників **дро-**

бових¹⁾. Це власне головні числівники [одна, дві, три, чотири (частини), п'ять (частин) — чисельник], сполучені з порядковими числівниками жіночого роду (п'ята, сьома, десята, п'ятнадцята — знаменник), н. пр.:

одна п'ята (*п'ятина*), дві сьомі (*сьомині*),
три десяті (*десятини*), чотири п'ятнадцяті (*п'ятнадцятині*),
п'ять двадцятих (*двацятин*) і т. д.

ЗАВВАГА. Слова: п'ятина, сьомина, десятина, п'ятнадцятина, двадцятина . . . щодо свого значіння дробові числівники — але у граматиці звичайно вважають ся іменниками.

Таксамо слова: *трійка, чвірка, п'ятка, десятка, сотка, четвертак* і т. д. (бо ж це назви частин або грошей) — все це іменники.

7. Коли не визначуємо докладно числа предметів, то **Невизначені** вживаємо числівників **невизначених**, н. пр.:

багато, мало, чимало, досить, кілька, кільканацять, кількадесят, кількасот, кількатисяч, кожний, увесь, ніхто, жаден і т. д.

ЗАВВАГА. Такі слова, як: *кожний, увесь, жаден²⁾, ніхто, ніякий* — можуть мати значіння невизначеного заіменника й невизначеного числівника. Відрізнити ці значіння одні від одних неважко.

Коли слова: *увесь, кожний, ніхто, жаден* . . . стоять самі про себе, замість імня предмету — то вони заіменники, н. пр.:

Усі (= Петро, Іван, Михайло...) *подеревіли. Жаден* (ні Петро, ні Михайло...) *не винен* . . .

Коли ж вони визначають, хоч і невизначене, але все-таки число предметів, то вважають ся числівниками, н. пр.:

Всі люди (скільки їх було) *подеревіли. Жаден із товаришів* (скільки їх було) *не винен*.

¹⁾ Слово „дріб“ (рос. дробь) ув укр. мові іменник чоловічого роду, (§ 146, примітка, стор. 141). То так кажемо:

справжній і несправжній дріб, мусимо дріб дробом, вишукуємо для дробів спільний знаменник і т. д.

²⁾ *Жаден* [жоден] уживаєть ся в укр. мові й у притакливому значінні, у значінні: *кожний*,

пор. *Звенигород був колись козачий вброд: од жадного двора козак виходив* [Куліш — Записки о Южной Руси]. *Боярам руки перевязували платками, такими, що по три копи жоден* (Квітка) . . .

XXXIX. ВІДМІНА ЧИСЛІВНИКІВ.

1. ГОЛОВНІ ЧИСЛІВНИКИ.

214. Із головних числівників тільки числівники один і два розрізняють роди. Усі інші знають для всіх родів тільки одну форму.

Одні	а) Один, одна, одне	Відмінок: О д н и н а		
		чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. Н. (хто, що є?)	один (хто, що є?)	один (чоловік, кінь, бриль)	одн-а (жінка)	одн-е (поле)
2. Р. (кого, чого нема?)	одн-ого	одн-ої	одн-ого	
3. Д. (кому, чому даю?)	одн-ому	одн-ій	одн-ому	
4. З. (кого, що бачу?)	{ одн-ого (чоловіка, коня) один (бриль)	одн-у	одн-о	
5. К. (кликаємо:)		—	—	—
6. О. (ким, чим тішу ся?)	одн-им	одн-ою	одн-им	
7. М. (у кім, чім кохаю ся?)	в одн-ім	одн-ій	одн-ім	

М н о ж и н а

на всі три роди

1. Н. (хто, що є?)	одн-і (чоловіки, коні, брилі, жінки, поля)
2. Р. (кого, чого нема?)	одн-их
3. Д. (кому, чому даю?)	одн-им
4. З. (кого, що бачу?)	{ одн-их (чоловіків) одн-і (коні, брилі, жінки, поля)
5. К. (кликаємо:)	
6. О. (ким, чим тішу ся?)	одн-ими
7. М. (у кім, чім кохаю ся?)	в одн-их

Як бачимо, один¹⁾ відмінюється як прикметник, тільки що род. в.дм. одн. жін. роду може мати ще заім. форму *однієї*

¹⁾ Із нарічевих форм найдете між наддністрянськими письмен.: оден, їден, їдна, їдию; та є ще й еден і єдин; орудн. відм. має в західноукр. говірках закінчення: -ов — *однов*.

пор.: *А скоро нам прицягу (= присягу, гл. § 66, 7) прочитали, звеліє нас оден охвицер під арешт дати* (Федькович).

Там не єдну сироту вигодують чесні людковє, там не єден живить ся подільський каліка (М. Устіянович). *Мудрість і воля єго суть двоє і єдно* (М. Шашкевич).

Чи раз, чи два — їдна біда (нар. поділь. приказка). *І на продаж тільки мав* (кацап) *їднужо Варвару* (Руданський).

Єдин гроші складає, а другий мішок шие (Номіс) . . .

Таких форм уживати не треба.

(одній), орудн. вдм.: *однією*; назив. і знах. вдм. одн. сер. род. форму: *одно*.

пор. Почали забігати з *однієї хати* у другу діти. Вспилась у банитишу *однією рукою* (З „Кайдашевої сім’ї“ Нечуй-Левицького). *Одно* — *безвіддя*, *друге безхліб’я* (нар. дума) . . .

Про заступ. місцев. вдм. — даваль. у чол. і середн. роді, гл. відм. прикм. § 202.

пор. *На одному коні далеко не заїдеши і багато ваги не завезеш* (Нечуй-Левицький) . . .

1. Числівник один дуже широко вживається в укр. мові; відомий він передусім у фразях, таких, як:

один бдного (мос. другъ друга), *один бдному¹⁾*,

один у бдного, одні на бдних . . .

пор.: Вони *один бдного* покохали (Стороженко). *Зуби зачеркнулись один об один* (Кримський). *Витають ся один з бдним* (Федькович). *Спільна вигода присилувала їх помагати один бдному* (Нечуй-Левицький). *Хоч одні з другими могли перекликати ся, але помогти одні бдним не могли* (Франко). *Діти почали прибігати одні до бдних* (Нечуй-Левицький) . . .

один по одному (спішать — Щоголів),

одним-один (= одніський § 1952),

пор. *Може, не плакати, мавши одним-бдного щирого приятеля, тай того скласти на лаві* (Федькович). *Вона була одним-одна дочка в батька* (Квітка). *Отак стоїть одним-одна хатина* (Шевченко). *Тільки одним-одно хитало ся зелене дерево в степу* (Франко) . . .

в-бдно (= раз-у-раз),

пор.: *Слабовита була, ув-одно лезсала* (Федькович) . . .

все одно (мос. все равно),

пор. *Институт усе одно, що університет* (Нечуй-Левицький). *Нам усе одно: багнет, чи клут* (Лепкий) . . .

всі до бдного (брешуть — Франко) . . .

2. Один має ще в укр. мові значіння невизначеного заміненника в таких фразях, як:

бдного дня, бдного разу, бдного ранку . . .

пор.: *Бдного ранку сказано мені, що на черзі Андрійко в некрути* (Марко Вовчок) . . .

Таке саме значіння чується в таких випадках, як: *був собі один чоловік, одна жінка* . . .

пор. *Був собі один* (= якийсь) *чоловік, та вмерла в його жінка, а в його двоє дітей зостало ся* (Зі збірн. Рудченка) . . .

¹⁾ Побіч того цілком правильно вживається фраза: *один у другого, один другому* і т. д.

пор. *Один у другого питаєм: на що нас мати привела* (Шевченко). *Обидві сім’ї насторочилися одна проти другої, як два півні, ладні кинуться один на другого* (Нечуй-Левицький) . . .

Два

б) Два, дві, два

Відмінок:	чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. Н. (хто, що є?)	два (сини, брилі)	дві (жінки)	два (пера)
2. Р. (кого, чого нема?)	двох	двох	двох
3. Д. (кому, чому даю?)	двом	двом	двом
4. З. (кого, що бачу?)	{ двох (синів) два (брилі)	дві (жінки)	два (пера)
5. К. (кликаємо:)	—	—	—
6. О. (ким, чим тішу ся?)	двома	двома	двома
7. М. (у кім, чім кохаю ся?)	у двох	двох	двох

Про двійню в жін. імен., гл. § 1582.

Про форми середн. роду: дві (яблуці, вікні . . .), гл. § 1684.

Таку ж відміну з деякими меленькими змінами мають усі числівники від *три* до *дев'ятьдесять*.

Три,
чотири

в) Три, чотири

Відмінок:	три	чотири
1. Н. (хто, що є?)	три	чотири (сини, брилі, сестри, поля)
2. Р. (кого, чого нема?)	трох	чотирох
3. Д. (кому, чому даю?)	трьом	чотиром
4. З. (кого, що бачу?)	{ трох три	{ чотирох (синів) чотири (брилі, сестри, поля)
6. О. (ким, чим тішу ся?)	трома	чотирма
7. К. (у кім, чім кохаю ся?)	у трох	чотирох

Всі ті форми чують ся також із „мняким“ р, отже: *трьох*, *трьом*, *чотирьох*, *чотирьом*¹⁾.

ЗАВВАГА. Фрази *удвох*, *утрох*, *учотирох*, як роблять роботу двоє, троє, четверо разом (збірні, § 219) — тепер уже мають значіння прислівника (пишуть ся до купи).

¹⁾ Зустрічають ся ще й нарічеві форми: *трьох*, *трьем*, *трема*, а далі *чпири*, *чтері*, *шпири*.

пор. *Підкував ся на всі чотири ноги* (нар. приказ.). *Мав я чтери волоньки* (Словар Грінченка). *Йди на шпири вітри і на пятий шум* (нар. приказка).

На цілому заході України відома форма *чотири*, якої й уживають наддністрянські письменники,

пор.: *Та най же буде двацять чотири* (голуби), *нема такого, щоб був милий* (гал. пісня) . . .

Таких форм уживати не слід.

г) Пять, шість, сім, вісім . . .

Пять . . .

Відм.

1. Н.	пять	шість	сім	вісім	девять
2. Р.	пятьох	шістьох	сімох	вісьмох	девятьох
3. Д.	пятьом	шістьом	сімом	вісьмом	девятьом
4. З.	{ пятьох (снів)	шістьох	сімох	вісьмох	девятьох
	{ пять (брилів, корів)	шість	сім	вісім	девять
6. О.	пятьма	шістьма	сімома	вісьмома	девятьма
7. М.	у пятьох	шістьох	сімох	вісьмох	девятьох

Відм.

1. Н.	дванацять	девятьдесять
2. Р.	дванацятьох	девятьдесятьох
3. Д.	дванацятьом	девятьдесятьом
4. З.	{ дванацятьох (снів)	девятьдесятьох
	{ дванацять (брилів, корів)	девятьдесять
6. О.	дванацятьма	девятьдесятьма
7. М.	у дванацятьох ¹⁾	у девятьдесятьох ²⁾

ЗАВВАГА 1. Орудний відмінок, як бачимо, має закінчення *-ма* тоді, як числівник кінчить ся в називн. м'якою шелестівкою. Коли ж шелестівка в називн. тверда, орудник кінчить ся на *-ома*.

ЗАВВАГА 2. Ті самі числівники — від *пять* до *девятьдесять* — можуть іще в род., дав. і місц. вдм. відмінити

¹⁾ Нарічеві галицькі — не буковинські й не підгірські — форми, що подибують ся в гал. письменників: *дванайцять, тринайцять, дваїцять, триїцять*, — звідсіля вже і *дванайцятій, триїцятій* . . . пор.: *Не встигли ми відійти, може, на дваїцять кроків* (М. Шашкевич) . . .

Франко, Мартович, Стефанік — таких форм ніколи не вживають, й їх уживати не треба.

Тако само не треба вживати московських форм: *дванадцять, тринадцять, тридцять*, — а далі: *дванадцятій, тридцятій* . . .

(Кримський пише одначе: *трицять* — Лаговський 19, хоч і *п'ятнайцять*, пор. *Стас через мене п'ятнайцять лиші літ*) [Пальмове гилля, II].

²⁾ Балакають подекуди й пишуть: *дев'яносто* — та це москалізм; уживати такої форми не треба.

ся нераз як: „повість“ (§ 1641), як іменики шелестівкової жіночої відміни, отже:

Н.	вдм.	пять	шість	сім	вісім
Р.	„	пят-и	шест-и	сем-и	восъм-и
Д.	„	пят-и	шест-и	сем-и	восъм-и
М.	„	у пят-и	шест-и	сем-и	восъм-и

Тільки ж така відміна мало народня, то й ліпше її не вживати. При тому ж одначе орудник усе-таки мусить мати закінчення: -ма, -ома¹).

ЗАВВАГА 3. В укр. мові нема ріжниць в відміні т. зв. *суцільних, простих* (один, два, десять) і *зложених* (одинацять, двацять, п'ятдесят) числівників. При тому в числівників від п'ятдесят до дев'яност відмінюєть ся, як ми бачимо зі зразка (стор. 233.) тільки друга частина зложення (у моск. мові обі части).

пор. *Зі стоп'ятъдесятью* (а не — п'ятдесяти) *справ, покладених на дневнім порядку, скинено цілих вісімнадцять* (Франко — Перехресні стежки). *Кождого весни, протягом більше в'язе як п'ятдесятюх літ, Захар пробував на Ясній Полянї* (Франко — Захар Беркут) . . .

А ось зразок відміни обох частин зложення:

Хиба тобі доведеть ся стирчати свій вік на двацятьюх п'ятыюх карбованцях місячного жалування? (Кримський) . . .

Сорок

г) Сорок

Числівник сорок звичайно не відмінюєть ся. Зустрічають ся форми:

Р.	вдм.	— сорока і
О.	„	— сорокма.

пор.: *Низенький чоловік літ коло сорока* (Франко). *Сорокма карбованцями визволиши ся* (Слов. Грінч. IV, 168). *Засунув йому в кишеню конерт із сорокма карбованцями* (Кримський) . . .

Сто

д) Сто

Числівник сто має такі форми:

Н. і З. вдм. одн. сто

Н.	„	множ. ста (двіста, триста, чотиріста)
Р.	„	„ сот (п'ятсот, шістьсот . . .)
О.	„	„ стома
М.	„	двійн. у формі: (дві)сті

Пор.: *Це город із стома церквами* (Шевченко). *І серце їх разить ст'ма мечами* (Франко). *Моя дорога стома стезиками дорожить ся по полі* (Стефаник) . . .

¹) Ніяким чином: п'яттю, шістью, семю, як нераз балакає українська інтелігенція з-московська, вживати не можна — бо це чисті москалізми!

А так зрештою не відміняєть ся.

пор.: *Оддячиши йому* (= Турнові) *сто* (орудн. — чим?) *з оком* (Котляревський — Енеїда) . . .

Не відміняють ся теж зложені зі сто числівники: двіста (двістї), триста, чотиріста, п'ятьсот . . .¹⁾

То так кажемо:

Із триста (родов.) *козаків вернуло п'ятнацять.*

Роздано їду чотиріста хлопцям (давальн.).

Пішов із п'ятьсот людьми (орудн.) *у похід.*

У сімсот серцях (місцев.) *горіла любов . . .*

Відміняєть ся, як бачимо, іменник, до якого числівник належить, а сам числівник не відміняєть ся (у моск. мові відміняють ся обі частини мови).

е) Тисяча

Тисяча

Числівник тисяча відміняєть ся як іменник жіноч. роду м'якої відміни (пор. „задача,, гл. § 160).

Відмінок:	Одинна	Множина
1. Н. (що є?)	тисяч-а	тисяч-і
2. Р. (чого нема?)	тисяч-і	тисяч
3. Д. (чому даю?)	тисяч-і	тисяч-ам
4. З. (що бачу?)	тисяч-у	тисяч-і
6. О. (чим тішу ся?)	тисяч-ею	тисяч-ами
7. М. (у чім кохаю ся?)	у тисяч-і	тисяч-ах

Однако ж і цей числівник може й не відміняти ся; головно не відміняєть ся він у множині, у сполучі з иньчими числівниками, н. пр.: *десять, двацять, сто . . . тисяч²⁾*.

є) Мілїон

Мілїон

Числівник мілїон відміняєть ся як іменник чол. род. твердої відм. (пор. „сусїд“, § 150).

Одн.: мілїон, -а, -ові, -ом, -ї

Множ.: мілїон-и, -ів, -ам, -ами, -ах

¹⁾ Цікаво, що в українській мові-ряд соток виходить поза тисячку, й народ скрізь, по цілій Україні говорить:

одинаццятьсот, п'ятнаццятьсот, дев'ятнаццятьсот . . .

На жаль, письменники цурають ся тих форм, і волять уживати: тисяча сто, тисяча п'ятьсот, тисяча дев'ятьсот . . ., хоч це оригінальні форми, й головне: наші (ще їх мають Німці).

²⁾ У Галичині робить укр. інтелігенція велику помилку, вживаючи цього числівника в чоловіч. роді: *один тисяч, два тисячі*.

Це явний польонїзм (*tysiąc, dwa tysiące*), й його треба оминати.

Замітки до відміни головних числівників.

Зложені числівники

215. Зложені числові ймена відмінюють ся так, що відмінюють ся тільки остання складова частина числівника, а не всі складові частини (як у московській мові), отже:

Н.	тисяча	двісті	трицять	пять
Р.	„	„	„	<i>пятьох</i>
Д.	„	„	„	<i>пятьом</i>
З.	„	„	„	<i>пять (пятьох)</i>
О.	„	„	„	<i>пятьма</i>
М.	в	„	„	<i>пятьох</i>

То так кажесть ся й пишеть ся:

Він дав гроші двіста п'ятьдесятя тром людям (а не: двом стам пятьом десятьом тром — або ще гірше з-московська: двум стам пятидесяти тром). *Лишив ся з тисяч триста двацять вісьмома карбованцями доугу* (не — з тисячею трома стами двацятьма вісьмома) . . .

Згода числівників
1, 2, 3, 4

216. Уживаючи головних числівників із іменниками, треба завважити, що тільки числівники:

один, два, три, чотири

все годять ся з іменником у відмінку (числі — а числ. один і два в роді, гл. § 351), н. пр.:

Н. вдм.	<i>один чоловік,</i>	<i>дві жінки,</i>	<i>три (чотири) села</i>
Р. „	<i>одного чоловіка,</i>	<i>двох жінок,</i>	<i>трох сіл</i>
Д. „	<i>одному чоловікові,</i>	<i>двом жінкам,</i>	<i>тром селам</i> іт. д.

Те саме бачимо у зложених числових імен (пор. § 215), н. пр.:

Н. вдм.	<i>сто</i>	<i>двацять</i>	<i>два</i>	<i>роки</i>
Р. „	„	„	„	<i>двох років</i>
Д. „	„	„	„	<i>двом рокам</i>
О. „	„	„	„	<i>двома роками</i> . . .

пор. іще §§ 417 3, 419.

Згода числівників
від 5 до 99

217. В головних числівників од пять до девятьдесять девять у назив. і знах. вдм. згоди немає; після тих числівників стоить тоді все родовий відмінок (§§ 417 3, 424), н. пр.:

1. Н. (хто, що є?)	пять	дванацять	сімдесять
	(брилів)	(жінок)	(дерев)
4. З. (ного, що бачу?)	пять	дванацять	сімдесять
	(брилів)	(жінок)	(дерев)

У всіх п'ятьох відмінках згода вже є, н. пр.:

2. Р. (кого, чого нема?)	п'ятьох
(брилів)	дванацятьох
(жінок)	сімдесятьох
(дерев)
3. Д. (кому, чому даю?)	п'ятьом
(брилям)	дванацятьом
(жінкам)	сімдесятьом
(деревам)
6. О. (ким, чим тїшу ся?)	п'ятьма
(брилями)	дванацятьма
(жінками)	сімдесятьма
(деревами)
7. М. (у кім, чім кохаюсь?)	у п'ятьох
(брилях)	дванацятьох
(жінках)	сімдесятьох
(деревах)

Але більш так буває, що числівник у тих відмінках лишаєть ся невідмінний, а відміняєть ся тільки іменик самий.

Не відміняють ся ніколи числівники при ліченню (рахованню, в арифметиці), і то не тільки як лічимо неназваними (голими) числами, але часто й названими (з іменниками), особливо, коли при них стоять приіменики,

пор. *У п'ятьдесять бочках (місцев.) містять ся тисяча триста п'ятнацять (назв.) кварт оливи; як би її продати трицятьм людям (дав.), налічуючи на кожну людину по вісім кварт, то скільки і т. д.¹⁾*

2. ПОРЯДКОВІ ЧИСЛІВНИКИ.

218. Порядкові числівники відміняють ся як прикметни- ки твердої відміни (гл. § 199).

чол. рід жін. рід сер. рід множ.

1. Н. вдм. *перший* *перша* *перше* *перші*

2. Р. „ *першого* *першої* *першого* *перших* і т. д.

Таксамо:

другий (-а, -е), *другого* (-ої, -ого) . . .

четвертий (-а, -е), *четвертого* (-ої, -ого) . . .

сотий (-а, -е), *сотого* (-ої, -ого) . . .

тисячний (-а, -е), *тисячного* (-ої, -ого) і т. д.

¹⁾ А так, у головних чотирох *разах* (діях) лічить ся, зовсім не відміняючи числівників.

1. **Додавання** (сложеніє) [додатників]:

один і три є чотири (сума)
(1 + 3 = 4)

2. **Відімання** (вычитаніє) [від'ємного від від'ємника]

два від п'ять лишаєть ся три [лишок (остаток)]
(2 - 5 = 3)

3. **Множення** (умноженіє) [множеного множенником]:

два рази п'ять є десять (добуток)
(2 × 5 = 10)

4. **Ділення** (дїленіє) [дїльного на дїльник]:

п'ять у десять містить ся два рази (частка)
(10 : 5 = 2)

Числівник *третій* (-я, -є), відмінюється як прикметник м'якої відміни, гл. § 201, отже:

третій (-я, -є), третього (-ьої, -ього), третьому (-ій, -ьому) . . .

Про писання порядкових числівників числами гл. § 321.

3. ЗБІРНІ ЧИСЛІВНИКИ.

а) Обидва

Збірні обидва **219.** Числівник обидва (-і)¹⁾ відмінюється цілком як *два*:

1. Н. вдм. *обидва* (чоловіки, вікна), *обидві* (жінки)
2. Р. „ *обидвох* (чоловіків, жінок, вікон)
3. Д. „ *обидвом* (чоловікам, жінкам, вікнам)
6. О. „ *обидвома* (чоловіками, жінками, вікнами)
7. М. „ *обидвох* (чоловіках, жінках, вікнах).

б) Двоє, обоє, обидвоє, троє

двоє, троє... Двоє, обоє, обидвоє, троє мають тільки назив. і знах. вдм., а, зрештою, всі відмінки творять вони від: *два, обі*¹⁾, *обидва, три* (отже не мають своїх відмін):

2. Р. вдм.: *двох, обох, обидвох, трох*
6. О. „ *двома, обома, обидвома, трома* . . .

Що правда, деколи (у надністрянських письменників) зустрічають ся (на всі три роди) форми: *двоїх, обоїм*, але ж дуже рідко.

пор. *Від сього залежить щастє двоїх людей* (Франко--Перехр. стежки). *Сили такі значні, що вистарчать для них обоїх* [матері й сина] (Франко — Основи суспіль.). *Через оту возняницю двоїм людям вік занাপстити* (Федькович — Як козам роги виправляють). *Вибігли сини й винесли обоїх* [матір і батька] *із хати* (Стефаник) . . .

Замітити треба, що тут ніде ріжницї в відміні між чол. (і сер.) і жіноч. родом. немає (пор. мос. *обоихъ, обѣихъ; обоимъ, обѣимъ* і т. д.).

Таксамо не відмінюють ся здрібнілі форми цих числівників:

двоїко (двійко), *дво́счко*
обі́йко (обійко)
троїко, *тро́счко*²⁾.

¹⁾ На заході України живе ще числівник *обі, обі*, й ті числівники часто находять ся в зах. укр. письменників, пор. *Обі хороші, обі багацькі сини* (Федькович) . . .

²⁾ Нарічево на Поділлі почуєть деколи оруд. вдм. *тросма*, але ж цієї форми по книжках не вживають.

ЗАВВАГА. Числівника *обос*, як іде мова про людей, уживається, звичайно, тільки тоді, як балакається про чоловіка й жінку, як у гурті з жінки й чоловіки.

пор.: *Та вмислось милесенький обос разом* (нар. пісня) . . .

За те двоє вживається, коли мова йде про двоє людей, навіть і того самого пола,

двоє господарів, двоє чоловіків . . .

пор. *Почав посилати учеників по двоє* (Слов. Грінч. I, 363). *Ото ідуть із ярмарку двоє господарів* (Руданськ.) . . .

На зразок *двоє* найдете вже й *обос* в такому ж значінні [той самий пол],

пор. *Ходім каже, Уласович, на твою криницю подивитись* . . . *Тай пішли обос* [варнак і москаль] (Шевченко—Москалева криниця) . . .

в) Четверо, п'ятеро, шестеро... десятеро...

Четверо, п'ятеро, шестеро, десятеро — і т. д. зовсім не відмінюють ся, н. пр.: четверо
і т. д.

Лишив ся з шестеро дїтьми.

Трицятеро йтрос на подвіррячко твоє (нар. припов.).

На відмінок указує іменник (чи иньче імня), до котрого числівник відносить ся.

ЗАВВАГА 1. Після всіх збірних числівників стоїть родовий відмінок (§§ 417 2, 422 r), отже:

двоє, трос, четверо, семеро . . . дїтей, людей і т. д.

ЗАВВАГА 2. Такі збірні числівники, як: *пара, п'ятка, десятка, копа, сотка, тисячка* — це властиво іменники й відмінюють ся як іменники.

Про удвох, утрох, учотирох . . . гл. стор. 232, заввага.

4. МНОЖНІ ЧИСЛІВНИКИ.

220. Множні числівники відмінюють ся як прикметники, коли мають прикметникову форму (відповідають на питання: *скількикратний?*), н. пр.: Множні

двоязкий (папір), -ого, -ому . . .

троїста (музика), -ої, -ій, -у . . .

потрійне (число), -ого, -ому, -им (гл. § 199).

Коли ж вони відповідають на питання: *скількикрат?*, то не відмінюють ся, як ось:

двічі, тричі, стократ і т. д.

5. РОЗДІЛОВІ ЧИСЛІВНИКИ.

Розділові **221.** Розділові числівники не відмінюють ся:
по одному, по одній (даваль.), але — *по два, по три*
по пятьдесят . . . — усе невідмінне.

6. ДРОБОВІ ЧИСЛІВНИКИ.

Дробові **222.** Дробові числівники в рахованню не відмінюють ся.
пор.: *Додай дві треті до всіх третіх*
відійми всім десятих від дев'ять п'ятицятих,
дві сьомі в десять сьомих містить ся і т. д.

$1\frac{1}{2}$, $2\frac{1}{2}$,
 $3\frac{1}{2}$ і т. д. Таксамо не відмінюють ся такі дробові числівники як:
півтора ($1\frac{1}{2}$), *півтретя* ($2\frac{1}{2}$), *півчварта* ($3\frac{1}{2}$),
півпята ($4\frac{1}{2}$), *півшоста* ($5\frac{1}{2}$), *півсьома* ($6\frac{1}{2}$),
піввосьма ($7\frac{1}{2}$), *півдесята* ($8\frac{1}{2}$) . . .

півтораста (150), *півтретяста* (250), *півчвартаста* (350) . . .
пор.: *Щоб тебе трясло півчварта року, поки витрясе пшениці копу*
(нар. приказка). *Ой виростеш, сину, за півчварта року, як князя*
дитина (Шевченко — Сова). *Довіслики було на півсеми тисячі*
(Франко — Перехр. стежки). *Сімсот Турків, яничар чотиріста та*
бідного невольника півчвартаста (нар. дума) . . .

До речі сказати, що, крім *півтора* й *півтораста* (полтора, полтораста), таких числівників московська мова не знає.

7. НЕВИЗНАЧЕНІ ЧИСЛІВНИКИ.

Невизначені **223.** 1) Невизначені числівники багато, кілька (кільки),
кільканацять, кількадесять відмінюють ся як два (пять), отже:

Р. вдм. багатьох, кількох, кільканацятьох
Д. „ багатьом, кільком, кільканацятьом
Н. „ багатьомá, кількома, кільканацятьма
М. „ у багатьох, кількох, кільканацятьох

пор.: *Сила одного чоловіка або кількох людей* (Нечуй-Левицький).
Велів кільком сторожам узяти його (Франко — Перехр. стежки) . . .

2) Усі інші чі невизначені заміники: мало, досить, кілька-
сот, кількатисяч — не відмінюють ся.

Про увесь, кожний . . . гл. § 212а, в.

3) Сюди належить невідмінне „що“ у значінні: кожний,
звичайно в родовим відмінком (§ 4231), н. пр.:

що-дня, що-тисяня, що-року (§ 317) . . .

пор. *Чуже поле поливають що-дня і що-ночі* [кожного дня й кожної
ночі] (Шевченко). *Що-дня і що-вечера говорю у своїх думках отсе вже*
десять літ (Франко). *Лижки як ти сушого макогона що-п'ятиці до*
самого Великодня (Нечуй-Левицький). *Що-року* (Олесь). *Не що-*

день (не кожний день) *Великдень* (нар. приказ.). *А ти мене цо-раз лякаси снами* (Куліш) . . .

4) У західних частинах України стрічають ся *(с)тілько*, *(с)кілько* в відмінній (прикметниковій) формі у значінні: „багато“, н. пр.:

(с)тілький (час), *кілький* (великий) . . .

пор. *А то вже тілький час, тільки літ* (зі збірника Гнатюка). *Все молись і тільки гроші Богу в жертву положив* (Франко). *Йде той гріш через, Бог зна, тільки руки* (Франко). *Стількі літа жили люде у спокою* (Лепкий) . . .

5. Дієслово.

ХІ. ПОДІЛ ДІЄСЛІВ.

224. Дієслова, слова, що кажуть, що хто діє, що з ким дієть ся, розділяють ся за своїм значінням на декілька відділів, і то відповідно до того: а) що з дійством робить ся, які відносини в дійстві, б) як довго тягнеть ся дійство, чи закінчило ся, чи тріває та в) яка вага дієслова, чи висказує воно саме по собі дійство, чи стає в допомогу другому дієслову, щоб дійство докладніше пояснити.

1. Щодо роду дійства.

1. Такі дієслова, як ось, н. пр.:

бю (собаку), *мисли* (руки), *читає* (книжку) . . .

Перехідні

показують, що дійство від одного предмету переходить на другий, то й через те такі дієслова називають ся перехідні.

2. Але ж є й дієслова, що їх дійство на другі предмети не переходить, а обмежуєть ся тільки на тому, хто його робить, н. пр.:

гуляю, кричиш, ходить . . .

Це дієслова неперехідні.

3. Буває й так, що дієслово перехідне, але ж дійство зворотні звертаєть ся на того, хто його виконує, н. пр.:

мию ся, чешеш ся, голить ся . . .

Це дієслова зворотні.

Їх пізнати по тому, що вони мають при собі зворотний замієник „ся“. Коли дійство не звертаєть ся на предмет,

що роботу виконує, а на інший предмет, то цього „ся“ немає, н. пр.:

мию (руки), чешеш (голову), голить (бороду) . . .

То так зворотні дієслова — це перехідні дієслова, тільки що предметом, на який дійство переходить, являється той, що роботу виконує.

Заіменикові 4. Та є й такі дієслова, що мають при собі заіменик „ся“ й без нього ніколи не можуть обійти ся, бо тільки вкупі зі „ся“ вони визначають, що хто робить, або що з ким робить ся, н. пр.:

бою ся, надієш ся, соромить ся . . .

Це дієслова — заіменикові або загальні.

Обонільні 5. Ще є й такі дієслова, як ось:

сварити ся (з братом), подружити ся (з товаришем), зустрінути ся (зі сестрою), воювати (з ворогом) . . .

Ці дієслова показують на спільну роботу з кимось другим, виявляють щось таке, що разом із кількома предметами дієть ся.

Це дієслова обонільні.

2. Щодо тривання (вид) дійства.

225. Не всяке дійство однакове щодо тривку дійства (вид), не однакове щодо того, як довго триває дійство дієслова. Дійство могло почати ся й тягти ся, не дійшовши до кінця, а то й могло закінчити ся, до кінця дійти, отож і через те й дієслова бувають ріжні.

Недоконані 1. Як сказати:

(я) робив, (ти) скакав, (він) читав . . . ,

то кожний зрозуміє, що дійство, на яке вказують дієслова:

робити, скакати, читати,

до кінця не доведене, до кінця не дійшло.

Це дієслова недоконані.

Та ще і в недоконаному дійстві бувають ріжні відтінки.

а) започинові а) Як сказати:

(людина) сивіє, (брат) старієть ся, (вона) молодіє . . . ,

то пізнати, що недоконане дійство що-тільки починаєть ся, тому то й такі недоконані дієслова, як:

сивіти, старіти ся, молодіти

так і звуть ся започинові.

б) Та може бути так, що дійство почало ся, але ж кінця б) протягові йому ще не видно, воно тягнеть ся на протягу якогось часу, тріває, н. пр.:

(я) *йшов* (дорогою), (ти) *ніс*, (вони) *везли* (дрова)...

Усі ці дієслова:

іти, нести, везти

недоконані, а що дійство руху, несення, везення — тріває, протягаєть ся, то так ці недоконані дієслова звать ся протягові.

в) Але ж як покласти побіч себе такі дієслова:

в) **наворото-
тові**

(я) *йшов* і (я) *ходив*
(ти) *ніс* ,, (ти) *носив*
(вони) *везли* ,, (вони) *возили* . . . ,

то кожний зрозуміє, що одні й другі недоконані, тільки ж як у перших дійство тріває, у других чуєть ся, що воно часто, наворотами повторять ся. Через те й такі недоконані дієслова, як:

ходити, носити, возити,

так і звать ся наворотові.¹⁾

2. Як же скажемо:

(я) *зробив*, (ти) *скочив*, (він) *прочитав* . . . ,

Доконані

то кожний із нас чує, що дійство, на яке вказують дієслова:

зробити, скопити, прочитати,

до кінця доведене, що воно дійшло до кінця.

Це дієслова доконані.

¹⁾ Самих по собі дієслів, чи вони наворотові, чи протягові, тепер відрізнити важко, хіба що відповідні слівця (*часто, нераз, що-дня, кознього тижня* і т. д.) до них додати, що вказують на те, чи дійство повторюєть ся (навор.), чи тріває (*вічно, беззастанно* . . .). Але ж у поодиноких письменників усе ще находять ся давні (тепер уже нарічеві) форми дієслів, що з них іще пізнати в дієслові значіння наворотовости, н. пр.:

Наше село близенько від міста, так що пани хожуть туди (Федькович). *У нього мусіло бути, як він сам казував, кожде діло чудате* (Федькович). *Самоцїати буду приношати* (Леся Українка). *У титаря, коли знавав* (Шевченко) . . .

Але такі форми не вживають ся в вже в письменстві, вони старі.

3. Щодо ваги дієслова.

Самостійні 226. Крім того, в реченнях буває так, що саме дієслово висказує щось про когось (самостійне дієслово), н. пр.:

(я) *роблю*, (ти) *шила*, (вони) *плакали* . . .

У кожній із тих форм містить ся цілком зрозуміла думка, на це вказують дієслова:

робити, *шити*, *плакати*.

Та є й такі дієслова, що самі про себе мають своє значіння, н. пр.:

(він) *є* (н. пр., Українець), (вона) *була* (н. пр., слаба),

(вони) *будуть* (н. пр., дома), (він) *ляв* (віру)...

а то буває, що вони тільки другим дієсловам помагають творити поодинокі форми, н. пр.:

Помічні (я) *робив був*, (вона) *плакати ме*...

Слівця: *був* (бути), *ме* (няти) при формах дієслів: *робити*, *плакати* помагають нам докладно розібрати ся в тому, коли саме дійство відбувало ся, чи відбувати меть ся.

Такі дієслова називають ся помічні.

Помічними дієсловами є дієслова: *бути*, *няти* (му).

Способові 2. Є ще й иньчі нібито несамостійні дієслова, які стоять на послугах у других дієслів, показуючи спосіб, як хтось робить, як щось робить ся (чи це примус, чи охота, чи початок роботи, чи сила, чи змога, чи обовязок). Це такі дієслова:

могти (можу = в мене є змога н. пр. ходити)

хотіти (хочу = „ „ охота „ „ „

мусіти (мушу = „ „ примус „ „ „ ¹⁾

сміти (смю = „ „ сміливість „ „ „

мати (маю = „ „ обовязок „ „ „

почати (я починаю, н. пр., ходити) . . .

Ці дієслова називають ся способові.

ЗАВВАГА. Поділ дієслів на перехідні й неперехідні, недоконані й доконані, самостійні й помічні, важний не тільки задля самого значіння дієслів у реченню, але ж бо й має він велику вагу для відміни дієслів, бо ж, н. пр.: неперехідні дієслова не можуть творити деяких форм

¹⁾ Не можна змішувати зі собою дієслів *мушу* й *маю* (я повинен); перше відповідає моск.: „я принужденъ“, друге: „я долженъ“.

(дісприкм. страждальн. стану, гл. § 234), не можуть деяких форм творити й доконані дієслова (дісприсл. тепер., гл. § 251, будуч. час., гл. § 256), а і значіння деяких форм у доконаних дієслів ніяке, ніж у недоконаних (тепер., час. гл. § 248). А що без помічних дієслів не можна творити деяких форм — то теж буде далі видно (будучн. § 256, давноминул. § 255).

XLІ. ЯК ТВОРЯТЬ СЯ ДІЄСЛОВА.

Дієслова творять ся в корінів (пнів) наростками, творять ся вони й при допоміг приростків (§ 95, 100).

а) Дієслівні наростки.

227. Дієслівних наростків небагацько, усього — п'ять.

1. Передусім є багато дієслів, що творять ся просто в коріня, без пнякого наростка, н. пр.:

нес-ти, вез-ти, неж-ти, стриг-ти . . .

безна-
росткові

Це все дієслова безнаросткові. У них просто до коріня додають ся закінчення (пор.: *нес-ти* — *нес-у*, *вез-ти* — *вез-у*) так, що корінь є рівночасно пнем дієслова (гл. стор. 108, обр. 3).

Щодо своєї значіння, як показують ці приклади, то це дієслова недоконані, і то, по більшій часті — протягові.

2. Наростком „-ну-“ творять ся дієслова доконані, н. пр.:

ка(п)-ну-ти, ки-ну-ти, глип-ну-ти . . .

нарост.
-ну-, -ону-

але ж тільки тоді, коли вони утворені від дієслівних пнів (пор.: капати, кидати, глипати).

Та є в цій громаді й недоконані дієслова, н. пр.:

глух-ну-ти (глухий), *сох-ну-ти* (сухий) . . .

Дуже радо вживаєть ся цього наростка до творення дієслів (раптових) із викликів, н. пр.:

ох-ну-ти, геп-ну-ти, шубовсь-ну-ти, чварсь-ну-ти (по-нім.) . . .

Попри „-ну-“ вживаєть ся для означення раптовости наростка „-ону-“, н. пр.:

гук-ону-ти, стус-ону-ти, крик-ону-ти . . .

пор.: *Гуконула* гаківниця (Мирний). *Як стусону в ворота раз, у друге, та так їх і випер* (Стороженко). *Як ухоплю дитину, як струсону нею* (Грінченко). *А пняця слухав-слухав, знає у браму зрюконув*

(Франко). *Мені випадало гордо швигонути ті гроші панові в сіді* (Кримський). *Легенький смуток швигонув його за серце* (Васильченко). *Здавалось, ніби він от-от махоне лапою по спині* (Нечуй-Левицький). *Як на Вербу крикнути на два хори „Кто Бог велий!“* (Нечуй-Левицький). *Сайгак прудкопогий швигоне десь далеко-далеко і зникне вмить між травами* (Коцюбинський) . . .

нарост. -ї- 3. Наростком „-ї(i)“ творять ся недоконані дієслова, н. пр.:

лет-ї-ти, сид-ї-ти гор-ї-ти . . .

Коли ж цим наростком творити дієслова з прикметників, то вони всі будуть започинові, отже:

старий — *стар-ї-ти ся*; ржавий — *ржав-ї-ти*;

сивий — *сив-ї-ти*; білий — *біл-ї-ти . . .*

На основі дуже давніх законів при творенню дієслів кожне:

-кї- переходило в -чя- (*крик — крич-а-ти*)

-скї- „ „ -щя- (*тріск — тріщ-а-ти*)

-гї- „ „ -жя- (*дріг-ну-ти — дріж-а-ти*) . . . ,

отже до цієї громади належать такі дієслова, як:

крячїати, сичїати... блищїати, верещїати... лежїати, держїати...

нарост. -и- 4. Наростком „-и“ творять ся недоконані дієслова, н. пр.:

роб-и-ти, плат-и-ти, хвал-и-ти . . .

Бувають між ними й наворотові, н. пр.:

воз-и-ти (пор. протяг.: *вез-ти*), *нос-и-ти* (пор. протяг.: *нес-ти*),

ход-и-ти (пор. протяг.: *ї-ти*) . . .

Але ж с в цій громаді й доконані дієслова, н. пр.:

стріл-и-ти, скоч-и-ти, куп-и-ти . . .¹⁾

Дуже цікаві в цій громаді дієслова з прикметникових пнів:

м'який — *м'ягч-и-ти*; широкий — *широч-и-ти*;

довгий — *довжч-и-ти . . .*

пор. *Не ти* [берізонько] *сєв листя широчила, не ти сєв гилля да височила* (нар. пісня). *Хазяйство в Кайдашеникв не широчилось* (Нечуй-Левицький). *Ще йому Бог віку довжчить* [Словар Грінченка I, 463] . . .

нарост. -а- 5. Наростком „-а“ творять ся дієслова недоконані, н. пр.:

дум-а-ти, літ-а-ти, мах-а-ти . . .

Ця громада дієслів, із наростком -а-, найбагачча.

¹⁾ При тій нагоді треба заважити, що дієслова:

кінчити, оженити ся

в українській мові недоконані (в моск. мові доконані!), доконаний їх вид:

скінчити, оженити ся.

а) Ізпоміж великої їх сили звертають на себе в укр. мові увагу дієслова, утворені з другого ступня прикметників (гл. § 193), отже:

малий — <i>меньчий</i> ,	—	дієсл.: <i>меньчати</i>
великий — <i>більший</i>	„	<i>більшати</i>
білий — <i>біліщий</i>	„	<i>біліщати</i>
красний — <i>кращий</i>	„	<i>кращати</i>
гарний — <i>гарніщий</i>	„	<i>гарніщати</i>
розумний — <i>розумніщий</i>	„	<i>розумніщати</i>
дурний — <i>дурніщий</i>	„	<i>дурніщати . . .</i>

пор.: *Мені легше в неволі, як я їх (вірші) складаю* (Шевченко). *Виростають у тебе що-дня крила, більшають, ширшають* (Куліш). *І круг мене все більше темнічала мла* (Олесь). *Жінка не опізнала його* (Дашковича), *так він поздоровшав, загорів, повеселіщав* (Нечуй-Левицький). *Стоголовий людський кат лютує, дуєсчає щоднини* (Старицький). *З козедою стробою, з козедою нутюю слабшає* (піснє!) *відгомін твій* (Франко). *Ольга крацала, Катерина поганчала* (Нечуй-Левицький) . . .

б) Дуже цікаві в цій громаді дієслова, утворені з викликів та з таких слів, що їх переказуєть ся дослівно з чужих уст, н. пр.:

охкати, гавкати, цвірінькати . . .

вискати, тикати, тюкати . . .

здоровкати ся, чоломкати ся, кахикати . . .

Усе се дієслова, зложені з дієсловом казати (скороч.: *кати*, на Поділлі кажуть: *кау, кає* — зам. *кажу, каже*), пор.:

охкати = *ох* + *казати*, *тикати* = *ти* + *казати*,

здоровкати = *здоров* + *казати*, *кахикати* = *кахи* + *казати* . . .

тільки ж це „к-“ перед наростком -а- так уже зросло ся зі значінням дієслова, що воно нераз і не гине, як до коріння додати иньчий наросток, н. пр.: „ну-“ (§ 227 2),

кахикнути, цвірінькнути, цвєвенькнути, гавкнути . . ., хоч уживаєть ся й,

охнути, ляннути . . .

6. Таксамо недоконані дієслова, хоч наворотові, хоч протягові творять ся наростком „ува-“, н. пр.:

глуз-ува-ти, год-ува-ти, пан-ува-ти, куп-ува-ти . . .

а) Тим наростком творять ся в укр. мові всі чужі дієслова (головно ті, що в німецькій мові вживають ся з

нарост.
-ува-

наростком: -ієген, який опісля живцем перебрали Москалі, перетворивши його у своє: -провать)¹⁾, отже:

*телефон-ува-ти, ілюстр-ува-ти, ігнор-ува-ти,
опон-ува-ти, адрес-ува-ти, велет-ува-ти,
силябіз-ува-ти, продук-ува-ти і т. д.*

б) Дуже цікаві для нашої мови в цій громаді дієслова, які показують, чим хто займається, чим хто є, н. пр.:

дяк дякує — дієслово: *дякувати*
під понує — „ *понувати*
учитель учителює — „ *учителювати*, і далі:

*дієзувати, вдовсувати, парубкувати, козакувати, лікарювати,
гетьманувати, голозувати, старшинувати,
бабувати, старцювати і т. д.*

Всі ці дієслова протягові (моск. мова їх не знає).

пор.: *Уже Марко чумакує* (Шевченко). *Та не довго Виговський гетьманував: півтора года булаву держав* (нар. дума). *При тій церквці понує* (Куліш). *Ну, кажє змії, тепер хто більше з нас їсти ме, так той над нами буде старшинувати* (Із казок Рудченка). *Не козакуватъ Миколі, бо не буде в його коня ніколи* (нар. припов.). *Ії чоловік сотникував під гетьманом Павлюком* (Воробкевич). *Потім її стала вчити і лікарювати* (Шевченко). *Я бабувала на хуторах у Байбаків* (Кропивницький) . . .

б) Дієслівні приростки.

Приросток 228. 1. Дієслова — як і инчі слова — творять ся ще й при допомі приростків, як це видно, н. пр., із таких прикладів:

дати (милостиню)
віддати (дочку заміж, довг)
додати (щось до чогось)
здати (екзамен)
надати (слову значіння)
подати (недужому ліки)
продати (коня)
роздати (гроші між бідних) і т. д.

¹⁾ На жаль, і в нас почує в устах укр. інтелігента такі московські форми, як: *ілюстрірувати, ігнорірувати* й т. д.

Це явні москалізми, яких ніяк уживати не можна.

При тій нагоді треба завважити, що чуже слово *арештувати* в українській мові недоконане (у моск. доконане — недоконане: арештовувать).

зміняє значіння дієслова

2. Але ж найважливішу задачу, яку сповняють у мові деякі приростки, пізнаємо з таких прикладів:

(безприрост.)	<i>нести</i>	— <i>занести,</i>	<i>понести</i>
	(ніс)	(заніс)	(поніс)
(нар. -ну-)	<i>сохнути</i>	— <i>висохнути</i>	
	(сох)	(висох)	
(„ -ї-)	<i>розуміти</i>	— <i>зрозуміти,</i>	<i>порозуміти</i>
	(розумів)	(зрозумів)	(порозумів)
(„ -и-)	<i>чинити</i>	— <i>вчинити</i>	
	(чинив)	(учинив)	
(„ -а-)	<i>читати</i>	— <i>прочитати</i>	
	(читав)	(прочитав)	
(„ -ува-)	<i>порядкувати</i>	— <i>упорядкувати</i>	
	(порядкував)	(упорядкував)	
	<i>малювати</i>	— <i>намалювати</i>	
	(малював)	(намалював) . . .	

зміняє вид дієсл.

Кожне з цих дієслів, само зі себе недоконане, стало доконаним, як до нього ми додали приростки: за-, по-, ви-, з-, у(в)-, про-, на-.

То так деякі приростки, не змінюючи значіння дієслова, недоконане дієслово роблять доконаним.

3. У тій роботі приростки й наростки помагають одні другим. Візьмімо, н. пр., недоконані дієслова:

гребти (гріб), *мерти* (мер),
зичити (зичив), *гадати* (гадав) . . .

сприростк. недокон. дієсл.

Як ісприросткувати їх, то вийдуть доконані дієслова:

загребти (загріб), *умерти* (вмер), *позичити* (позичив),
вгадати (вгадав) . . .

Але ж нераз чуття мови наказує нам ужити тих сприросткованих дієслів (пор. § 107) у недоконаному виді, н. пр.:

На селі мерли люде: сьогодні вмерло пятеро, вчора десятеро, кожний день умірало їх декілька.

Тоді, як видно з прикладу, не відкидаючи приростка (в), ми додасмо якійсь иньчій наросток (звичайно: -а- або -ува-), і сприростковане доконане дієслово знов стає недоконаним. Ось порівняйте:

(недок.)	<i>гребти</i>	(сприростк. докон.)	— <i>загребти</i>	(сприростк. недокон.)	— <i>загрібати</i>
„	<i>мерти</i>	„	— <i>умерти</i>	„	— <i>умірати</i>
„	<i>зичити</i>	„	— <i>позичити</i>	„	— <i>позичати</i>
„	<i>гадати</i>	„	— <i>вгадати</i>	„	— <i>вгадувати...</i>

Зміна не-
перехідн.
на перехід-
ні

4. Крім того, приростки *на-*, *об-*, *пере-*, *про-* мають таку силу, що неперехідне дієслово (гл. § 225) роблять перехідним, розуміється, зі зміною значіння, яке й містить ся у самому приростку, н. пр.:

неперех.	п е р е х і д н і	
	<i>іти</i> — <i>найти</i> (стежку), <i>об</i> (і) <i>йти</i> (худобу), <i>перейти</i> (межу),	
	<i>їхати</i> —	<i>обїхати</i> (село), <i>перейхати</i> (дитину),
	<i>скочити</i> —	<i>обскочити</i> (людей), <i>перескочити</i> (тин),
	<i>бігти</i> —	<i>оббігти</i> (клубу), <i>перемігти</i> (коняку),
	<i>сидіти</i> —	<i>пересидіти</i> (ніч),
	<i>лежати</i> —	<i>пролежати</i> (свято)...

Прир. „по“ 5. Про приросток *по* гл. § 111.

XLII. ЯК ВІДМІНЯЮТЬСЯ ДІЄСЛОВА — ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ.

229. Дієслова теж відмінна частина мови, але ж між відмінною імен і дієслів велика різниця. При іменах важні тільки рід, відмінок та число, і відповідно до того складаються форми — у дієслів, як побачимо, воно інакше. І далі, в імен рішають про відміну відмінки, в дієслів найважливіша річ — особи й часи (гл. § 122).

230. Осіб знає дієслово (як особовий заміник) три:

а) перша, що про своє діяство говорить, н. пр.:

я читаю, я хвалю . . .

б) друга, що до неї балакаємо про її роботу, н. пр.:

ти читаєш, ти хвалиш . . .

в) третя, що про її роботу балакаємо, н. пр.:

він (вона, воно) *читає*, *він* (вона, воно) *хвалить* . . .

Усе се форми однини. Те ж саме відноситься до множини:

1. особа: *ми читаємо, ми хвалимо*

2. „ *ви читаєте, ви хвалите*

3. „ *вони читають, вони хвалять*.

Докладніший розбір та розяснення гл. при заміниках особових, § 204 1а, б, в.

231. Щодо того, коли діяство відбувається, відріжнимо в дієслова чотири часи:

1. теперішній час, як хтось щось тепер робить, саме тоді, **Часи**
коли говоримо, н. пр.:

я читаю, ти хвалиш, він їсть і т. д.;

2. минулий час, як дійство відбувалося або відбулося
в минулому, н. пр.:

я читав, ти хвалив, він їздив і т. д.;

3. давноминулий час, як дійство дуже давно відбувалося
або відбулося, н. пр.:

я читав був, ти хвалив був, він їздив був і т. д.;

4. будучий час або прийденний час, як дійство ще тільки
буде відбуватися, ще тільки прийде, н. пр.:

*я буду читати (му), ти хвалити мені (будеш),
він їсти ме (буде) . . .*

232. Крім того, з форми дієслова можна пізнати, чи щось
дійсно, напевно робиться, чи хтось комусь наказує
щось робити, чи щось іще не робиться, але можливо,
що зробиться. Задля того служать способи висказу. Їх
у нашій мові три.

Способи
висказу

а) Як сказати:

*я читаю, ти хвалиш, він (вона, воно) їсть, ми чи-
таємо, ви хвалите, вони їдять,*

то ми так розуміємо, що це так таки справді, дійсно діється.

Це дійсний спосіб висказу дієслова. Його звуть іще
прямим, бо ж тут просто, без ніяких викрутів та закрутів,
балакаєть ся, що робиться.

б) Коли ж дійства, роботи немає, а ми хочемо, щоб хтось
її зробив, і наказуємо, щоб її зробив, то вживаємо на-
казового способу висказу, н. пр.:

Читай! Хвали! Їдься! — 2. ос. одн.

Читаймо! Хвалім! Їдьсямо! — 1. „ множ.

Читайте! Хваліть! Їдьте! — 2. „ „

Цей спосіб звуть іще й волевым або бажальним, бо ж у
тих формах не все чується наказ, а часто чиясь бажання,
воля (§ 325 4) чиясь, щоб щось було зроблене.

в) Як же скажемо:

я (ти, він...) читав би, хвалив би, їв би...

я (ти, він...) читав би був, хвалив би був, їв би був...,

то тими формами висказується, що дійство, робота не роблена, але могла б була зробитися, коли б не зайшла була яка перешкода (пор. *я читав би був, як би в мене була книжка, він хвалив би, але нема за що*).

Такий спосіб висказу називається **можливий**. Його звуть іще й **умовним**, бо ж, як із прикладу виходить, дійство відбувається, чи відбулося з деякою умовою (*була б книжка, був би читав*; книжка тут — умова).

Не всі способи висказу знають усі часи. Кажемо:

я пишу, я писав, я писав був, я писати му . . .

спосіб висказу — дійсний, часів — чотири, отже дійсний спосіб висказу має всі **чотири** часи: теперішній, минулий, давноминулий, будучий.

У можливому способі є тільки два часи:

я писав би (тепер) і я писав би був (колись),

значить: теперішній і минулий.

Наказовий спосіб висказу знає тільки один час, а саме теперішній (будучий, гл. § 247), н. пр.:

Пиши! Пишім! Пишіть!

Дієменик 233. Усі сі форми дієслова, які ми досі назвали, відмінюють ся в особах. Та є ще така, що, як іменник, подає тільки назву, імя дійства, н. пр.:

нести, бити, різати, малювати і т. д.

Така форма дієслова зветь ся **діємеником**.

Дієприкметник 234. Крім того, є ще така форма, що на око зовсім скидається на прикметник, виявляє прикмету, але ж дієслівного свого значіння таки не тратить, н. пр.:

нести — несений, бити — битий, різати — різаний, малювати — мальований . . .

Це **дієприкметник**.

Відразу можна пізнати, що се дієслівна форма, але ж має вигляд прикметника й відмінюється як прикметник у відмінках (гл. § 199), н. пр.:

	чол. рід	жін. рід	сер. рід
Р. відм.	<i>несеного</i> (тягару)	<i>битої</i> (дороги)	<i>різаного</i> (дерева)
Д. „	<i>несеному</i> (тягарові)	<i>битій</i> (дорозі)	<i>різаному</i> (дереву)
О. „	<i>несеним</i> (тягаром)	<i>битою</i> (дорогою)	<i>різаним</i> (деревом)...

Такий дієпривметник можуть творити тільки дієслова перехідні (§ 224 і § 235), н. пр.:

нести (тягар) — *несений* (тягар)
бити (дорогу) — *бита* (дорога)
різати (дерево) — *різане* (дерево)
малювати (образ) — *мальований* (образ)...

Із того пізнати, що:

несений — се такий, що його несуть
 битий — „ „ що його бють
 різаний — „ „ що його ріжуть.
 мальований — „ „ що його малюють

235. Як порівняти зі собою отсі форми:

Стан діяль-
ний і страж-
дальний

я несучу — *я несений*, або: *мене несуть*
корова бє — *корова бита* „ *корову бють*
малляр малює — *малляр мальований* „ *маляра малюють*,
 то з висказів:

я несучу, корова бє, малляр малює . . .

видно, що *я, брат, малляр* дійство виконують, щось діють сами, вони знаходять ся у становищі діячів, — тому такі форми творять діяльний стан дієслів.

Із висказів:

я несений, корова бита, малляр мальований,

пізнати, що *я, брат, малляр* роботи не виконують, а що тільки від чужої роботи щось із ними робить ся, від чибєсь роботи вони терплять, страждають, знаходять ся у становищі страждальців, — через те такі форми творять страждальний стан дієслів¹⁾.

Із цього знов видно, що предметний стан можуть творити тільки дієслова перехідні, бо тільки тоді, коли дійство (робота) може переходити на якусь особу або річ, — та особа або річ може страждати від чийогось дійства.

¹⁾ Є ще назви: підметний і предметний стан, виходячи зі значіння таких форм у реченні, що хтось сам роботу діє, підмет — підметний стан (*я несучу, корова бє, малляр малює* — дійство спочиває на підметі), або хтось являється предметом чужого дійства — предметний стан (*я несений, корова бита, малляр мальований* — я є предметом чийогось несення, корова — чийогось биття і т. д.).

Дієприслівники 236. Окрім дієприкметника, кожне дієслово має ще форми, подібні на прислівник. Це такі форми, як:
несучи, бючи, різучи, малюючи . . .
нісши, бивши, різавши, малювавши . . .

Сі слова не відмінюють ся (як прислівники), але ж що утворені від дієслів, належать до його форм, то і звуть ся дієприслівниками.

Є їх у нашій мові два:

- а) дієприслівник теперішнього часу: *несучи, бючи . . .* і
- б) дієприслівник минулого часу: *нісши, бивши . . .*

XLIII. ЯК ПОДІЛЯЮТЬ СЯ ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ.

237. Уже з тих кількох прикладів, що ми їх навели в попередніх уступах, можна було пізнати, що дієслова творять подвійні форми:

прости форми а) прости (незложені, суцільні) — з пня, додаючи до нього чи закінчення, чи наростки, н. пр.:

співа-ти, співа-ю, співа-й, співа-в, співа-в-ши,
співа-ний, -а, -е;

зложені форми б) зложені, як до готових уже (простих) форм додають ся иньчі слівця, н. пр.:

співати му, співав би, співав був, співав би був . . .

XLIV. ПРОСТІ (НЕЗЛОЖЕНІ) ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ.

238. Простих форм у нашій мові налічуєть ся усіх тільки сім. Ось вони:

1. дієменик,
2. минулий час,
3. дієприслівник минулого часу,
4. дієприкметник страждального стану,
5. теперішній час,
6. дієприслівник теперішнього часу,
7. наказовий спосіб.

Усі ці сім форм творять ся від двох лів, які за найважніщими формами, що з них творять ся, так і звуть ся:

1. пень дієменика й
2. пень теперішнього часу.

Перші чотири форми творять ся віді пня дієміеника, другі три віді пня теперішнього часу. Пізнаємо де найкраще на прикладі, н. пр., на дієслові: *силувати*.

Пень дієміеника:
силува-

1. дієміеник: *силува-ти*
2. минулий час: *силува-в, -ла, -ло*
3. дієприслівник минулого часу: *силува-вши*
4. дієприкметник страждальн. стану: *силува-ний, -а, -е*

Пень теперішн. часу:
силу-

1. теперішній час: *силу-ю, -си, -є...*
2. дієприслівник теперішнього часу: *силу-ю-чи*
3. наказовий спосіб: *силу-й, -йте*

ЗАВВАГА. Творячи дієслівні форми, не сміємо спускати з ока ні старих, ні нових звукових законів, отже:

нести	—	<i>несла</i>	але:	<i>ніс</i>	(гл. §§ 52, 355)
ходити	—	<i>ходила</i>	,,	<i>ходив</i>	(§ 35а)
пекти	—	<i>пекла</i>	,,	<i>печеш</i>	(гл. § 48)
платити	—	<i>платиш</i>	,,	<i>плачу</i>	(гл. § 47)
давти	—	<i>давши</i>	,,	<i>даваю, давають</i>	(гл. § 46)
плету	—	<i>плетеш</i>	,,	<i>плетсти</i>	(гл. § 661)
красти	—	<i>краду</i>	,,	<i>крав</i>	(гл. § 35б) і т. д.

Останки давніх незложених форм у письменстві.

239. Колись у нашій мові було багато більше форм, але вони позагибали.

1. От, н. пр., і досі ми витаємо ся один із одним на Великдень словами „*Христос воскрес!*“ (побіч: воскрес). Так колись творив ся минулий час. І в *Шевченка* сям та там такі форми ще стрічають ся, там, де він наслідую святе письмо.

пор.: *Умре* (= умер) *муж велій у власняці* (На смерть Григорія, митроп. петерб.). *І пониче* (= поникла), *неначе стоптана трава, і думка ваша і слова* (Подражаніє XI. псл.). *Не позна* (= пізнав) *ю* (= її); *потя* (= потяв) *народ, князю поя* (= пійняв); *отіде* (= відійшов) *є волости своя* (Царі, IV) . . .

Візьміть у руки „*Конотопську відьму*“ *Квітки*. Там писар дуже часто таких та подібних форм уживає.

пор.: *Горе мені, пане сотнику! Мимошедшю седмицю* (минулого тижня) *тлумлях ся* (я товк ся) *з молодицями по шиночкам здешної палестини і вечеру суцу минушого дне* (як прийшов вечір минулого

Давні
минулі
часи

дня) *бих* (я був, пор. § 239, 2) *неподвижен, аки клада* (як колода), і *нім, аки риба морська*. *І се внезапная* (нечайна) *вість потрясе* (потрясла) *мою внутреннюю утробу, а наче і наче* (і більш і більше), *єгда прочтох і уризуміх* (як я прочитав і розібрав = порозумів) *повеліише милостивого начальства, збирати ся в поход аж до Чернігова . . .*

І досі, як у нас хто хоче посміяти ся з дяка, то давай творити форми: рече, возстаху і т. д.

Тепер це смішно, але колись це були окремі форми минулих часів [було два], які в нас позагубили без сліду.

2. Або ось у можливому способі (гл. § 257) ми вживаємо (тепер уже) прислівника *би*, щоб утворити цю форму. А колись це була форма минулого часу дієслова „бути“ (гл. § 254), і то для кожної особи була иньча форма. Ще й досі останки цих форм позберігались у наших говірках. Через те ось у гуцульського поета *Федьковича* і в покутського письменника *Стефаніка* (в розмовах) знайдете ще форму: *бих* (на першу особу одн. і множ.) у сполучі з минулим часом дієслова,

пор.: *Відтогда є бих го* (щоб я його) *бує і на свої очи не видїв* (Федькович). *Так менї весело, що сто миль перелетїв бих* (перелетїв би я) (Стефанік). *Я сватьбу сю розбити мушу, хоч бих запропастила* (хоч запропастила б я) *душу* (К. Устиянович). *Най би над нами і пєс не гавкнув на чужї (ї) сторонї, але най бих* (щоб ми) *укупї жили* (Стефанік)...

Такі форми в письменницькій мові невідомі.

Дієпри-
кметники

240. Та є ще такі дієслівні форми в мові, що не загинули цілком, а тільки з часом народ істратив для них чуття й відчував їх уже не як окремі форми дієслова, а як иньчу частину мови, як прикметники. От колись були в нас дієприкметники діяльного стану на *-чий, -ший* (гл. § 17), н. пр.:

читати — *читаючий*, нести — *несучий*, лежати — *лежачий*
„ — *читавий*, „ — *нісчий*, „ — *лежавий*...
отже читасмо ще й у Шевченка:

Не дай спати ходячому (Минають дні) . . .

Тепер ці форми в нашій народній мові зовсім невідомі, а коли їх уживають у науковій прозі, то тільки тоді, коли вже ніяк не можна инакше сказати. У нашій мові треба заступати ці форми цілими реченнями (§ 3881, 2), отже:

той, що читас . . . , що несе . . . , що лежить . . .

той, що читав . . . , що ніс . . . , що лежав . . .

Ці останні (на „-ший“), як де тільки можна, заступають ся прикметниками, що творять ся наростком: -лий, н. пр.: *погорлий, зімлілий...* (гл. § 184).

А так, коли такі форми ще лишили ся, то вони мають значіння прикметників, н. пр.:

робучий, сліпучий, летючий... (гл. § 187).

Таксамо загинула форма дієприкметника теперішнього часу діяльного стану на -мий (яка є, н. пр., у московській мові), і коли в нас іще лишили ся такі слова, як:

відомий (вісти = знати), *знайомий* (знати),
видимий (видіти), *незримий* (зріти) . . .

то це вже прикметники, і творити від кожного дієслова таких форм на -мий не можна (гл. § 189).

241. Деякі форми знову втратили своє давнє значіння. От минулий час — це колишній дієприкметник минулого часу. Щоб утворити минулий час, треба було дієприкметник минулого часу, н. пр.: *ма-в, ма-ла, ма-ло*, сполучити з тепер. часом помічного дієслова *бути* (гл. § 254), себто:

чол. рід жін. рід серед. рід

1. ос. одн. *ма-в + єсьм, ма-ла + єсьм, ма-ло + єсьм*

2. „ „ *ма-в + єси, ма-ла + єси, ма-ло + єси*

1. „ мн. *ма-ли + єсьмо,*

2. „ „ *ма-ли + єсьте*

Тепер уже ніхто не відчуває, що: *ма-в, ма-ла, ма-ло* — це дієприкметник, а кожний знає, що це час — минулий час.

І таких форм уже ніхто не вживає, хіба що який письменник стараєть ся наслідувати давню мову.

пор.: *А що навопслї буде, не подумав єси* (М. Вовчок). *Прозрів єси в попелї глибоко вогонь добрий* (Шевченко). *Доспіла єси, наша ясочко* (Куліш). *А от тепер таке в нас завелось, якого зроду ви єсьте не чули* (Старицький) . . .

Тільки і в письменників загинувало вже чуття до таких форм, де й як їх уживати, й через те вони дочіпляли нераз форми „*бути*“ й до теперішнього часу, хоч це зовсім неправильно. Через те ось і в Шевченка можна вчитати такі форми:

єси робиш, умреш єси . . .

пор.: *Добре єси, мій кобзарю, добре, батьку, робиш* (Перебендя). *Умреш-єси на самотї, мов проказєнна* (Неофіти) . . .

У старих піснях [колядках] найдете сполучення дієприкм. минул. часу і з 3. ос. помічного дієслова „*бути*“, н. пр.:

Радуй ся, земле, єсть ти (= тобі, гл. ст. 209) *Син божий днесь народивсь . . .*

Та такі форми вигинули тепер уже зовсім тільки над Дніпром (через те і в письменстві). Останки їх лишилися в наших західних говірках, н. пр., на Поділлі, в Галичині, на Холмщині, на Поліссі. Там говорять досі:

	чол. рід	жін. рід	серед рід
1. ос. одн.	мав ^{ем} ,	малам,	малом
2. „ „	мав ^{єь} ,	малас ^ь ,	малос ^ь
1. „ „	мн. малис ^{ьмо}		
2. „ „	малис ^{ьте}		

Всі ті форми, вже постягані (пор.: мав + єсьм = мав^{ем}, мала + єсьм = малам, мали + єсьмо = малис^{ьмо} і т. д.), вичитаєте в давніщих західноукраїнських письменників (тепер їх уже не вживають).

пор.: *Пішов^{ем}* (я пішов) у замок (Шашкевич). *Доле, перет^{єь}лась* (ти переїла) *мос щастє, запуст^{єь}лась* (ти запустила) *в мою душу журуб^у і розпуку, учин^{єь}лась* (ти вчинила) *мому серцю з гараздом розлуку* (Шашкевич). *Ще не доста наїв^{єь} ся* (ти наїв ся) *людської праці* (Федькович). *Проходжались^{ьмо} ся* (ми проходили ся) *по обістю* (Шашкевич) . . .

Цих форм уживають і тепер іще деякі й наддніпрянські письменники, як хочуть наслідувати давніщу українську мову (в розмовах історичних творів).

пор.: *Те чули й ми і навіть у літописній меморії читались^{ьмо}* (Старицька-Черняхівська — Останній сніп). *І по ровах бувались^{ьте}* (ви бували), *панє* (Старицький — Богдан Хмельницький) . . .

Та то ще й так буває, що форми: -ем (-м), -єь (-сь), -сьмо, -сьте долучують ся й до інших слів, хоч і відносять ся до дієслова, н. пр.:

Тепер-єьм (= я) *виліз поволеньки з хати* (Могильницький — Скит Манявський). *Надармо-м* (= я) *просила* (Устиянович). *Все-м пройшов* (я все пройшов), *бо-м* (= бо я) *ненависть до людей поборов* (Франко). *В зеленій ліщині схилену-м* (я) *постать чоловіка взрів* (Могильницький). *А що-м* (= що я) *узрів, то й сказав* (Стефаник). *Бог хотів, щоби-сь* (= щоб ти) *світ видів* (Шашкевич). *Та йди бо та гуляй, чого-сь* (= чого ти) *осторопів?* (Федькович). *Кого-сьмо* (= ми) *лиш засягли* . . . (Могильницький). *Хлопці, чи спите, що-сьте* (= ви) *ся позабували?* (Шашкевич) . . . *Одного-сьте* (= ви одного) *слова не залишили* (Стефаник). *Чо-сьте хотіли* (= чого ви хотіли), *то й маєте* (Федькович) . . .

Та є ще інші, ще більше скорочені, форми,

пор.: *Чули-м* (ми), *що ти добрий майстер тай порадили-м си* (ми порадили ся), *аби ти нам клав церькову* (Стефаник) . . .

На Підгіррю, між Гуцулами, на Буковині живуть іще форми 1. ос. множ. на -сми [сьмо], які одначе додають ся тільки до 1. ос. одн., чол. роду, і там так народ каже: *ходив-сми, був-сми, напив-сми си*, себто: я ходив, я був, я напив ся.

Такі форми зустрінете в Стефаніка [в розмовах],
пор.: *Бувсли* [= я був] *наймитом, а потім вібувсли* [= я вибув]
десять [десять] *років у воську* [Камінний хрест]. *Бувсли межі*
людьми, або мені було (Палій) . . .

Та такі форми дуже вже нарічеві, їх уже ніхто із письменників-Галичан не вживає, й уживати їх не треба!).

LXV. ФОРМИ ДІЄІМЕНІКА Й ЇХ УЖИВАННЯ.

1. ДІЄІМЕНІК.

242. Дієіменік творить ся віді пня дієіменіка закінченням Дієіменік
-ти, н. пр.:

зна-ти, мер-ти, пек-ти, гляну-ти, гори-ти, бачи-ти . . . творення

На основі старих звукових законів т, д — перед закінченням -ти переходять у „с“ (гл. § 661):

плет-у але *плет-ти*

крад-у „ *крас-ти*

Закінчення дієіменіка -ти може скорочувати ся на -ть (як на нього наголос не паде), і є такі околиці, що вже сливе скрізь уживають скороченого дієіменіка. Що більш, є письменники (Херсонці), що майже виключно його вживають (*Тобілевич*, дуже часто *Винниченко*).

пор.: *Напоїв коней і хотів спати лягати* . . . *Тобі индики пасти, а не коней глэдїть* — *будеш же ти одслужувати менї за коней шість лїт* (Мартин Боруля). *Після Семена так почали годувати та морити роботою, що ми покидали заслуженї гроші тай повтікали* (Хазяїн) . . .

Та форма на -ть уважаєть ся на р і ч е в о ю, і краще вживати повної форми на -ти. Про вживання скороченого дієіменіка гл. § 714.

243. Замітки до вживання дієіменіка. 1. Дієіменіка вжи- Вживання
вають часто в **наказах**, і тоді він заступає наказовий
спосіб, н. пр.:

Стрїляти (=стріляй)! *Мовчати* (=мовчи)!

дієіс. = нак.
спос.

пор.: *Зараз менї встати з коня та красно мене привїтати!* *Чуси?*
(Федькович) . . .

2. В оповіданнях дієіменік якогось дієслова, повторений при тому дієслові (у присудку), подає неначе за-
певнення, що те, що дієслово каже — правда, н. пр.

бачити — *не бачив, відати* — *не відаю* . . .

1) Із тих форм підмішкуюють собі Наддніпрянці і склали на них ось яке двозначне речення: *Яким* (як-см — як я) *ішов, Трохим* (трохи-м — трохи я) *не спав, мало-м Яся не забив* (мало я не забив ся).

Тут дієменик заступає ціле речення, яким немов від-
працьє ся якийсь чужий німий закид: *Як би хто закинує,
що я не бачив, то я кажу, що бачив і т. д.*

пор.: *Сів спідати, але обіратись не обірав ся до гостя* (Нечуй-
Левицький). *За нього ніти піду, та на те, щоб від мене другої
диши пішов* (Федькович). *В життю мене ти знать не знаси*
[Франко]. *Бачити не бачить, чути не чує* [Глібів]. *Заплачу
оє, але підписати ся таки не підпишусь* (Лепкий) . . .

3. В безпідметових реченнях (неособових) дієменик
заступає форми якогось часу, звичайно теперішнього, §§ 433 5,
426 5, н. пр.:

Як клі́нути оком, мов свічку здму́жнути . . .

2. МИНУЛИЙ ЧАС.

Минулий
час

244. Минулий час творить ся наростком: -л, -ла, -ло, -ли,
при чому визвучне „л“ (по голосівці) перейшло в „у“ (в)“;
або (після деяких шелестівок) відпало (гл. стор. 43, § 35):

творення

знати — *зна-в, зна-ла, зна-ло, зна-ли*
глянути — *гляну-в, гляну-ла, гляну-ло, гляну-ли*
бачити — *бачи-в, бачи-ла, бачи-ло, бачи-ли* (гл. § 35 а) . . .
нести — *ніс* (§ 52), *нес-ла, нес-ло, нес-ли*
мерти — *мер, мер-ла, мер-ло, мер-ли*
пекти — *пїк* (§ 52), *пек-ла, пек-ло, пек-ли*
стригти — *стриг, стриг-ла, стриг-ло, стриг-ли* (гл. § 35 б) . . .

Якщо пень кінчить ся зубними шелестівками: т, д, — то
вони відпадають перед „л“ (гл. § 35 б):

класти — *клад-у* — *кла-в, кла-ла, кла-ло*

плести — *плет-у* — *плї-в, пле-ла, пле-ло*

У цій формі треба все ставити особові заїменни, а що
ця форма повстала з дієприкметника (гл. § 241), то в ній
відрізняють ув однині й роди, н. пр.:

я пїк, я пек-ла, я пек-ло
ти пїк, ти пек-ла, ти пек-ло
він пїк, вона пек-ла, воно пек-ло . . .

3. ДІЄПРИСЛІВНИК МИНУЛОГО ЧАСУ.

Дієприслів-
ник мину-
лого часу

245. Дієприслівник минулого часу творить ся віді пня
дієменика наростком -ши, н. пр.:

стригти — *стриг-ши*, мерти — *мер-ши* . . .

Як пень кінчить ся голосівкою, то вставляєть ся „в“, н. пр.:

читати — *чита-в-ши*, носити — *носи-в-ши*,

дарувати — *дарува-в-ши* . . .

творення

Через те, що в минулому часі в чолов. роді після голо-
сівок наросток -л перейшов ув -у (в), то вже нераз здасть ся,
що дісприслівник творить ся просто від чоловічого роду
минулого часу наростком: -ши. Се відносить ся до
дібслів, що їх пень кінчить ся на т, д, а й до иньчих, отже:

красти — *крав* — *крав-ши*, плести — *плів* — *плів-ши*
нести — *ніс* — *ніс-ши*, пекти — *пік* — *пік-ши*...

246. Замітки до вживання дісприсл. минул. часу. Цього **Вживання**
дісприслівника вживасть ся в нашій мові на те, щоб скоро-
чувати речення (§§ 389—391).

пор.: *Відслуживши* (= коли відслужили) *в церкві службу божу* **перівно-**
й похорони, понесли тим же чином і на кладбище (Квітка — Маруся). **часно**
Ставши (= коли стали) *плечем поуз плече, уперлись о землю ногами*
(Куліш—Чорна Рада). *Не сказавши ні слова дочці, за кого й як хоче*
віддати, думас, що наша сестра — коза (Шевченко — Назар Стодоля)...

Як дібслово доконане, то дійство, висказане діе-
прислівником, склало ся швидче, ніж друге (пор.
насамперед відслужили, потім понесли, зпершу стали, по-
тім уперли ся о землю ногами).

Але ж як дібслово недоконане, то дійство може нераз
відбувати ся й рівночасно,

пор.: *Хазяїн, знавши мою нужду, сам хлопоче об мені* (Квітка — Ма- **рівночасно**
руся). *Наум, бачивши, що вже все готове, став відбрати людей*
(Квітка — Маруся). *На мене щось деічі поглянув, тай то ніби так,*
не хотівши, навмисне (Марко Вовчок). *Там би я спочив хоч трохи,*
молитись Богу (Шевченко). *Або, може, не плакати, мавши одним-*
одного щирого товариша тай того скласти на лаві? (Федькович)...

У таких випадках звичайно вживасть ся дісприслів.
теперішнього часу, пор. § 251.

Відмінної форми (дісприкметника минул. часу) народня
укр. мова (пор. мос. хотівший, учивший) не знає, гл. § 240.

4. ДІСПРИКМЕТНИК СТРАЖДАЛЬНОГО СТАНУ.

247. Дісприкметник страждального стану творить ся **Дісприкм.**
двома наростками: **страждаль-**
ного стану

1. -ний, -на, -не, -ні й

2. -тий, -та, -те, -ті, н. пр.:

читати — *чита-ний*, силувати — *силува-ний*,

знати — *зна-ний* . . .

бити — *би-тий*, подерти — *подер-тий*,

накинути — *накину-тий* . . .

Щодо форми з наростком **-ний, -на, -не**, то, якщо пень кінчить ся шелестівкою, вставляєть ся **-е-, н. п.:**

вести (веду) — *вед-е-ний*,

плести (плету) — *плет-е-ний*¹⁾,

везти (везу) — *вез-е-ний*, нести (несу) — *нес-е-ний*...

Наростком **-тий, -та, -те** творять цю форму ті дієслова, пень яких кінчить ся на: **ї (і-), и-, у-, о-, я** (як у теперішнім часі виступає **и-, гл. § 2655), р-, н. пр.:**

гріти — *грітий*, бити — *битий*, дути — *дутий*,

поколоти — *поколотий*, почати — *початий* (пічну),

клясти — *клятий* (клену), подерти — *подертий*...

Дієслова з наростками: „**-пу-**“, „**-и-**“ (деколи **-ї-**) творять цю форму віді пня теперішнього часу (§§ 2711, § 2771, стор. 310):

кинути (*кин-у*) — *кин-е-ний*

хвалити (*хвал-ю*) — *хвал-е-ний*¹⁾

варити (*вар-ю*) — *вар-е-ний*

платити (*плач-у*) — *плач-е-ний*...

XLVI. ФОРМИ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ Й ЇХ УЖИВАННЯ.

1. ТЕПЕРІШНІЙ ЧАС.

248. Теперішній час творить ся віді пня теперішн. часу при допомозі різних закінчень у поодиноких особах. Ті закінчення **тролякі**, як пізнаємо це з прикладів. Ось вони:

	I. громада		II. громада		III. гром.
	після шелестівок	після голосівок	після шелестівок	після голосівок	
творення 1. ос. одн.	нес-у	да-ю	хвал-ю	до-ю	ї-м
2. „ „	нес-еш	да-еш	хвал-иш	до-їш	ї-си
3. „ „	нес-е	да-є	хвал-ять	до-їть	їс-ть
1. „ мн.	нес-емо	да-ємо	хвал-имо	до-їмо	ї-мо
2. „ „	нес-ете	да-сте	хвал-ите	до-їте	їс-те
3. „ „	нес-уть	да-ють	хвал-ять	до-ять	їд-ять

¹⁾ У Київщині та на Волині вживають сям та там форм: *ведний, плетяний, зачинаий*, (по)біляний (білений) — так, наче звязковий звук був би не „о“, а — „а“; але ж це так на око здаєть ся, бо ці форми поутворювали ся на подобу иньчих дієслів (з наростком -а-). У письменицькій мові таких форм уживати не треба, хоч деякі кївські

Як бачимо, у першій громаді між пнем і справжнім закінченням у майже всіх особах (крім 1. одн. і 3. мн.) є звязковий звук „e“ (e), у другій — „и“ (i), у третій — пема **пійкого** звуку.

1) Усі дієслова творять форму теперішнього часу: і **не-докон.** доконані й доконані. Тільки ж у доконаних дієслів ця **дієслова** форма має значіння **будучого часу**, н. пр.:

недокон.		докон.	
кидати, тепер.: <i>кидаю</i>		кинути, тепер.: <i>кину</i> (будучи.)	
стріляти „ <i>стріляю</i>		стрелити „ <i>стрелю</i> „	
сідати „ <i>сідаю</i>		сісти „ <i>сяду</i> „	
нести „ <i>несу</i>		занести „ <i>занесу</i> „	
їсти „ <i>їм</i>		зїєсти „ <i>зїєм</i> „	

Та хоч ці доконані форми мають значіння будучого часу, то на них у відміні треба дивитися як на форми, й час, утворений ними, вважати за теперішній (але ж додавати треба: „у значінні будучого“).

2) У 3. ос. одн. зворотних і заіменикових дієслів у 1. громаді появляється закінчення **-еть, -єть, отже:** **3. ос. одн.**
несеть ся, даєть ся, здаєть ся . . .¹⁾

пор.: *Як не схажеєть ся* (людина), *та до Бога не вернеєть ся, то так і вівнеєть ся* (сатана) *пазурами в саме серце* (Шевченко). *Нехай*

письменники їх уживають у своїх творах (Нечуй-Левицький, Кримський),

пор.: *Усі слова, виведяні з польського коріння. Виникли українські спілки, закладяні молодими Українцями. Усякі — стремленія, восторги — й досі не заміняні великоруськими народніми словами. Ці фрази . . . неначе б були вихопляні то в одному місці, то в другому й механічно стуляні до купи* (Нечуй-Левицький — приклади з: Кривого дзеркала укр. мови). *Коли б то я був золотая тарілка і був би піднесений милій мойй! Хоч оддаляні наші оселі, буде серце єдине в нас* (Кримський — Пальмове гілля, II).

Докладніше про це гл. § 276, стор. 308, примітка 1.

¹⁾ У західноукраїнських говірках такого -ть перед „ся“ немає, й там говорять:

несе ся, дає ся, здає ся . . .

Через те в західноукраїнських письменників попадають деколи такі форми без -ть, н. пр.:

Біла хмара з золотими берегами суне ся по небі та лишає за собою білі лелі (Стефанік). *При сїм огляді не обїде ся без того, щоб не кинути оком на иньші язика славянські* (Огоновський). *Велике князєа*

сум наш по Вкраїні як та мати по дитині плаче, стогне, обиваєть ся, в сонні душі вриваєть ся, нехай всяке тепле серце нашим болем іздрігнеть ся! (Куліш). *Стогне Київ старий, аж здрігаєть ся, на Подолі луна розлягаєть ся . . . Не вогонь по шляху розгаряєть ся, сей, то військо йде, наближаєть ся* (Чернявський) . . .

Те „ся“ в 3. ос. одн. і множ. зливаєть ся в вимові з попереднім „т“ у — цця, і ми чуємо:

несецця, несущця, хвалицця, хваляцця,

але так уже тепер ніхто не пише (гл. § 66,8).

планяє ся і присилає сто коней (К. Устіянович). *Тяжко сиротині, як спогідає, що прийде ся йому в чужині загибати* (Воробкевич) . . .

1. Через те, що в тих говорах ніколи не скорочуєть ся „ся“ в „сь“ (§ 712), то і для таких скорочених форм чуття там немає [через те виходили в декого такі чудернацькі, тяжкі форми, як ось: *Сумрак з долини гори-сь підносив . . . Гомін по лісі сумно-сь розлягав* — підносив ся, розлягав ся (Могильницький). *І Сокильський ме гора ся від сегодня-сь в світі звати* — гора звати меть ся (Федькович)]. Задля того, та ще й тому, що перед „ся“ в 3. ос. там ніколи нема -ть, західноукраїнські письменники витворили собі штучні форми:

несесь, даєсь, здаєсь . . .

хоч народ їх зовсім не знає, і так багато їх так і писало.

пор.: *Як гомін по лісі, звістка несесь* (несеть ся) *мила* (М. Шашкевич). *Сава ворочаєсь* (ворочаєть ся) *бувало, як апостол який* (Федькович). *Коней сто красуєсь* (красуєть ся) *на прилоні* (К. Устіянович). *Хто не зглянеть ся, дивуєсь, втішаєсь* (дивуєть ся, втішаєть ся) *її дівочою вродою* (Воробкевич). *З катедр, амвон ллєєсь* (ллєєть ся) *темнота* (Франко). *Хитась* (хитаєть ся) *трон його твердий, і чусь* (чуєть ся) *чорному цареві, як Ормузд ясний вже вирунає з хвиля розсєвих* (Франко) . .

В останніх своїх творах (Мойсей, *Semper tūro*) Франко таких форм уже сливе не вживав.

2. Таксамо не знають західноукраїнські говори м'якого т (ть) у 3. ос. одн. і множ. у двох перших громадах. Там (у Галичині, на Закарпатті, на Буковині, в Холмщині, на Поділлі) кажуть:

несут, дают,

хвалит, доїт, хвалят, доят, їдят . . .

а по декуди і в 3. громаді:

їст, даст, ест (Покуття).

Таких форм у письменницькій мові тепер ніхто не вживав, і вжити їх не можна. Одначе в старих західноукраїнських письменників часто їх подиблеге,

пор.: *Отак, Николаю, українські вірлята і веселят душу й серце загріваяют* (М. Шашкевич). *Ходила і ходит* (рекрутка); *нім* (заки) *день ся розплодит* (розплодить ся, зродить ся), *біжить* (біжить) *в оплонину високо* (М. Устіянович). *Камінь не промовит, грузи* (розва-

3. В обох перших громадах — у першій (е) частіше, у дру- 1. об. мп. гій (-и) рідче, і то тільки в шелестівковій, у третій ніколи скороч. зак. — у 1. ос. множ. побіч закінчень — **-ємо (-ємо), -имо** по-
вляють ся старші, коротчі закінчення: **ем- (-ем), -им, н. пр.:**

несемо — несем, маємо — маєм, робимо — робим
пор.: *Ми на вистави йдемо з культурністю своєю . . . Коли ж той
буде час, що більше, ніж машини, ми виставим людей з високою душею*
(Самійленко). *Діалект — а ми його надихнем міццю духа і вознема
любви, і нестертий слід його залишимо самостійно між культурні
мови!* (Франко). *За що, не знаю, називаєм хатину в гаї тихим раєм*
(Шевченко). *Ожисмо, брати, ожисім!* (Франко). *Його в душі ми всі
голубим, всім серцем прагнемо його* (Грінченко). *Убем брата, спалим
хату* (Шевченко). *Орлині крила чуюм за плечима* (Леся Українка) . . .

4. В теперішньому часі самі форми вказують на особу, Пропуск
через те до них звичайно заімеників не додасть ся, отже: **особ. заім.**

читаю,	розуміть ся:	я
робим	„	„ ти
оповідаємо	„	„ ми
їдять	„	„ вони . . .

Ставимо їх тоді, як хочемо висказати протиставність, н. пр.:

я	читаю,	а не — ти
ти	ходиш,	а не — він
вони	роблять,	а не — ми

Тесаме відносить ся до наказового способу, гл. § 252.

пор.: *Ти не знаєш, що діється в нас на Україні, а я знаю і роз-
кажу тобі й спати не ляжу, а ти завтра тихесенько Богові роз-
кажеш* (Шевченко). *Більше маємо ти заслуги між звірями, ніж
що другий* (Франко). *Ми розкажемо в пригоді* (як москаль
викопає крипицю), *а ви запишуть* (Шевченко) . . .

249. Замітки до вживання тепер. часу. Теперішній час **Вживання**
визначає не тільки те, що тепер діється, а частенько наби- **тепер. часу**
рав значіння й інших часів.

лини) *не скажуть* уплинувших літ (Могильницький). *Кажуть* люди,
*що є така слабкість на світі, що чоловік зовсім сплячий устане з постелі,
ходить, діло робить, все як звичайно, а претці (а отже) нічого не тягнуть,
бо все в твердім сні* (Федькович). *А заробити треба, бо в зимі ніхто
не дасть* (Стефаник) . . .

Через те й перед „ся“ ті письменники писали тверде „т“, н. пр.:

*Бувало весною, як ліс розвіст ся . . . діброва, як дієка, в цвітє
приберет ся* (М. Шашкевич) . . .

у знач.
минулого

1. У живому оповіданні, якщо хочемо змалювати, як швидко одна по другій одбувалися події, вживаємо теперішнього часу, але ж він має значіння **минулого**, н. пр.

*І тихнуть божії слова.
І в келії, неначе в Січі,
Братерство славне ожива,
А сивий гетьман, мов сова,
Ченцеві зазирає в вічі...
Музика... танці... і Бердичів...
Кайдани брязькають... Москва...
Бори, сніги і... Єнісей.
І покотились із очей
На рясу сльози (Шевченко — Чернець).*

пор. *Якось росаду садимо з нею [братовою] в городі. Я говорю до неї, вона мов не чує, відійшла собі геть. Важко мені на серці — заспівала собі. Співаю, а сльози так з очей і ллють ся. Коли чую: „Божже, помагай, день вам добрий!“ Дивлюсь: се наша сусіда пережила ся через тин, витає нас [Марко Вовчок — Сестра].*

Тільки став під вербою, коли дивить ся, аж там стоїть якийсь іще другий парубок і поглядає на молоду дівчину [Нечуй-Левицький — Хмари]...

Це так званий історичний теперішній час, бо оповідає про минуле, як історія оповідає про те, що було, минуло.

Таксамо теперішній час набірає значіння **минулого**, коли до дієслова додати прислівники: **було, бувало** (гл. § 299 7), н. пр.:

*Про зелені садки, про пахучі квітки
Ми **бувало** під кобзу співаєм (Куліш).*

пор. *Малим **бувало** я сідаю
Під липою, та досягаю
Руками буцім ясних зір —
А зірки моргають на мене
Крізь липи листячко зелене,
Та й кануть нишком в темний бір (В. Пашкевич — Бувало)...*

А ще до того, як дієслово доконане, то в формі теперішнього часу чується минулість і дійство **наворотове**, н. пр.:

*Ото **було** тими вечорами довгими осінніми, як уже сто-
мить мене робота, заберу обойко (синів) до себе на
коліна, та почну на добрий розум навчати — як умію так
і навчаю (Марко Вовчок — Два сини).*

пор. *Тому мій брат **бувало**, скоро прийде неділя перед крас-
ним храмом, скличе з церкви всіх леґнів (парубків) до себе, та
дає їм порядок (Федькович—Люба-згуба)...*

2. Часто вживаєть ся теперішнього часу у значінні **будучого**; у знач. це тоді, коли знаємо, що дійство певне, безпечно відбудеть ся, н. пр.:

Післязавтра рушаємо в похід.

пор. *Завтра йде до попа* (Кобилляньська— Природа) . . .

3. Форми теперішнього часу доконаних дієслів (будуч. час) уживаєть ся тоді, як хочемо висказати якусь життєву правду, до якої люде дійшли досвідом, н. пр.:

Судженого конем не обїдеши. Плачем лиху не пособиши (народні припов.) *Журбою не накличу собі долї, коли й так не маю* (Шевченко) . . .

Але ж таких форм уживаємо ще й тоді, як хочемо висказати наворотове дійство, або таке, що проходить одне за другим за чергою, про це гл. ще § 256, н. пр.:

*(Перебендя) сяде собі, заспїває,
Заспїває тай згадає,
Що він сиротина,
Пожуристь ся, посумує,
Сидячи під тином . . .
Заспїває про „Чалого“,
На „Горлицю“ зверне . . .* (Шевченко—Перебендя).

2. ДІЄПРИСЛІВНИК ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ.

250. Дієприслівник теперішнього часу найлегче творити з 3. ос. множ. теперішн. часу, відкидаючи „ть“, і ставлячи на його місце наросток: „чи“, н. пр.:

3. ос. множ. тепер. ч. дієприсл. тепер.

читати	<i>читають</i>	—	<i>читаю-чи</i>
дуріти	<i>дуріють</i>	—	<i>дурію-чи</i>
шити	<i>шиють</i>	—	<i>шию-чи</i>
трясти	<i>трясуть</i>	—	<i>трясу-чи</i>
пекти	<i>печуть</i>	—	<i>печу-чи</i>
могти	<i>можуть</i>	—	<i>можу-чи</i>
хвалити	<i>хвалять</i>	---	<i>хваля-чи</i>
платити	<i>платять</i>	—	<i>платя-чи</i>
славити	<i>славлять</i>	—	<i>славля-чи</i>
бігти	<i>біжять</i>	—	<i>біжа-чи . . .</i>

Побіч сих форм подибують ся в віршах старі форми на -я (-а), н. пр.:

стѣя, сїдѣя, хѣдѣя, мѣга

пор.: *Ярина дає зброю, на порозі стоя* (Шевченко — Невольник).
Так ворожеска паробила, щоб, бач, ходя опієночі, спала (Шевченко —
 Причинна). *Як мога швидче утікай* (Котляревський). *Випси, біжи*
яко мога (Шевченко — Тополя)...

Але ж усі ті форми відчувають ся тепер уже як при-
 слівники (стоя = *стоячки*, сидя = *сидьма, сидячки*, гл.
 § 299 7 і т. д.), і від кожного дієслова їх утворити не
 можна. Тай так загалом вони ніколи майже не вживають-
 ся, й уживати їх не треба.

Вживання 251. Замітки до вживання дієприсл. теп. час. Дієпри-
 слівники теперішнього часу можуть творити тільки недоко-
 нані дієслова. Це ясно, бо це форма, яка вказує, що
 щось рівночасно дієть ся,

пор.: *Співають, ідучи, дівчата* [дівчата, як ідуть, рівночасно спі-
 вають] (Шевченко—Вечір). *Ій закон велить, благословляючи дїточок*
 (= тоді ж саме, як благословить), *тільки плакати* (Квітка — Ма-
 руся). *Дивлячись* (тоді ж саме й поміркував) *оддалеки на запорозький*
прочухан, Петро поміркував, що не багато Кирило Тур *видержить*
таких гостинців (Куліш — Чорна Рада)...

А що dokonані дієслова мають уже самі по собі значіння
 чогось, що або вже зроблене або що тільки зробить ся,
 то не може вже бути рівночасности, отже й дієприслівника
 з них не утвориш.

І сйм дієприслівником, як ми бачимо, скорочують ся
 речення, гл. §§ 389—391.

Цібі форми в відмінному виді (пор. рос.: читающий, зна-
 ющий) укр. мова не знає (гл. § 240).

3. НАКАЗОВИЙ СПОСІБ.

Наказовий спосіб 252. Наказовий спосіб має властиво тільки три форми:

2. ос. одн.	<i>нес-и</i>	<i>чита-й</i>
1. „ множ.	<i>нес-їм</i>	<i>чита-ймо</i>
2. „ „	<i>нес-їть</i>	<i>чита-йте</i>

творення Творить ся наказовий спосіб віді пня теперішнього часу,
 коли до нього (гляди вгорі) додати закінчення:

після шелестівок після голосівок

2. ос. одн.	— и	— й
1. „ множ.	— їм (ім)	— ймо
2. „ „	— їть (іть)	— йте

Але ж закінчення -и, -їм, -їть (після шелестівок) тоді лишають ся, коли „-п“, в 2. ос. одн. наголошене, н. пр.:

хвалити	— хвал-ї	брати	— бер-ї
	хвал-їм		бер-їм
	хвал-їть		бер-їть . . .

Коли наголос паде на иньчий склад, то в 2. ос. одн. „-п“ відпадає, лишаючи по собі слід у змягченій попередній шелестівці, якщо вона дає мнягчити ся, н. пр.:

	2. ос. тепер.	спосіб. наказ.
кинути	— кин-еш	— кинь
радити	— рад-иш	радь
лізти	— ліз-еш	лізь
стрелити	— стрел-иш	стрель . . .

Якщо шелестівка не дає мнягчити ся, то слід по „-п“ щезає, н. пр.:

	2. ос. тепер.	спосіб. наказ.
вірити	— вір-иш	— вір
сипати	— сип(л)-еш	сип
мучити	— муч-иш	(не) муч . . .

По 2. ос. одн. творять ся вже иньчі форми. Раз у 2. ос. одн. є скорочене закінчення, то й у других формах воно скорочене, отже:

	2. ос. одн.	1. ос. мн.	2. ос. мн.
кинути	— кинь	кинь-мо	кинь-те
радити	— радь	радь-мо	радь-те
лізти	— лізь	лізь-мо	лізь-те
стрелити	— стрель	стрель-мо	стрель-те
вірити	— вір	вір-мо	вір-те
сипати	— сип	сип-мо	сип-те
мучити	— (не) муч	(не) муч-мо	(не) муч-те . . .

Виймками від цього останнього закону являють ся дієслова, які перед закінченням 2. ос. одн. „-п“ — мають дві або більше шелестівок (передусім у дієслів із наростком „-цу-“, гл. § 271 2). Тоді закінчення -и лишаєть ся, хоч

воно й ненаголошене, і дві иньчих форми мають закінчення: **-їм (-ім), -їть (-іть)**, н. пр.:

	2. ос. тепер.	спосіб наказ.
глипнути — глипн-еш		<i>глипн-и</i> <i>глипн-їм</i> <i>глипн-їть</i>
свиснути — свисн-еш		<i>свисн-и</i> <i>свисн-їм</i> <i>свисн-їть</i>
бубнити — бубн-иш		<i>бубн-и</i> <i>бубн-їм</i> <i>бубн-їть . . .</i>

3. ос. одн.
і множ.

1. Третя особа одн. і множ. не має в наказовому способі своєї окремої форми. Вона заступаєть ся відповідними формами **теперішнього часу**, коли до них додати прислівники: **нехай, хай** (гл. § 253, 3б, § 393 4в, 6):

3. ос. одн.: *нехай, хай несе, читає*

3. „ множ.: *нехай, хай несуть, читають*

Крім того, вживаємо для третьої особи й форми **2. ос. одн. і множ.** наказового способу.

пор.: *Задній ряд нехай обернеть ся лицем до Монголів і стримує на хвилину їх нагін, а перший кидай монгольські трупи в вівіз і скачи на них!* (Франко). *Суди мене весь світ, коли неправда* (Куліш — Комедія помилок Шекспіра). *Пронадай душа без сповіди святої!* (Шевченко). *Будь проклята доля бідолашня!* (Куліш). *Будь, що будь* (тепер уже одне слово: будь-що-будь — нехай буде, що буде), *а йому треба припізнити похід* (Франко). *Кождий думай, що на тобі міліонів стає стоїть . . . До великого моменту будь готовий кождий з нас!* (Франко — Великі роковини). *Сти біда, але буду бити* (Стефаник). *Шлюбуйте кождий сам собі не пити* (Франко). *Не у гніє будь тобі сказано!* (народня примівка). *Лихо його бери!* (народній проклін). *Кому скоріш треба, той подайсь назад* (нар. примівка) . . .

1. ос. одн.
і множ.

2. Хоч собі самому ніхто не розказує, то все-таки стрічають ся форми 1. ос. одн. (і множ.) наказового способу, заступлені формою **2. ос. одн.**, н. пр.:

Але говори я, та не ладуєй (наряджай), *а тут староста, чути, вже і просить ізза стола* (Федькович). *Він, бач, добро пропив, а я мовчи!* (Черкасенко). *Забрали гроші, покляли в кишені, а ми мовчи!* (Тобілевич) . . .

У сих двох останніх прикладах форма наказу для **1. ос.** означає стілько, що: *повинен, маю* (повинни, маємо).

3. У множині в шелестівкових громадах стрічають ся **Повні завіч.**
(в поезії) побіч форм на **-їм, -їть**, повні форми на **-їмо (-імо)**, **1. і 2. ос.**
-їте (-іте)^у¹): **множ.**

нести — *несїмо, несїте*
робити — *робїмо, робїте...*

пор.: *Живїмо всі, поки життя дає нам світле почуття!* (Вороний).
Як не маємо чого робити, то знесїмо ту хату для челяді (Нечуй-
Левицький)... *І вразюю, злою кровю волю окропїте!* (Шевченко — За-
повіт). *Поможїте, Запорожцї, збити ворогї!* (Руданський)...

253. Замітки до вживання наказового способу. 1. До **Вживання**
форм 2. ос. одн. і множ. додасть ся часто з заду (задля того, **наказ. спос.**
щоб сильніше, виразніше висказати наказ) слівця: „по“,
„ко“, н. пр.:

Ходи-но! Слушайте-но! Поглянь-ко!

пор.: *Чехай-но ти, не лай-но ти, бо хто зс то ти й т. д.* (нар. **Но! Ко! Пу!**
поділь. пісня). *Гей, Давиде, а поглянь-но, хто там є* (Франко). *А*
подивїть ся но, панство, що то за піжєньки (Федькович)...

Подивїть ся ко ви їй у лице (Федькович). *Ну-ко, синку, по дрова*
їди, та в печі но затопи [затопи-но] (Франко)...

Як із останнього прикладу видно, то для скріплення
наказу вживасть ся ще й виклику „ну“:

Та ну бо, кажїть (Слов. Грінченка).

2. Із другого ж боку до деяких невідмінних слівець, **Ке-те, на-то**
хоч до прислівників, хоч до викликів, додасть ся закін- **пу-то**
чення 2. ос., множ. -те, і тоді ті слівця мають теж немов
значіння дієслова в наказовому способі. Се відносить ся
до слівець ке, на й ну, в яких містить ся значіння наказу
[ке = давай!, на = бери!, ну = слухай!], отже:

ке-те!, на-те!, ну-те!

¹ У західноукраїнських говірках закінчення 2. ос. множ. не знає
мнякого т, там кажуть:

берїт, носїт, любїт...

Такі форми зустрінете у давніших західноукраїнських письменників,
із новіших (у розмовах) — у Стефаніка,

пор.: *Скажїт, любенький, з якої причини все ся то стало* (Могиль-
ницький). *Веселїт ся, чужї люде, ох, бо менї годї* (Головацький).
Робїт зо мнов (зі мною), *що ваша воля, а я білше вам і слова не скажу*
(Федькович — Жовнярка). *Не їдїт, Максиме, не їдїт, вучку, бо я*
зараз умру (Стефанік — Злодій)...

Талих форм уживати не можна.

² пор. *Який у мене нежит!* **Ке** (дай) *лиш хустки!* (Куліш — Отелло).
Ластїєко, ластїєко, на тобі веснянку, дай менї білянку (нар. при-
казка). *На, на, Цїган* (назва собаки), *на, кулеші, але не кусай*
(Стефанік — Кленові листки). *А ну, потїш мене, мій друже!* (Глібів)...

пор.: *А тимчасом не-те лиш кресало та тютюну!* (Шевченко). *Не-те, озьміть ваше благородіє, дома здасть ся* (Квітка). *На-те сам двоє мотовил, та, про мене, очі повиכולайте собі* (Нечуй-Левицький — Гайдашева сім'я). *А ну-те, панове, батогоми!* (Шевченко — Гайдамаки). *А, ну-те, хто одгадає!* (Нечуй-Левицький) . . .

Це „те“ появляється ся деколи навіть і в формі 1. ос. мн. пр.; то на те, щоб сповнення наказу при спішити, н. пр.:

Ходім-те! Берім-те!

пор. *Ну, та ходім-те нарешті! От, Господи!* (Винниченко — Панна Мара) . . .

Ну-мо Щодо „ну“, то в ньому появляється ся часто ще й закінчення 1. ос. мн. пр., — м, -мо:

ну-м, ну-мо

пор.: *Ну-мо, Гоито, ну-м, брате Максиме, уикваримо!* (Шевченко — Гайдамаки). *Ну-м, мірошику, молоть без вітру!* (Глібів). *„Ну-мо зносити дині та вибрати огірки!“ — „Як ну-мо, то ну-мо!“* (Нечуй-Левицький) . . .

Із останнього прикладу видно, що **ну-мо** має ще значіння: починати (гл. під 3) у сполуці з дієміеником. У тому ж значінні вживається **ну-мо** деколи і з 2. ос. мн. пр.

пор.: *Ну-мо, браття, ну-мо товариство, ну-мо, коні сїдлайте!* (Словар Грінченка, II, 572).

Це так як: *ходім-те, берім-те.*

Про „ану“ гл. § 393 з

3. Форми наказового способу дієслів давати (дати), нехати мають своє окреме значіння.

Давай,
дай

а) „Давай“ у сполуці з дієміеником означає стільки, що „почати“, тільки що дійство скоріш одбувається, н. пр.:

Як ухоплю чорта за ноги і давай (= пічну) ним пеначе келепом троцити бісів (Стороженко). *Жінка давай собі гуляти Франко* . . .

Те саме значіння має словечко „ну“ (гл. вище) у сполуці з дієміеником.

пор.: *Жінки ну ось седрити ся, ганьбити ся!* (Франко).

І загалом значіння тих слівець перехрещують ся, бо ось у сполуці з формами тепер. часу док. дієсл. (будуч.) давай навірає того ж значіння (завиву), що „ну“, н. пр.:

Дай відсвяткуємо сей памятний вечір! (Франко). *Дай зайду, подивлюсь* (Нечуй-Левицький). *Давайте на радощах згадаємо давнину* (Нечуй-Левицький) . . .

Таксамо і у сполуці з дієміеником, н. пр.:

Давайте йти (Слов. Грінч. I, 354).

б) „**Нехай**“, скороч. **хай**¹⁾, у сполучі з формою тепе-Нехай рішнього часу вживається задля того, щоб 3. ос. одн. і множ. допомогти хоч приблизно висказати наказ, а то бажання, пор. § 2524, н. пр.:

Ой, не спиняйте у ставу води, нехай вона рине: ой, не піду я за пняченьку, нехай він ізгине (нар. пісня). *Хай же їй Бог благословить, мою дитину* (Марко Вовчок)...

Про інші знач. „нехай“ гл. § 3934.

в) Про бодай (Бог+дай), гл. 3935.

4. У живім оповіданні частенько вживається форм наказового способу замість дійсного, н. пр.:

І не треба вам казати, як я його [чоловіка] ховала: і до попа біжи, і горілки неси, і хліба печи, — і плач (Лепкий)...

Тут усюди висказується швидка робота, яку треба було зробити, наче хтось наказував би.

У таких випадках уживається наказ спос. головно, як іще є дієслово „взяти“ (§ 369), н. пр.:

Райко візьми та пішли ті гроші, маючи надію швидко одержати жсалування й покласти означену суму (Васильченко). *Але ж бо мало того, що розсердився! Візьми дурний хлопчисько і вдар свого товариша, аж той на землю впав* (Маковей — Клопоти Савчихи). *Виконував сей наказ досі бездоганно, а тепер візьми та тжни всі письма пан-отцєві в руки* (Мартович — Забобон)...

Часто наказовий спосіб доконаних дієслів має в оповіданні те саме значіння, що теперішній (буд.) час та ще нераз уживається побіч нього, н. пр.:

Як є чим пропалити в зимі, то менше їсти хочеться. Рано собі встань, відмети сніг від порога, наברי з шіпки (повітки) ковніжок, насип під піч, тай зараз на хаті веселіще (Стефаник — Вістуні). *Видмети хату та накришиєи сала на вишкарки* (Нечуй-Левицький)...

Крім того, чується в тих формах життєвий досвід (§ 249 з): пор. *Дівка як верба, де посади, там прийметься* (Нечуй-Левицький)...

¹⁾ Іще є західноукр. форми: най, няй, які найдете в західноукраїнських письменників,

пор.: *Най птички не турять, зозулі не кують, най так соловії не плачуть; нехай руська (= українська) земля Бояна почув, най руські го діти побачуть* (Федькович). *Няй знають, як мене скривдив* (Лепкий)...

Там же вживається це слово саме про себе, в розумінні: *покинь, не руй!* Мати каже до дитини: *Най його, нехай спить!*

Сімович, Граматика української мови.

Наказовий спосіб замість дійсного

Наказ, спосіб замість умови

5. Крім наказу (бажання, зазиву), форми наказового способу містять у собі ту саму думку, що умовний (можливий) спосіб (§ 360 7), н. пр.:

Ану, кажє, підійди лишень яка (= якщо підійде яка), *так очі позатульовую з мушкета* (Черкасенко). *Будь вона* (= коли б вона була) *порядна й чесна, швидко б хвіст з води піднесла, мала б рибу й хвіст увесь* (Франко—Лис Микита). *Не посьй — не вродить ся* (народня приповідка)...

допуст 6. Таксамо чується нераз у тих формах допуст (гл. § 360 8):

Крути, верти (= хоч як крутити меш, вертїти) — *мушиш умерти* (нар. приповідка). *Ори і засївай лани, коси широкі перелози, і грошики за бацтана луни, — та все одкинеш ноги* (Артимовський-Гулак) . . .

мус 7. Часто знов визначають форми наказового способу при- мус, те, що ми віддаємо ще в мові словами: *повинен, мушу, треба щось робити* (гл. § 252 2), н. пр.:

Ти босць — повинен битись, ти співець собі — співай! (Грабовський). *За нуржденну плату 60—80 крєйцарів денно сиди там* (на гостинці = на мощеному шляху) *цїлий день на вітрі, слотї і вогкості, двигай тяжєске каміння і т. д.* (Франко). *Вчилась вісім років, а тепер сиди на селї та глєчки мий* (Тобілевич) . . .

Про все це гл. ще § 393 6.

XLVII. ВІДМІНА ПОМІЧНИХ ДІЄСЛІВ:

„БУТИ, НЯТИ.“

<i>Бути</i>				<i>Няти</i>			
I. 1. Дієменник: бути				няти			
2. Минул. час:							
	чол. рід	жін. р.	сер. р.	чол. рід	жін. р.	сер. р.	
1.	ос. одн.:	я був, була,	було,	я няв,	няла,	няло	
2.	„ „	ти був, була,	було,	ти няв,	няла,	няло	
3.	„ „	він був,		він няв,			
		вона була		вона	няла		
		воно	було	воно		няло	
1.	„ множ.	ми були (на всі три роди)		ми няли (всі три роди)			
2.	„ „	ви були		ви няли			
3.	„ „	вони були		вони няли			
3. Дієприєд.							
минул. часу: бувши				нявши			
4. Дієприєдм. страждальн. стану: (нема, гл. § 235).				(на)нятий,-а,-е ¹)			

¹) форма з приростком „на“ (наняти)

II. 1а. Теперішній час:

1. ос. оди.: я є
 2. „ „ ти є
 3. „ „ він є, вона є, воно є
 1. „ множ. ми є
 2. „ „ ви є
 3. „ „ вони є¹⁾

1б. Будучий час (форми теперішнього):

1. ос. оди.: я буду
 2. „ „ ти будеш
 3. „ „ він }
 вона } буде
 воно }

1. „ множ. ми будемо
 2. „ „ ви будете
 3. „ „ вони будуть

2. Дієприсл.

тепер. часу: будучи

3. Наказ. спосіб:

2. ос. оди.: будь
 3. „ „ нехай буде
 1. „ множ. будьмо
 2. „ „ будьте
 3. „ „ нехай будуть

- я йому скороч.: му (§ 701)
 ти ймеш „ меш
 він іме „ ме
 вона } йме „
 воно }
 ми ймемо „ мемо
 ви ймете „ мете
 вони ймуть „ муть

(дієслово докон., гл. § 251).

- йми (віру)
 нехай іме
 ймім
 йміть
 нехай імуть

²⁾ Крім сих, чисто народніх форм, подібасте в письменстві ще й старі (тепер тільки в поодиноких наріччях усе ще вживані, н. пр., у Галичині) форми, н. пр.:

1. ос. оди.: єсьм
 2. „ „ єси
 3. „ „ єсть
 1. „ мн.: єсьмо
 2. „ „ єсьте
 3. „ „ єуть

Найбільш із тих форм уживасть ся ще форма 3. ос. оди.: єсть (у західноукр. письменників: *єст*), н. пр.:

Єсть на світі доля, а хто її знає? Єсть на світі воля, а хто її має? Єсть люде на світі . . . (Шевченко — Катерина). *Великий єст Бог і велике імя его* (Шашкевич) . . .

XLVIII. ЗЛОЖЕНІ ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ ТА ЇХ УЖИВАННЯ.

Зложених дієслівних форм ув українській мові — чотири.

1. ДАВНОМИНУЛІЙ ЧАС.

Давномину-
лий час

255. Давноминулий час творить ся а) з форм минулого часу дієслова, як додати до них відповідні форми минулого часу помічного дієслова: „бути“, отже:

	недок. дієслово:		докон. дієслово:	
	<i>нести</i>		<i>занести</i>	
1. ос. одн.	я ніс був, я несла була, я несло було		я заніс був, я занесла була, я занесло було	
2. „ ;	ти ніс був, ти несла була, ти несло було		ти заніс був, ти занесла була, ти занесло було	
3. „ „	він ніс був, вона несла була, воно несло було		він заніс був, вона занесла була, воно занесло було	
1. ос. мн.	ми несли були	(на всі 3 роди)	ми занесли були	(на всі 3 роди)
2. „ „	ви „ „		ви „ „	
3. „ „	вони „ „		вони „ „	

Крім того, часто зустрічаєть ся в письменстві форма 2. ос. одн.: *сєи*, головню в наслідуваннях давньої мови, н. пр.:

Нї, не знаю, та так здаєть ся, сам сєи. . . (Шевченко). *Ти сєи бо ласка й милость ізпоковіку і до суду* (Старицький). *Чому не скажєси, хто сєи, і чого в краях ти наших опицєсь* (Черкасенко). *Зрадник або трує сєи* (Франко). *Земля сєи й від земного це ти сягнути не здолє* (Грінченко) . . .

Ціком уже рідко подибуєть ся форма 1. ос. одн.: *сєьм*, пор.: *Людина сєьм . . . Де вьзять такої вдачи, щоб примхи сєї украй перемогти* (П. Грабовський) . . .

і форма 1. і 2. ос. мн.: *сєьмо, сєьте*:

пор.: *Одної сєьмо гадки* (Федькович). *Ви зрозуміте його, бо лицар сєьте* (Черкасенко) . . .

Форма 3. ос. множ. (суть) у теперішніх письменників сливе зовсім не стрічаєть ся, і в давніх вона рідка,

пор.: *Чи побачу я вас з гадками, що сють мов вірлине крило, що як буря жєнуть?* (Лепкий). *Суть то здорові повносильні рістки* (М. Шашкевич) . . .

Щодо того, де стояти формам помічного дієслова, то рішає саме вухо. Можуть вони стояти перед формами дієслова й після них, можна казати:

я ніс був і я був ніс . . .

б) Крім того, значіння давноминулого часу набірає кожна форма минулого часу, коли до неї додати прислівник.

було, бувало

було, бувало (§ 2997), н. пр.:
Ми приходили бувало до них (приходили були давно).
 пор.: *Було колись на Україні ревіли гармати, було колись Запорозьці вміли панувати* (Шевченко — Ів. Підкова). *Хвиля кинулась було підризати спідні плити* (Франко) . . .

Треба завважити, що форми давноминулого часу в моск. мові немає.

2. БУДУЧНИЙ ЧАС.

256. Будучий час складається з дієсменника й форм будуч. часу помічного дієслова „бути“ (§ 25416), або з дієсменника й теперішн. часу доконаного дієслова „няти“ (у значінню будуч., гл. стор. 275.), отже:

Будучий час

1. ос. одн. я	буду нести	або нести му
2. „ „ ти	будеш нести	„ нести меш
3. „ „ він (вона, воно)	буде нести	„ нести ме
1. „ множ. ми	будемо нести	„ нести мемо
2. „ „ ви	будете нести	„ нести мете
3. „ „ вони	будуть нести	„ нести муть ¹⁾

У західноукраїнських говорах стрічають ся ще скорочені форми: сьє, сьмо, сьте,

пор. *Та се (= сьє, сьє) дурень навіки* (Стефаник). *Ви що-сьте (= сьте) найсильнійші, ведіть [комісаря] у царю* (Франко — Панські жарти) *Скажіт, старенький, моєс-сте* (може сьте) *свідомі* (Могильницький) . . .

Форми ці живуть на заході України, хоч самі про себе, хоч скорочені, самі і в минулому часі (гл. § 241), але ж уживати їх не треба.

¹⁾ В західній Україні (в Галичині, на Поділлі, — на Буковині й на Покутті ні —) відомі ще й нивчі форми будучого часу, і то сполучення форм: буду, будеш . . . із минулим часом дієслова, н. пр.:

буду ходив, будеш робила, будемо несли . . .

Такі форми будуч. часу найдете в деяких галицьких письменників, пор.: *Вже з Основяненком довше будеш балакав* (М. Шашкевич). *Хто сіяє, той буде збирає. Гнів буде як зрім грімів* (Лепкий) . . .

А отже співаєть ся й у відомій скрізь (подільській) пісні:

— *Дівчинонько мила, „Буду хусти прала,*
Що будеш робила, Зеленого жита жала
На Вкраїні далекій? На Вкраїні далекій“.

Таких форм уживати не треба.

Місце помічн. дієсл.

1. Форми „бути“ можуть уживати ся перед діємеником і після нього; отже можна сказати:

я буду нести або нести буду . . . ;

форми помічн. дієслова „няти“ треба ставити виключно після дієменика, отже можна казати тільки:

нести му¹⁾.

пор.: *Будем, батьку, панувати, доки живуть люде . . . Моєє мені на чужині лежать легше буде, як шоді в Україні загадувати будуть* (Шевченко). *Не жалкувати му ні на кого; хоч рік стерези мене, а на другий віддам ся таки не за кого, а за Івана* (М. Вовчок). *Оксана здоймати ме кожидий колосок і буде всі складати в ліву руку, а як зсмує згрубіє, то вона його буде складати понад зрок, аби потім легко найти; вишуквати буде долини, рови, бо там найбільше колосся* (Стефаник) . . .

У заіменикових і зворотних дієслів заіменик „ся“ ставить ся в літературній мові все після форм „няти“ отже²⁾:

дивити му ся, нести меть ся,

бояти мемо ся, мити мете ся . . .

¹⁾ В деяких західноукраїнських говірках (п. пр., у Гуцулів) вони ставлять ся й перед діємеником, і деякі західноукр. письменники так давніше й писали,

пор.: *А Бога не мещ бояти ся?* (Стефаник). *Гіри, нїс птахи ті блудні, мете за слога марні весь свій вік крутитись* (Франко). *І аж доки сю гору в'ни (соколи) семикрот муть облітати . . .* (Федькович). *Віщі муть, кумочку, пастиря пасти, яйця муть, кумочку, курку учити; люде лгальні муть грабити й красти, чесних почнуть злодіяки тіснить* (Франко) . . .

Та в останніх своїх творах Франко так уже не писав, і Стефаник уживає таких форм тільки в розмовах своїх героїв (покутських селян) поміж собою.

Річ у тому, що в західноукраїнських говірках ще й досі жива свідомість, що це окремі форми, й ви зустрінете в буд. часі побіч скорочених форм: *му, мещ, ме*, ще й повні:

їму, їмещ, їме . . .

пор. *Світ ми (= мені) спустіє і їме ворогувати* (М. Шашкевич — Псалми Русланові). *А зірницї їмуть світити* (Федькович — Нічліг) . . . Так тих форм уживати не слід.

²⁾ Галичани часто пишуть:

дисити ся му, мити ся ме . . .

У галицькому виданню М. Вовчка прочитаєте: *Десь наймичкою маятись му* (Сестра) . . .

Звичайно, що це з погляду на письменницьку мову (наддніпрянську) — неправильно, й так писати й балакати не треба.

пор.: *Молити муть до самого неба* (Шевченко). *Хоч клясти меш ся про кожне слово, не зрушиш страшного вироку* (Куліш). *Опісля злити меть ся смотритель* (Свидницький). *Подивилась, чи не гнати меть ся за нею* (Грінченко). *Їх люде по духу чують; хоч не показують, усе кланяти муть ся* (Шевченко). *І знов спити муть ся янголи в пазуряхи* (Нечуй-Левицький)...

Із того, що ми сказали, видно, що *буду* й *му* це складові частини будучого часу, але ж і самі про себе самостійні слова, через те їх і треба на письмі відокремлювати. Але ж що форми: *му, меш, ме*... в мові ніколи не мають наголосу (так, як слівце „ся“), то звичайно їх пишуть до купи з дібимеником (§§ 922, 311), отже:

нестиму, нестимеш, нестиме, нестимуть,
молитимуться, молитиметься, молитимуться...

2. Форму будучого часу можуть творити **тільки недоконані** дієслова. У доконаних дієслів значіння будучого часу має форма теперішнього (§ 248), пор.:

буду кидати (недокон.) — *кину* (докон.)
буду писати (недокон.) — *напишу* (докон.)...

Замітки до вживання будучого часу. В оповідній **Вживання** прозі вживається будучого часу [як і теперішнього часу док. дієслів (гл. § 249 з)], як хочеться висказати щось певне, якусь правду з досвіду. Ось як чудово користується тим часом Стефаник, описуючи осінь, що кожного року таксамо виглядає:

То будуть старі, бідні вдови, або їх унуки, або старі діди, що коло своїх дітей тулять ся і чують що-дня, який вони тягар у хаті, або то будуть молоді жінки з малими дітьми, що їх чоловіки покинули й десь у великім місті за них забули. Вони будуть іти чередою в поле, минати муть хрести, що тепер їх ніяка зелень не закриває, лишати муть за собою блискучі, гладкі, сталеві дороги й будуть розходити ся по сивих монотонних стернях, діти будуть шукати колосся, а старі тамтогорічних ковіньок (Вістун).

пор. „Як би кістка була проломана, то він би вже не жив“!

— Ні, прошу пані! *Буде живий* (= звичайно в таких випадках буває, що люде з проломаною кісткою живуть). *Се не конче, щоб відразу вмер“.* (Франко — Основи суспільности)...

3. МОЖЛИВИЙ СПОСІБ.

Можливий
спосіб

257. 1. Можливий спосіб складається з минулого часу відповідного дієслова і прислівника **би** [б] (гл. § 71 5, § 239 2):

	чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. ос. одн. я	ніс би,	я несла б,	я несло б
2. „ „ ти	„ „	ти „ „	ти „ „
3. „ „ він	„ „	вона „ „	воно „ „
1. „ множ. ми	несли б	} на всі три роди	
2. „ „ ви	„ „		
3. „ „ вони	„ „		

Це теперішній час можливого способу.

2. Минулий час можливого способу складається з форми давноминулого часу відповідного дієслова та прислівника **би** (б), н. пр.:

	чол. рід	жін. рід	сер. рід
1. ос. одн. я	ніс би був,	я несла б була,	я несло б було
2. „ „ ти	„ „	ти „ „	ти „ „
3. „ „ він	„ „	вона „ „	воно „ „
1. „ множ. ми	несли б були	} на всі три роди	
2. „ „ ви	несли б були		
3. „ „ вони	несли б були		

Таксамо й від докон. дієслів:

тепер.: я заніс би, я занесла б, я занесло б...

минул.: я заніс би був, я занесла б була, я занесло б було...

Порів. *я кидав би* (недокон.), *я кинув би* (докон.)

я кидав би був (недокон.), *я кинув би був* (докон.) і т. д.

Де стояти
„би“

3. Щодо того, де стояти прислівникові „би“, то його місце довільне:

я кинув би і я б кинув...

Само по собі, що у зворотних і заіменикових дієслів воно мусить стояти так, щоб „ся“ від дієслова не відділювати, отже:

я кинув ся б, я кинувсь би¹⁾, я б кинув ся...

пор.: *Хотіла б я упусти за водою... За мною в слід плили б мої пісні... Вода подалу мене б у легкі хвилі за гортала... Потім*

¹⁾ На заході України часто вставляють „би“ між дієслово й заіменик і кажуть (таї пишуть)

я кинув би ся, вони молили б ся, я би ся вдарив...

Таких конструкцій літературна мова не допускає.

У теперішньому часі страждального стану форми помічн. дієсл. (є) звичайно пропускають ся, н. пр.:

Чорна рілля копитами поорана, побитая, кістями зетля засіяна і кровію политая (Шевченко) . . .

Ніде тут помічного дієслова немає.

Вживання
стражд. ста-
ну

Замітки до вживання стражд. стану. 1. Страждального стану українська мова не любить, радо його обминає, а коли вже годі його обминути, то заступає його на ріжний спосіб формами діяльного стану, але так, щоб видно було, що той, про кого мова, страждає, що він є предметом дійства, а не сам його виконує. То так чисто по народньому замість:

я (є) битий	—	куди краще сказати:	<i>мене бють</i>
я був „	„	„	<i>мене били</i>
я кликанний	„	„	<i>мене кличуть</i>
я був покараний	„	„	<i>мене покарали...</i>

Це тоді так кажесть ся, коли не названо, хто саме *бє, кличе, покарав*, коли не вжито особи (неособово).

2. Дуже часто в таких випадках, коли хто страждає, але в минулому, вживаєть ся неособової форми дієприкметника страждального, н. пр.:

бито, кликано, покарано і т. д.

пор.: *За моє життя це мене й бито* (нар. припов.). *Моя Україно, за що Тебе сплюндровано, за що, Мамо, гинеши?* (Шевченко). *Отут крові пролита людської і без пожега!* (Шевченко). *Нішто не подумав, що свого козака бито недавно киями* (Куліш). *Не смуткував би тепер і не стидно було б, що тебе пообито* (М. Вовчок) . . .

Тільки ж треба зятати собі, що такі форми в українській мові мусять усе лишати ся неособовими. Ставити при них особи, як це дієть ся в московській мові, це великий гріх проти української мови. Через те в укр. мові ніяким робом не можна сказати н. пр.:

мною зловлено рибу (= я зловив рибу)
тобою вбито ворога (= ти вбив ворога)
братом одержано листа (= брат одержав листа)
нами забрано в полон (= ми забрали в полон)...

Це все варваризми, і давніці письменники (до 70. років), що знали народню мову від самого народу, їх ніколи не

вживали. Ці форми повкрадались до наших часописів із московської мови, і звідтіля вперто почали втискатись до творів **повіщних** письменників. Їх треба **викидати**.

Розуміть ся, що таких виразів не можна змішувати з ось якими:

*мною зловлена риба, тобою вбитий воріг,
братом одержаний лист, нами забрані в полон¹⁾ . . .*
бо це форми не неособові — предмет (особа) в них названий — і хоч рідко вживають ся, але ж вони ще можливі.

3. Таксамо треба мати на увазі, що такі форми, як:
зловлено, убито, одержано, забрано . . .

самі по собі відносять ся **тільки** до минулості.

пор.: *В чистім полі край дороги козаченька **вбито*** (не — було вбито) (нар. пісня). *Там то його **скалічено*** (не — було скалічено), *та на Україну **повернено*** (не — було повернено) *з одставкою; бачиш, праву ногу, чи то ліву **підстрелено*** (Шевченко). *Ніхто з вас не знає, щоб **колинебудь бито*** (не — було бито) *винуватою по голові* (Куліш) . . .

Через те ставити при дісприкм. стражд. стану слівця: **було, буде** (щоб висказати минулий і будучий час) **не можна**. Такі вискази, як:

*висловлено **було** погляд,
виставлено **було** кандидатуру,
буде зроблено заходи . . .*

чисті москалізми, й їх уживати **не можна**.

По-українськи треба балакати й писати:

*висловлено погляд, виставлено кандидатуру,
зробить ся заходи —*

і хіба тільки у крайньому випадкові кажесть ся:
будуть зроблені заходи.

Розуміть ся, й тут не смів бути особи (мною, тобою іт. д.). Та найкраще речення висказати формою діяльного стану.

¹⁾ Як із усіх прикладів видно, то при страждальному стані вживаєть ся все тільки орудника (гл. 430 б). Українська інтелігенція Галичини, йдучи за польським впливом, уживає часто приіменника „через“, і говорить:

*риба зловлена **через** мене, воріг убитий **через** тебе, повість написана **через** Франка і т. д.*

В народній мові таке „через“ означає стільки, що „**при допомозі**“ (риба зловлена **при моїй допомозі**, я спричинив ся до вбиття ворога, а не я вбив і т. д.)

Все це польонізми, й їх треба стеретти ся.

минул. і
будуч.
стражд. стан

XLIX. ВІДМІНА ДІЄСЛІВ.

259. Поділ відмін дієслова склався на основі закінчень форм теперішнього часу. Звичайно беремо на увагу 3. ос. одн. і 3. ос. множ., хоч. різницю видно в усіх особах (гл. § 248).

ПЕРША ВІДМІНА

виявляє закінчення

після шелестівок:	після голосівок:
у 3. ос. одн.: -е,	у 3. ос. одн.: -є,
„ „ „ множ.: -уть, н. пр.:	„ „ „ множ.: -ють, н. пр.:
нести, несу — <i>несе, несуть</i> ...	читати, читаю — <i>читає</i> <i>читають</i> ...

Ми її звати мемо коротко „е“ -відміною, бо „є“ тут переважає.

ДРУГА ВІДМІНА

має закінчення

після шелестівок:	після голосівок:
у 3. ос. одн.: -ить,	у 3. ос. одн.: -їть,
„ „ „ множ.: -ять (-ать)	„ „ „ множ.: -ять, н. пр.:
хвалити, хвалю — <i>хвалять, хвалять</i>	
бачити, бачу — <i>бачить, бачать</i>	
доїти, дою — <i>доїть, доять</i> ...	

Ся відміна буде в нас коротко звати ся „и“ -відміна, бо тут знов переважає „и“.

ТРЕТЯ ВІДМІНА

виявляє в 1. ос. одн. зак.: -и, у 3. ос. одн.: -ть, у 3. ос. множ.: -ять, -уть, н. пр.:

їсти — *їм, їсть, їдять*
дати — *даю, дасть, дадуть* (док.)...

Сю відміну, до якої належить тільки чотири дієслова (*бути, дати, їсти, оповісти*) можна назвати відміною без звязкового звука.

1. Але ж що дієслівні форми творять ся віді двох пнів (гл. § 238), то й на те в відміні дієслова треба звернути увагу. Бо ж буває так, що оба пні рівні, н. пр.:

чита-ти — *чита-ю, нес-ти* — *нес-у,*

але ж буває (й то частіше) так, що оба пні нерівні, н. пр.:
силува-ти — силу-ю, рва-ти — рв-у,
що пень дісіменника довший, ніж пень теперішнього часу,
— і все те має вплив на відміну.

2. Таксамо не можна спускати з уваги **наростків** (§ 227), якими дієслова творять ся. Вже не раз по наростку можна пізнати, чи в 3. ос. одн. виступає закінчення -е (-є) [у множ.: -уть (-ють)], чи -ить (-іть) [у множ.: -ять (-ать)]. Ось, н. пр., усі дієслова з наростком „-и-“ й багато з наростком „-ї-“ належать до другої відміни, н. пр.:

хвал-и-ти, хвалю — *хвалять, хвалять,*
гор-и-ти, горю — *горять, горять . . .*

Усі інші мають: -е (-є), -уть (-ють), н. пр.:

(безнар.): нес-ти, несу — *несе, несуть*
-ну: сох-ну-ти, сохну — *сохне, сохнуть*
-а: гр-а-ти, граю, — *грає, грають*
ува: куп-ува-ти, купую — *купає, купують*
-ї: розум-ї-ти, розумію — *розуміє, розуміють . . .*

3. Тільки у практиці з наростками можна не раз заплутати ся. От у дієслів на -ити, -іти може повстати сумнів, до якої відміни вони належать, чи мають вони: -е, -уть, чи: -ить, -ять, бо ж одні з них безнаросткові (*мити, крити*), другі з наростком -и- (*хвалити*), -ї- (*летіти*). Але й тут можна собі дати раду. Якщо -и-, -ї- в 1. ос. тепер. **лишають ся**, н. пр.:

мити — *мию*, то: *миє, миять,*
біліти — *білію*, „ *біліє, білять . . .*

і дієслово, як видно з форм 3. ос. одн. і множ., належить до **першої відміни**. Якже ці голосівки в 1. ос. **щезають**, та ще й шелестівка там **мнягчить ся** (гл. § 46, 47, 48), н. пр.:

хвалити — *хвалю* („и“ — немає), *хвалять, хвалять*
веліти — *велю* („ї“ — немає), *велять, велять . . .*

то це друга відміна.

Таксамо, може, на око робили б трохи труднощі такі дієслова на -ати, як ось:

кричати, держати, стояти . . .

Але ж труднощі проходять, якщо зясувати собі, який наросток у цих дієслів (гл. § 227 з). Тоді до них треба прикласти ту ж замітку, що про дієслова на -їти.

Л. ПЕРША ВІДМІНА ДІЄСЛІВ [„Е“-ВІДМІНА].

260. Перша відміна дієслів („е“-відміна) обіймає всі дієслова, які в 3. ос. одн. виявляють закінчення: „-е“ (після голосівок: „-є“), у 3. ос. множ. закінч.: „-уть“ (після голосівок: „-ють“).

Сюди належать усі безпаросткові дієслова (крім дієслова *бігти*), дієслова з наростками: -ну-, -а- (крім дієслова *спати*), -ува-, і з дієслів із наростком -ї- (-і-) ті, що в них у 1. ос. одн. те -ї- не гине (гл. § 259 з). [Із тих, що в них „ї“ в 1. ос. одн. щезає, належать сюди дієслова: *хотіти*, *муркотіти*]

По тому, чи оба пні (дівіменика й теперішнього часу) рівні, чи ні, ця відміна поділяється на дві громади:

I. громада **рівнопнева** (*нес-ти*, *нес-у*), і то

1. **голосівкова**, н. пр.:

чита-ти, *чита-ю* [оба пні рівні, оба кінчаться голосівкою],

2. **шелестівкова**, н. пр.:

нес-ти, *нес-у* [оба пні рівні, оба кінчаться шелестівкою], і

II. громада **перівнопнева** (*силува-ти*, *силу-ю*) — пень дівіменика довший, ніж пень теперішнього часу — і то

1. **голосівкова**, н. пр.:

силува-ти (3 склади) — *силу-ю* (2 склади) [оба пні кінчаться голосівкою],

2. **міана**, н. пр.:

рва-ти (1 склад) — *рв-у* (нема складу);
різа-ти (2 склади) — *ріж-у* (один склад) [пень дівіменика кінчитья голосівкою, пень тепер. ч. шелестівкою: шелестівка може не м'ягчити ся (пор.: *рва-ти*, *рв-у*), або м'ягчити ся (н. пр.: *різа-ти* — *ріж-у*)].

ГРОМАДА РІВНОШЕВА ГОЛОСІВКОВА.

261. Рівношєва голосівкова громада „е“-відміни обіймає дієслова, в яких пень дієміеника рівний пневі теперішнього часу й оба кінчать ся голосівкою.

Пень дієміеника:

чита-

1. Дієміеник: чита-ти
2. Минулий час:
 1. ос. од. я чита-в, -ла, -ло
 2. „ „ ти чита-в, -ла, -ло
 3. „ „ він чита-в
вона чита-ла
воно чита-ло
 1. ос. мн. ми чита-ли
 2. „ „ ви чита-ли
 3. „ „ вони чита-ли
3. Дієприслівник минул. часу:
чита-в-ши
4. Дієприкметник страждальн.:
чита-ний, -на, -не
Зложєні форми
1. Будучий час:
буду читати або читати му .
будеш „ „ „ меш
і т. д.
2. Давньоминулий час:
я читав був,
я читала була,
я читало було і т. д.
3. Спосіб можливий:
 - а) тепер.: я читав би,
я читала б,
я читало б і т. д.
 - б) минул.: я читав би був,
я читала б була,
я читало б було
і т. д.

Пень теперішн. часу:

чита-

1. Теперішній час:
 1. ос. одн. чита-ю
 2. „ „ чита-єш
 3. „ „ чита-є
 1. „ множ. чита-ємо
 2. „ „ чита-єте
 3. „ „ чита-ють
2. Дієприслівн.
теперішн.: чита-ю-чи
3. Спосіб наказовий:
 2. ос. одн. чита-й
 3. „ „ нехай читас
 1. „ мн. чита-ймо
 2. „ „ чита-йте
 3. „ „ нехай читають

Приклади:

1. **-ати — -аю**, н. пр.: (безнароствк.) *зна-ти — зна-ю . . .* ;
(нароств. „-а-“) *віта-ти — віта-ю, пита-ти — пита-ю,*
гра-ти — гра-ю, літа-ти — літа-ю, біга-ти — біга-ю . . .

2. **-ити — -ію**, н. пр.: (безнароствк.) *ши-ти — шій-ю,*
гни-ти — гни- , ви-ти — ві-ю, ми-ти — ми-ю, кри-ти — кри-ю . . .

3. **-ї(і)ти — -ї(і)ю**, н. пр.: (нароств. „-ї-“) *єрі-ти — єрі-ю,*
білі-ти — білі-ю, багатї-ти — багатї-ю, розумї-ти — розумї-ю,
рїсавї-ти — рїсавї-ю . . .

4. **-ути — -ую**, н. пр.: (безнароствк.) *чу-ти — чу-ю,*
обу-ти — обу-ю (докон. — будуч.) . . .

Загальні замітки до рівнопиевої гололовікової громади.

Свороч 262. 1. У дієслів на **-ати** може в 3. ос. одн. відпадати
3. ос. одн. закінчення **-є**, н. пр.:

ламати — *лама* (ламає),
бувати — *бува*, співати — *спїва*,
знати — *зна* . . .

пор.: *Люблю тебе [народе!] за ті гордоці духа, що, зійшовши на
глухий свій шлях, навіть Бога не слуха* (Франко). *Нас з тобою тес
лихо не зляка* (Глібів). *Народ смїявсь, і всі були в турботах, що
раду перевища цар* (Грібінка). *В тій країні люблять волю, всяк її
шука — в острої* (Самійленко). *Нехай він знє, чого шука, а ви хіба
знаєте?* (Тобілевич) . . .

Це форма більш поетична. Про вживання її гл. § 714.

Дієприм. 2. Дієслова на **-ити, -іти, -ути** творять дієприкметник
страждальний наростком **-тий, та, -те** (гл. § 247), н. пр.:

бити — *битий*, гріти — *єрітий*, обути — *обутий* . . .

3. Про перехід **л** у чол. роді минул. часу на **у(є)** гл. § 34.

Подрібні явища.

Бити, вити, 263. 1. Дієслова **бити вити, пити, лити** творять форми
пити, лити, теперішн. часу ось як:

Теперішн. час:	1. ос. одн.	бю	вію	пію	лію
	2. „ „	беш	веш	пеш	леш
	3. „ „	бе	ве	пе	ле
	1. „ множ.	бемо	вемо	пемо	лємо
	2. „ „	бете	вете	пете	лете
	3. „ „	бють	вють	пють	лють

Дієприслівн. тепер. час.:	бючи	вючи	пючи	ллючи
Снос. наказ.: 2. ос. оди.	бий	вий	пий	лий
3. „ „ хай:	бе	ве	пе	(і)лле
1. „ множ.	биймо	виймо	пиймо	лиймо
2. „ „	бийте	вийте	пийте	лийте
3. „ „ хай:	бють	вють	пють	(і)ллють

2. Дієслова **стати, стріти, діти, спочити (відпочити)** творять форми теперішн. часу (у значінні будучности, бо доконані) ось як: Стати, стріти, діти, спочити

Теперішн. час: стану,	стріну,	діну,	спочину
станеш,	стрінеш,	дінеш,	спочинеш
стане,	стріне,	діне,	спочине і т. д.
Сп. наказ.: стань,	стрінь,	дінь,	спочинь
станьмо,	стріньмо,	діньмо,	спочиньмо
станьте,	стріньте,	діньте,	спочиньте ¹⁾

3. Дієслово **жити** знає в формах теперішн. дві форми: жити

Тепер. час: (<i>давнїца</i>) живу	(<i>новїца</i>) жию	[правобережна]
„ живеши	„ жиєши	
„ живе...	„ жиє...	
Снос. наказ.: „ живи	„ жий	
„ живи...	„ жиймо...	
Дієпр. тепер.: „ живучи	„ жиючи	

пор.: *Оживуть степи, озера (Шевченко). Живімо всі, поки єсита тв дає нам гарне почуття!* (Вороний). . . *Ожисмо, брати, ожисм!* (Франко). *Жиймо кожде своїм шляхом!* (Франко). . .

4. Таксамо подвійні форми теперішн. часу бачимо в **Дути** дієслові **дути**, отже:

Тепер.: (<i>давнїца</i>) дму [гл. § 265 5]	(<i>новїца</i>) дую [правобереж.]
„ дмеш	„ дуєши
„ дме...	„ дує...
Снос.наказ.: „ дми...	„ дуй...
Дієпр.тепер.: „ дмучи	„ дуючи

¹⁾ У Галичині й на Поділлі живуть (й дехто з західноукр. письмен. їх уживає) неправильні (польські — утворені на зразок *почати* — гл. § 265, 5) форми:

спочати, відпочати (sproczać),

пор. *Ми розійшли ся, щоб відпочати* (Лепкий) . . .

Вони й так відміняють ся:

спічу, відпічу (sproczne), *спічи, відпічи* (sprocznij),

пор. *І співак відпіче, заспіває тобі* (Руданський). *Спічете в тихомиррі тому, де ані ночі, ані дня* (Лепкий) . . .

Тих форм уживати не можна.

пор.: Багацтво дме, а нещастя гне (нар. припов.). Дмись — не дмись, волом не будеш (нар. припов.)... Хто попик ся, то й на холоду воду дус (бук. нар. припов.). На другий день вона дусть ся, не говорять (Франко — Перехресні стєжки)...

Дихати, крикати, прятати, кленати

5. Дієслова: дихати, крикати, прятати, скакати, кленати можуть творити форми теперішнього часу так:

дихаю і — дишу, крикаю, і — кричу, гл. § 2751, і т. д.

2. ГРОМАДА РІВНОПНЕВА ШЕЛЕСТІВКОВА.

264. Рівнопнева шелестівкова громада „6“-відміни обіймає дієслова, що їх оба пні рівні, й оба кінчать ся шелестівкою.

Пень дієміника:

пас-

1. Дієміник: пас-ти

2. Минулий час:

1. ос. одн. я пас, -ла, -ло

2. „ „ ти пас, -ла, -ло

3. „ „ він пас,
вона пас-ла
воно пас-ло

1. ос. мн. ми пас-ли

2. „ „ ви пас-ли

3. „ „ вони пас-ли

3. Дієприслівн. минул.: пас-ши

4. Дієприкмети.

страждальн.: пас-е-ний

Зложєні форми:

1. Будучий час:

буду пасти або пасти му,
будеш пасти „ пасти меш...

2. Давноминулий час:

я пас був,
я пасла була,
я пасло було...

3. Спосіб можливий:

а) тепер.: я пас би,
я пасла б,
я пасло б і т. д.

б) минул.: я пас би був,
я пасла б була,
я пасло б було

і т. д.

Пень теперішн. часу:

пас-

1. Теперішній час:

1. ос. одн. пас-у

2. „ „ пас-еш

3. „ „ пас-е

1. ос. мн. пас-емо

2. „ „ пас-ете

3. „ „ пас-уть

2. Дієприслівн.

теперішн.: пас-у-чи

3. Спосіб наказовий:

2. ос. одн. пас-и

3. „ „ хай пасе

1. ос. мн. пас-ім

2. „ „ пас-іть

3. „ „ хай пасуть

Сюди належать тільки безнаросткові дієслова.

Приклади:

- пні губні: *греб-ти* — *греб-у*, *скуб-ти* — *скуб-у*,
човп-ти — *чов-пу*¹⁾, *плив(с)-ти* — *плив-у* . . .
- пні зубні: *клас-ти* — *клад-у*, *крас-ти* — *крад-у*,
мес-ти — *мет-у*, *плес-ти* — *плет-у* (§ 265 2),
нес-ти — *нес-у*, *вез-ти* — *вез-у* . . .
- пні плавкі: *мер-ти* — *мр-у*, *дер-ти* — *др-у* (§ 265 3)
жа-ти — *жн-у*, *тя-ти* — *тн-у* (§ 265 5)
- пні задньспіднебінні: *пек-ти* — *печ-у*,
стриг-ти — *стриж-у* (§ 265 4) . . .

Загальні замітки до рівнопиевої шелестівкової громади.

265. 1. У сій громаді треба вважати на звукові закони **Звукові закони**
і то:

а) на ікання, н. пр.:

нести — *ніс*, мотти — *міг* (§ 52) . . .

б) випад *л* після шелестівок у минулому часі:

пасти — *пасла*, але — *пас*, нести — *несла*, але — *ніс*
(§ 356) . . .

в) випад *т*, *д* перед *л* у минулому часі й повстання дво-
звука, н. пр.:

плести — *плів*, мести — *мів*, красти — *крав* (§ 35в) . . .

г) приподібнення *тт*, *дт* на — *ст* (§ 661), н. пр.:

краду, але — *крати*, плету, але — *плести* . . .

г) закони м'ягчення (§ 48):

стригти, але — *стрижеш*, пекти, але — *печеш* . . .

д) вставне „і“ у спросткованих дієслів (§ 57), н. пр.:

роздерти — *розідру*, зжерти — *зіжєру*

підперти — *підіпру*, надтерти — *надітру* . . .

2. Дієслова з пнем на зубні (т, д, с, з), на задньспіднебінні
(к) й на г творять дієприслівник минулого часу не з пня

¹⁾ У західноукраїнських говорах вставляється після губних, на
подобу иньчих пнів — „с“ (гл. § 266 в); там кажуть:

гребсти, *скубсти*, *човпсти* і т. д.,

і такі форми зустрінете де в кого в західноукраїнських письменників.
Таких форм уживати не треба.

Дієменика, але з форми минулого часу (гл. § 245), отже:
 мести, мів — *мівши*, плести, плів — *плівши*
 красти, крав — *кравши*, пасти, пав — *павши*
 нести, ніс — *нісши*, везти, віз — *візши*
 пекти, пік — *пікши*, могли, міг — *мігши* . . .

3. Дієслова з пнем на „р“ викидають у формах теперішнього часу „б“, отже:

пні на „р“

мерти — *мру*, *мреш*, *мре* . . . *мри* . . . , *мручи*
 жерти — *жру*, *жреш*, *жре* . . . , *жри* . . . , *жручи*
 дерти — *дру*, *дреш*, *дре* . . . , *дри* . . . , *дручи* . . .¹⁾

Ті самі дієслова творять дієприкметн. страждальний наростком -тий, -та, -те, отже:

терти — *тертий*, (роз)дерти — *роздертий* (гл. § 247).

4. Дієслова з заднепіднебінним визвуком пня (к) і гортаним (г) мають у всіх формах теперішн. часу м'ягчення, [форми: *печу*, *печуть*; *стрижу*, *стрижуть*—замість старих форм: *пеку*, *стригу*²⁾]; вони пішли вже за всіма іншими формами, де було м'ягчення, за: *печеш*, *пече* . . . *стрижеш*, *стриже* . . .], отже:

Дієменик.:		пекти	товкти	стригти	могти ³⁾
Теперішн.:	1. ос. одн.	печу	товчу	стрижу	можу
	2. „ „	печеш	товчеш	стрижеш	можеш
	3. „ „	пече	товче	стриже	може
	1. „ множ.	печемо	товчемо	стрижемо	можемо
	2. „ „	печете	товчете	стрижете	можете
	3. „ „	печуть	товчуть	стрижуть	можуть
Снос.нак.:	2. „ одн.	печи	товчи	стрижи	(по)можі
	1. „ множ.	печім	товчім	стрижім	(по)можім
	2. „ „	печіть	товчіть	стрижіть	(по)можіть
Дієприсл. теперішн.:		печучи	товчучи	стрижучи	можучи

¹⁾ Треба відріжнити форми *дер-ти*, *др-у* від форм: *дра-ти*, *дер-у*, Це останнє дієслово відміняється ся як: *брати* — *беру*, гл. § 272, 1.

²⁾ Такі форми (*пеку*, *могу*) живуть іще в Лемків, і їх уживають не раз українські інтелігенти Галичини, пор. *А сила, жсаль і лоть* — як ріки *потекуть* (Лепкий) . . . Уживати їх ніяк не можна.

³⁾ Літературні форми:

пекти, *товкти*, *стригти*, *могти*

5. До цієї громади належать дієслова, які в формах діє-іменика мають пень із визвуком -я, -а, н. пр.:

м(н)яти, тяти, жати, почати, няти (гл. § 254) . . . нкї на „я“ (н)

Ті дієслова так творять форми теперішнього часу:

Теперішн. час.:	1. ос. одн.	мну	жну	пічну(док.)	йму (док.)
	2. „ „	мнеш	жнеш	пічнеш	ймеш
	3. „ „	мне...	жне...	пічне...	йме...

Снос. наказ.:	2. „ „	мни	жни	пічни	йми
	1. „ множ.	мнім...	жнім...	пічнім...	йнім..

Дієспр. тепер.: мнучи жнучи

Ці ж дієслова творять дієприкм. страждальн. на-ростком -тий, -та, -те (гл. § 247), н. пр.:

мятий, жатий, початий . . .

Сюди належить своїми формами (старшими) дієслово: *дути*, гл. § 263 4.

— всі нові, колись усі ми казали й писали:

печі, товчі, стричи, мочі . . .

Тільки ж ці форми вже загинули і ще тільки живуть на заході України [а то ще почуєте й: *стигчи* або *стрижчи, помогчи*, пор. *бережчи державно-правні інтереси східної Галичини*, Укр. Прапор, 1920, ч. 54] і стали вже нарічевими. В давніших західноукраїнських письменників (у Стефаніка в розмовах) часто їх зустрінете,

пор.: *Чоловік не годен свої долі втечи* [= утекти] (Федькович). *Колачі спечемо, дамо таким людям, що не мають з чого спечі* [= спекти] (Стефанік). *Нема що взяти в руки, аби братам помочи* [= помогти] (Могильницький). *Чи вербчи* [= вергти, себто, кинути] *вас (пісні) степами в німес безлюдде?* (Воробкевич). *Заяць не хоче бічи* [= бігти] *за псом* (Федькович) . . .

Таких форм не треба вживати.

З другого боку, в цій громаді зустрічають ся в устах нового українського інтелігента фальшиві форми минулого часу:

могти — *міг, мігла* (зам. могла), *мігли* (могли), гл. § 52, 7.

Що правда, подекуди (на заході) в жіночому і сер. роді та у множ. у таких випадках чують ся *ї*, н. пр.:

втекти — *отік, отікла, отікло, отікли*, навіть — *утікти*,

пор. *Вона отікла од його* . . ., *вона знов утїче* (Винниченко — Панна Мара). *Утїчу туди, де людей нема* (Тобілевич — Бурлака) . . .

Але ж ці аналогічні форми нарічеві, й їх уживати не слід. Треба балакати й писати:

отїк — але: *отекла, отекло, отекли отекти, отечу*.

Подрібні явища.

266. 1. Дієслово плисти може творити форми теперішн. часу так:

Плисти	Теперішн. час.:	1. ос. одн.	пливу	і	плину	[немов би від: <i>плинути</i>] ¹⁾
		2. „ „	пливеш	„	плинеш	
		3. „ „	пливе	„	плине...	
Спосіб наказ.:	2. „ одн.	пливи	„	плини	і	плинь
	1. „ множ.	пливім	„	плинім	„	плиньмо
	2. „ „	пливіть	„	плиніть	„	плиньте

Дієприсл. тепер.: пливучи „, плинучи

Форми дієміненіка цього дієслова такі:

Діємієник: плисти і пливсти²⁾ [зі вставленим „с“ гл. § 266 8]

Минул. час. плив, плила і пливла, плило і пливло

множ.: пилили і пливли...

Дієприсл. мнн.: пливши

пор.: *Я вже цих гусей разів десять на день відгоною, щоб вони до зсита не пливли* (Словар Грінч. III, 195) . . .

Ревти, сон-
ти, хронти

2. Дієслова ревити, сонти, хронти можуть форми діємієніка творити зовсім правильно:

рів, ревла, ревла, ревли . . . рівши

сіп, сопла, сопло, сопли . . . сіпши

хрін, хропла, хропло, хропли . . . хріпши

або від споріднених дієслів: ревіти, соніти, хроніти

пор.: *Петруша рів, Іван репетував* (Нечуй-Левицький). *Дидона кричала, плакала, ревла* (Котляревський). *Пара волів пасла ся та аж сопла* (Нечуй-Левицький). *Хрін на осю хату* (Нечуй-Левицький). *В хаті всі спали, аж хропли* (Нечуй-Левицький) . . .

Сісти 3. Доконане дієслово сісти творить форми теперішн. часу віді пня сяд-³⁾, отже:

Теперішн. час (будучн.):	1. ос. одн.	сяду
	2. „ „	сядеш
	3. „ „	сяде і т. д.

Спосіб наказовий:	2. ос. одн.	сядь
	1. „ множ.	сядьмо
	2. „ „	сядьте

¹⁾ пор. *А вода в Росі тихо плинула* (Нечуй-Левицький — Кайдашева сім'я)

²⁾ У Котляревського знайдете стару (й московську) форму: *плити*, пор.: *Два човни пустились з відвагою по Тибру плит* (Енеїда). Цей форми вживати не можна.

³⁾ Із „сяду“ дісталося *я* до волинського слова: *сядати*, замість — *сїдати*, і по ньому зараз Волиняка пізнати. Така форма живе, врештою, подекуди й на Поділлі. Але ж вона „неправильна“, і треба балакати й писати: *сїдати, сїдаю, сїдайте*.

4. Дієслово *іти* відмінюється так:

Йти

Дієміник:	іти
Минул. час:	
1. ос. одн.	я йшов я йшла
2. „ „	ти йшов ти йшла
3. „ „	він йшов вона йшла воно йшло
1. „ „множ.	ми йшли
2. „ „	ви йшли
3. „ „	вони йшли

Теперішн. час:

1. ос. одн.	йду
2. „ „	йдеш
3. „ „	іде
1. „ „множ.	йдемо
2. „ „	йдете
3. „ „	йдуть

Спос. нав.: йди, йдїм, ідїть
Дієприсл. теперішн.: ідучи

Дієприсл. минул.: ішовши

5. Дієслово *гнети* має тільки форми теперішн. часу: *Гнети гнети, гнетеш, гнете . . . , гнети . . . , гнети, гнети, гнети*, і дієприкметник страждальний: *гнетений*.

6. Дієслово *волокти* відмінюється так:

Волокти

Дієміник:	волокти
Минул. час:	я волік
1. ос. одн.	я волокла я волокло
2. „ „	ти волік ти волокла ти волокло
3. „ „	він волік вона волокла воно волокло
1. „ „множ.	ми волокли
2. „ „	ви волокли
3. „ „	вони волокли ¹⁾

Теперішн. час:

1. ос. одн.	волочу
2. „ „	волочеш
3. „ „	волоче...

Спосіб наказ.:

2. ос. одн.	волочи
1. „ „множ.	волочім
2. „ „	волочіть...

Дієприсл. тепер.: волочучи

Дієприсл. мин.: волікши

Дієприм. стражд.; волочений

пор. *Чорти волокли довгі хвости по землі* (Нечуй-Левицький)

¹⁾ Стрічають ся нарiчевi (захiдноукр.) форми:

волічи [дiвiм.], *волігла, волігли*, гл. стор. 293, помiтка надолiвнi, пор. *Миши (= миші) ледви хвостиком волігли за собою* (Лепкий)...

Лягти, запрягти 7. Доконані дієслова лягти, (за)прягти можуть мати в минулому часі форми:

ляг і ляг, (за)пряг і (за)пріг,

дієприслівник минулого часу:

лягши й лягши, запрягши й запрігши,

теперішн. час (будуч.): *ляжу, запряжу,*

спосіб наказ.: *ляж, ляжмо . . . , запряж, запряжім . . .*

пор.: *З розбитим серцем я в могилу ляг (Франко). Лягло сонце за горою (Шевченко). Еней зарив ся в просо, там і ляг (Котляр.). . .*

Трос разом запряглись (Глібів). Запріг коня вороного (Словар Грінч. II, 86). В сей день його отець опряг ся (Котляревський). Застогнав поганець і опріг ся (Шевченко) . . .

Клясти, п'ясти 8. Дієслово клясти має в формах теперішнього часу

старішу форму: *клену й молодчу: кляню* (теперішн. час) . . .

„ „ *клену* „ „ *кляни* (спос. наказ.) . . .

„ „ *кленучи* „ „ *клянучи* (дієприсл. тепер.)

пор.: *Не співає чорнобрива, кляне свою долю (Шевченко). Чую, як мене клянете (Нечуй-Левицький). Благословляйте, хто клене вас (єванг. Морачевськ.). . .*

„с“ у дієменику заблукало до цього дієслова від інших, що мають у коріні „с“ (нести), або перемінили т, д перед т у с (класти)¹⁾.

Таке саме с зустрічається у слові: *п'ясти, розп'ясти.*

пор.: *Хоч доведеть ся розп'ястись (Шевч.) . . .*

Відняти, зняти, здіяти

9. Сприростковані доконані дієслова відняти, зняти творять форми теперішн. часу:

відніму, зніму або *відійму, здіюму* (тепер. у знач. буд.)

відніми, зніми „ *відійми, здіюми* (спос. наказ.)

Побіч зняти вживається *здійняти*, утворене вже з форм теперішн. часу: *здійму, здіюми.*

Взяти 10. Дієслово взяти має форми теперішнього часу такі:

візьму, візьмеш, візьме . . . (тепер. у знач. будуч.)

візьмі, візьмім, візьміть . . . (спосіб наказ.)²⁾

¹⁾ Таке „с“ здіблето в Нечуй-Левицького у слові „*гнити*“, пор.: *Гичка на буряках буде гнити* (VIII, 126), а в західноукраїнських говірках після губних: *гребсти, човпсти*, гл. стор 291, пом. 1.

²⁾ Нарічеві (покутські) форми: *бзму, озми . . .*

пор.: *А до церкви озмете? Озмі, озми* (Стефаник — Мамин синок). Та є ще форми: *возьму, возьми, навіть у Шевченка, пор. Возьміть мої гетьманські клейноди, панове . . . а я, брати Запорозьці, возьму собі рясу* (Заступила чорна хмара) . . .

3. ГРОМАДА НЕРІВНОПНЕВА ГОЛОСІВКОВА.

267. Нерівнопнева голосівкова громада „е“-відміни обіймає дієслова, які мають пень дієміника довший, ніж пень теперішнього часу, але ж оба пні кінчать ся голосівкою.

Пень дієміника:

силува- (3 склади)

1. Дієміник: *силува-ти*
2. Минул. час:
 1. ос. одн. я *силува-в,-ла,-ло*
 2. „ „ ти *силува-в,-ла,-ло*
 3. „ „ він *силува-в*
 вона *силува-ла*
 воно *силува-ло*
1. ос. мн. ми *силува-ли*
2. „ „ ви *силува-ли*
3. „ „ вони *силува-ли*
3. Дієприсл. минул.:
силува-в-ши
4. Дієпримк. страждальн.:
силува-ний, -на, -не

Зложені форми:

1. Будучий час:
буду *силувати* або
 силувати му
будеш *силувати* або
 силувати меш
буде *силувати* або
 силувати ме і т. д.
2. Давноминулий час:
я *силував був,*
я *силувала була,*
я *силувало було і т. д.*
3. Спосіб можливий:
 - а) тепер.: я *силував би,*
 я *силувала б,*
 я *силувало б і т. д.*
 - б) минул.: я *силував би був,*
 я *силувала б була,*
 я *силувало б було*
 і т. д.

Пень теперішн. часу:

силу- (2 склади)

1. Теперішн. час:
 1. ос. одн. *силу-ю*
 2. „ „ *силу-єш*
 3. „ „ *силу-є*
1. „ множ. *силу-ємо*
2. „ „ *силу-єте*
3. „ „ *силу-ють*
2. Дієприслівник
теперішн.: *силу-ю-чи*
3. Спосіб наказовий:
 2. ос. одн. *силу-й*
 3. „ „ *хай силує*
1. „ множ. *силу-ймо*
2. „ „ *силу-йте*
3. „ „ *хай силують*

Сюди належать усі дієслова з наростком „-ува-“, та декілька з наростком „-а-“, н. пр.:

*дарува-ти — дару-ю, купува-ти — купу-ю,
каж-ти ся — каж-ю ся, гая-ти — гая-ю, вія-ти — вію . . .*

Загальні замітки до нерівнощепової голосівкової громади.

268. У старших письменників найдете форми на „-ова-“ (силовати, силовав . . . н. пр., *Квітка*), але ж таких форм уживати не треба. Нарост. „-ува-“ появляється як „ова“ тільки в дієприкметнику страждальнім, коли на „о“ паде наголос, н. пр.:

купувати — *купований*, малювати — *мальований* . . . ;
як же наголос паде на иньчий склад, „ува“ лишається:
мілювати — *мілуваний*, сілувати — *сілуваний* . . .

Те ж саме відноситься до імеників, утворених із цього дієприкметника, н. пр.:

купувати — *куповання*, глузувати — *глузвання*, але
половіння, мілування і т. д.
пор.: *На мілування нема сілування* (варод. припов.) . . .

Подрібні явища.

269. Наворотові дієслова (§ 225 в) давати, пізнавати, ставати, вигравати творять наказовий спосіб віді пня дієіменика, отже:

давати—теп. час: даю — *давай, даваймо, давайте*
ставати — стаю — *ставай, ставаймо, ставайте*
вигравати — виграю — *вигравай, виграваймо, вигравайте*
пізнавати — пізнаю¹⁾ — *пізнавай, пізнаваймо, пізнавайте*

¹⁾ Ці недоконані дієслова рижнять ся в тепер. часі від таких самих доконаних тільки наголосом:

пізнаю́, признаю́ (недок.) — *пізнаю, признаю* (док.) . . .

Щоб одрізнити одні від одних, у західно-українських говорах потворили ся [на польський лад] на зразок:

давати — даю [нед.], дати — дам [док.]

подібні форми [гл. стор. 312 і пом. 1]:

пізнам, пізнаш, пізнасть — навіть: *пізнадуть*,
і дехто так і пише,

пор. *І не спізнаш* [= спізнаєш], *де воріг впав* (Лепкий). *Ніколи наш народ не признасть* [= не признає] *за важне . . .* (Укр. Прапор, 1920, ч. 54) *Раз програм, раз вуграю* (Лепкий) . . .

Таких форм уживати не можна.

У народніх думах і так, у деяких письменників, зустрічають ся і в иньчих формах теперішнього часу форми з пня дієіменника, н. пр.: *виграває, даває, ставаючи* . . .

пор. *У намет уступає, пану Филоненку чолом даває* (нар. дума). *Ой, там козак походжує, у бандурку виграває* (зі збірника Метлинського). *Синіє море, виграває* (Шевченко). *Скінула з візка, не ставачучи на вісь* (Нечуй-Левицький — Хмари) . . .

Звичайно таких форм у прозі не вживаєть ся.

4. ГРОМАДА ПЕРІВНОПНЕВА МІШАНА.

Перівнопнева мішана громада „*е*“-відміни обіймає дієслова, котрі мають пень дієіменника довший, ніж пень теперішнього часу; пень дієіменника кінчить ся *голосівкою*, пень теперішнього часу *шелестівкою*, яка або а) лишаєть ся незмягченою, або б) м'ягчить ся.

а) Громада мішана тверда.

270. Громада мішана тверда обіймає дієслова, в яких — *шелестівка перед закінченнями в усіх формах теперішнього часу не м'ягчить ся* (закінчення тверді).

Пень дієіменника:

рва- (1 склад)

1. Дієіменн.: рва-ти
 2. Минулий час:
 1. ос. одн. я рва-в, -ла, -ло
 2. „ „ ти рва-в, -ла, -ло
 3. „ „ він рва-в
вона рва-ла
воно рва-ло
 1. ос. множ. ми рва-ли
 2. „ „ ви рва-ли
 3. „ „ вони рва-ли
 3. Дієприкметник
минул.: рва-в-ши
 4. Дієприкмети.
страждаль.: рва-ний, -на, -не
- Зложені форми:*
1. Будучий час:

буду рвати	або
рвати му	
будеш (і)рвати	або
рвати меш і т. д.	

Пень теперішн. часу

рв- (нема складу)

1. Теперішній час:
 1. ос. одн. рв-у
 2. „ „ рв-еш
 3. „ „ рв-е
 1. „ множ. рв-емо
 2. „ „ рв-ете
 3. „ „ рв-уть
2. Дієприсл. тепер.: рв-у-чи
3. Спосіб наказовий:
 2. ос. одн. рв-и
 3. „ „ хай (і)рве
 1. „ множ. рв-ім
 2. „ „ рв-іть
 3. „ „ хай (і)рвуть

2. Давноминутий час:
я рвав був,
я рвала була,
я рвало було і т. д.

3. Спосіб можливий:
а) тепер.: я рвав би,
я рвала б,
я рвало б і т. д.
б) минул.: я рвав би був,
я рвала б була,
я рвало б було
і т. д.

До цієї громади належать:

- а) усі дієслова з наростком „-ну-“, н. пр.:
гину-ти — гин-у, сохну-ти — сохн-у, вян-у-ти — вян-у...
б) деякі дієслова з наростком „-а-“, як ось:
жда-ти — жд-у, зва-ти — зв-у, сса-ти — сс-у...

Загальні замітки до нерівнощепової мішаної твердої громади.

Дієприкм.
страждальн.
дієслів з нар.
„-ну“

271.1. Дієслова з наростком „-ну-“ творять дієприкметник страждальний — якщо він має наросток -ний, -на, -не — віді пня теперішн. часу, н. пр.:
кину-ти, кин-у — *кин-е-ний* (або — кину-тий)
двигну-ти, двиг-ну — *двигн-е-ний* (або — двигну-тий)...

Пропуск
„ну“

2. Деякі з тих самих дієслів можуть минулий час творити й без наростка „-ну-“, н. пр.:

	осліпнути	— осліп,	осліпла,	осліпло,	осліпли
	погибнути	— погиб,	погибла,	погибло,	погибли
	гаснути	— гас,	гасла,	гасло,	гасли
а) минул. час	мерзнути	— мерз,	мерзла,	мерзло,	мерзли
	вянути	— вяв,	вяла,	вяло,	вяли
	бліднути	— блід,	блідла,	блідло,	блідли
	мокнути	— мок,	мокла,	мокло,	мокли
	тягнути	— тяг,	тягла,	тягло,	тягли
	сохнути	— сох,	сохла,	сохло,	сохли
	охлянути	— охляв,	охляла,	охляло,	охляли...

Деколи й дієприслівник минул. творить ся без „чу“:

згаснути, згас — *згасиш*,
блиснути, блис — *(за)блисиш*,
вянути, вяв — *(у)вявиш . . .*,

б) дієприсл.
минул.

а то й дієіменник, н. пр.:

зустрінути й — *зустріти*,
тягнути й — *тягти*,
досягнути й — *досягти*,
присягнути й — *присягти . . .*

п) дієім.

Про наказовий спосіб цих дієслів гл. § 252.

3. Про вставне „і“ у спросткованих дієслів (*відігнати*,
відібрати . . .) гл. § 57.

Подрібні явища.

272. 1. Дієслова брати, драти, прати, гнати творять форми теперішнього часу віді пнів: бер-, дер-, пер-, жеп-, отже: брати — *беру, береш, бере, . . . бері́ . . . , беручі́*
драти — *деру, дереш, дере, . . . , дері́ . . . , деручі́* (гл. § 165 з)
прати — *перу, переш, пере, . . . , пері́ . . . , перучі́*
гнати — *жесу, жешеш, жене, . . . , жені́ . . . , жесучі́ . . .*
пор. *Карпо видрав драбину в Лавріна* (Нечуй-Левницький) . . .

Брати,
драти,
прати,
гнати

2. Дієслово звати має форми теперішн. часу:

*зв*у й *зову* (тепер.), *зв*и й *зови* (спос. наказ.),
*зв*учи й *зову*чи (дієприсл. тепер.)

Звати

пор.: *Поки Рось зоветь ся Россю* (Куліш). *Я паниця, зв*у ся *Клим* (Франко) . . .

3. Дієслово їхати творить форми теперішнього часу їхати віді пня „їд-“, отже¹⁾:

їхати — *їду, їдеш, їде . . .* (теперішн. час.)
*їд*ь, *їд*ьмо, *їд*ьте . . . (спосіб наказ.)
*їду*чи (дієприслівник теперішн.)

4. Дієслово йти творить форми теперішнього часу від дієслова „йти“, пор. § 254; дієпримк. страждальн. — *імлений* [пор. (на)імлений].

Йти

¹⁾ В околиці (Покуття, Буковина), де живуть форми тепер. часу й від пня їха-, головн. у спросткованих дієсловах:

приї́хати — *приї́хаю*
відї́хати — *відї́хаю* або й *відї́хую* (*відї́хувати*).

Всі ті форми викивають ся там у наворотному значінню, замість літературного: *приї́ждісаю, відї́ждісаю*.

б) Громада мішана м'яка.

273. Громада мішана м'яка обіймає дієслова, в яких — *шелестівка перед закінченнями в усіх формах теперішнього часу м'якчить ся* (закінчення м'які).

Пень дієменика:

писа- (2 склади)

1. Дієменник: писа-ти
 2. Минулий час:
 1. ос. одн. я писа-в, -ла, -ло
 2. „ „ ти писа-в, -ла, -ло
 3. „ „ він писа-в
вона писа-ла
воно писа-ло
 1. ос. множ. ми писа-ли
 2. „ „ ви писа-ли
 3. „ „ вони писа-ли
3. Дієприслівн.
минул.: писа-в-ши
4. Дієприкмети.
страждальн.: писа-ний, -на, -не

Зложені форми:

1. Будучий час:
буду писати або писати му
будеш писати „ писати меш
буде писати „ писати ме
і т. д.
2. Давноминулий час.:
я писав був,
я писала була,
я писало було і т. д.
3. Спосіб можливий:
 - а) тепер.: я писав би,
я писала б,
я писало б і т. д.
 - б) минул.: я писав би був,
я писала б була,
я писало б було
і т. д.

Пень теперішн. часу:

пис- (1 склад)

1. Теперішній час:
 1. ос. одн. пиш-у
 2. „ „ пиш-еш
 3. „ „ пиш-е
 1. „ множ. пиш-емо
 2. „ „ пиш-ете
 3. „ „ пиш-уть
2. Дієприслівн.
теперішн.: пиш-у-чи
3. Спосіб наказовий:
 2. ос. одн. пиш-и
 3. „ „ хай пише- 1. „ множ. пиш-ім
- 2. „ „ пиш-іть
- 3. „ „ хай пишуть

Сюди належать:

- а) дієслова з наростком „-а-“, отже:
сипа-ти — *сипл-ю*, *топта-ти* — *топч-у*,
каза-ти — *каж-у*, *скака-ти* — *скач-у*
колиха-ти — *колиш-у*, (§§ 46, 47, 48) і т. д.;
- б) дієслова на *-оти*, н. пр.:
боро-ти ся — *бор-ю ся*, *коло-ти* — *кол-ю* . . .
- в) із дієслів із наростком „-ї-“ два дієслова:
хоті-ти — *хоч-у*, *муркоті-ти* — *муркоч-у*.

Загальні замітки до нерівнопневої мішаної м'якої громади.

274. 1. У цій громаді треба звертати увагу на старе м'ягчення в усіх формах тепер. часу, гл. §§ 46, 47, 48, отже:

кленати — *кленлю*, *здибати* — *здиблю* М'ягчення
глодати—*глоджу*¹⁾, *метати*—*мечу*, *чесати*—*чешу*, *різати*
—*ріжусь*, *плакати* — *плачу*, *стругати* — *стружусь* . . .

2. Дієслова на *-оти* творять форму дієприкметника страждального на *-ний* і *-тий*, отже:

колоти — *колотий* і *колений* (із пня тепер.) Дієприкм.
молоти — *молотий* „ *мелений* „ „ „ страж. слів
(по)бороти — (по)боротий „ (по)борений „ „ „ на -оти

Подрібні явища.

275. 1. Деякі дієслова (*кленати*, *скакати*, *крякати*, *дихати* і т. д.) можуть відміняти ся й за рівнопневою голосівковою відміною. гл. § 263 5, отже:

Кленати,
скакати,
крякати,
дихати . . .

	теперішн.	спос. приказ.
<i>копати</i> —	<i>коплю</i> й <i>копаю</i> ,	— й <i>копай</i>
<i>сипати</i> —	<i>сиплю</i> й (<i>з</i>) <i>сипаю</i> , <i>сип</i> і (<i>з</i>) <i>сипай</i>	
<i>кленати</i> —	<i>кленлю</i> і <i>кленаю</i> ,	— <i>кленай</i>
<i>здибати</i> —	<i>здиблю</i> і <i>здибаю</i> ,	— <i>здибай</i>
<i>плавати</i> —	<i>павлю</i> і <i>паваяю</i> ,	— <i>павай</i>
<i>крякати</i> —	<i>крячу</i> і <i>крякаю</i> ,	<i>кряч</i> і <i>крякай</i>
<i>скакати</i> —	<i>скачу</i> і <i>скакаю</i> ,	<i>скач</i> і <i>скакай</i>
<i>дихати</i> —	<i>дишу</i> й <i>дишаю</i> ,	<i>диш</i> і <i>дишай</i> . . .

пор.: *Труп Пилата ще й досі плаває десь по океані* (Франко). *Удар його, то він зараз вогнем посилює* (Федькович) . . .

¹⁾ На Підгіррі, на Буковині та декуди над Дніпром „д“ у таких випадках м'ягчить ся на „ж“, й тому деякі письменники пишуть: *гложу*.

Молоти 2. Дієслово **молоти** творить форми теперішн. часу віді
пня **мел-**, отже:

МОЛОТИ — *мелю, мелиш, меле... мелють* (теперішн.)
мели, мелім, меліть... (спос. наказов.)
мелючи (дієприсл. теперішн.)

Слати —
шлю,
слати —
стелю

3. Дієслово **слати** (= посилати) має форми теперішн. часу:
шлю, шлеш, шле . . . , шли . . . , шлючи
пор. *Наймичка рада б і до царівни слать старости* (Шевченко).
Ото й шлють було за мною (Шевченко) . . .

Слати (= стелити) — творить форми теперішнього
часу ось як:

стелю, стелеш, стеле . . . , стели . . . , стелючи
пор.: *Буду я тобі постіль слати* (нар. пісня). *Хилилась і слалась,*
плачучи, трава (Шевченко). *Оксамитом шляхи стеле і сдоабом за-*
стилає (Шевченко). *Ой, і не стели ся, хрецятий барвінку* (нар. пісня) . . .

Хотіти,
муркотіти

4. Дієслова **хотіти** й **муркотіти** творять форми теперіш-
нього часу ось як:

Теперішній час:	Сносіб наказ.:
1. ос. одн.: хочу муркочу	2. ос. одн.: муркоч
2. „ „ хочеш муркочеш	3. „ „ нехай муркоче
3. „ „ хоче муркоче	1. „ множ. муркочмо
1. „ множ. хочемо муркочемо	2. „ „ муркочте
2. „ „ хочете муркочете	3. „ „ нехай муркочуть (муркотять)
3. „ „ { хочуть муркочуть { хочять муркотять	

Дієприсл. тепер. часу:
хочучи й хочачи
муркочучи „ муркотячи

У 2. ос. одн. і множ. побіч: *хочеш, хочете* в ще скорочені
форми: *хоч, хоче* (§ 702),

пор.: *Оставай ся, Степаночку, коли не хоч* (хочеш) *братись, то*
так будем (Шевченко — Невольник). *Що хочте, робіть з Петром*
(Котляревський — Наталка Полтавка) . . .

Спосіб наказовий від *хотіти* стрічасть ся рідко; відома
тільки форма: *хоти, хотіть*, н. пр.:

Та хоти, щоб у нас правда була, коли пани та як пси гризуть ся!
(Грінч. — Слов. IV, 411). *Схотіть, панове, зрозуміти, що я не*
можу кинути справи (Франко) . . .

ІІ. ДРУГА ВІДМІНА ДІЄСЛІВ [„И“-ВІДМІНА].

276. Друга відміна дієслів („И“-відміна) обіймає всі дієслова, які в 3. ос. одн. мають закінчення **-ИТЬ** (після голосівок **-ІТЬ**), у 3. ос. множ. **-ЯТЬ** (**-АТЬ**). У 1 ос. одн. шестестівка перед закінченням **МНЯГЧИТЬ** ся.

До сеї відміни належать усі дієслова з наростком „И“-, і з дієслів із наростком „І“- ті, що в них у 1. ос. одн. „І“- гине, і шестестівка **МНЯГЧИТЬ** ся.

Із иньчих дієслів належать сюди: безнаросткове *бігти* й дієслово *спати* (з наростком „А“-).

1. ДІЄМЕНИКОВІ ФОРМИ.

Пень: *хвали-* [шестест.]

Пень: *таї-* [голосів.]

1. Дієменик: **хвали-ти**

таї-ти

2. Минулий час:

1. ос. одн. я **хвали-в, -ла, -ло**

я **таї-в, -ла, -ло**

2. „ „ ти **хвали-в, -ла, -ло**

ти **таї-в, -ла, -ло**

3. „ „ він **хвали-в**

він **таї-в,**

вона **хвали-ла**

вона **таї-ла**

воно **хвали-ло**

воно **таї-ло**

1. „множ. ми **хвали-ли**

ми **таї-ли**

2. „ „ ви **хвали-ли**

ви **таї-ли**

3. „ „ вони **хвали-ли**

вони **таї-ли**

3. Дієприсл. минул. часу:

хвали-в-ши

таї-в-ши

4. Дієприкмет. стражд.:

хвал-є-ний, -на, -не

та-є-ний, -на, -не

Зложені форми:

1. Будучий час:

буду **хвалити** або

хвалити му

будеш **хвалити** або

хвалити меш і т. д.

буду **таїти** або **таїти** му

будеш **таїти** або **таїти** меш

і т. д.

2. Давноминулий час:

я **хвалив** був,

я **таїв** був,

я **хвалила** була,

я **таїла** була,

я **хвалило** було і т. д.

я **таїло** було і т. д.

3. Спосіб можливий:

а) тепер.: я **хвалив** би,

я **таїв** би,

я **хвалила** б,

я **таїла** б,

я **хвалило** б і т. д.

я **таїло** б і т. д.

б) минул.: я **хвалив** би був,

я **таїв** би був,

я **хвалила** б була,

я **таїла** б була,

я **хвалило** б було

я **таїло** б було і т. д.

і т. д.

2. ФОРМИ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ.

1. Теперішній час:

1. ос. одн. хвал-ю	та-ю
2. „ „ хвал-иш	та-їш
3. „ „ хвал-ить	та-їть
1. „ множ. хвал-имо	та-їмо
2. „ „ хвал-ите	та-їте
3. „ „ хвал-ять	та-ять

2. Дієприсл. тепер.: хвал-я-чи

та-я-чи

3. Спосіб наказовий:

2. ос. одн. хвал-й	та-й
3. „ „ нехай хвалить	хай таїть
1. „ множ. хвал-їм	та-їмо
2. „ „ хвал-їть	та-їте
3. „ „ нехай хвалять	хай таять ¹⁾

¹⁾ У сій відміні загалом багацько парічевих форм, яких треба в письмі (й балакаючи) вистерігати ся.

а) У 3. ос. одн. в цілій південній полові України (від Буковини, через південне Поділля, Херсонщину по Катеринославщину), як на закінчення **-ить** не паде наголос, то кінцеве **ть** відпадає, й дієслово дістає закінчення **-е** (як у 1. відм.) або **-и** (на Буковині):

посе, робе, созе . . .

Так і пишуть деякі письменники,

пор.: *Хто більш усього вас любе, того ви зженете від себе* (Тобілевич).

День заходить, сонце сяде, кашосар таган наладє над вогнем (Щоголів).
Довга косонька їй путом проти мене служе (Кримський). *Усю культуру він зведе на сьогочасну галицьку літературу* (Печуй-Левницький)...

На Буковині й на Покутті кажуть:

.нбси, рбси, вбси . . .

б) У 3. ос. множ. у тій самій полові дуже часто появляється ся закінчення 1. відміни **-ють**, н. пр.:

посють, роблють, возють . . .

пор.: *Люде ходють понад берегами, дослухують ся пісень* (Грінченко).
Сил, що даремно дрїмають у душі, не розбудють (Щоголів). *Сльози риють матері та сестри* (Старицький). *Чи вже мусять люде нею (кровю) скоро впитись?* (Чернявський). *Не пособляю таким, що мене дурють* (Грінченко) . . .

в) Таксамо закінчення 1. відміни появляється ся в письменників у дієприслівнику теперішн. часу:

посючи, роблючи, возючи . . .

пор.: *Не заходючи в хату, перейшов двір і вишов на вулицю* (Грінченко). *Глядючи на неї, і штьчим не співалось* (Г. Барвінок). *Весело-*

Приклади:

а) з наростком „-н-“, перед наростком
губні (п, б, в, м):

купи-ти (куплений) — купл-ю, куп-ить, купл-ять
люби-ти (люблений) — любл-ю, люб-ить, любл-ять
лови-ти (ловлений) — ловл-ю; лов-ить, ловл-ять
ломи-ти (ломлений) — ломл-ю, лом-ить, ломл-ять¹⁾...

зубні (т, д, с, з):

плати-ти (плачений) — плач-у, плат-ить, плат-ять
суди-ти (суджений) — судж-у, суд-ить, суд-ять
носи-ти (ношений) — носи-у, нос-ить, нос-ять
вози-ти (вожений) — возж-у, воз-ить, воз-ять
мости-ти (моцнений) — моц-у, мост-ить, мост-ять
їзди-ти [(ви)їжджений] — їждж-у, їзд-ить, їзд-ять²⁾...

чись укупі з ним (Шевченком) ясними перспективами українського духа, почав я зсалкувати . . . (Куліш). Ой, заспівав їсайворонок угору летючи (Шевченко). Підем просючи мези люди (Стефанік) . . .

г) На Підгіррі (на Буковині) дуже часто в цій відміні відпадає кінцеве ть і в 3. ос. мн. ж., і там кажуть:

нося, ходя, возя . . .

Так писав Федькович, і Стефанік так пише у розмовах, пор.: *І дванацять білих коней (= коней) сводя легіні (= парубки) в чертоги (Федькович). Вони тими стежками ходя (= ходя, себто: ходять) собі на снацирок [= на прохід] (Стефанік). Тобі брат і неля в-одно на гаці муся бути (Федькович) . . .*

¹⁾ На Підгіррі, в горах (Гуцули), на Буковині м'ягчення губних у таких випадках уже не знають. Через те там говорять ось як:

кулю, люблю, ловлю . . .

Так і писав подекуди Федькович і Стефанік (у розмовах), пор.: *Я їм рога виправю . . . Я сво ще живого захолю (Федькович — Ангел Хранитель). Я з Богом за барки не ловю си (ловлюсь) . . . Я на діти дивю си (дивлюсь), але я не гадаю, аби воно було чемне (Стефанік — Кленові листки). Слю, як камінь слю (Стефанік) . . .*

Таких форм теж уживати не можна.

²⁾ У цілій південній полові України — від Буковини, Бесарабії, півд. частини Поділля, Київщини, Херсонщини до півд. Полтавщини та Харківщини — широко знані в народі нові форми 1. ос. одн.:

платю, судю, носю, возю, мастю, їздю . . .

і далі також: *муся, слизя* і т. д., і такі пишуть деякі письменники, пор.: *Я тиняюсь, бродю — до сусідів заходю (Кримський). Я сердю ся, а він смієт ся (Грінченко). Нудю ся світом (Тобілевич). Я вам (дам) удвоє тільки, як утратю (Федькович). Одкусю я медяника, одкусю я бублика, та ввійду в церквою (Нечуй-Левичський). Я не віри просю, я не рая просю (Кримський). Василину я не пустию від*

плавні (л, н, р):

біли-ти (білений) — біл-ю, біл-ить, біл-ять
 чини-ти (чинений) — чин-ю, чин-ить, чин-ять
 міри-ти (мірений)¹⁾ — мір-ю, мір-ить, мір-ять...

змнягчені (ч із к, ж із г, ш із х):

мучи-ти (мучений) — муч-у, муч-ить, муч-ать
 смажи-ти (смажений) — смаж-у, смаж-ить, смаж-ать
 души-ти (душений) — душ-у, душ-ить, душ-ать²⁾
 нищи-ти (нищений) — нищ-у, нищ-ить, нищ-ать...

голосівка (визвук пня: задиспіднебінне й + н = ї):

дої-ти (досний) — до-ю, до-їть, до-ять...,
 дій, дійте...

б) в наростком „ї-“, перед наростком

губні: терпі-ти — терп-ю, терп-ить, терп-ять
 свербі-ти — сверб-ю, сверб-ить, сверб-ять
 гремі-ти — грем-ю, грем-ить, грем-ять...

себе (Тобілевич). Я тобі і так просто (Стефанік). Як спізно ся та пропустю, то хай йому цур (Свидницький). Сидю коло лізка, не хочеть ся знати сон солодкий твій, але мусю (Кримський). Наймати ся мусю (Стефанік) . . .

На Буковині (на Підгіррі, і т. д.) мнягчення д на дж не знають. Там кажуть:

видіти — вижу, глядіти — гляжу . . .

пор.: Хоч очи плачут, я ще добре вижу (Федькович). Прихожу я додому, тай ані жінка, ані діти мині не милі (Стефанік) . . .

Таке мнягчення з 1. ос. оди. перейшло в тих говорах і до 3. ос. множ., і там кажуть нераз: муцут, вижут . . .

Всі ці форми нарічеві, й їх уживати не треба.

¹⁾ На Волині та на Київщині відомі в цій громаді (та ще після „л“ у губних) форми дісприкмети. страждальн. на -яний (на зразок дієслів із наростком -а), н. пр.:

біляний, одчияний, мір'яний . . .

пор.: Школа стоїть облупляни (Нечуй-Левіцький). Вадрів я кохану крізь склеп'яні вікна (Кримський). Між горбами лисіла річка, подекуди обстав'яна вербами та осоками (Нечуй-Левіцький). Двері зачинані (Кримський). Вони (вчені слова) й досі не замінані народніми словами (Нечуй-Левіцький) . . .

Пор. іще § 247, стор. 262, пом. 1.

²⁾ У Галичині під польським впливом уживають дієслова: дусити (dusić) замість думити, і таке слово найдете нераз навіть у такого письменника, як Франко, пор. *Ся думка дусила його, мов занадто тісний комірчик* (Перехресні стежки). *Хороба їх видусила до лаби* (Лепкий). Сеї форми вживати не слід!

зубні:	верті-ти	— верч-у,	верт-ить,	верт-ять
	гляді-ти	— глядж-у,	гляд-ить,	гляд-ять
	мусі-ти	— муш-у,	мус-ить,	мус-ять
	слизі-ти	— слиж-у,	слиз-ить,	слиз-ять
	шелесті-ти	— шелест-у,	шелест-ить,	шелест-ять ¹⁾ ...

плавні:	велі-ти	— вел-ю,	вел-ить,	вел-ять
	дзвені-ти	— дзвен-ю,	дзвен-ить,	дзвен-ять
	горі-ти	— гор-ю,	гор-ить,	гор-ять...

в) дієслова на -чати, -щати, -жати, -яти (гл. § 2273)

кричати	— крич-у,	крич-ить,	крич-ать
блищати	— блищ-у,	блищ-ить,	блищ-ать
дріжати	— дріж-у,	дріж-ить,	дріж-ать ²⁾
стояти	— сто-ю,	сто-їть,	сто-ять
бойти ся	— бо-ю ся,	бо-їть ся,	бо-ять ся ...

Загальні замітки до другої відміни.

277. 1. У сій відміні треба звертати увагу на закон м'яг- М'ягчення чення у 1. ос. одн. (після губн. шелест. і в 3. ос. множ.) тепер. час. і в формі дієприкм. страждального, отже:

купити	— куплю,	купають,	куплений
платити	— плачу,		плачений
водити	— воджу,		воджений
носити	— ношу,		ношений
возити	— возжу,		вожений і т. д.

¹⁾ Гл. стор. 307, пом. 2.

²⁾ У цих дієслів і в дієслів на -чити, -жити (стор. 308), у 3. ос. множ. виступає часто закінчення першої відміни — уть, н. пр.:

бачити	— бачуть,	учити	— учуть
кричати	— кричуть,	дріжати	— дріжуть...

І таксамо у дієприкслівнику тепер. часу:

бачуци, кричучи, дріжучи...

Такі форми часто стрічають ся у письменників, пор.: *Пани музиками тільки й держуть ся* (нар. припов.). *Ні на що не зваяжуть ся* (Франко). *Люде не побачуть, то й не засміють ся* (Шевченко)...

Ці форми чим раз більш і більше загніжджують ся і вживають ся нарівні з формами на. -ать, -ачи.

Ікання 2. Таксамо треба вважати на закон ікання у способі наказовому дієслів, що перед наростком мають „о“, [ой + и], н. пр.:

(на)поіти	—	(на)пій,	(на)піймо,	(на)пійте
доіти	—	дій,	діймо,	дійте
стояти	—	стій,	стіймо,	стійте
бояти ся	—	бій ся,	біймось,	бійтесь

Дієприм. стражд. 3. Що дієприметник стражд. творить ся віді пня теперішнього часу, гл. стор. 262, § 247.

Подрібні явища.

Бігти, спати 278. Дієслова бігти, спати, які належать сюди формам теперішн. часу, творять ці форми ось як:

		<i>бігти</i>	<i>спати</i>
Теперішній час:	1. ос. одн.	біжу	сплю
	2. „ „	біжиш	спиш
	3. „ „	біжить	спить
	1. „ множ.	біжимо	спимо
	2. „ „	біжете	спите
	3. „ „	біжать ¹⁾	сплять
Спосіб наказовий:	2. „ одн.	біжи	спи
	1. „ множ.	біжім	спім
	2. „ „	біжіть	спіть
Дієприсл. теперішн.:		біжачи	сплячи . . .

ІІІ. ТРЕТЯ ВІДМІНА ДІЄСЛІВ [БЕЗ ЗВ'ЯЗКОВОГО ЗВУКА].

279. Третя відміна (без зв'язкового звука) виявляє в 1. ос. одн. закінчення: -м, у 3. ос. одн.: -ть, у 3. ос. множ.: -ять або -уть.

До цієї відміни належать тільки чотирі дієслова: **бути**, **істи** (пень: їд-), **дати** (пень: дад-), **оповісти** (оповід-).

Відміна дієслова **бути** гл. § 254.

¹⁾ У Галичині вперто держать ся між інтелігентами польські форми спрострованого дієслова «бігти»:

побігну, побігне . . . (pobiegne, pobiegnie), — замість: побіжу, побіжить . . .

1. ДІСІМЕНИКОВІ ФОРМИ.

1. Дісїменик.: їс-ти да-ти оповіс-ти
2. Минувий час:
1. ос. оди. я ї-в, -ла, -ло я да-в, -ла, -ло я опові-в, -ла, -ло
2. „ „ ти ї-в, -ла, -ло ти да-в, -ла, -ло ти опові-в, -ла, -ло
3. „ „ він ї-в він да-в він опові-в
- вона ї-ла вона да-ла вона опові-ла
- воно ї-ло воно да-ло воно опові-ло
1. ос. множ. ми ї-ли ми да-ли ми опові-ли
2. „ „ ви ї-ли ви да-ли ви опові-ли
3. „ „ вони ї-ли вони да-ли вони опові-ли
3. Дісприсл. минул.:
- ї-в-ши да-в-ши опові-в-ши

4. Дісприкм. страждальн.:

їдж-е-ний, -на, да-ний, -на, оповідж-е-ний, -на,
-не -не -не

Зложені форми:

1. Будучий час:

буду їсти або їсти му
будеш їсти „ їсти меш
буде їсти „ їсти ме і т. д.

2. Давноминул. час:

я їв був, я дав був, я оповів був,
я їла була, я дала була, я оповіла була,
я їло було... я дало було... я оповіло було...

3. Спосіб можливий:

а) тепер.: я їв би, я дав би, я оповів би,
 я їла б, я дала б, я оповіла б,
 я їло б... я дало б... я оповіло б...

б) минул.: я їв би був, я дав би був, я оповів би був,
 я їла б була, я дала б була, я оповіла б була,
 я їло б було... я дало б було... я оповіло б було...

так як:

утїкну, утїкне . . . (усїєкнє, усїєкнїє . . .) — замість: утечу, втече (гл. § 2654) . . .

Таких форм треба вистерігати ся, бо це явні польонїзми.
Ще й скрізь у 3. ос. множ. тепер. і дісприсл. тепер. подибують ся форми на -уть, -учи, пор. *Очі трївожено біжуть по стежцї* (Франко) . . .

2. ФОРМИ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ.

1. Теперішній час: 1. ос. одн. І-м да-м(буд.) опові-м(буд.)
 2. „ „ І-си да-си опові-си¹⁾
 3. „ „ Іс-ть дає-ть оповіє-ть
 1. „ множ. І-мо да-мо опові-мо
 2. „ „ Ісь-те дає-те оповіє-те
 3. „ „ Ід-ять дад-уть оповід-ять

2. Дієприкметн. теперішн.: Ід-я-чи

3. Спосіб наказ.: 2. ос. одн. Ідж²⁾ да-й оповідаж
 3. „ „ нехай їсть хай даєть хай оповієть
 1. „ множ. Ідж-мо да-ймо оповідаж-мо
 2. „ „ Ідж-те да-йте оповідаж-те
 3. „ „ хай їдять хай дадуть хай оповідають

Таксамо відмінюють ся спросторовані дієслова, н. пр.:

1. *бути* (забути, відбути, пробутити, прибути... гл. § 254, стор. 274)

забу-ти (забутий) — забуд-у (буд.), забудь...

відбу-ти (відбутий) — відбуд-у (буд.), відбудь...

пробу-ти (пробутий) — пробуд-у (буд.), пробудь...

прибу-ти — прибуд-у (буд.), прибудь...

¹⁾ В західноукраїнських говорах находять ся нарічеві форми на -ш, [на подобу 1.(е-) відміни], н. пр.:

ї-ш, да-ш, опові-ш

пор.: *Але що даш? Може мені в лице даш!* (Федькович — Люба-згуба). *Хіба даш отих кільканацять бульбів* (Франко). *Мене доїш* (= доїси), *а не дібси* (Стефаник)...

На Волні й де-де на Київщині почуєтє оба закінчення сполучені; там подекуди кажуть:

даши, їши...

пор. *Чорними бровами не напиш ся, не пайши ся* (Нечуй-Левицький — Кайдашева сім'я, київське видання з 1906 р., стор. 101)

Про форми їст, даєт, гл. § 248 1, пом. 1.

пор.: *Бог талану не даєт... Поги одна рана, роса їст, стерня коле* (Стефаник — Кленові листки)...

Про форми: їдя, пор § 276, пом. 1г, стор. 307.

пор.: *Ніхто не знає, що вони мене цілий день їде* [= їдя, себто: їдять] (Стефаник — Кленові листки)...

У 2. ос. множ. стрічають ся форми з твердим е, н. пр.:

їсте, даєте, оповієте...

(Мняке „с“ дістало ся до цих форм із 3. ос. одн. даєть, оповієть [вимова: даєть, оповієть — гл. § 39.]

Все це нарічеві твори, й їх уживати не слід.

2. *їсти* (звісти, вісти ся, обїсти ся і т. д.)
ззіс-ти (ззіджений) — *ззі-м* (буд.) *ззі-си...*, *ззідзис¹...*
віс-ти ся — *ві-м ся* (буд.) *ві-си ся...*, *відзис ся*
обїс-ти ся — *обї-м ся* (буд.) *обї-си ся...*, *обїдзис ся*
3. *дати* (віддати, продати і т. д.)
відда-ти (відданий) — *відда-м* (буд.) *відда-си...*, *відда-й...*
прода-ти (проданий) — *прода-м* (буд.) *прода-си...*, *прода-й...*
4. як *оповісти* відміняєт ся: *відповісти*, *виповісти* і т. д.

ЛІІІ. ВІДДІЄСЛІВНІ СЛОВОТВОРИ.

280. Від ріжних форм дієслова повитворювали ся ріжні невідмінні вислови, то прислівники, то сполучники, та не раз так, що доволі тяжко дошукати ся в них дієслівної форми. Ось кілька таких форм:

Діємішник.: *знати*, *знать*, *ма́буть* [має бути — у Федьковича: *мат* (масть) *бути²*]

пор.: *Знать* (= видно), *не дуже добачали старі очі* (Нечуй-Левицький) . . .

Минулий час: *було*, *бувало* (гл. §§ 2494, 255, 2997, § 3934);

Тепер. час: *дастьбі*, *сливѣ* (З. ос. від: *сливу* — *слинути*),
бува, *бачу*, *бачиш*, *бачить ся* (§ 347), *може*, *досхоцу*,
донехочу . . . ;

Наказовий спосіб: *нехай* (§ 2534, § 3934), *як стій*, *хоч*
 (§§ 2754, 3028), *бодай* (§ 3935), *спасибі*, *простибі* . . .

Ті слова стали то прислівниками (§ 2297), то сполучниками (§ 3024), то просто вставними слівцями-реченнями (§ 347).

Та є ще, крім того, такі дієслівні форми, що вживають ся тільки в одній якійсь формі, а решта форм позагибала, н. пр.:

біга́й (спос. приказ.) — иньчих форм нема

пор. *Зараз бігай до Мотя Парнаса* (Франко) . . .

¹) Рівнобіжні форми:

їж, *їжмо*, *їжете*; *оповіж*, *оповіжмо*, *оповіжете*

пор.: *Наш несолений куліш*, — *як знаси, так його і їж!* (Шевченко — Петрусь). *Уперед звіж яблуко, та потім підеш* (Стефаник). *Їжете, люде добрі, ви думаете, що я иждую для вас* (Нечуй-Левицький). *То їжете мене, а що я вам дам їсти* (Стефаник) . . .

²) *Матбути*, *не те пиво, що собі наварила* (Як козам роги виправляють).

Б. НЕВІДМІННІ ЧАСТИНИ МОВИ.

ІІІ. ПОДІЛ НЕВІДМІННИХ ЧАСТИН МОВИ.

281. Невідмінні частини мови самі для себе нічого не вначають, а тільки при иньчих словах набірають значіння. Чи як сказати слова: *на, у, при . . .*, чи: *тут, сьогодні, дуже . . .*, чи: *і, а, хоч . . .*, то вони тільки тоді будуть зрозумілі, як додамо їх до иньчих слів, н. пр.:

на столі, в хаті, при мені . . .

тут сиджу, сьогодні їду, дуже бою ся . . .

Іван і Петро; він, а не я; хоч грай, хоч ні . . .

Вже з тих прикладів видно, що одні з тих слів указують на відносини між предметами й лучать ся з іменами — це **пріменники**.¹⁾

Другі вказують на місце, де щось діється, на час, коли щось діється, на спосіб, як що діється, а що стоять звичайно при дієсловах — то вони **прислівники**.

Треті сполучують то слова зі собою, то речення; це **сполучники**.

Окремо стоять **виклики**, н. пр.:

Лишенько! Шубовсть! Ген! . . .

Усі ці слова набірають значіння що-тільки в реченню, і через те належать, власне, до третьої частини цієї книжки, до речення.

Та коли ми тут уже про них балакаємо, то тому, що ця частина граматики обіймає поодинокі слова. Про значіння їх у реченню ми вже тепер указувати мемо, а в поодиноких випадках будемо відсилати до третьої частини.

¹⁾ Буває, що деколи пріменники лучать ся й із невідмінними частинами мови (прислівниками), та ті прислівники мають тоді значіння якогось іменника, звичайно іменника, що подає час або місце, н. пр.:

від сьогодні (від сьогоднішнього дня), *до тепер* (до теперішнього часу), *по нині* (по сьогоднішній день), *д гори* і т. д.

пор. *Од споконвіку аж до нині зовалась од людей пустиня* (Шевченко). *Таке життя не вдовольить мене на довго* (Печуй-Левицький — Хмари). *Садить ся ладан туманами д' гори* (Федькович) . . .

1. Приіменики.

LV. ЗНАЧІННЯ ПРИІМЕНИКІВ ТА ЯК ВОНИ ТВОРЯТЬ СЯ.

1. Значіння приімеників.

282. Приімениками зазначуємо відносини одного предмета до другого (осіб, речей, звірят), через те вони мають більш-менш таке ж значіння, як відмінки в відмінних частин мови. Що це так, можна пізнати з прикладів:

<i>багатий латами</i>	й	<i>багатий на лати</i>	
<i>вищий головою</i>	„	<i>вищий на голову</i>	
<i>любов матері</i>	„	<i>любов до матері</i>	
<i>зберігаю собі</i>	„	<i>зберігаю для себе . . .</i>	

Значіння
приімеників

Відносини в тих прикладах зазначені то ріжними відмінками, то іменами з приімениками, а значіння лишасться однакове. Що більш, є в мові одна форма відмінка, яка набірає значіння тільки тоді, коли при ній поставити приіменик. Це місцевий відмінок (§ 432), н. пр.:

у лісі, на полі, при хаті . . .

Се ще краще виходить назверх у реченню.

Поодинокі відмінки відмінних частин мови мають свої окремішні функції, н. пр.: називник — підмет (§§ 339, 421) і присудок (§ 335), орудник — присудок (§ 336) та ще иньчі додаткові частини речення (§ 430), родовик — присудок (§ 335) і теж иньчі додаткові частини речення (§§ 423—424), таксамо знахідник (§§ 427—428) і давальник (§ 426).

На такі ж функції вказують і приіменики з відмінними частинами мови (до яких належать), і тоді вони мають собі навіть окрему назву — **приіменикового вислову**, гл. § 335 (функція як називн. або орудн.), § 342 (давальн. або знахідн.), §§ 344, 346 4 (місцевика).

І коли відносини меж предметами зазначають ся ріжними відмінками (пор. § 120), то й приіменики, які мають те ж саме завдання, лучать ся з ріжними відмінками, н. пр.:

коло стола (родов.),

на село (знахід.) *йду* й *на селі* (місцев.) *жину*,

зі сестрою (орудн.) *ходжу* . . .

Буває так, що один якийсь приіменник лучить ся тільки з одним відмінком, н. пр.:

коло стола, до брата (йду) — родов.

Але є й такі, що лучать ся з двома а то й більше відмінками, відповідно до того, які відносини хочемо зазначити ними, н. пр.:

у ліс (йду) — знахід., *у лісі* (полюю) — місцев.

2. Повстання приіменників.

Повстання
приімен.

283. Щодо того, з чого приіменники склали ся, то одні з них уже з-давен-давна вживали ся в нашій мові в тому самому розумінні, що й тепер (*до, під, при*), другі повстали з імеників, н. пр.:

верх, коло, кінець, край, кругом . . .,

то знов зі зложення приіменника з якимось іменям (§ 177), н. пр.:

замість (за + місце), *поверх* (по + верх), *підчас* (під + час),

узбіч (уз + бік), *позад* (по + зад) . . .

а то й із прислівників (§ 299, § 300), н. пр.:

просто, недалеко, низче . . .

Крім того, бувають іще й зложені приіменники (§ 295), н. пр.:

понад, зпонад, зпоперед . . .

LVI. ПРИІМЕННИКИ, ЩО ЛУЧАТЬ СЯ З ОДНИМ ВІДМІНКОМ.

284. З родовиком лучать ся отсі приіменники:

родовик: *без* (*милого сонце світить, мов воріг смієть ся* — Шевч.)¹⁾

біля (*моря ліг вітер одпочить* — Шевч.)

близько (*озера росла калина* — нар. пісня)

верх (*калюжі мов сонце* — Франко), *поверх* (*води поплили* — Шевч.; *поверх дерева милий летить* — нар. пісня)

¹⁾ В західноукр. говірках (на Волині, на Поділлі) „без“ лучить ся ще й зі знахідн. відмінком у значінні: *через, зза*, н. пр.:

Ой, тікала Бондарівна без (= через) *вишневі сади* (нар. пісня). *Ой, еронила я віночок без* (зза) *свій дурний розум* (нар. пісня) . . .

У такому значінні цього приіменника в письм. мові не вживають.

від, од (села до села танці та музика, од батька й од матері зоставсь я хлопцем одинацяти год — Ганна Барвінок; ти ляжеш од комори, а я ляжу від обори — Слов. Грінч. I, 203; ссть же негідніці від мене — Котляревський і т. д.) до (річеньки піду, водиці набрати — нар. пісня; піти до голови по розум — нар. припов.; до Спаса не їм яблук — Нечуй-Левицький; не вчиш ся розуму до старости, але до смерти — нар. припов.; до меду ласий; верболіз бе до сліз — нар. припов.; до хреста дитину понести; до когось говорити; не до тебе пють, не кажи: дай, Боже здоровля — нар. поговір.; чоловік їхав і поздоровкався до мене — Нечуй-Левицький; своїй матері рідненькій, удові старенькій до ніг упадімо — нар. дума; слова до ради, руки до звади — нар. припов.; любий до розмови; тим на світі хліб не родить, що брат до сестриці не говорить — нар. погов.; брати ся до роботи, до науки; запрягти коні до воза; оддати цось до рук; важкий до ходу; тут їх до стобіса — Шевченко; до напасти, до хрипу, до ката, до лихої години . . .; хтось мені до душі; до часу жбаною воду носить — нар. приповідка; до загину битись — Куліш; до загину любити; до міри пороблено вікна; до ладу, до пуття, до прикладу, до діла; до любови одгуляли весілля — Ганна Барвінок; до сподоби, до чмиги, до пари; до любови поцілувались — Ганна Барвінок; до грунту, до крихти, до ноги [вирізували — Куліш], до решти, до цяти, до центу, до цури, до послідку, до віку [не розв'язу голівоньки — нар. пісня], до суду-віку. . .) для, ради (любисточок — для дівочок, василечки для пахоців, а мяточка для любоців — нар. пісня; говорили з нею для звичаю — Нечуй-Левицький; це, бач, рад и страху — Шевч.)...¹⁾

¹⁾ У Галичині вживають часто приіменника для, задля на означення причини [не — наміру] й кажуть: для чого ти це робиш, у значінню: чо му це робиш, а не — з яким наміром, через що це робиш, кажуть: задля недостачі грошей — замість: через недостачу грошей, за недостачі грошей,

пор. у Франка: Бог не судить, тільки любить і для того (= через те, тому) він Бог (Перехресні стежки). Канцелярія задля свята (через свято, за свята) була замкнена (Перехресні стежки) . . .

Це все польоніزم (dlaczego, dla braku pieniędzy), і їх треба уникати.

замієць, замієь (молодого казала шанувати старого — нар. пісня)
 здовж, уздовж (байдака похолоєс атаман — Шевченко)
 кінець, кінці (сидить батько кінець стола — Шевченко;
 кінці стола сидів собі Василь сумний — Федькович)
 коло (млина, коло броду два голуби пили воду — нар. пісня)
 край (дороги в чистім полі козаченька обито — нар. пісня)
 круг, кругом (круг Василіона під вербами сиділи — Шевченко;
 кругом його степ, як море широке, синє — Шевченко)
 крім, окрім, окроме, опріч, опріче (кохав він іще, крім мене,
 други — нар. пісня; шьчого, окрім тебе, любити буду
 — нар. пісня; ти, батьку, і ніхто окроми тебе — Франко;
 і ніхто не знає, опріч Марка маленького — Шевченко; су-
 сід близьких нема опріче вас — Г. Барвінок)

назад, позад (себе оглянув ся)

недалеко (села пасеть ся свиня — з казок Рудченка)

низче, понизче (Катеринослава пороги)

обік (мене брязнуло як на струні: „Здорова була, дівчинонько“
 — М. Вовчок)

після (Пречистої в неділю сидів Трохим в сорочці білій на
 призьбі — Шевченко; не знаю, що і після чого старі
 сумують — Шевч.¹⁾)

побіч, поруч (побіч мене — Нечуй-Левицький; поруч себе садюєс
 — нар. пісня)

потім (того прийшли сусіди)

просто (неба на землі — нар. поговорка)

проти, напроти (проти розсина перти, проти хвиль плисти,
 . . . аж до смерти хрест важкий нести — Франко; не
 встояти нечистивим проти благих²⁾) — Куліш; стояла вона
 проти місяця-молодики — М. Вовчок; повиставляли на-

¹⁾ У Галичині, перекладаючи дослівно польське „według“ українським «після», кажуть:

після мене [по мойому], після моєї думки [на мою думку], після мого погляду [на мій погляд], після вашого бажання (według pańskiego życzenia) — по вашому бажанню, після умови, після закону [podług umowy, wedle zakonu] за умовою, по закону і т. д.

Це все польсьонізви, й їх треба теж позбувати ся. Після вживаєть ся в літературній мові більш у часовому значінні.

²⁾ У Галичині українська інтелігенція з-польська вживає приім. «проти» з давальником (проти Полякам, проти ньому), а то ще й вживає форми «против» (przeciw).

Само по собі, що такі фрази треба геть викорінювати.

проти сонця свої боки — Нечуй-Левинський; *проти дня брехня, проти ночі правда* — нар. припов.; *проти п'ятиці мені приснилася скриня* — Слов. Грінч. III, 484; *не розкажу проти ночі, а то ще присниться* — Шевченко)

серед, посеред (серед степу широкого, на Україні милій — Шевч.; *дівчино моя, ти ж моя мати, дай мені вечеряти хоч посеред хати* — нар. пісня)

узбіч (гори . . .)

285. З давальником лучаться дуже рідко вживані давальн. применники:

д, ід (була могоуча сила, що перла їх ід собі — Франко; *всі глядять ід могилі* — Стефаник)

к, ік (ік лісу йде, к лизій години, сподівайся мене к Первій Пречистій — нар. пісня)

286. Зі знахідником лучаться применники:

крізь (сон подислюся на ту Україну — Шевченко; *сміх крізь сльози*)

повз (мій двір голубка летіла — Метл.)

про (хто про що, а він про Наливайка — нар. припов.; *десь у садочку шис сорочку своїому милому про неділочку* — нар. пісня; *про неділю одєжа, про свято; я спалила Польщу, а про тебе, щєбетухо, і досі б стояла* — Шевченко; *дїду, дай мені пугу, а тебе, про мене, нехай собаки зїдять* — нар. припов.); *казати, питати, оповідати, згадувати, знати про кого* [гл. стор. 321, пом. 2.]

проз (його йти мені; проз їх двір пішла Мотря — Нечуй-Левинський; *проїдити проз сито*)

через (темний ліс ясним соколом лети — нар. дума; *через слуг до папа, а через святих до Бога* — нар. припов.;¹⁾

¹⁾ У Галичині почуєте під польським впливом „через“ на означення: *на протягу якогось часу, н. пр.:*

через рік, через день, через ніч (= на протягу року, дня, ночі).

В таких випадках применника зовсім не треба, а вживається тільки самого знахідника [§ 428 а], н. пр.:

сумував цілий рік, плакав цілий день, сидів цілу ніч,

бо ж «через» що інше означає (через рік = рік минув, через день = що другий день, через ніч = що другу ніч), гл. стор. 320.

Про неправильне вживання «через» у страждальному стані гл. § 258, стор. 283, помітка, § 430 б, стор. 478.

через неї мій вік молодий пропадає — Марко Вовчок; через тиждень молодиці короваї місили — Шевченко)

місцев. **287.** З місцевиком лучить ся приіменик:

при (березі, в лузі червона калина — нар. пісня; був чоловік середніх літ, при здоровлю — Ганна Барвінок; при розумі...)

LVII. ПРИМЕНИКИ, ЩО ЛУЧАТЬ СЯ З ДВОМА ВІДМІНКАМИ.

родов. і **288.** З родовим і зі знахідним лучить ся приіменик:

знахід. **МИМО** (церкви святої проїжджали — нар. дума — родов.¹⁾;
мимо церкву їдьте) — знахідн.

знахідн. **289.** Зі знахідним і місцевим лучать ся приіменики:

і місцев. **НА** (гору йду — не бичую — чум. пісня; на все село слава стала — нар. пісня; на дівчину важаю — нар. пісня; на ногу налягаю; на Турка йду; на лови поїхати; на признаку давайте — нар. дума; на імня Василь; на вчителя вчить ся; нудьга на ніч засяде — Шевченко; промінє шило на швайку — нар. припов.; присягати на євангелію; на сире коріння свої пізєски молодецькі побиває — нар. дума; бачив чорта на власні очі — Марко Вовчок; на око сліпий, на ногу кривий, на масть рудий, на вроду гарний, на лист широкий, на слово вірний; цоби зухвальця на хамуз розпасти — Федькович; на тще серце рушила на пошту — Г. Барвінок; на Великдень, на соломі діти гралась собі крашанками — Шевченко; на чотири милі мене славні Запорозьці своїм трупом крили — Шевченко; на карбованиця купити . . . — знахідн.;

на горі жєнці жєнуть — нар. пісня; на полі й на морі — нар. фраза з нар. думи; скажи мені, моя мила, що маши на мислі — нар. пісня; а в мене не те на думці — Г. Барвінок; придавлено його і примучено на тїлі, ослаблено його і скалічено на дусі — Куліш; на цьому тижні²⁾; йому вєсе мухи на заваді — нар. припов.; на скрипці граю та співаю

¹⁾ У Галичині часто (з-польська) кажуть *мимо того* (на Наддніпрянщині знов із-московська: *не дивлячись на те*), замість народнього: *проте*, або літературного: *без огляду на те*.

²⁾ Краще в таких випадках уживати родового відмінка: *цього тижня*, гл. § 423 1.

(Тобілевич); *на бандурі пригравас* — нар. пісня; *на письмі дав¹* — місцев.

о, об (*о мур головою ударилась* — Шевченко) — знах.;
о Петрі, як будуть бистрії ріки замерзати — нар. дума — місцев²).

290. Зі знахідним і орудним відмінком лучать ся:

над (*річеньку вийду та стану думати* — нар. пісня; *над вечір* — знахідн.;

над водою стоїть явір — нар. пісня³); *протяг, гріє руки над полум'ям* — М. Вовчок; *над ранком; над і мною глумить ся*) — орудн.

перед (*якуюсь гору прийшли* — Котл. Енеїда) — знахідн.;
перед Богом присягаюсь, що иньчих не знаю — нар. пісня; *перед часом; перед затою*) — орудн.

під (*гріх не личком завязати та під лавку сховати* — нар. припов.; *під Києв Татарин підступає* — Куліш; *яка з нас під той час мигнеть ся* — М. Вовчок; *мої ви дочки й зятї кохані, що з вами дість ся під сю годину, під ся страшину козацьку хуртовину* — Куліш; *під ногу грали музики; під холеру полягли* — Мирний) — знахідн.;

¹) Часто почує в устах укр. інтелігента такі московські фрази: *розмовляю на німецькій мові, твір написаний на московській мові, перекладений на українську мову* й т. д.

(В Галичині знов кажут із-польська: *в німецькій мові, в польській*) Такі фрази — це варваризми; треба говорити й писати: *розмовляю німецькою мовою, твір написаний московською мовою, перекладений українською мовою* і т. д. (гл. § 430 1а), пор. Шекспірові твори, із мови британської мовою українською перекладав П. Куліш, Львів, 1882 р.

Крім того, Галичани виживають приіменника «на» в польській фразі: на разі (навіть у Франка) у значінню: *поки-що, поки* (на газіє).

Таких фраз уживати не слід.

²) У Галичині українські інтелігенти [дуже часто стрінете й по газетах] уживають приіменника „о“ в таких фразах:

бити ся о що [*за що*], боятися о кого, о що [*за кого, за що*], о рік старший [*роком старшид*, гл. § 430 6], о два роки швидче [*двома роками швидче*], віддалений о два кроки [*на два кроки, два кроки*]...

говорити о кимось [*за когось, про когось*], знати о чимось [*про щось, за щось*], просити, благодати о щось [*чогось у когось*, гл. § 422 2], людина о великим розумі [*великого розуму*, гл. § 424 2], кінь о великій силі [*з великою силою*] і т. д.

Все це польонізми, й їх треба геть викидати.

³) Дуже часто роблять інтелігенти помилку, кажучи з-московська: Київ лежить на Дніпрі, Чернігів на Десні. Треба казати:

над Дніпром, над Десною.

під вишнею, під черешнею стоє старий з молодою — Котляревськ.; *Палій під Полтавою зі Шведом побив ся* — нар. дума¹⁾; *під Турком буде добре жити . . .* — нар. пісня) — орудн.

родов.
і
орудн. 291. З родовим і орудним відмінком лучить ся:
з²⁾, зі, із (*води вийшов* — перекл. сванг.; *з ременю чоботи; не роби з губи халєви* — нар. погов.; *не дай, Боже, з Івана пана, з кози козсуха, зі свині чобіт* — нар. припов.; *ото був бідний вовк, трохи не вмер із голоду* — з казок Рудченка; *дякуємо тобі з душі* — Ганна Барвінок; *з Гетьманщини дуби стоять* — Шевченко; *з роду чумакую* — чум. пісня; *з переляку вмерла Катерина* — Шевченко; *з Зевеса глузувала* — Котляревськ.; *з лиця хороша була* — Марко Вовчок) — родов.;
зі мною ходи; як із лихим квасом, так ліпше з водою, аби не з бідю — нар. припов.; *зі сходом сонця; потім будеш нарікати, що з бідною оженивсь³⁾* — нар. припов.) — орудн.

LVIII. ПРИМЕНИКИ, ЩО ЛУЧАТЬ СЯ З ТРОМА ВІДМІНКАМИ.

родов.,
впахідн.
і
міщев. 292. З родовим, знахідним і місцевим відм. лучить ся:
у (в), ві, ув (*імо хліб та свій, а ти в порога постій* — нар. припов.; *у сусіда хата біла, у сусіда жінка мила* — нар. пісня) — родов.;

¹⁾ Отже так і кажемо:

Під Тернопіллями, під Тебами, під Плятеями — а не: при Тернопіллях; при Плятеях і. т. д.

²⁾ Применика „з“ нераз уживають у Галичині українські інтелігенти з-польська там, де його не повинно бути, н. пр.:

зі собою знати ся у значінню: *між собою знати ся, один із одним знати ся* [взаімно — як кажуть Галичани].

Цю фразу теж треба оминути й казати: *знати ся між собою*.

³⁾ Дуже часто, навіть у таких письменників, як Шевченко, найдете в нас москалізм: *оженивсь на кімось*

(пор.: *Не жени ся на багатій, бо вижене з хати*),

фраза, яка відповідає наскрізь розумінню подружжя в московського народу (віно, фізичне задовольнення любови); тимчасом ув українській фразі „*оженивсь з кімось*“ чуєть ся спільне пожиття, рівноправність обох частин подружжя — і це теж відповідає розумінню подружжя в Україні.

Радимо оминути цей москалізм.

увалився *у хату* — Куліш; *ой, ходить ніп по церковці та в книжку читає* — нар. пісня; *тече річка в синє море та не витікає* — Шевченко; *в черці постригти ся; едавати ся в тугу; козаки не ду́же едавались у любові* — Куліш; *в голос читати; у дзвони бити; в карти гуляти; у неділю пила, в понеділок спала, а в вівторок сно́пів сорок пиєниці нажсала* — нар. пісня) — **знахідн.**;

у хаті, як у віночку — нар. погов.; *у доброму здоровлі; зоставсь *у*с убозстві* — Куліш; *ми з чоловіком у правді жили* — Г. Барвінок; *в вечорі, в ночі; в пятій годині* — місцев.

293. З давальним, знахідним і місцевим лучить ся приіменник: *по (одному) йдїм, по мойому, це так, по тверезому, по п'яному...* даваль.,
знахідн.
і
місцев.
— **давальн.**;

по пояс ячмінь; по кінець греблі стоять верби — нар. пісня; *по цей бік гора, по той бік гора, а між тими крутими горами сходила зоря; я собі гадав, що зоря зійшла, а то моя дівчинонька по воду пішла* — нар. пісня; *йде до комірки по коновки або по мітлу* — Франко¹⁾ — **знахідн.**;

по горах сніги лежать — нар. пісня; *по дорозі зайшов до мене; служила вона по своїх, служила по Жидах, служила й по купцях* — Мирний; *чувати по людях, що вони собі живуть, як риба з водою* — Г. Барвінок; *їздили по знахурах та по знахурках округи верстов за сто* — Г. Барвінок; *по шкодї й Лях мудрий* — нар. припов.; *по смерти каяття немає* — нар. припов.; *задзвонили по душі; пізнати пана по халлях* — нар. припов.) — **місцев.**²⁾

¹⁾ Часто почуєте ще фразу „за водою йти“ (в Шевченка в „Тополі“), та краще все вживати таки „по собу“, бо „за водою“ має нинче вначіння, гл. стор. 324.

²⁾ У нас дуже тепер поширений і чим раз більше ширить ся такий варваризм (із-московська):

учитель по українському, по арифметиці (= українського, арифметики), *бує питаний по Географії* (= з географії), *бал по фізиці* (= з фізики), *факсовець по бухгалтерії* (= у бухгалтерії), *їду по фінансовим справам* (= у фінансових справах), *місія по справам полонених* (= для справ полонених), *говорити по телефону* (телефоном) гл. § 430, *лиси післано по пошті* (поштою), *побіл по змісту* (за змістом) . . .

Взагалі такого вживання *по* українська мова не знає, й його треба обминати.

родов.,
знахідн.
і
місцев.

294. З родовим, знахідним і орудним відмінком лучать ся приіменники:

за (зетманцини старої діялось — Шевченко; за години покосили сіно; за днини; ми старі, та це помремо, тебе треба за доброго ума оженити — Г. Барвінок; за Хмельницького Юрася пуста Україна звала ся, а за Павла Тетеренка не поправить ся й теперенька — нар. приказка) — **родов.;**

їхав козак за Дунай — пісня Климовського; ой, паничу, я вас за чуба посмичу — нар. приказка; хвалю за обичай — Котляревськ.; за совка помовка, а совк у хату — нар. припов.; продав сестрицю за тарель, русу косу за шостак — Метл.; в дівчат ума й за шеляга нема — нар. припов.; старий оселедьку, не стбїш за редьку — нар. приказка; за имат гнилої ковбаси, у вас хоч матір попроси, то оддастьте — Шевченко; за короля обібрати; хочу тебе за дружину взяти — Мирний; чужої дитини не май за свою — нар. припов.; перебрати ся за пана, за старця; твоя Наталка краца за всіх — Метл.) — **знахідн.;**

пливе човен води повен, а за ним весельце — нар. пісня; за сльозами світа не бачу; за обідом, за вечерю; іди, доле, за водою, а я піду за тобою, дівчиною молодою — нар. пісня; ой, плин, селезню, ой, плин за водою¹⁾ — нар. пісня; дурна дівчина нерозумна за козаком плаче — нар. пісня; за хорошим чоловіком зїнка молодїс — нар. припов.; їхав у Круті сина відвідати, бо на Рїзво його за холодом не привозили — Свидницький; менї жаль за сином — Свидницький) — **орудн.**

межн, між, міждо, поміж (поміж високих берегів повзе річка — Франко; негарний я, старіюсь між книжок — Кримський; поміж двох сил — Винниченко) — **родов.;**

межи очі — нар. говірка; іде чернець між стїни нїмї — Шевченко; от і пішов поміж чужї люде — Федькович; віночки поміж твої ворітоньки нести муть — нар. пісня) — **знахідн.;**

між вовками по-вовчому вий — нар. припов.; отаке то завелось міждо старими головами — Куліш; поміж тими туманами сиз голуб літає — нар. пісня... — **орудн.**

¹⁾ себто, туди, як пливе вода, в напрямі течії, пор. замітку 1., стор. 323.

ІХ. ЗЛОЖЕНІ ПРИМЕНИКИ.

295. Як приглянути ся таким прикладам:

Ой, ізза гори вітер повіває (нар. пісня) — за горою вітер, і звідтіля повіває

Зпід землі доходить голос — хтось під землею балакає, і звідтіля чути голос

Летів орел понад морем (нар. пісня) — над морем і по цілому його просторі

Понід горою козаки йдуть (нар. пісня) — під горою й по цілому просторі, де гора здіймаєть ся . . . ,

та як удумати ся в їх зміст, то вийде, що скрізь у них — применики

ізза, зпід, понад, понід

унагляднюють образи, роблять їх повніщими, принагідними.

Це вже така прикмета української мови, що, щоб ліпше внагляднити відносини одного предмету до другого, мова складає два-три применики до купи і творить із них одним-одну тямку. Це так звані **зложені применики**.

Найбільш відомі зложення з примениками: *з* (*зза, зпід, знад, зперед* . . .), *по* (*поза, повз, понад, понід* . . .), а то й обох їх до купи (*зпоза, зпонід, зперед*). Але вживають ся й інші зложені применики (н. пр., *задля*).

Це таке саме явище, як ось ізложені приростки (гл. § 111). Одні і друге — дуже цікава прикмета української мови.

Пор.: *Даруй, Боже, мирові тай нам попри мир* (нар. говір). *Невісточка попряде полотно поперед мене* (Нечуй-Левицький). *Замкнув поперед носом церкву божеу* (Франко). *Це не поза очі люде казуть, а в вічі* (Ганна Барвінок). *Зпоперед очей утік. Зпоміж садів видко церков* (Федькович). *Це вона мене задля того привела, щоб ізвісти у своїй норі* (Грінч. Слов. II, 35). *Поконець стола сидить його небіжска* (Стефаник) . . .

ІХ. ПРИМЕНИКИ-ПРИРОСТКИ.

296. Применики відіграють важну роль як приростки (гл. § 110). Значіння приростка звичайно таке ж, як і применика. Але ж що значіння примеників дуже широке (зг. §§ 284—294), то не диво, що і приростки надають словам дуже багато різних значінь (зокрема щодо дієслова

гл. § 228). Та це найліпше пізнати на прикладах, які й подаємо на цьому місці:

в- (у-, ув-, уві-): *вхід, увійти* (в середину) . . .

убогий, увірвати (відлучити щось від чогось) . . .

вбити, вмерти (до кінця доведене дійство) . . .

від- (од-, віді-, оді-): *відлюдок, відвічний, відбігати* (віддалення) . . .

відбути, відспівати (перестати робити) . . .

відгук, віддячити (відповідь) . . .

відволідати, відмолодіти (назад до чогось повернути) . . .

до- (ді-): *дізнати, доробити ся* (до кінця довести) . . .

додаток, добір, докинути (до чогось іще додавати) . . .

доречний, доладній (відносини до чогось: до речі, до ладу) . . .

з- (зі-, із-, су-, с-, су-): *зріст, сходити* (догори) . . .

зійти, злізти (згори вдолгину) . . .

суміш, сусід, сумирний (разом із чимось, докупн) . . .

зрости ся, звязати (з чимось) . . .

зїсти, зустрінути, зупинити (до кінця довести) . . .

за-: *заспівати, заснути* (почати робити) . . .

захопити, забрати, зацілувати, замучити (геть усе чисто) . . .

замкнути, зачинити, засипати (щоб не можна вибрати ся) . . .

закуток, захисток, Задніпровя (щось в за чимось) . . .

захватись, зайти, заходити (кудись), *заїздити* . . .

на-: *нарізний, насильство* (на розі, на силу) . . .

наперсток (на персті = на пальці) . . .

наскочити (на щось) . . .

нагнївати ся, намалювати (доконане дійство) . . .

набрати, наносити (трохи чогось) . . .

накричати ся, наїсти ся, находити ся (багато) . . .

над-, (наді)-: *надморський, надмір, надписати* (над чимось) . . .

наддерти, надрізати, надпороти (трохи, немов ізверха) . . .

надлюдський, надробляти, надуживати (через край) . . .

надбігти, надїхати (швидко, немов несподівано) . . .

об-: *обличчя, обіхати, обійти* (довкола) . . .
обіравати, оплакати (геть чисто, цілком) . . .
обісти ся, обвантажити ся (дуже) . . .
оженити, озолотити (докон. дійство) . . .

перед- (пред-, переді-): *переддень, предвічний, передбачити*
(час) . . .
передмістя (місце) . . .

під-, піді-: *підземний, підборіддя* (місце під чимось) . . .
піднести, підняти (зі споду на верх) . . .
підпиток, підбрéхач, піддобрювати ся, під-
гукувати (під когось, під щось підходити) . . .
підпарубочий, підсвинок (під парубка, під свиню
підходить) . . .
підглядати, підкрадати ся (немов ізпід споду,
щоб не побачили) . . .
підіхати, підкопати (немов ізпід низького місця) . . .

по-, пі-: *подеїрря* (по дворі) . . .
пóруччя (по руці) . . .
понеділок (день по неділі) . . .
попросити, полетіти (докон. дійство) . . .
постояти, побалакати, помазати (потрохи) . . .
поболоювати, повівати (час-до-часу) . . .
полягати, повязати, половити (при множині, одну
роботу по другій робити, зробити, гл. § 111) . . .
побратим, посестра, полегкий (близькість, подіб-
ність) . . .

при-: *примісок, прибічник* (при чому) . . .
прибігти, пригорнути (наблизити щось) . . .
прідуркуватий, пригора, припекти, причинити двері
(потрохи) . . .

про-: *прозорий, пробити, продерти* (крізь щось) . . .
проживати, пробувати (якийся час) . . .
прочитати (докон. дійство) . . .
пропити, проїсти (все чисто) . . .
продати, пробачити (пустити попри себе, мимо себе) . . .

2. Прислівник.

ЛХІ. ПОДІЛ ПРИСЛІВНИКІВ.

Прислівник — невідмінна частина мови, що стоїть найбільш при дієслові, а то й при прикметнику — подає: коли, де, як, чому щось діється, себто, подає обстанова дієства.

Всі ті обстанови мають свої назви, й відповідно до того й поділяють ся прислівники.

1. Щодо обстанова дієства.

297. Щодо обстанова дієства прислівники поділяють ся на пять громад.

Місцеві 1. Як запитасмо: де?, куди?, кудюю?, відкіля? — і в відповідь на це дістанемо:

*тут, там, близько, далеко, всюди, ніде, скрізь . . .
сюди, туди, наперед, назад, нікуди, кудись . . .
сюдою, тудою,
відсіля, відтіля, нізвідкіля . . .*

то всі ті прислівники визначають місце, й тому то вони й звуть ся прислівниками місця.

Часові 2. Щоб знати: коли, відколи, як довго . . . щось діялось, діється, або буде діяти ся, себто, в котрій час, уживасмо прислівників часу, н. пр.:

*тоді, колись, деколи, ніколи . . .
сьогодні, завтра, рано, вранці, вчора . . .
вечора, досвіта, пізно, тепер, зараз, завжди (завжди,
завше), часом, влітку, торік . . .
усе, потім, опісля, давно, ще, бувало, часто . . .*

Способові 3. Прислівники способу подають спосіб, як щось діється, н. пр.:

*так, ось-як, инакше, ніяк, добре, зле, гарно, погано,
тайком, нарочито, ненароком, знечевля, випадково,
мимохіть, навпаки, притьмом, гуґзма . . .*

4. На питання: як дуже?, наскільки? відповідають при- Міри
слівники міри (ступня), н. пр.:

*дуже, вельми, багато, чимало, надто, досить, мало,
трохи¹⁾ . . .*

5. Та є ще й прислівники причини на питання: чому?, Причинові
н. пр.:

тому, того, тим . . .

Се один поділ прислівників, за тим, що вони подають,
себто, щодо обстанова дійства.

Сей поділ дуже важний для речення, бо дає назву
окремій частині речення, додатковій (прислівниковий до-
даток), яка й поділяється так, як прислівник (гл. §§ 344,
345). Крім того, бувають окремі прислівникові речення, що
таксамо поділяються, як прислівники (§§ 368—374).

2. Поділ за змістом.

298. Та у прислівників цікава не тільки сама обстанова
дійства, те, чим прислівник являється для других слів —
а важне й те, який зміст у ньому самому. Через те й іще,
з огляду на той зміст, прислівники ділять ся на чотири
відділи.

1. Коли прислівником притакується, що щось правда, Притакливі
н. пр.:

*еге, так, таки-так, дійсно, справді, авжеж, оче-
видячки . . .*

то він так і зветь ся притакливий.

Щодо обстанова дійства, то ці прислівники бувають
найбільше прислівниками способу.

2. Як же прислівником щось заперечується, н. пр.: Заперечні

*ні, не, ніяк, нізащо, ніколи, ніде, ніраз, нітрохи,
наваки . . .*

то він так і зветь ся заперечний.

Це прислівники способу, часу, місця, міри й т. д.

¹⁾ Деякі з них мають значіння й невизначених числівників,
коли (гл. § 213 7) мати на думці якесь число, хоч і невизначене, н. пр.:
багато (людей), *чимало* (грошей), *мало* (довгів) . . .

Але як роздивити ся, де вони стоять і яку службу сповняють,
то вони вживаються як прислівники, н. пр.:

багато (дорожчий), *чимало* (надивив ся), *мало* (пізнати кого) . . .

Це вже прислівники міри, що відповідають на питання: як дуже?
наскільки?

Бажальні 3. Якщо прислівниками вводять ся бажання, проклін, н. пр.:

нехай (іде), *бодай* (пронав), *коби* (жив), (побив) *би* (тебе Бог),

то вони звуть ся бажальні.

Питайні 4. Питайні прислівники вводять питання, н. пр.:

хйба?, *невже?*, *куди?*, *чому?*, *як?*

Їх звичайно звуть частицями.

І сей поділ важний для речень, головно ж важні бажальні й питайні прислівники, бо по них уже можна пізнати нераз речення, який у них зміст (пор. § 325 2, 4).

ЗАВВАГА. Сих останніх прислівників не можна змішувати з такими ж самими сполучниками. Їх легко відрізнити одні від одних, як мати перед очима значіння одних і других: що прислівники відносять ся до присудка (дієслова), а сполучники сполучують слова й речення. Через те в реченні:

Коли в нас Великдень? — слово „коли“ прислівник (§ 325 2), в реченні: *Не знаю, коли в нас Великдень* — „коли“ сполучник (§ 380) [перше речення — запитове головне, друге — питайне — побічне].

Загалом вагу прислівників та їх значіння можна пізнати докладніше аж у реченнях (§§ 344, 345, 368—374).

LXII. ТВОРЕННЯ ПРИСЛІВНИКІВ.

299. Прислівники повитворювали ся ріжними способами та з ріжних частин мови (та все ще творять ся).

**Наростки
прислівн.**

1. Передусім витворили ся прислівники з прислівникових наростків.

Їх небагато. Ось вони:

-де, н. пр.: *де*, *осьде*, *ніде*, *деінде* . . .

-уди, н. пр.: *куди*, *туди*, *нікуди*, *сюди*, *всюди*¹⁾ . . .

(ними творять ся прислівники місця)

¹⁾ На заході України (в Галичині, на Буковині, на Закарпатті, на Поділлі) живе ще наросток -уда, н. пр.:

куда, *туда*, *сюда*, *всюда*,

й його вживають західноукр. письменники, пор.: *Книзечка від цісаря, усюда маю двері отворені, усюда* (Стефаник). *Олено, а де ти? Ходи сюда* (Федькович). *Питаю в Бога, куда мій шлях, куда дорога* (Лепкий) . . .

Таких форм за москалізмами вважати не можна — а се просто наричеві твори, яких уживати не треба.

-ді, н. пр.: *тоді, иноді* . . .

-ди, н. пр.: *тоди, завсїди*¹⁾, *завсїди* . . . (наростки прислівників часу)

-ма, н. пр.: *дарма, лезьма, сидьма, крадькома* . . .

-ми, н. пр.: *вельми* . . . (наростки прислівників способу)

Це так зв. **четі** прислівники — супроти всіх иньчих, що повитворювали ся з иньчих частин мови та так і звуть ся витвірні (гл. 2—7).

Але вже в цих прикладах можна було добачити пні ріжних відмінних частин мови: то імеників (*дар* — дарма), то прикметників (*великий* — вельми), то заімеників (*той* — тоді, *тоди, иньчий* — иноді, *весь* — усюди), то дієслів (*сидіти* — сидьма).

2. Багато прислівників повстало з якоїсь одної форми (відмінка) іменика, н. пр.:

<i>дома</i> (род. — дім)	<i>верхом</i> (орудн. — верх)
<i>вчора</i> „ — вечір)	<i>миттю</i> („ — мить)
<i>долів</i> (дав. — діл)	<i>слідком</i> („ — слідок)
<i>рано</i> (знах. — рано)	<i>горі</i> (місцев. — гора)
<i>дрібку</i> („ — дрібка)	<i>долі</i> („ — діл)
<i>сьогодня</i> (род. — сей + день)	

Прислівники з імеників

3. Крім того, з кожного прикметника можна утворити прислівник способу (зі середн. роду) закінченням **-о** або **-е**, § 202а, 4, отже:

гарний — <i>гарно</i>	добрий — <i>добре</i>
поганий — <i>погано</i>	злий — <i>зле</i> і т. д.

Прислівн. з прикметників

4. Заіменикові пні видно в таких прислівників:

тут, тутечки, там, тамечки, доти, дотіль, потіль, відти, відтам, так (тут усюди пізнати пень заіменика: **той**) . . .

он, ондечки (він) . . .

куди, поки, подекуди, відки, кудись, колись, відколи (пор.: **кого, кому**) . . .

Заіменикові пні

¹⁾ На заході скрізь кажуть:

тогди, завсїгди, оногди,

і так пише дехто з західноукраїнських письменників, пор.: *А як доведу, то що тогди буде?* (Федькович) . . .

Таких форм уживати не треба.

деінде, инакше, неначе (= неіначе) [пор.: *пнъчій*]...
все, завсіди (увесь) . . .

Такі ж заіменикові пні містять ся в заперечних присудкових прислівників:

нікуди (= нема куди), *ніде* (= нема де),

ніколи (= нема коли),

зі зміненім наголосом [пор. *нікүди, нїде, нїкблї, гл. стор. 224. і 225, § 212, Заввага 2.],*

пор. *Тепер, голубе, тобі нікүди тікати* (Тобілевич — Бурлака).
Поміж созами нїде статъ (Шевченко). *Підуть екзаменї, менї буде ніколи* (Нечуй-Левицький) . . .

Цікаві такі прислівники з заіменикових пнів, як:

күдою, тудю, сюдою . . .,

які повстали так, що до прислівникового наростка (-уди) додано закінчення орудн. одн. жін. роду — ою,

пор.: *Күдою йти?* (Зіньківський). *І вам треба було йти сюдою* (Нечуй-Левицький). *Ото якось там знову купці їхали тудю тай до їх заїхали* (Із казок Рудченка). *Хиба я один возити му тудю снопи* (Нечуй-Левицький) . . .

Між *күдою, тудю, сюдою*¹⁾ й *куди, туди, сюди* — відчуваєть ся тонка різниця: перші означають шлях, напрямок, другі — мету.

Прислівн. з імен та приімен.

5. Буває й таке, що імя з приіменником (гл. § 177, § 202а, 5) утворило прислівник, н. пр.:

<i>ззаду</i> (з + зад),	<i>напоперек</i> (на + поперек),
<i>здавна</i> (з + давний),	<i>врядїгоди</i> (в + ряд + год),
<i>наборзї</i> (на + борзній),	<i>навхрест</i> (на + в + хрест),
<i>насилу</i> (на + сила),	<i>досвіта</i> (до + світ),
<i>вранці</i> (в + ранок),	<i>знову</i> (з + новий) . . .

Присл. з останк. відм.

6. Часом саме імя вже загинуло, але ж останки його відміни лишили ся саме в прислівнику (§ 177), н. пр.:

драла — родов. одн.; *охляп* — знах. одн.
дуиком, бігцем, хильцем, живцем, поквапом, нишком, крадьком, прожогом, робом — орудн. одн.;
мовчки, пішки — орудн. мн.;

— з приіменниками: *натїце, навгад, напростецъ* — знах.

пор.: *І дали драла до пори* (Котляревськ.). *А на конї сидить охляп і без шапки* (Шевченко). *Живцем у яму лягай* (нар. погов.). *А я нишном Богу помолю ся* (Шевченко). *Вийшла мовчки з хати* (Шевченко). *Було в мене прос коней, тепер ходїсју пішки* (нар. пісня) . . .

¹⁾ Із таких прислівників підсмішковують ся Москалі та ще кажуть їх відмінити (Ану, скажїть, як родов. одн. від. «сюдою!»).

7. Є прислівники і з дієслівних форм (§ 280), н. пр.: **Присл.**
бачу (1. ос. теп.), *може, бува* (3. ос. теп.), *бувало, було* (3. ос. мин.) з дієслів

<i>нехай</i> (нехати)	} сп. наказ.
<i>бодай</i> (= Боже, дай!)	
<i>як стій</i>	
<i>спасибі</i> (= Боже, спаси!)	
<i>стрімголов</i> (устроми голову!)	

сидячки, стоячки (дісприсл. тепер. здрібн. форма § 116).

Про здрібнілі прислівники гл. § 116.

ЛХІІІ. СТУПІНЬОВАННЯ ПРИСЛІВНИКІВ.

300. Прислівники, утворені з прикметників (§ 202а, 5, § 299 з), ступінують ся, отже:

прикм.	прислівн.	2. ступ.	3. ступ.
стар-ий	— <i>стар-о</i>	<i>стар-ше</i>	<i>най-старше</i>
гарн-ий	— <i>гарн-о</i>	<i>гарн-їще</i>	<i>най-гарнїще</i>
висок-ий	— <i>висок-о</i>	<i>ви-ще</i>	<i>най-вище</i>
дуж-ий	— <i>дуж-е</i>	<i>дуж-че</i>	<i>най-дужче</i>
мал-ий	— <i>мал-о</i>	<i>мень-че</i>	<i>най-меньче...</i>

Закони ступіньовання прислівників такі ж самі, як закони ступіньовання прикметн., гл. §§ 193—196.

1. Зокрема ж треба піднести, що в вищому ступні подібують ся ще і скорочені форми на -ий- (ий), н. пр.:

хутко — *хутчий*, *борзо* — *боржій*, *швидко* — *швидчий* . . .

Другий ступ. -ий

Сюди належить і — *мерцій*.

Та число таких творів дуже обмежене.

пор.: *А йди хутчий* (Леся Українка). *Боржій вставайте та дзвонїте в дзвони* (Куліш). *Думас, коли б швидчий за гору заховалось сонце* (Гребінка). *Дїли мерцій!* (Квітка) . . .

2. Кінцеве -е у вищому й найвищому ступні може відпадати:

Відпад -е

меньше — *меньи*, *більше* — *більи*, *гірше* — *гіри*,
дужче — *дуж* . . .

пор.: *Вільи копи лиха не буде* (нар. припов.). *Пекарні в пан-отців тісні, то на кожну більи-меньи велику оказію взяе страву готовлять на дворі* (Свидницький). *Як трісне, то чим дуж* (= дужч — ч злило ся з ж) *тїкай* (Зі збірника Чубинського). *Любіи мені просити його, щоб сордував мною, ніжс обманювати* (Куліш). *Я люблю тебе дужче*,

новийи, ніж сам Бог наш Бгова (Франко). *Так було перш — тепер дивись* (Шевченко). *Щоб були мої ослїпли очі, було б у душі зсїїти і спокійїти* (Франко) . . .

Про те, коли скорочувати кінцеве „о“ гл. § 71 5.

3. Сполучник.

ЛXIV. ЯК ДІЛЯТЬ СЯ СПОЛУЧНИКИ.

Сполучники — слова, що сполучують частини мови зі собою й цілі речення — за своїм значінням ділять ся на кілька відділів.

Рівнопорядкові:

301. 1. У реченні:

Був собі дід і баба — (Шевченко)

сполучник „і“ просто зєднює два одновартні слова зі собою. Таксамо в реченнях:

єднальні

І небо несміте, і заспані хвилі, і понад берегом геть-геть, пеначе пляний, очерет додолу знеть ся — (Шевченко),

той самий сполучник єднає одновартні речення зі собою. Через те й цей злучник так і зветь ся єднальний.

Такі ж єднальні сполучники оці: *та, тай, теж, та — та, також.* пор.: *За степи та за могили серце мліло* (Шевченко). *Щирий пан тай христїанин ще до того* (Шевченко). *Я чув, і ти теж не глухий був* (Слов. Грінч. IV, 252). *Мабуть, також не знав* (Федькович). *Та піди в волость, та попроси, щоб її погнали в Київ, та піди, та побий її морду, та натовчи добре потилицю* (Нечуй-Левицький — Кайдашева сім'я) . . .

Щоб іще виразніше зазначити єднання, вживаємо в одному реченні „не тільки, не лише“, у другому — „але також, але й, а й“, н. пр.:

Не лише співаю, а й на скрипці граю (Тобілевич) . . .

У заперечному розумінні вживається *ні—ні, ані—ані*, н. пр.:

Ні пес, ні баран (нар. присл.) . . .

протиставні

2. Як хочемо дві думки протиставити одну одній, то вживаємо сполучників: *а, але, та, так, таки*, н. пр.:

Били, а не вчили (Шевченко). *Живуть люде, але яка жизнь їх* (Котляревськ.—Нат. Полт.). *Полетїла б я до тебе, та крилець не маю* (Котляр.). *Нахай же буде, як і буде: чи то плисти, чи то брести, а я таки мерезать буду тихенько білії листи* (Шевченко) . . .

Такі сполучники від того, що сполучують протиставні думки зі собою, так і звуться протиставні¹⁾.

пор. *Дочка вечерять подас, а мати хоче научати, так соловейко не дас* (Шевченко) . . .

3. Протиставність виходить іще ясніше, як ті думки розставимо одну від одної однаковими сполучниками, н. пр.:

Або грай, або гроші віддай (нар. присл.). *Вам однаково, розставні що тут, що там* (Глібів). *Чи пан, чи пропав* (нар. пісня). *Ярина . . . то піде, то стане* (Шевченко — Невольн.). *Хоч роби, хоч ходи, а мені догоди!* (нар. прип.)²⁾. *Раз сляк, раз так!*

Такі сполучники звуться розставні.

4. Сполучники *коби, аби* вводять речення, що висказують бажання, н. пр.:

бажальні

Коби зуби, то хліб буде (нар. присл.). *Аби³⁾ люде, то ніп буде* (нар. присл.) . . .

Ці сполучники називаються бажальні.

5. Якщо хочемо одну думку другою докладніше з'ясувати, то вживаємо сполучників: *же (ж), адже, чей, чей же, та же, а то, коли*, н. пр.:

Слухай мене, я ж тобі не соріг! Адже ж у тебе була зясувальні мати, не вовчиця тебе на світ породила (Куліш). *Струни*

¹⁾ Українські інтелігенти в Галичині під польським впливом уживають часто сполучника „а“ не у протиставному значінню, а в єднальному, і деякі письменники так і пишуть, н. пр.:

Поляки а Українці, дім а школа, школа а релігія, між городом а лісом — замість:

Поляки й Українці, дім і школа, школа й релігія, між городом і лісом...

пор. *Між церквою а цвинтарем невеличкий попіський лапок* (Б. Лепкий — Пачкар) . . .

Цей польонізм так закрився до мови Галичан, що, н. пр., у школах скрізь, при доданні, вживають на *плюс (+)* сполучника *а*, а не *і*, і вчать там, н. пр., так:

два а два є чотири, замість — *два і два є чотири*.

Цього польонізма треба Галичанам уникати й викинути його зі школи геть чисто!

²⁾ Це хоч треба відрізнити від допустового „хоч“, гл. § 302 в.

³⁾ В укр. мові сей сполучник додається до заіменників та до частинць, і тоді має значіння немов цілого речення, н. пр.: *аби-хто* (хто б не був), *аби-що* (*у хазяйстві не аби-що він* — Глібів), *аби-чий* (*люби дочку аби-чию* = чия б вона не була), *аби-який*, *аби-де*, *аби-коли*, *аби-куди* і т. д., пор. *Пройшла не аби-яку школу* (Франко) . . .

мої золотії, заграйте нам зтиха, чей же козак-нетяжуща позабуде лихо (нар. пісня). „Погаю, коли вам їсти нічого!“ — «*Коли бо я недавно спідала*» [непогано, адже ж . . .] (Нечуй-Левицький) . . .

Такі сполучники звемо зясувальними.

пор. „*Не потурай свекрусі, адже ж Мотря не мовчить!*“ — «*Коли, мамо, кругом мене чужі люди*» (Нечуй-Левицький — Кайдашева сім'я) . . .

висновкі 6. Як же з якої думки виводимо якій висновок, то вживаємо сполучників: **то, то так, отже, н. пр.:**

Люде не побачуть, то й не засміють ся (Шевченко) . . .

Це сполучники висновкі.

Усі ці сполучники сполучують зі собою рівновартні слова, рівновартні речення, такі, що їх можна поставити побіч себе в одному, рівному рядку, по ряд себе, пор.:

Небо не вміє, і заспані хвилі

Били, а не вчили

Люде не побачуть, то й не засміють ся

Через те й усі ці сполучники звуться рівнопорядкові.

Від них і назва таким сполученням зі собою реченням, що супроти себе рівновартні — речення рівнорядно-зложені, гл. §§ 358, 359.

Підпорядкові:

302. Та є сполучники, що злучують речення неоднакової вартости, що одне речення важніше, а друге не таке важне, подає, н. пр., причину того, що сталося в важнішому реченню, наслідок, умову, час, коли сталося щось — словом такі речення, що їх у один рядок побіч себе поставити не можна, а можна тільки ті, що мають меншу вагу, покласти низче рядком, під рядок, н. пр.:

Люде (сову) лаяли, (чому? — причина)

бо спать їм не давала (Шевченко).

Спи, гетьмане, (як довго? — час)

поки стане правда на сім світі (Шевченко).

Через те й такі сполучники (бо, поки і т. д.) звуться підпорядкові або нерівнопорядкові; через те й такі речення між собою звуться нерівнорядно-зложені, гл. §§ 358, 361.

Ось нерівнопорядкові сполучники:

порівняльні

1. При порівнанні двох думок зі собою або двох предметів уживаємо сполучників: як, мов, немов, наче, неначе, пїж . . . , н. пр.:

Немає гірше, як у неволі про волю згадувать (Шевченко).

Тай замовкла, мов заснула (Шевченко). *Немає нам Дніпро широкий, слова його лились* (Шевченко). *Засїв, буцім у болоті чорт* (Котляревськ.). *Лучче було дівчиною, ніж тепера молодичею* (Метл.) . . .

Ці сполучники звуться порівняльні (гл. § 372).

2. Після висказових слів, таких, як: *говорити, опові- висказові дати, казати, думати* (§ 383) зв'язуємо два речення сполучником „що“, отже:

А Процеві казав, що повинен іти додому (Стефаник) . . .

Це сполучник — висказовий (гл. § 383).

Висказові сполучники ще такі: *щоб, як, немов би, наче б* (після тих же висказових слів),

пор.: *Згадав, як був господар він, як шанували всі люди* (Франко) . . .

3. На час, коли щось діється, вказують часові сполучники: *часові коли, як, поки, доки, заки, аж, відколи, що-тільки* й т. д. (§ 369), н. пр.:

Доки сонце зійде, роса очі виїсть (нар. прип.). *Порадимося, подумуєм, поки сонце встане* (Шевченко). *Як сховався, тоді то вже розгулялись наші дівчата* (Куліш) . . .

4. Сполучники: *бо, (тому) що, (через те) що* злучують такі причинові два речення, в яких іде мова про причину, чому щось склалося, й тому вони так і звуться причинові (§ 374), н. пр.:

Годі вам, холодні роси, випадати, бо ми голі, бо ми босі, холод у хаті (Грабовський) . . .

5. Сполучники: *щоби, аби* — звуться намірові через те, намірові що ними вказується на намір, на те, задля чого щось робить ся (гл. § 375), н. пр.:

Загнали (шлях) нові кати, щоб до тебе люди не ходили на пораду (Шевченко) . . .

6. Як хочемо сполучити зі собою такі два речення, з яких наслідкові у одному являла ся б причина, чому щось робить ся, а у другому наслідок роботи, то вживаємо наслідкових сполучників: (так, такий, так дуже) *що, що аж* (§ 373), н. пр.:

Поле праці так широке, що й твій зір не досягне (Грабовський) . . .

умовні 7. Як у двох реченнях є якась умова, з якою щось діється, то ми їх злучуємо умовними сполучниками: як, якщо, коли (§ 376), н. пр.:

Якщо будемо всі труситись, хто заступить рідний край? (Грабовський). *Коли ж буде незгода у вас, то загинете всі, мої діти* (Копоненко) . . .

допустові 8. Допустові сполучники: хоч (хоча, хоть), дарма, що сполучують такі речення зі собою, що висказують цілком противні думки, але ж усе-таки одним реченням допускається можливість, ті думки погодити зі собою (§ 377), н. пр.:

Сова, хоч би літала попід небеса, то соколом не буде (нар. прислів.) . . .¹⁾

питайні 9. Питайні сполучники: коли, чи й т. д. вводять питання (гл. § 380), н. пр.:

Скажи, віще серце, чи скоро світ буде (Куліш) . . .

ЗАВВАГА. Багацько сполучників (аж, хоч, паче) уживаються й як прислівники, тому треба дивитися, щоб не переплутувати тих частин мови зі собою, н. пр.:

<i>Жду, аж</i> (сполучник) <i>він прийде</i>	<i>Босфор аж</i> (присл.) <i>затряся.</i>
<i>Я візьму її, хоч</i> (сполуч.) <i>вона нічого не тямить в хазяйстві</i>	<i>Чи тямить вона хоч</i> (присл.) <i>трохи в хазяйстві?</i> (Нечуй-Левицький)

Із усього того, що ми сказали про сполучники, видно, що вони відіграють велику роль у реченнях і по більшій частині аж із речень пізнати, який їх зміст; через те, властиво, вони й належать до третьої частини цієї граматики (§§ 369—377, 382—386).

Тут про них сказано тільки загально, як про окрему частину мови.

¹⁾ Зокрема заслуговує на увагу сполучення „хоч“ із заїменниками: *хоч що, хоч хто*, або з частицями: *хоч де*, у значінню: що б то не було, хто б не був і т. д., н. пр.:

Хоч що буде, не оглядайсь, хоч хто казати ме, не слухайсь, хоч де будеш, то я тебе застану (Слов. Грінч. IV., стор. 412). *В Києві помандрую, хоч що хочеш* (Шевченко) . . .

ЛХV. ЯК ПОТВОРИЛИ СЯ СПОЛУЧНИКИ.

303. Сполучників, як ми бачили, в укр. мові багато. Та не всі вони склали ся однаково.

1. Бувають такі сполучники, що самі вже здавна сполучували слова та речення зі собою, н. пр.:

і, а, та, бо . . .

Це чисті сполучники, або як їх іще звуть: первісні.

2. Та більш таких, що повитворювались із иньчих частин мови, н. пр.:

чи, коли, як, однак, скоро (присл.), *хоч, мов* (дісл.),
чим, тим, то (заімен.) . . .

Це витвірні сполучники або похідні, що то вони походять від иньчих слів.

3. Иньчі сполучники знову зложені в двох або й більше слів, н. пр.:

отже (от + же), *адже* (а + от + же),
пеначе (не + иначе), *немов* (не + мов), *щоби* (що + би),
теж (те + ж), *тай* (та + і) . . .

4. Виклик.

ЛХVІ. ЗНАЧІННЯ ВИКЛИКІВ.

304. Виклик теж не відміняєть ся. Але ж як три перші невідмінні частини мови набірають значіння тільки при других словах, то виклики самі про себе зрозумілі й, висказані самі, можуть творити речення.

Зовсім не важко розібрати, що як я крикну

з радости: *ех!*, *ей!*, *гей!*, *еге!* . . .

з болю: *ох!*, *ай!*, *ах!*, *горе!*, *лишенько!* . . .

відгрожуючись: *але!*, *ов!*, *овва!* . . .

дивуючись: *пуцу!*,

або подаючи другому щось: *на!* (§ 2532), і т. д., що в тих словах містить ся думка, яку висказуємо одним словом — викликом. А раз в думка, висказана хоч би й одним словом — то це вже речення.

Те саме відносить ся до таких викликів, як:
те! (тихо)¹⁾, птру! (на коней), соб!, цабе! (на волів, к собі, од себе),
а гилля! (на гусей), тась! (на качок) і т. д.

Все це виклики й заразом речення, бо вони заступають такі думки:

Тихо будь! Стій! Іж собі (= до себе, до мене) йди! Од себе (= від мене) йди! Геть²⁾, забірайтесь! Ходіть сюди...

ЗАВВАГА. Через те, що виклики самостійні слова, не зв'язані з иньчими, й речення для себе, то в мові відзначаємо це голосом, а на письмі особним знаком: викличником (!) [§ 323 2, § 410 2] на кінці слова, запинкою (,) — в середині (§ 323 1г, § 406 1б).

LXVII. ЗГУКОПІДРОБЛЕНІ ВИКЛИКИ.

305. Є ще такі виклики, що ними наслідуюмо звуки у природі, та що ними підроблюємо ся під голос звірят і речей. Ось такі виклики:

гав (собака), *мяв* (кіт), *му* (корова), *куку* (зозуля),
кукуруку (півень) . . .
бовть, *шубовсть* (вода), *грим* (грим), *шелесть* (шелест),
дзінь, *брень* (скло), а далі:
гуп, *трах*, *тарах*, *ляп*, *хлюсть* . . .

Ці виклики звучать ся згукопідробленими. Вони дуже часто вживають ся в реченнях як присудки (гл. § 335):

Грим щастя в двері! (нар. поговірк.). *Ось-ось догнав і бебех у могилу!* (Шевченко). *Пливе човен . . . та все хлюп-хлюп-хлюп!* (нар. пісня). *Розігнав ся і в вікно сусіль!* (Глібів) . . .

ЗАВВАГА. Від таких викликів повитворювало ся багацько дієслів наростками: „-ну-“, „-а-“ (у сполученню з „казати“), гл. § 227 2, 5.

¹⁾ Із цього виклика витворили ся вже форми 2. ос. одн. і множ. наказового способу [на зразок *на-те*, *ке-те*, гл. § 253], отже:

цить (= тсить!), *цитьте!*

пор. *Хто? Я? Чи ти? Цитть лишень, цитть!* (Шевченко — Відьма). „*Та цитьте, чортові сороки!*“, *Юлітер грізно закричав* (Котлярєвський — Енеїда) . . .

²⁾ І від „*геть*“ витворила ся форма наказ. спос. множ. (*гетьте!*), н. пр.: *Гетьте, думи, ви хмари осінні* (Леся Українка) . . .

ДОДАТОК ДО НАУКИ ПРО СЛОВА.

306. У додаток до правопису, що його докладно розглянуто в першій частині цієї книжки, подаємо на цьому місці ще декілька правописних законів, що лучать ся вже не зі звуками, а зі словами. Вони теж повитворювали ся згодом, а декотрі з них іще й не устаткували ся (гл. §§ 309—317). У практиці вони мають дуже велике значіння, нарівні з иньчими правописними законами.

Цей додаток обіймає такі уступи:

1. як ділити слова на письмі,
2. скорочення слів на письмі,
3. великі початкові букви,
4. які слова писати до купи й які нарізно,
5. правописні замітки до писання деяких форм і
6. як відділюємо від себе слова на письмі.

ЛХVІІІ. ЯК ДІЛИТИ СЛОВА НА ПИСЬМІ.

307. Списуючи слово за словом, ми не завсіди можемо всі слова помістити в одній стрічці (рядку). Часто доводить ся яке слово переділити на середині, частину лишити в одній стрічці, а другу перенести у другий рядок. Що можна лишати, а що переносити, то на те виробили ся окремі закони, які подаємо на цьому місці.

1. Передусім треба дивити ся, чи слово бува не зложене (гл. § 117), і якщо так, то тоді треба розділяти його за Зложені
слова частинами, які на слово склали ся, отже:

слово	в одній стрічці лишаємо:	переносимо до другої:
<i>чорнобривий</i>	чорно-	-бривий
<i>сновида</i>	сно-	-вида
<i>пройдисвіт</i>	пройди-	-світ
<i>скорохід</i>	скоро-	-хід . . .

Що слово ділить ся, те зазначаємо окремим знаком на письмі, т. зв. розділкою [-] (гл. § 415).

2. Незложені слова, суцільні, такі, що в них не судіть відчуває вухо, де в них корінь, де наросток, де пень, а де

закінчення, такі слова ділять ся за складами (гл. §§ 7, 9), н. пр.:

слово	в одній стрічці пишемо:	переносимо до другої:
<i>мати</i>	ма-	-ти
<i>брати</i>	бра-	-ти
<i>хоронити</i> }	хо-	-ронити або
	хоро-	-нити або
	хорони-	-ти . . .

Із того виходить, що односкладових слів розділяти не можна.

**Наростки
і приростки**

3. Як же в мові дуже виразно відчуваєть ся наросток (§§ 113—115, 130—143, 179—191 і т. д.) та приросток (§§ 108, 110, 296) — то так слово й ділить ся, що наросток переносить ся до другої стрічки, а приросток лишаєть ся в першій, н. пр.:

слово	в одній стрічці лишаєть ся:	переносимо до другої:
<i>квітка</i>	квіт-	-ка
<i>батько</i>	бать-	-ко
<i>лікарство</i>	лікар-	-ство
<i>боязький</i>	боязь-	-кий
<i>сварливий</i>	свар-	-ливий
<i>страшний</i>	страш-	-ний
<i>німецький</i>	німець-	-кий
<i>український</i>	у- країн-	-ський
<i>пройти</i>	про-	-йти
<i>дістати</i>	ді-	-стати
<i>вирвати</i>	ви-	-рвати і т. д.

**Багато
шелестівок**

4. Коли ж у слові накопичить ся шелестівок, що важко розібрати ся, котра з них куди належить: чи до попереднього складу, чи до наступного, чи н. пр.:

у слові: *вістря*, казати: віс-тря, чи: ві-стря
 „ „ *жертва* „ жер-тва „ же-ртва
 „ „ *муштра* „ муш-тра „ му-штра
 „ „ *добрий* „ доб-рий „ до-брий . . .

то так собі радимо, що до другого рядка переносимо тільки стільки буквів і тільки такі букви, що ними може в нашій мові починати ся яке слово, отже:

ві-стря (пор. — стругати), жер-тва (пор. — творити)
 муш-тра (пор. — трава), до-брий (пор. — бритва) і т. д.

Таксамо:

ле-дви (пор. — двигнути), кро-хмаль (пор. — хмара),
ко-ждий (пор. — ждати) і т. д.

Із того закону виходячи, до другої стрічки все пере-
носить ся букви: сп, ст, ск, н. пр.:

ві-спа, ко-сти, ви-ски . . .

Але рв, рж (хоч такими звуками починають ся в нас
слова, пор. — рвати, ржати) розділяють ся, н. пр.:

пер-вина, дер-жати . . .

Що не можна розділювати букв дж, дз — це ясно, бо
вони в вимові зливають ся зі собою. Тому ділимо так:

са-джа, ро-дзин-ки . . .

ЛХІХ. СКОРОЧЕННЯ СЛІВ НА ПИСЬМІ.

308. Такі слова, що дуже часто вживають ся в мові, можна
скорочувати, не виписуючи їх цілими, а тільки деякі
букви з них, та ставлячи після тих буквів точку (.) [§ 405]
на знак, що слово не ціле, а скорочене. Ось такі слова:

<i>сп.</i> = високоповажа-	<i>кл.</i> = копійка	<i>св.</i> = святий
<i>гл.</i> = гляди [ний]	<i>л.</i> = лев (ром.)	<i>стр.</i> = сторона
<i>гр.</i> = гривня	<i>н. пр.</i> = наприклад	<i>т.</i> = товариш
<i>д.</i> = добродій	<i>п.</i> = пан	<i>тт.</i> = товариші
<i>дд.</i> = добродіи	<i>пп.</i> = панове	<i>т. є</i> = то є
<i>др.</i> = доктор	<i>пов.</i> = поважаний	<i>т. зв.</i> = так званий
<i>заг.</i> = загалом	<i>пор.</i> = порівняй	<i>т. зн.</i> = то значить
<i>і т. д.</i> = і так далі	<i>р.</i> = рік	<i>укр.</i> = український
<i>і т. у.</i> = і таке инь ще	<i>с.</i> = сотик	<i>ф.</i> = феник
<i>і т. н.</i> = і тому подібне	<i>с. є</i> = се є	<i>шг.</i> = шаг
<i>карб.</i> = карбованець	<i>с. т.</i> = себто	<i>чит.</i> = читай

Крім того, є деякі скорочення, що вживають ся без то-
чок, н. пр.:

<i>дка</i> = добродійка	<i>К</i> = корона
<i>пні</i> = пані	<i>М</i> = марка
<i>пна</i> = панна	

І так загалом кожне слово, що частіше повторяється
(в листах, у ділових книжках, тай так), можна скорочу-

вати, але скорочення може тільки кінчити ся буквою, що визначає шелестівку, отже:

<i>моск.</i>	=	московський	<i>англ.</i>	=	англійський
<i>австр.</i>	=	австрійський	<i>франц.</i>	=	французський
<i>нім.</i>	=	німецький	<i>білорусь.</i>	=	білоруський
<i>німецьк.</i>	=		<i>болг.</i>	=	болгарський
<i>поль.</i>	=	польський	<i>чесь.</i>	=	чеський
		<i>ром.</i>	=	ромунський	

LXX. ВЕЛИКІ ПОЧАТКОВІ БУКВИ.

Наша азбука (§ 28), як і, зрештою, азбука всіх європейських народів, має великі й малі букви.

309. Коли вживати великих буквів, то на це кожний народ втворив собі окремі закони. От, н. пр., Німці кожний іменик пишуть великою буквою¹⁾, Англіїці своє слово на заіменик „я“ зазначають великою буквою й т. д. Окремі закони, де писати великі букви, маємо й ми в нашому правописі.

на початку
речень

1. Великі початкові букви пишемо все в першому слові речення, н. пр.:

І він почав змивати пилю. Змив, у горщик усипав. — Е, дурний! На що ж я усипав? Треба зпершу окріп нагріти (Грінченко — Сестриця Галя) . . .

Із того прикладу видно, що велика буква стоїть усе після точки (§ 405), після викличника (§ 410), та після питайника (§ 409).

імен. власн.

2. У всіх власних іменах (гл. § 129а) — себто, в назвах держав, країв, міст, сіл, гір, установ, у прізвищах, у хресних іменах і т. д., н. пр.:

Україна, Гетьманщина, Поділля, Винниця, Городище, Карпати, Коцюбинський, Іван Франко, Модест Левицький, Ольга Кобилянська . . .

¹⁾ У нас часто в-московська кажуть: *писати в великої букви, в малої букви.* Цей москалізм треба оминати і вживати в таких випадках усе орудного відмінка.

І назви народів¹⁾ у українській мові пишуться великою початковою буквою, бо це власні імена, отже:

Українець, Москаль, Поляк, Німець, Мадяр, Чех, Жид...

Якщо на назву складається два або й більше слів, то всі вони пишуться великою буквою, н. пр.:

Українська Республіка, Національний Музей, Народний Дім, Українська Громада, Чорне Море, Лісний Бескид, Лиса Гора, Чортівська Скеля...

За те назви місяців усе пишуться малою буквою, н. пр.: *січень, лютий, березень...* (усі вони вичислені в помітці до § 144, стор. 138), а таксамо назви постів: *пилипівка, спасівка, петрівка, багата кутя* і т. д.

3. У всіх заголовках книжок, назвах творів письменства й мистецтва, н. пр.:

Енеїда (Котляревського), *Перекотиполе* (Квітки), *Мірошник* (Гребінки), *Побратимові* (Шашкевича), *Неофіти* (Шевченка), *Степ* (Куліша), *Виклик* (Старицького), *Дорога* (Стефаніка)...

Гагілки (Труша), *Катерина* (Холодного), *Гуцулка* (Северина)...

Якщо назва твору обіймає два, три, а то й більше слів, то звичайно ставимо велику букву тільки в першому слові, н. пр.:

Кам'яний хрест (Стефаніка), *У єришній світ* (Коцюбинського), *Соняшний промінь* (Грінченка), *До світла* (Франка), *Три як рідні брати* (Федьковича), *Старосвітські батюшки й матушки* (Нечуя-Левицького), *Як би ви знали, паничі* (Шевченка)...

Острів смерти (Бекліна), *Гість із Запорозжя* (Красицького)...

4. У прикметниках присвійних (гл. § 179 1), введених від імен осіб, н. пр.:

Василева (шапка), *Шевченкові* (твори), *Яринин* (бріль) і т. д.

Таксамо й від назв річок введені присвійні прикметники пишемо великою буквою, н. пр.:

Дніпрові (пороги), *Дністровий* (лиман)...

прикм.
присв. з осіб

¹⁾ У московській мові чомусь назви народів уважаються гатунковими іменами (§ 129 2) — й через те Москалі пишуться:

русский, немец, украинец, чех...

— усе малою буквою.

Йдучи на сліпо за московською граматику, і в нас багато так і пишуть. Це треба закинути. В усіх європейських мовах назви народів уважаються власними іменами, і в нас вони з власними іменами, і в нас їх треба писати великою початковою буквою.

Усі інші прикметники, наскільки вони не визначають назв, пишуться малою буквою, отже:

український народ (але — Українська Республіка), *північно-американські міста* (але — Північно-Американські Сполучені Держави) і т. д.

листи 5. У листах і в усяких урядових та офіційних письмах (проханнях, заявах, протестах і т. д.) особи, до яких пишемо, назви урядів і титули, якими їх величаємо (прикметники), а далі заіменники особові та присвійні, що відносять ся до них — усе це пишемо великими початковими буквами, н. пр.:

Високоповажаний Добродію! На Ваше письмо з дня... хочу Вам заявити, що Ви, Вельмишановний Пане, помиляєтесь, думаючи, що я мав намір Вас понизити й т. д.

До Хвального Виділу Наукового Товариства ім. Шевченка!

вірші 6. Звичайно й на початку віршових рядків (гл. § 438, Заввага) пишуть великі букви, н. пр.:

*Як краса — відродження країни!
Ще рік, ще день назад тут чув ся плач рабів,
Мовчали десь святі під попелом руїни
І дружно дзвін старий по-мертвому гудів...
Коли відкільсь взяла ся міць шалена,
Як буря все живе схопила, пройняла,
І ось — дивись: в руках замаяли знамена,
І гимн побід співа невільна сторона! (Олесь)*

Але ж є вже в нас багато поетів, що не пишуть великих буквів на початку рядків, а тільки там, де починається нове речення й загалом, де пишеться велику букву у прозі, н. пр.:

*Ось я вже і в Київі! Слава тобі,
український Брусалиме!
Дивлю ся на тебе у лютій журбі,
бо горе пече нестерпиме.
Влукаю по тобі і згадую все,
що в пам'яті маю зі школи;
не знав я багато, а й те призабув,
та вже й не навчуся ніколи (Маковей — Подорож до Києва)*

LXXI. ЯКІ СЛОВА ПИСАТИ ДОКУПИ Й ЯКІ НАРІЗНО.

Кожне слово, якщо воно для себе окреме, коли воно окрема частина мови, треба писати нарізно від другого слова, навіть тоді, коли в вимові воно тісно з другим вяжуться.

Це ми підносимо тому, що є такі самостійні слова, які деякі письменники дочіплюють до попереднього слова і з двох слів роблять на письмі одне. Це торкається передусім таких слів: заіменника „ся“ (гл. § 2078), форм дієслова: „пяти“, себто, форм: му, меш, ме й т. д. (§§ 254, 256), прислівника: би (б) [§ 257з] та сполучника: же (ж).

1. Ся; му, меш, ме . . . ; би; же.

310. Зворотний заіменник „ся“ цілком самостійне слово. Тільки ж, вимовляючи його після дієслів, чуємо, що воно немов із ними зливається, бо на нього не паде ніколи наголос, отже:

м'ю ся, боїть ся, хвалитє ся . . .

„Ся“
після дієслів

Через те в московській мові воно й пишеться з дієсловом докупи.

Але ж що це окрема частина мови, що всі європейські мови пишуть цей заіменник нарізно, хоч він і там ніколи не наголошений, та що колись могло „ся“ вживати ся й перед дієсловом (порів. загально на цілій Україні знане привітання: „Як ся маєш? Як ся маєте!“) та ще й тепер уживається так на цілій західній Україні¹⁾ — то його треба б писати окремо від дієслова, отже:

молю ся, боїш ся, здаєть ся і т. д.

¹⁾ пор.: *Здоров, Енею, пане-свату! А як ся маєш, як живеш?* (Котляревський). *Ой, здоров, здоров, козаченьку, як ся маєш, де живеш?* (Старицький — Утоплена). *А, здорова, гола душко! Як ся має твій племеник* (Кримський) . . .

А що давніше „ся“ могло вживати ся й перед дієсловом, то на це вказують народні думи та казки,
пор.: *Що на Чорному Морю недобре ся починає* (Дума про бурю на Чорному Морі). *Час-година приходить . . . страшний суд ся приближує, готуймо ся всі!* (Про страшний суд) . . .

Скорочене „ся“, себто — „сь“, пишеть ся з дієсловом докупи:
молюсь, мислюсь, годитесь . . .

Про те, що в нас пишуть „ся“ докупи, гл. § 921.

Му, меш 311. Те ж саме відносить ся до: му, меш, ме . . . , якого в
ме . . . нас уживають задля творення будуч. часу (§ 256). Правда,
що слова: му, меш, ме . . . в літературній мові самі про
себе не вживають ся, правда, що ніколи на них не паде
наголос, що кажемо:

робіти му, бріти меш, ходіти ме . . . ,
правда, що ці ферми зливають ся з дієсловом докупи, — але
ж це самостійні слова і в деяких говірках можуть стояти й
перед дієсловом¹⁾, і коли: *буду, будеш, буде . . .* (§ 256)

Так і писали донедавна західноукр. письменники, ставлячи „ся“
й перед дієсловом,

пор.: *Славне Підгірє, що ся маєм крило,
В шовкові трави спати ся клонило,
Бо світле сонце в гори ся сховало . . .
І знов ся щастю нашому дивило,
І знов в вечірних зіроньках помалу*

Підгірє красне спати колесало (Федькович — Вечір на Підгір'ю)

Тепер уже ніхто так не пише, хиба що у Стефаника в роз-
мовах найдете такі форми,

пор.: *Як віростеш, (= виростеш) аби-сте си (= ся) межі собов*
[= собою] *душе любили* (Кленові листки). *Аж нам си (= ся) душа*
радувала (Катруся) . . .

Надніпрянці на сміхають ся з Галичан, що вони ніби то кажуть
не — поросі, колбєся, волбєся, а — *сяпоро, сяколо, сяволо . . .*, через
те, що „ся“ ставлять перед дієсловом. А письменник Васильченко
написав навіть ціле оповідання про „ся“, писане окремє від дієслова.

¹⁾ У гуцульській говірці відчувають ся сі форми цілком як са-
мостійні слова й уживають ся цілком у тому самому значінні що
форми: *буду, будеш, буде . . .* Порівняти б тільки фразу:

А май (= більш) меш?

себто: А ще будеш! — коли мати вибє або вилає дитину за провину яку,
пор. іще в Федьковича: *Ми бити вас не мемо* [Люба-згуба]

Що му, меш, ме . . . вживаєть ся в підгірських (і гуцульській) говірці
перед дієсловом, гл. про це § 256 помітка; там же подані і приклади.
Тепер у письменстві вже ніхто так не вживає тих форм, а це тільки
у Стефаника в розмовах вони всюди стрічають ся,

пор.: *Тепер дьидя (= батько) ме в рантухових сорочках ходити*
та по Жидях води доносювати (Синя книжечка). *Ану-но покажи,*
як ти меш і хати в воську на кони (Мамин сипок) . . .

у тому ж значінні пишуться нарізно, то треба б і їх писати теж окремо, отже:

*читати му, робити мені, брати мені
сидіти мемо, хвалити мене, їхати муть*

312. Слова би (б), же (ж), н. пр.:

Би, же

хотів би, дай же!

теж усе треба писати окремо.

Таксамо нарізно треба писати ті ж слова, як вони скорочені, отже:

*хотіла б, робили б,
ну й що ж, але ж, ходи ж! і т. д.¹⁾*

2. Слова, що пишуться до купи й нарізно.

Крім того, є ще такі слова, що раз пишуться до купи з другими словами, то знов нарізно від других слів. Сюди належить слівце „не“ і приіменники.

313. Щодо „не“, то коли воно зі словом злилося в одну Нє тямку (зі іменником, прикметником, прислівником), н. пр.:

ненависть, неволя, нещирий, недобрий, небезпечно . . .
і при відміні ці слова не змінюються (якщо це слово відмінне), „не“ зістається,
(пор. ненависти, ненавистю . . . неволі, неволе!,
неволею . . . нещирого, нещирої, нещирому . . .),
то тоді „не“ належить до слова, й його треба писати зі словом до купи.

Пор.: *Хата ударила Чіпку в вічі своєю неохайністю* (Мирний). *Хоче мене мати за нелюба дати* (нар. пісня). *Процай, світе, процай,*

¹⁾ Деколи слова ці пишуться із розділкою (§ 317):

хотіла-би, як-би, але-ж . . .

А так, то ще їх і до купи пишуть; так пишуть часто Галичани, хоч уперто відстоюють, щоб, н. пр., писати „ся“ окремо,

пор.: *Походимож, моя зоре . . . підождімож, моя сестро . . . покиб химерив мудрий дід, творилиб, лежа, сполою* (О. Барвінський — Війми з української народної літератури, 1916, стор. 209, 210).

земле, неприязний краю! (Шевченко). *Цілісінський день пролежить нерухомо* (Марко Вовчок)...

При дієсловах, коли заперечується, кажеється, що хтось чогось не робить, „не“ пишеться окремо, н. пр.:

Гість лави не засидить, ліжка не залежить (нар. припов.).
При готовій колоді не лінує ся вогонь класти (нар. припов.)...

Але ж і при імениках і прикметниках треба вважати, чи вони бувають в реченні не присудки (§ 335), чи не кажуть, хто чимось не є, або який хто не є, бо тоді „не“ пишеться від іменика і прикметника нарізно, н. пр.:

Чи я в лузі не калина була (не була), *чи я в лузі не червона була* (не була)? [нар. пісня]. *Не природний* (не є природний) *він до цього* (М. Вовчок). *А в тім, як знаєш, пане-брате: не дурень* (ти не є дурень) — *сам собі міркуй!* (Шевченко). *Та все ж у світі жити йому весело. Та як же й не весело* (не є весело жити), *коли є поблизу сад* (Васильченко)...

Порівняйте:

Мені доля незчлива (= є незчлива). *Мені доля не зчлива* (не є зчлива)...

І при інших словах, якщо вони присудки, „не“ пишеться окремо, н. пр.:

От там стоїть той нескреба, що мені не треба (нар. погов.). *Не можна всім рота заткати* (нар. погов.)...

Таксамо нарізно пишеться „не“, якщо одну річ другій протиставимо, як протиставимо одну гадку другій, н. пр.:

Не з кого, як із нас вони оружний люд набірали (Куліш). *Ляхам своїм козаним розказуйте, а не мені!* (Сторож.). *Хоч по шапці, не по шапці, то по козирочку* (нар. пригов.). *Ой, пізенько, не раненько із вулиці ходиш* (нар. пісня)...

Пріменик
— приросток

314. Те саме відносить ся до приімеників. Якщо вони зросли ся з другими словами в одне слово, в одну тямку, якщо приіменик — приросток, то його треба писати до купи зі словом, н. пр.:

назва, додаток, відписати, приставити, занести...

Тут легко контролювати відміною, якщо слово відмінне,
н. пр.:

назва — назві, назву, назвою . . .

додаток — додатку, додаткові, додатком . . .

відписати — відписав, відписавши, відпишу . . .

приставити — приставив, приставлений, приставлю . . .

занести — заніс, занесла, занесу . . .

— усюди: *па-, до-, від-, при-, за-* лишають ся при слові,
вони до слова належать і тому пишуть ся зі словом до купи.

Як же ті слова стоять при іменах, н. пр.:

на дворі, до стола, від тебе, при хаті, за клунею . . .,
то їх пишемо окремо. (Тут треба контролювати, питаючись:
що є?, отже, чи кажемо:

двір, чи надвір?, стіл, чи достіл?

я „ віля хата „, прихата?

клуня „, заклуня)

За те, як приєменник зріс ся з давньою якою формою при-
кметника (гл. § 202а, 5), або мав би стояти перед невідмін-
ною частиною мови (прислівником, якого не заміниш по-
дібним імям, гл. стор. 314, помітка), то його треба вважати
за приросток і писати до купи, н. пр.:

*здвгнв, змалку, замолоду, відколи, відтоді, позастра
передучора* і т. д.

3. Як перевірювати, чи слова писати до купи, чи нарізно.

315. Таксамо можна контролювати кожне відмінне зло-
жене слово відміною, чи воно одна тямка, чи більше, чи
писати його до купи, чи нарізно. Через те й ми пишемо:

Зложені
відм. слова

хтобудь, котрийнебудь, дехто, якийсь, будьхто. . .,
(бо кажемо Р. вдм.: когобудь, котрогонебудь, декого, якогось

Д. „ комубудь, котромунебудь, декому, яко-
мусь¹⁾, будькому . . .)

але ж: *будь хто з вас, не будь котрого тут* і т. д.

316. Щодо невідмінних зложених слів — головно при-
слівників, сполучників і т. д., що склали ся, н. пр.,
з приєменників та імен § 177, § 202а5 — чи писати їх до-

Прислів-
ники

¹⁾ Буває й так, що ці слова пишуть із розділкою (§ 317):

хто-будь, котрий-небудь, де-хто, який-сь.

купи, чи окремо, то треба радити собі так, щоб старати ся замінити зложене слово иньчим, незложеним, що більш-менш має таке саме значіння. Як можна замінити його таким одним словом, то тоді це зложене слово треба все писати до купи, н. пр.:

докупи (разом), *зичевля* (несподівано), *адже* (бо), *себто* (значить), *нараз* (нечайно), *вранці* (рано), *влітку* (літом), *взимку* (зимою), *наборзї* (швидко), *навманя* (сліпо), *натце* (порожно), *завидна* (днем), *поночі* (темно), *зночі* (вечером), *досвіта* (раненько), *безліч* (багато), *надаремно* (дарма), *по-часті* (трохи), *поблизу* (близько), *насилу* (ледви), *навіки*, *повік*, *зроду* (усе), *щодо* (відносно), *всмак* (смачно) [§ 314]...

Сюди ж належать такі слова:

згори, *догори*, *нагору*, *нагорі*, *вниз*, *внизу*, *вдолину*, *надолині*... , коли масть ся на думці не справжню гору та долину, а тільки рух угору або в долину.

4. Розділка.

Розділка. 317. Якщо сполучуємо зі собою такі два слова, що творять одну тямку, але кожне з них усе-таки виявляє щось для себе самостійне, то пишемо їх окремо, але звязуємо розділкою, отже:

сумний-невеселий, *хліб-сіть*, *столиця-хата* (Шевч.), *батькомати*, *сам-саміський* (гл. § 1175), *Чехо-Словакія*, *кінець-кінцем*, *церковно-славянська* (мова), *сяк-так*, *раз-у-раз* і т. д.

Крім того, сполучуєть ся розділкою такі слова, що, що правда, зросли ся вже в одну тямку, але ж усе-таки складові їх частини живо відчувають ся, н. пр.:

з-зрєцька, *з-польська*, *з-німецька*, *з-міщанська*...
що-найкращій, *що-найбільш*...
що-дня, *що-року*, *що-година*...
здавен-давна, *вряди-годи*, *врештї-решт*...
отодї-то, *отам-то*, *коли-то*...
будь-що-будь, *усе-таки* і т. д.

Сюди належать такі слівця, що служать для скріплення тямки (гл. § 253 2):

дай-ко, *посидьте-но!*, *ну-мо*, *ке-те*

1) Часто найдете по книжках понаписувані з розділкою ось які слова: *по-вік*, *на-віку*, *на-тце*, *на-силу*, *в-купі*, *з-роду*, *з-давна*, *від-коли*, а навіть *з-перед*, *по-під* і т. д.; тут, очевидячки, розділка ні при чом у.

ЛХХІІ. ПРАВОПИСНІ ЗАМІТКИ ЩОДО ПИСАННЯ ДЕЯКИХ ФОРМ У ВІДМІНІ.

Як уважно пройти цілу науку про слова, то цей цілий уступ являть ся зайвим. Але ж задля кращого перегляду ми все-таки його додаємо, хоч рівночасно зазначуємо, що обговорювати окремо нічого не будемо, а тільки будемо покликувати ся на відповідні місця у книжці.

І. І — І

318. У доповненню про „і“ — „ї“ (§§ 51—53) скажемо, що
1. в відміні іменників „мняке“ „і“ (ї) появлять ся **Іменник**

а) в чоловічій відміні в місцев. одн. (§ 150),
пор. *сусід* — *у сусіді*,

б) в жіночій відміні в давальн. і місцев. одн. (§§ 156, 164),
пор. *тroyанда* — *тroyанді*, *у тroyанді*
тіль — *тїлі*, *в тїлі*

в) в середній відміні в місцев. у твердій (§ 167), у да-
вальн. і місцев. у шелестівковій (§ 173) відміні,
пор. *тіло* — *в тїлі*
теля — *теляті*, *в теляті*

Все це відносить ся до твердих (та шелестівкових)
відмін, бо ж у м'яких усюди, де стрічаєть ся „і“, воно
усюди м'яке (на основі укр. законів м'ягчення),

пор. *король* — *в королі*, *королі*, *королів* . . .
диня — *дині*, *в дині* . . .
поле — *на полі* . . .

Щодо родов. мнж., то у твердих відмінах являть ся
тверде „і“ (гл. § 150), у м'яких — м'яке (гл. § 153),
пор. *пан* — *панів*, *король* — *королів* . . .

2. У прикметників (гл. § 54) „і“ появлять ся в чол. і Прикмет.
сер. роді в місцев., у жіноч. у давальн. і місцев. — у мнж.

Сімович, Граматика української мови.

всюди в називн. Тверда відміна прикм. (§ 199) має в тих відмінках „тверде“ і (і), м'яка (§ 201) — м'яке (ї):

Тверда відм.		М'яка відм.	
ч. і сер. р.	жін. р.	ч. і сер. рід.	жін. р.
давальн. одн.:	<i>білій</i>		<i>песій</i>
місцев. „ у	<i>білім, у білій</i>	<i>у песім</i>	<i>у песій</i>
називн. мн.:	<i>білі</i>		<i>песі</i>

У другому ступні прикметників появляється в на-
ростку: іщій (§ 1932) після шелестівок, що м'ягчать ся,
все м'яке „і“ (ї), отже,

гарний — *гарнійший*, білий — *біліший* . . .

Заїмен. 3. Заїменик „той“ має всюди, де чується „і“ — тверде „і“
(гл. § 209а), заїменики: *сей, увесь* (§§ 209б, 212а) м'яке „і“ (ї).

А, зрештою, всюди, де чується перед „і“ шелестівка м'якою,
то наскільки це „і“ не склало ся з „о“, треба вимовляти
її м'яко й писати „ї“ (гл. § 92).

2. Е — И, Є — Ї

319. Як відомо, в вимові безнаголосне „е“ зближається
до „п“ (§ 69), через те може нераз виринути непевність,
як писати: е, чи и. Загальні правила тут ось які:

Корінь 1. треба підшукувати подібні слова, з таким самим ко-
рінем, де на „е“, чи на „и“ падав би наголос. Ось тому
треба писати:

вертіти, бо кажемо — *верть, сидіти*, бо — *сіджу*
несеи, бо — *не́сти* і т. д.

Кажемо й пишемо: *цибуля, пиріг* .

Але ж наворотів дієслів перед „р“ мають „и“ або „і“,
а піколи „е“, хоч у коріні є „е“, н. пр.:

роздерти, але — *роздирати*,
розтерти, але — *розтирати*

вмерти, але — *вмірати* або *вмирати* (не — *вмерати*)

зберу, „ збіраю „ *збираю* (не — *збераю*) [§ 98]

Відміна 2. А так, то в відмінні треба мати все перед очима закін-
чення. Це відносить ся головню до відміни імеників.
Знаючи закінчення, все говорити мемо й писати:

а) Іменики

полям, не — *полим*, *панею*, не — *панію*,
учителеві, не — *учителіві* (§ 151 4)

бо закінчення відповідних відмінків є: -ем, -ею, -еві.

З другого ж боку кажемо й пишемо:

Кияни, Галичани, міщани (гл. § 1521) і т. д.
бо називн. вдм. множ. чолов. імен. кінчить ся на -и.

Чи писати:

люде — *людей*, коні — *коней*, кости — *костей*, чи:
люди — *людий*, коні — *коний*, кости — *костий* — то
про це гл. §§ 155 8, § 165 3, помітка.

3. А ось у заміниках особових можна прикласти до б) заміники форми заміника приіменик, а тоді наголос перескочить, і виразно чути буде, чи це „о“, чи „и“, н. пр.:

мене — *до мене*, *тебе* — *до тебе* . . . (гл. § 207 2).

4. У дієсловах, чи в 2. ос. (і в иньчих) появляється „о“, в) дієслова чи „и“, це можна контролювати наростками й тим, що сказане в §§ 259 2, 3, 260, 276:

писати — *пишеш*, *пише*
носити — *носиш*, *носить* . . .

5. Те ж саме відносить ся до вживання „о“, „и“ в формах теперішн. часу, н. пр.:

купати — *купаю*, *купаєш*
стояти — *стою*, *стоїш*

3. О — У.

320. Те, що ми сказали про е — и, відносить ся до безнагалосного „о“, що в вимові зближається до „у“ (гл. § 69). І тут треба звертати увагу на закінчення в відміні; тому, н. пр., що орудн. одн. жін. роду має „-ою“, не „-ую“, кажесть ся й пишеть ся:

доброю дівчиною, не — *доброю дівчину* і т. д.

Щодо дієслів на -увати й дієприкметника -ований, чи — -уваний — і таксамо щодо імеників, утворених із тих дієприкметників, гл. § 268.

4. Числівники.

321. Числівники від „десять“ до „трицять“ пишуть ся без „д“ (моск. вплив) і без „й“ (гал. нар.), гл. § 214г, примітка 1.

Якщо числівники пишуть ся числами, то звичайно між **Числівн.** головними й порядковими робить ся таку різницю, **числами**

що при порядкових кладеть ся точку, при головних точки не ставиться, отже:

1 = один	1. = перший
2 = два	2. = другий
4 = чотири	4. = четвертий
11 = одина́цять	11. = одина́цятий
12 = двана́цять	12. = двана́цятий
14 = чотирна́цять	14. = чотирна́цятий
20 = два́цять	20. = два́цятий
90 = дев'ятьдесять	90. = дев'ятьдесятий . . .

Б. Дісприкметник страждальний.

322. Дісприкметники страждального стану (§ 247) в укр. мові пишуть ся все з одним „и“, отже:

нести	—	несений
рвати	—	рваний
обіцяти	—	обіцяний
дати	—	даний . . .

Зрештою, все иньче дає вже сама практика.

ЛХХІІІ. ЯК ВІДДІЛЮЄМО ВІД СЕБЕ СЛОВА НА ПИСЬМІ (РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ).

323. Балакаючи, ми, що правда, лучимо одне слово з другим, але ж часто доводить ся одне від другого відділяти, одне від другого відзначати, щоб нас краще зрозуміли. Через те ми змінємо голос, то підносимо його, то спускаємо, то знов потрохи спиняємо ся при якомусь слові. На письмі знов відзначаємо все те окремими знаками, які розділюють ті слова — й через те так і звуть ся розділовими знаками (про них докладно §§ 404—415).

Записка 1. Як ізбереть ся в мові кілька однакових частин мови, що належать до себе, н. пр.:

Чого серце плаче, ридає, кричить? (Шевченко). *Соловейко защебетав, залящав, зачиркав, засвистав, затрещав* (Квітка) . . . — дієслова

Затремтіло щось людське, м'яжке в старім серці пророка (Франко). *Дівчина велична, хороша, до всякого привітна* (Вовчок) . . . — прикм.

— то ті слова відділюємо від себе запинкою (,), що наче вапнаємо ся, здержуємо себе по кожному такому слові.

б) Тільки ж цей знак кладеть ся тоді, коли слова незлучені між собою сполучниками єднальними: „і“ та і т. д. (§ 3011), бо тоді запинки не ставить ся, н. пр.:

Стане мені весело й хороше. Заграють і заспівають мої думки (Нечуй-Левницький). *Зійшов місяць і вдарив ясным промінням по білих хатах* (Вовчок) . . .

Тому то й пишемо:

Віл їв сіно, сіль і всякі сласти (Гребінка). [Сонце] *запекло, почервоніло і рай запалило* (Шевченко) . . .

в) Але ж коли коло кожного слова поставити такі сполучники, то тоді можна відділяти їх запинкою, хоч можна й так лишати, без запинки, н. пр.:

У садку вишні (,) й черешні (,) й яблука (,) й волоські горіхи (,) і грушки (,) й калина (Вовчок) . . .

Про це гл. ще § 3531, Заввага, стор. 390.

г) Запинкою відділяється, крім того, все кличний і виклик, якщо вони стоять не самі, а між іншими словами, н. пр.:

Доле, де ти? (Шевченко). *Гей, розшаміла ся буря люта!* (Франко). *Встань же, Боже, суди землю і суддів лукавих!* (Шевченко). *Скажи, Мотре, наша сестронько, галонько!* (Вовчок). *Що тут на світі, ах, тутки ся діє?* (Федькович) . . .

Як гідко з цих останніх прикладів, запинку ставить ся й перед кличним (і викликом), і після нього.

Де ще кладемо запинку, гл. § 406.

2. Ті самі слова, якщо вони стоять самі або на кінці, **Викличник** вазначають ся на письмі викличником (!), н. пр.:

Боже! Лиценько! Ох! . . . *Пане гетьмане, і ви, батьки, і ви, панове отаманьє, і ви, братчики, хоробрії товариші, і ви, православні христіяни!* (Куліш) . . .

Де ще вживаємо викличника, гл. § 410.

Точка 3. Точкою (.) скорочується слова [гл. § 308] й зазначається порядкові числівники, якщо їх пишемо числами [гл. § 321].

Ще де кладеться точка, гл. § 405.

Дужки 4. Як пояснюємо якесь слово другим, кладемо те друге слово в дужки (), що ніби те слово до речі не належить, що ми його поза дужки висуваємо, н. пр.:

термометер (тепломір), анархія (безладдя) . . .

Про дужки гл. ще § 413.

Двоточка 5. Як збираємося вичисляти слова, ставимо двоточку (:), н. пр.:

А в хаті мило та любо глянути: лавки й столи липові, образи киянські, хороше мальовані (Вовчок) . . .

Про двоточку гл. ще § 408.

III. РЕЧЕННЯ.

I. СКЛАДНЯ.

324. Не завсіди слово, висказане саме про себе, зрозуміле, не все можна розібрати, що хто під ним думає. От як скажемо такі слова:

мила, їм, бік, ріг,

то ніхто ще не знає, що ми маємо на думці: чи *милу* дівчину, чи кусок *мила*, чи що жінка *мила* посуд; а далі, чи я *їм* хліб, чи *їм* (н. пр., дітям) даю їсти, чи річ іде про *бік* гори, річки, чи про людський *бік*, чи для нас важний *ріг* корови, чи *ріг* вулиці — цього зі самих слів не розбереш.

Що-тільки в реченні набирає кожне слово значіння, тільки в реченні можна виміркувати, що в кого на думці.

Воно то й не диво, бо ніхто поодинокими словами не балакає, а тільки реченнями, дарма що на речення складаються слова. Правда, що нероз одне слово висказує думку, отже є вже реченням, н. пр.:

Горить. Світає . . . ,

але це вже як до слова, як до частини мови, бо ж не кожна частина мови сама про себе дає зрозумілу думку.

Як іскладати слова, щоб із них виходили зрозумілі речення, то того вчить окрема наука, що так і зветься складнею, з-грецька: синтаксею.

У цій частині книжки подані що-найважливіші синтактичні явища нашої мови; багато з них уже обговорено принагідно у другій частині, при науці про слова.

II. ПОДІЛ РЕЧЕНЬ ЗА ЗМІСТОМ.

325. У кожному реченні є свій зміст.

Оповідні

1. Не важко розібратися в тому, що, н. пр., реченнями:
Вітер в гаї нагинає лозу і тополю (Шевченко). *Зійшли ся колісь дерева на широкому роздоллі* (Франко). *Надворі стогне завірюха, мов звір неситий, завива* (Старицький) . . .
— що ними щось оповідається, через те й такі речення так і звуться **оповідні**.

Після таких речень та після всіх інших, що висказують якусь правду, ставиться завжди точка (.)

Запитові

2. Так само легко пізнати, що в реченнях:
Чи все буть йому кар вістуном і погрозою в людах? (Франко).
На що стали (думи) на папері сумними рядами? Чом вас вітер не розвіяв в степу, як пилину? Чом вас лихо не при-спало, як свою дитину? (Шевченко) . . .
— що в них міститься запит, тому то й ці речення звуться **запитові**, або просто **питання**.

Після таких речень усе кладемо **питайник** (?)

Наказові

3. Такими реченнями, як ось:
Ти, дубе, кріпись! Ти рости та рости, не хились, не кривись, ти глибоко у глибок теердий корінь пусти, гилля вгору розкинь, ти рости та рости! І до пекла достань, і у пекло заглянь; і до змари достань, і на небо поглянь, і весь світ обдивись, і усе розпізнай, і, що доброго є, ти у себе впи-вай! (Руданський) . . .

— висказуємо наче наказ, через те такі речення звуться **наказові**.

Після наказових речень ставиться **викличник** (!).

Але ж усі ті речення, коли їх беремо за рядом, відділюються й **запінками**, а то й **середником** (;) — сим останнім тоді, коли думка ще не зовсім докінчена, і ми бажаємо трохи відпочити (гл. §§ 406, 407).

Бажальні

4. Такі знов речення, як:
Бодай би я не дождала такого слова почути! (Марко Вовчок).
О, бодай же сад той висох, хатка щоб запалась, а ту кладку яворову щоб вода забрала! (Воробкевич). *Боже, щоб у сю хвилю не заляв нас пророк!* (Франко). *Нехай же його Мати Божа*

поблагословить! (Марко Вовчок). *Най тебе, чоловіче, Бог побє, де ти нам вік пустив марне й діти осиротив!* (Стефаник) . . . — такі речення виявляють чи добре, чи погане бажання (проклін), отже і звуться бажальні.

5. Із бажальними реченнями вяжуться такі, як ось:

Гори мої високій, не так і високі, як хороші, хорошій! **Викликові** (Шевченко). *Ніч яка, Господи, місячна, зоряна, ясно, хоч голки збирай!* (Старицький). *О, то плаче і ридає уся Україна!* (Шевченко). *Горе моїй недолі! Одурих нас Єгова!* (Франко) . . .

Усе це виклики цілими реченнями, то так ті речення так і звуться викликові. Зі змісту не важко здогадати ся, що в них міститься затаєне бажання.

Бажальні й викликові речення зазначають ся на письмі теж викличниками (!) на кінці.

326. Усі ці речення можуть бути притакливі або заперечні, відповідно до того, чи те, що в них балакається, правда, чи ні, чи те, що ними висказується, справді так діється, чи ні, отже речення:

„Не їсть ся, не п'єть ся, і серце не б'єть ся, і очі не бачать, не чують голови“ — всі оповідні заперечні (Шевченко — Невольник), а далі, що балакається в поемі: *„Замісць шматка хліба за кухоль береть ся“* — то це вже речення оповідне притакливе.

Такасамо речення: *„Ти, дуде, рости!“* — наказове притакливе, речення: *„Не хились!“* — наказове заперечне і т. д.

III. ПОДІЛ РЕЧЕНЬ ЗА ФОРМОЮ.

327. Кожне речення саме для себе висказує одну, суцільну, звичайну думку, як ось видно з прикладів:

За думою дума роєм вилітає (Шевченко). *Плив гордо ястріб в лазуровім морі* (Франко).¹⁾ *Далекая доріжєнька гадюкою* **Просто**

¹⁾ ЗАВВАГА. Майже всі ті приклади, як шановні читачі, може, й самі помітили, взяті, з відомих причин, із віршів. А що поети в віршах задля музики (для ритму) гербують (це їх право!, гл. § 436.) нераз звуковими законами, то й не все зазначають їх на папері. За поетами не зазначували й ми їх, а списували їх іздебільшого так, як у автора записано. Та читачі повинні знати, що у звичайній мові [у прозі] треба писати:

Вітер у гаї нагнає лозу й тополю (гл. § 325¹⁾). *Чом вас вітер не розвіє у степу* (325²). *І в кєло достань* (325³). *Плив ястріб у лазуровому морі* (202¹) й т. д.

всть ся (Вербицький). *Нагуляло ся по небу весняному сонце* (Куліш). *З мого серця лить ся струмок у море людського горя* (Коцюбинський) . . .

328. Але ж, як часом декілька суцільних речень змістом лучать ся зі собою, то ми можемо їх усе скласти до купи. Ось, н. пр., три такі речення:

„Не зозуля в лісі затужила. Не пташина в лузі голосила. Сестричка лист писала“ —

— ті речення змістом лучать ся зі собою, у них порівнюють ся сестру-сиротину з пташками-сиротятами — то ми їх можемо зложити і створити таке одне речення:

Зложено *Не зозуля в лісі затужила, не пташина в лузі голосила, то сестричка лист писала* (Федькович).

Таке речення зветь ся **зложене**, бо на нього склало ся кілька думок; за те таке речення, що має одну думку — зветь ся звичайним або **простим**.

Прості речення, якщо вони стоять про себе самостійно, ми відділяли від себе **точками**, але ж як ті самі прості речення ми зложили в одне — то відділили їх **запинками**.

Інші приклади:

„Я пролежав цілий свій вік на печі. Я завше був патріотом. За Україну мою, чи то вдень, чи вночі, моє серце сповняло ся клопотом.“

Із сих трох самостійних простих речень, якщо ми тісніще звяжемо їх змістом зі собою, то вийде таке одне зложене речення:

„Хоч пролежав я цілий свій вік на печі, але завше я був патріотом, за Україну мою, чи то вдень, чи вночі моє серце сповнялось клопотом.“ (Самійленко).

Ці прості речення злучено сполучниками: **хоч, але, і** замість точок появили ся **запинки**.

Або:

„Повій, вітре, на Україну. Там покинув я дівчину“ — це два прості речення. Їх можна так ізложити в одне зложене речення:

Повій, вітре, на Україну, де покинув я дівчину (Руданський).

І знов замість точок — **запинки**, замість прислівника „там“, являєть ся **слівце „де“**.

Отже як до того, скільки думок містять у собі речення, вони ділять ся на

- а) прості речення — як у реченні одна думка і
- б) złożені, коли кілька думок складається на речення.

У złożеному реченні поодинокі думки відділюють ся від себе запинками (гл. § 406 5). Але якщо думки не дуже вяжуть ся, то можна ставити між реченнями й середник (;) (гл. § 407 1а, 3), н. пр.:

Тут можна було побачити тили півночі, з жовтим волоссям на голові, з фінськими лицями; можна було побачити широкі шиї й сірі очі Великорусів; чорняві й рум'яні лица Українців (Нечуй-Левицький — Хмарі). . .

IV. ЧАСТИНИ РЕЧЕННЯ.

329. У кожному реченні мусить бути присудок (гл. § 2), **Присудок** а й без підмету¹⁾ рідко речення обходять ся (§§ 3, 4). Це **і підмет** головні частини речення.

За присудком питаємо все: *що робить ся?*, *що висказано* в реченні? (який присуд іде?), за підметом: *хто робить?*, *хто той*, що про нього йде висказ у реченні, пор.:

Катруся (хто?) плакала (що сказано про Катруся?). Старий замовк (Стефаник — Катруся). . .

330. Але ж тільки цих двох частин речення не досить, **Предмет** щоб ми могли вже докладно висловити, що думаємо. Ось як сказати:

Ратай оре. Я перебіраю. Наробили Шведи — то все це, що правда, речення, в кожному з них є свій присудок, усюди є підмети, ми думку в них розібрали, але ж ми відчуваємо, що скрізь вона ще не повна. Нам хочеть ся знати — що таке оре ратай, що перебірав той, що про це розповідає, чого саме наробили Шведи, нам хочеть ся знати

¹⁾ Інші назви на присудок і підмет — *вислів* та *діяльник*. Назва „вислів“ од того, що про когось щось висловлюється ся, „діяльник“ — хто той, що діє; тільки, на жаль, цієї останньої назви до всіх підметів прикласти не можна — не можна її прикласти, н. пр., до речей, та до інших частин мови, неімеників, які бувають підметами, гл. § 339.

предмети, на які спадає дійство ратає (орання), того, що перебірає, та Шведів. І ось ми називаємо ці предмети, додаючи до речень слова:

*Ратай оре ниву. Я перебіраю струни.
Наробили Шведи слави.*

У сих, поширених уже, реченнях слова: *нива, струна, слава*, — являють ся предметами чисієь роботи: нива — орання ратає, струна — того, що перебірає, слава — Шведів, що її наробили — тому вони так і звуть ся предметами.

Із усіх речень видно, що предмети пояснюють близче присудок¹⁾.

Прислівник.
додаток

331. Тай і тим новим додатком не всяк удоволить ся. Може кому буде цікаво знати, н. пр., де саме ратає оре, схоче знати місце, де відбуваєть ся орання, як саме перебірає струни той, що про це балакає, себто, спосіб перебірання струн, кожному схочеть ся знати, коли саме наробили Шведи слави, схочеть ся знати час, коли це діяло ся — то й ці речення можна ще так доповнити:

*На горі ниву ратає оре. Мовчки струни я перебіраю.
Наробили колись Шведи слави.*

Усі ці нові слова теж пояснюють присудки, вони подають обставини, де, як і коли дійство робить ся, чи робило ся, відповідають на ті ж самі питання, на які відповідають прислівники (гл. § 297). Через те вони в реченнях і звуть ся прислівниковими додатками або обставніми словами, — подають обставини, серед яких дійство відбуваєть ся.

Прикметник.
додаток

332. Тепер кожному вже зовсім ясно, як і що. Але ж іще може декому забажасть ся знати, н. пр., яка саме та нива, що її оре ратає, які струни перебірає той, що грає, якої саме слави наробили Шведи, й тоді ще доповнить ся речення словами, що власне пояснюють ті ймена, які ми назвали, отже:

На горі вбогу ниву ратає оре (Чернявський). Мовчки струни бандури (= бандурині) я перебіраю (Куліш). Наробили колись Шведи великої слави (Шевченко).

¹⁾ Інші назви, які найдете по граматаках — невдатні, н. пр.: додаток, так наче б додатками не були інші додаткові частини речення (прислівн. додаток, чи прикметн.).

За всіма цими словами ми питаємо ся слівцями: який?, яка?, яке?, які?, себо, такими самими, як за прикметниками (гл. § 62) — і через те така частина речення, що пояснила одне якесь ім'я в реченні, так і зветь ся прикметниковим додатком¹⁾.

І коли без присудка, а то деколи й без підмета, речення не може бути — то без тих трох частин воно може обійти ся; ці три частини тільки додають ся на те, щоб повніща була думка. Через те й усі три вони до купи зветь ся додатковими частинами речення або побічними, що то вони не мають уже такого великого значіння, як головні (присудок і підмет).

У. РЕЧЕННЯ ГОЛЕ Й ПОШИРЕНЕ.

333. У граматиці мають окрему назву такі речення, що в них є тільки головні частини, й такі, що поширені додатковими частинами. Ці останні так і зветь ся поширені. Ось, н. пр., таке просте поширене речення:

Туга сіє думи свої по широкій країні (Франко) . . . **Поширене**

пор.: *Розганяє чорні хмари промінь сонечка ясний* (Грабовський). *До утрні завив з дзвіниці великий дзвін* (Шевченко). *На річечці якійсь маленькій стояв колись млинок* (Гребінка). *Вітер вис під вікном сумний псалом* (Лепкий). *Чоловік із нудьги зовсім занепає здоров'ям* (Вовчок). *На ріках вавилонських і я там сидів* (Франко) . . .

Такі речення можна порівняти з хатою, прикрашеною в середині образами, рушниками, малюнками і т. д.

334. Такі ж речення, що додаткових частин не мають, можна порівняти з голою хатою, в якій є тільки те, що на хату складасть ся: стеля, стіни, долівка. То й речення, що має тільки головні частини, так і зветь ся голе або непоширене, н. пр.:

Сонце гріє. Вітер віє (Шевченко) . . . **Голе**

пор.: *Сонце заходить. Гори чорніють. Пташечка тихне. Поле німіє. Радіють люде* (Шевченко). *Стемніло. Втигло. Кров дзюрчить. Холодуть трупи. Легає тінь* (О. Козловський). *Поблідло личко. Звасли очі. Надія вмерла. Стан зігнув ся. І я заплакав* (Грабовський). *Минають дні. Минають ночі. Минає літо. Шелестить листя. Гаснуть очі. Заснули думи. Серце спить. І все заснуло* (Шевченко) . . .

¹⁾ Інакше зветь його ще коротко: означення, але це теж назва невдатна, бо ж, власне, всі додаткові частини речення — означення.

Таких речень уживаєть ся звичайно в описах природи та малюванню почувань, якщо хочеть ся викликати велике вражіння.

VI. ПРИСУДОК.

335. Як роздивити ся в таких прикладах:

Ніч темна людей всіх потомлених скрила під чорні, широкій крила (Лєся Українка). *У Луцьку, славнім містї, зібрав ся люд увесь* (Грінченко). *І небо невміте, і заспані хвилї* (Шевченко) . . .

Брехун собі ворїг (Квітка) . . .

Розса всьому світові гожка (Франко) . . .

Ой, одна я, одна, як билинонька в полі (Шевченко). *Сонця мало, рясту мало і багато хмари* (Шевченко) . . .

Тут нам любо, тут нам мило разом заспівати (нар. пісня). *Чи дома, дома наш пан господар?* (нар. колядка). *В моїй хатинї тепло, сухо* (Старицький) . . .

Коню мій крилатий, гайда в гарну ю країну! (Кримський). *Строма до вдовівни навпростець шелесть за рушниками* (Шевченко). *Жінка чан-чан-чан на своє ліжко* (Франко) . . .

Ягнятко в плач (Глібів). *Садок вишневий коло хати* (Шевченко). *Голодній курці просо на думці* (нар. припов.). *Еней був не по серцю Юноні* (Котляревський) . . .

(Я рад, що) *ви такої думки* (Кониський). *Ії терпіння другого рода* (Франко). *Я й ні гадки собі* . . .

— як роздивити ся в них, то буде ясно, що присудком може бути кожна частина мови, яка тільки подає присуд про щось, отже: дієслово, імя (іменик, прикметник, заіменик, числівник), прислівник, виклик, приімениковий вислів (іменик із приіменником, § 282), ріжні фрази і т. д.

Сполучка 336. Як присудком буває імя, то звичайно з підметом еднає його т. зв. сполучка, н. пр.:

Суддею був ведмідь, вовки були підсудки (Гребінка). *Він наш (є) сусїда і з покійним батьком був приятель* (Тобілевич) . . .

Властиві присуди в слова: *суддею, підсудки, приятель* — а слова *був, були* тільки сполучують підмети з присудками. Се пізнати з речення: *він наш сусїда*, де слово *сусїда*

виразно являється присудком, а слівце „є“ (сполучка) пропущене, гл. § 337.

1. Із першого прикладу виходить, що присудкове імня Присудк.
імя може вживати ся в оруднику або в називнику. В оруднику стоїть воно тоді, як про когось балакається, що він тільки виступає в якійсь ролі, під якимось видом [пор. *суддею був ведмідь*] (гл. § 431), в називнику тоді, як балакається про когось, що він справді є тим, чим його малює присуд (з *батьком був приятель*),

пор. *Як сам мамо, не наймична, я і в своїй матері не була наймичною* (Нечуй-Левицький — Кайдашева сім'я) . . .

2. Через те, як присудком є самий прикметник, то він Присудок
— прикм. ніколи не може вживати ся в оруднику. Бо ж як ми про когось балакаємо, що він, н. пр., *гарний, добрий, поганий* — то це вже ми висловлюємо на основі якогось досвіду, подаємо чинсь постійну прикмету. То так мусимо балакати тільки:

Дівчина (є, була) гарна. Він (є, був, буде) великий і т. д. (ніколи: гарною, великим),

пор.: *Дурна єси та нерозумна* (Шевченко). *Непевний був Максим отой, брате* (Шевченко). [Дочечка] *страх хороша була, а генерал був страх багатий* (Шевченко) . . .

3. Крім слова „бути“ бувають сполучками такі дієслова: **робити ся, стати, показувати ся, видавати ся, називати, іменувати ся . . .**

пор.: *Зробив ся не самовитий* (Котляревський). *Зробив ся паном. Я чув од людей, що ви стали великий пан* (Тобілевич). *Ти другом, братом і сестрою сіромі стала* (Шевченко). *Як народивсь Христос, то которі хрестились, так святими стали, котрі ж пловали, то камінем стали* (Куліш — Записки о Юж. Русі). *Котора гуска поназвуть ся красна, ту й лова* (Слов. Грінч. III, 269). *Одалеки все видасть ся меншим* (нар. погов.). *Не називаю її раєм тії хатиночки у гаї* (Шевченко). *Хутори йменували ся Михайлівкою* (Стороженко) . . .

І після таких сполучок, як бачимо, вживається, називн. й орудника в такому самому розумінні, як під 2.

337. Коли сполучкою є теперішній час дієслова „бути“, **Бути** то вона в укр. мові майже все пропускається, н. пр.:

Оті прямі колоски зовсім (= є) пустісінькі (Гребінка). *Нерідний син Ярема, та щира дитина* (Шевченко). *У хаті*

зимно, темно (Старицький). *Незбачне оружжя жіноча краса* (Франко) . . .

Часто знов заступаєть ся вона в тепер. часі заіменниками: **то, це**, при чому підмет від присудка відділяєть ся пружкою [—] (гл. § 411), н. пр.:

Сміле слово — то наші гармати, світлі ечинки — то наші мечі (Грабовський). *Гнів — це вогонь* (Франко) . . .

Зрештою, пружкою й так часто відділюєть ся підмет (гл. § 411) від присудка, коли на присудок хочеть ся звернути особливу увагу н. пр.:

Книги — морська глибина (Франко). *Усюди сироти — ледащо* (Шевченко) . . .

Розумієть ся, що коли присудком є тільки тепер. час дієслова „бути“ у значінні: *існувати*, то його у звичайній мові опустити не можна, отже:

Всюди є передслово, а в мене нема (Шевченко). *Бать на світі доля, бать на світі воля, бать люде на світі* (Шевченко) . . .

Але й тут, коли маєть ся на думці, що щось є в когось (хтось щось має), то „є“ може пропускати ся — головно в віршах, н. пр.:

У цариці мові (є) високий дворець (Франко). *У сусіда (є) хата біла, у сусіда (є) жінка мила* (нар. пісня) . . .

338. Буває і зложений присудок, н. пр.:

Годі тобі сидіти та байдики бити! (нар. погов.). *Довго я не хотіла коритись весні* (Л. Українка) . . .

Це після присудкових прислівників: *годі, треба...*, після присудкових прикметників (§ 202а, II1): *рад, варт, повинен...*, після способових дієслів (§ 226 2), та ще й иньчих дієслів, що висказують рух, настрій, страх (*любити, бояти ся, соромити ся...*),

пор.: *Годі влюблялись у рану затрутую* (Франко). *Треба, доно, лїчмїнь, плату, зароблену плату* (Шевченко) . . .

Браття, я для вас рад життя, серця свого кровю рад ваше горе зжити (Франко). *Чом ми вам платимь за сонце не повинні* (Шевченко). *Ой, дьидю (= тату), не годен я в війську вибути* (Стефанік). *Весь світ не годен заповнити мені мові страти* (Франко). *Небо й земля ладні були загоїти смертні рани* (Нечуй-Левицький). *А я вам співати готов* (М. Устиянович) . . .

Думали (вдова) *іти в черницї або втопитись* (Шевченко). *Не хочу я женити ся, не хочу я братись* (Шевченко). *Нїхто не може світа*

пережити (нар. припов.). *Діти стали хвалитись обновами* (Шевченко) . . .

І згадую Україну, і загадуть бою ся (Шевченко). *Люблю дивитись,*
[як пшениця на ниві золотом блищить] (Кониський) . . .

Пусти мене, моя мати, на сулицю погуляти! (нар. пісня). *І за*
Україну молитись чернець Палій пошкандибав (Шевченко) . . .

Як добре вдумати ся, то всі ці дієменики — друга частина зложеного присудка — являють ся додатковою частиною присудка, то предметами (§ 342), то прислівниковими додатками (§ 344).

У народній прозі і в деяких письменників часто додаєть ся до дієслівного присудка форми дієслова: „*взяти*“, щоб зробити присудок нагляднішим, н. пр.:

*взяв і пішов, узяв тай умер*¹⁾ . . .

пор. *Узяли йому руки і звязали* (нар. дума). *Вітер похитне, пляшка*
візьме та й кине (Щоголів). *Оце! Узяла б отут та співала* (Нечуй-Левицький — Хмари) . . .

Пор. іще стор. 273.

ҀІІ. ПІДМЕТ.

339. Як розібрати всі ці речення:

Хруци над вишнями гудуть (Шевченко). *Виглянуло над*
Чигрином сонце іза змари (Шевченко) . . .

Ми зкупочці колись росли (Шевченко). *Сама заснула коло*
їх . . . затихло все (Шевченко). *У лісі хтось розклав вогонь*
(Гребінка) . . .

Ситий голодного не розуміє (нар. прип.) *Старий заховавсь*
у ступу на могилі (Шевченко) . . .

Один у другого питаєм (Шевченко) . . .

Тяжко дітей годувати у безверхій хаті (Шевченко).
Божитись гріх! (нар. погов.). *Не вернуть ся сподівані*
(Шевченко) . . .

— то стане ясно, що підметом може бути кожна відмінна частина мови.

Але ж і невідмінні частини мови (а то й цілі фрази) можуть бути в реченні підметами, н. пр.:

Коло (є) *прііменик. Тяжко прислівник. І* — *сполучник.*
Ож — *виклик.*

Важно тільки, щоб підмет відповідав на питання: *хто?, що*
(є)?, *хто, що* (щось робить)?, значить, щоб стояв у називнику:

Обридло мені твоє зараз (нар. погов.). „*Хиба ревуть*
воли, як ясла повні“ — *відомий роман Мирного* . . .

¹⁾ Такі форми нагадують потрохи зложеноу форму минулого часу в романських, германських і в деяких славянських мовах, при чому „*взяв*“ грає тут ролю наче помічного дієслова.

ЗАВВАГА. Цей підмет зветь ся граматичний, і в граматиці може бути мова тільки про такий підмет, такий, що стоїть у називнику. Від нього треба відрізнити т. зв. логічний підмет¹⁾, який може стояти собі в якомунебудь відмінку, а щоб тільки подавав особу або річ, про яку балакаєть ся, н. пр.:

Мете снігом [льог. підм. (оруди.) — грам. немає]. *Не стало дров* [льог. підм. (родов.) — грам. немає]...

VIII. БЕЗПІДМЕТОВІ РЕЧЕННЯ.

340. Уже з останніх двох речень пізнати, що в українській мові можуть бути речення, в яких підмета не буває²⁾. Ці речення так і зветь ся безпідметові (§ 4).

Безпідметових речень уживаєть ся в укр. мові часто, і то 1. деколи при явищах природи, н. пр.:

На світ благословить ся. Вечоріє. Блискає...
пор.: *Запало... і стеміло... Застогало в небесах... Загомало на горах, полях, в борах* (Метлинський). *І світас, і смеркає* (Шевченко). *Над водою піддувало холодком. За скелями починало яснити: світало вієє* (Васильченко)...

2. після деяких присудків та присудкових висловів, н. пр.:

Щебетання, реготання обдалеки чути (Куліш). *Отак мені доведеть ся свято зустрічати* (Шевченко). *Треба крови, брата крови* (Шевченко). *Ні, не того мені шкода, а*

¹⁾ Логіка — наука про думання. І та наука розрізняє присудок і підмет, але ж вона не дивить ся, з кількох слів складаєть ся одне й друге, там важні тільки сам присуд і сам підмет. От, у реченні:

„*Кожна пригода до мудрости дорога*“ (нар. прип.)
— логічний присуд: „до мудрости дорога“, — логічний підмет: „кожна пригода“.

Більше складових частин логічне речення не знає.

У граматиці присудок — „дорога“, підмет — „пригода“, решта — це додаткові частини, яких логіка не знає.

²⁾ Дехто зве ще ті речення вдовими (Залозний), але ж нам видаєть ся, що немає потреби до граматики заводити цього порівняння з родинного життя (всі граматики иньчих мов, де є такі речення, не знають иньчої назви, а тільки — безпідметові речення) тим більш, що сиротами лишать ся слова більш без присудка в реченні, ніж без підмета, і тоді б тільки речення було вдовим, як би присудка не було.

марніє моя врода (Шевченко). *Щоб лани широкополі, і Дніпро, і кручі було видно* (Шевченко). *Церкву-домовину полагодити нема кому* (Шевченко) . . . ;

3. у неособових висловах (гл. § 433), і то:

а) коли не хочеться назвати того, хто робить, або й із якихось причин не можна його назвати, н. пр.:

У нашім селі чинять два храми (Федькович). *За моє життя ще й мене бито* (нар. прип.). *Череду й отару розпродано* (Мирний). *Казано в середу взяти новобранців по обіді* (Вовчок). *Нас, пане, навчили* (Шевченко). *А, тимчасом, світить з усіх вікон у титаря* (Шевченко) . . .

б) коли говориться загально, або щось таке, що всім відоме, н. пр.:

Так було у Трої, так і буде (Шевченко). *А вже ж мені старенькому без коня пропадати* (нар. дума). *Де гарно їсться, там і п'ються* (Котляревський). *Перепадало мені пераз за Сашка* (Васильченко) . . .

в) коли діячем являється якась немов таємна сила, н. пр.:

І слід за нею замело (Франко). *Попів вітром розмахало і сліду не стало* (Шевченко). *Мене по волі й неволі носило всюди* (Шевченко). *Руки відніме тому, хто доторкнеться мене* (Франко). *Її очі знов потягло в степ* (Нечуй-Левицький) . . .

г) у неособових мовних зворотах, н. пр.:

Ой, не спить ся, не лежить ся, і сон мене не бере (нар. пісня). *Мені боляче. Мені сеї ночі таких язід снило ся* (Федькович). *Захотіло ся на старість гетьманувати* (Куліш). *Заболіло коло серця* (Шевченко). *Мені полегчало, а з чого, з чого полегчало мені?* (Шевченко). *Хоч погано, а все таки якось жились* (Шевченко) . . .

г) в таких реченнях, де висказана якась пайка, де балакається про якусь частину (гл. § 4225), що її взято з цілого, н. пр.:

На панській дворі такого столів понакривано (Ів Рудченка). *Понашевкувало ся у хату такого народу — і родичі, і свати, і чужі* (Слов. Грінч. III, 310). *А дяків і не рахуй, такого понаходило ся* (Федькович). *На другий день після боярських ловів густо тухольського народу роїло ся по майдані* (Франко) *Людей росте, а землі ні* (Лепкий) . . .

Як добре роздивити ся в усіх тих прикладах, то видно буде, що в безпідметових реченнях присудок по найбільшій часті стоїть у середньому роді (§ 417); це найкраще пізнати по формах дієслова в минулому часі (*замело, блискало, полегчало . . .*).

IX. ПРЕДМЕТ.

Предмет 341. Присудок доповняється предметом, себто, такою частиною речення, на яку звертаєть ся дійство підмета (§ 330). Ось кілька предметів:

знах. *Вітер гне тополю до самого долу* (Шевченко). *Я так люблю її, мою Україну убогу* (Шевченко). *Народ порве шкарлуці пересуду*, (Франко). *Великою водою ворувають великі млини* (Гребінка) . . .

Запорозьці приймали всіх у своє військо братво (Куліш) . . .
Чоловік умер, двоє діток мені покинув (Вовчок) . . .

Із сих прикладів виходить, що предмет стоїть у знахіднику. Але ж бо бувають предмети і в инь чих відмінках, н. пр.:

даваль. *Молітьсь Богові святому, молітьсь правді на землі, а більше на землі нікому не поклонітьсь!* (Шевченко). *Не засидай багатому* (Шевченко) . . .

родов. *Я щастя ждає, на злигодні здобув ся; я світу ждає, у темряві зостав ся* (Куліш). *Одного в Бога я благаю* (Шевченко) . . .

Із прикладів виходить, що предмети бувають іще в давальнику (§ 426) та родовнику (гл. § 422).

Буває й так, що в одному реченні є два предмети (гл. § 426 4), н. пр.:

Подай душі убогій силу . . ., щоб (слово) *людям серце розтопило!* (Шевченко). *І знов мені не привезла нічого пошта з України* (Шевченко) . . .

Що буває предм.

342. Коли зібрати всі ці приклади, то буде видно, що предметом у реченні бувають іменники (*тополю, Україну, шкарлуці . . .*), заіменники (*її, нікому, мені*), прикметники (*багатому*) та числівники (*двоє, одного*). Крім того, може бути предметом і дієприкметник, н. пр.:

Береженого Бог береже (нар. припов.) . . .

Через те, що відносини в мові зазначають ся не тільки відмінками, а й приіменниками (§ 282), а предмети вказу-

ють саме на відносини, то вони можуть бути виражені іменами з приєменниками (приєменниковий вислів, гл. § 282), н. пр.:

Ми в осени таки похоложі хоч капелюку на образ божий (Шевченко). *Повіруєм ще трохи в волю* (Шевченко). *Воздвиженський не вважав на ввагу, чи неввагу своїх слухачів* (Нечуй-Левицький). *Так марили айстри про трави шовкові, про соняшні дні* (Олесь) . . .

прим.
вислів

Розуміть ся, що предметом буває й дієслово в дієіменнику, н. пр.:

Дочка вечерять [= вечерю — знахідн.] *подає* (Шевченко). *Дай життя, серцем жити* (= життя), *і людей любити* [= любови людей — родов.] (Шевченко) . . .

дієіменн:

пор. *Ходім шукати вечерять* [= вечері — родов.] (Шевченко). *І загадує Україну і загадуть* [= загадки — родов.] *бою ся* (Шевченко) . . .

Такими ж предметами являють ся, властиво, й дієіменники у зложених присудках після способових дієслів (гл. § 338):

Думала піти в черницю = про вступ до монастиря. Не хочу я женити ся = не хочу жінок і т. д.

343. Із усіх предметів найважливіший предмет у знахіднику. Він стоїть усе після перехідних дієслів (§ 224), і на ньому найкраще пізнати, як то на предмет звертає ся дійство підмета. Через те цей предмет так і зветь ся справжнім або властивим предметом (гл. ще § 427 1).

Справжній
предмет

Якщо перехідне дієслово заперечене, н. пр.:

Не любиш правди (Тобілевич). *Не кидай матері!* (Шевченко). *Чом не тямти посольства свого і його заповіта?* (Франко). *Не призивайте єсє Бога* (Кониський). *Обіцянки не забувай ся* (Котляревський) . . .

то, як із тих прикладів виходить, справжній предмет кладеть ся в родовику (гл. § 422 3, 4).

Тільки ж ув укр. мові не так уже докладно переведеній цей закон. Часто і в заперечних реченнях бачимо предмет у знахіднику, н. пр.:

Заперечне
речення

Не покрийть Україну червоні зсупани (Шевченко) . . . і то головню тоді, коли лад слів у реченні такий, що предмет стоїть перед дієсловом, н. пр.:

Я рідну Україну не проміняю на чужину (Глібів) . . . пор.: *Не вимили біле личко сльозьки дівочі . . . , не розплете білу косу, хустку не засядже* (Шевченко). *Чому мені Бог не дав сестру* (Федькович). *Тай си не подав імя своє в неславу* (Франко). *Ярема не клеє долю* (Шевченко) . . .

Ту перлину не дістати ні з печер землі, ні з моря (Самійленко).
Не молила ся за мене, поклони не біла моя мати (Шевченка). *Одна,
 тай ту не буду бачить* (Тобілевич). *У нас великі приправи не
 найдете* (Федькович). *А її саму не обмовляють, не прозивають*
 (Маковей). *Жаданий спокій мій ти не тріваєш, дикий серця пал
 не воружи* (Черкасенко) . . .

Справжній предмет стає завсіди підметом, якщо речення з діяльного стану перевернемо у страждальний — від того і зветь ся цей стан ще й предметним (гл. § 235), — н. пр.:

Діяльний стан: <i>Шевченко написав „Княжну“.</i> <i>Мати пестить дитину.</i>	Страждальний стан: <i>„Княжна“ написана Шевченком.</i> <i>Дитина пещена матіррю.</i>
--	--

Докладніше про предмети в родовому відм. гл. § 422, у давальн. гл. § 426.

X. ПРИСЛІВНИКОВИЙ ДОДАТОК.

Що буває прислів. додат.: 344. І прислівниковий додаток доповнює та пояснює присудок (§ 331), н. пр.:

Кругом столітній ліс росте, там озеро видати (Воробкевич)...
Ой, високо сонце сходить, низенько заходить (Шевченко)...
Опівночі айстри в саду розцвіли (Олесь) . . .
І росли води, і прибували дуже на землі (Куліш) . . .
Ти знов чогось сумуєш, Наталко? (Котляревський) . . .

прислівн. Усі ці прислівникові додатки, що подають: місце (*кругом, там*), спосіб (*високо, низенько*), час (*опівночі*), ступінь (*дуже*), причину (*чогось*), — виражені в сих прикладах прислівниками.

А, тимчасом, в таких речення, як ось:

імя *Високими та широкими Дністровими берегами* (де?) *постелились шовкові трави молоденькі* (Федькович). *Іду я тихою ходою* [як?] (Шевченко). *Ото було тими вечорами довгими осінніми* (коли?) . . . *заберу обойко до себе на коліна та почну на добрий розум навчати* (Вовчок) . . .

— у тих реченнях прислівниковими додатками являють ся скривъ імена.

Та на ті ж самі питання, як прислівники, можуть одповідати і приіменникові вислови, імена з приіменниками, н. пр.:

Із жмари (звідкіля?) *тихо виступають обрив високий*, *гай, байрак* (Шевченко). *Вони без огляду й тривоги* (як?) *ідуть на стрічу* (чого, на що? § 3457) *сонцю золотому* (Франко). *По весні 1663. року* (коли?) *двоє подорожних верхи зближались до Києва* (Куліш). *Чоловік із нудьги* (чому, з якої причини?) *зовсім занепає здоров'ям* (Вовчок) . . .

пріім.
вислів

Отже прислівникові додатки можуть бути виражені: прислівниками, іменами і приіменниковими висловами. Буває, що й дієміник у зложеному присудку (після дієслів руху) можна вважати за прислівниковий додаток наміру [гл. § 3457, § 392], н. пр.:

І за Україну молитись [на що?] *чернець Палій пошкандибав* (Шевченко) . . .

345. Прислівникові додатки поділяють ся — як видно з усіх цих прикладів — на додатки:

Поділ прислівн. додатків:

1) місця, на питання: до?, куди?, звідкіля? . . .

місце

пор.: *Не на Українї, а далеко, аж за Уралом, за Бєлком старий варнак менї розказував про криницю* (Шевченко). *Виряджала в світ мене матїнка* (Руданський). *Ой, зза гори та буйний вітер віє* (нар. пісня) . . .

гл. ще § 4282, § 4303, § 4321

2) способу, на питання: як?

спосіб

пор.: *Троє стружками піт із його дзюрчав* (Грабовський). *І добрі й злобісні всі нас на повазі мають* (М. Вовчок). *Іде на вулицю гулять гордійце гордої царниці* (Шевченко) . . .

гл. ще § 4232, § 4305, § 4323

3) часу, на питання: коли?, відколи?, доки?, як довго?

час

пор.: *Ще за Гетьманщини старої діялось* (Шевченко). *Не було частя зранку, не буде й до останку* (нар. приказка). *Я каралась весь вік у чужій хатї* (Шевченко). *Сорочку до зносу носить* (Шевченко) . . .

гл. ще § 4231, § 4281, § 4304, § 4322

4) ступня, на питання: як дуже?

ступінь

пор.: *Радуй ся, Хвесе, кіт сало несе; радуй ся вельми, бо вже перед дверми* (Номис — приказка). *Матуся дуже побивались . . . Журив ся наш Грицько, страшенню журиє ся* (Ганна Барвінок) . . .

причина 5) причини, на питання: **чому?**, через що?

пор.: *Осика все мене чогось лякає* (Лєся Українка). *З великого розуму в дур заходить* (Номис). *З переляку вмерла Катерина* (Шевченко). *Від тої грижі й самоти ти зіваля* (Франко) . . .

пор. іще § 423з, § 430 2

засіб 6) Крім того, розрізняємо ще прислівниковий додаток засобу, на питання: **чим?** (гл. § 4301):

Пишу пером. Орю кіньми. Чи городом, чи то селом мете собі, мов помелом (Шевченко). *Часами вітер набіжить і сїрим туманом повіє* (Лєпкий)...

Тут треба дивити ся, щоб не заплутати ся, щоб засобу (знаряду, пит.: *чим?*) на прийняти за спосіб (на питання: *як?*).

Засіб (§ 4301):

Помітують циганом [ким?]

Спосіб (§ 430 5):

Пустиня циганом [як?] *чорніла* (Шевченко) . . .

памір 7) Прислівникові додатки можуть подавати ще й **памір**, на питання: **на що?** (§ 375), н. пр.:

Купив оце я собі на потріб дерева (Слов. Грінч., III, 382). *Не для людей, тієї слави мерезані та кучеряві оці вірши віршую я* (Шевченко). *Слова до ради, руки до звади* (нар. припов.). *Іванець для своєї користи роздуває старе огнище* (Куліш). *Мати сина на глум озенила* (нар. пісня) . . .

допуст 8) А такі приклади як:

Вєрба росте без коріння (хоч не має коріння), *камінь росте без насіння* (нар. пісня). *Без надїї буду сподіватись!* (Лєся Українка). *Хлібороб працює без огляду на спеку* (хоч є спека) . . .

— вказують, що щось робить ся без огляду на щось.

Це прислівникові додатки допусту. Вони стоять на питання: **без огляду на що?**¹⁾. Тут присудком допускаєть ся такі речі, що їх або не буває у світї, або бувають дуже рідко (гл. § 377).

умова 9) Та є ще прислівникові додатки **умови** на питання: **на якій випадок?**, з якою умовою? (гл. § 376), н. пр.:

Свічки є мене про всяк час (Слов. Грінч., III, 456). *Одежда пригожа на зиму* . . .

¹⁾ Звичайно питають ся в нас: „не дивлячись на що?“ — та це явний москалізм, переклад московського: „не смотря на что?“ Ту фразу треба оминати!

10) І міру може подавати прислівниковий додаток, на питання: як далеко, як багато? (гл. § 428з), н. пр.:

На чотирі милі мене славні Запорозці своїм трупом крили (Шевченко). *На новий рік прибавило ся дня на зайчий скік* (нар. погов.) . . .

Розуміть ся, що в одному реченні може бути кілька прислівникових додатків, і що ті додатки можуть бути ріжні щодо змісту, н. пр.:

Так (як? — спосіб) *марили айстри в саду* (де? — місце) *в осені* (коли? — час) [Олесь] . . .

ЗАВВАГА. Тут усе треба дуже дивити ся, щоб приіменикового вислова не приймати за прислівниковий додаток, коли він є предметом. Слід тямити, що за предметом треба питати ся все як за відмінками (*від кого?*, *до чого?*, *у кого?*, *на що?*, *у чім?* і т. д.), за прислівниковими додатками як за прислівниками (*де?*, *куди?*, *відкіля?*, *коли?*, *відколи?*, *як?*, *чому?* і т. д.), н. пр.:

Предмети:	Прислівн. додатки:
<i>Візьми це від мене</i> (від кого?)	<i>Зачинились од зима (з якої причини?) двері</i> (Лепкий).
<i>До нього</i> (до кого?) <i>лист писаний.</i>	<i>Чи спускати гостя до господи,</i> (куди?), <i>чи ні?</i> (Куліш).
<i>Повірусм це трохи в волю</i> [в що?] (Шевченко)	<i>В той день</i> (коли?) <i>мене не було дома,</i> і т. д.

ХІ. ПРИКМЕТНИКОВИЙ ДОДАТОК.

346. 1. У реченні зустрічаєть ся часто, що якесь імня — чи підмет, чи предмет, чи присудкове імня, чи прислівниковий додаток, коли він висказаний імням — має при собі додаток, який близче пояснює це імня, каже, яке саме воно, подає його прикмету, отже — має свій прикметниковий додаток (§ 332), н. пр.:

Що буває прикмет. додат.:

Безкраї, чорні і сумні за ночами минають ночі (Франко). *Годі скіти рабами, час кормигу нечесну знести!* (Грабовський). *Праця тяжка стан недужий мій гне* (Грінченко). *Вони браті і христіяни, а ти — деспот скажений!* (Шевченко). *Ще за гетьманщини святої, давно це діялось колись* (Шевченко). *Очі сушить туга вогнем запальним* (Леся Українка) . . .

прям.

Із цих прикладів видно, що прикметниковим додатком у реченні буває найчастіше таки самий прикметник, од того й назва цієї частини речення.

Як приглянути ся до тих усіх додатків, то пізнати, що вони годять ся з імям, до якого належать, у роді [кормигу (ж. р.) — печесну (ж. р.)], числі [ночі (мн.) — безкраї (мн.), кормигу (од.) — печесну (од.)] і відмінку [кормигу (знах.) — печесну (знах.)].

2. Та як роздивити ся по цих реченнях:

І не в однім отім (якім?) селі людей у ярма запрягли пани лукаві (Шевченко). По своїй (по якій, по чий?) по землі своєю (яку?, чию?) кров пролили, і зарізали брата (Шевченко)...

Нема на світі України, не має другого (якого?) Дніпра (Шевченко). Ой, три (скільки?) шляхи широкі докупи зійшли ся (Шевченко) . . .

Налягнуті струни тремтять і бреньять од горя, од частя й муки (Одарка Романова). А сум усе душу огортає, і серце втолене болить (Старицький) . . .

як розглянути ся по них, то й заіменики, й числівники, й дієприкметники виявляють таку саму згоду й відно-відають більш-менш на таке ж питання, як прикметник — то й вони теж являють ся скрізь у тих реченнях прикметниковими додатками.

Розуміть ся, що це відносить ся тільки до таких заімеників і числівників (§ 216), що скидають ся на прикметник, себто, годять ся з імям, до якого належать, у роді, числі та відмінку.

3. У таких прикладах, як:

Смерть матері (= материна) була першим великим Марковим горем (Грінченко). І оживе добра слава, слава України [= українська] (Шевченко). Не в лоні рідного народу (= народнім), а в стані зрадників (= зрадницькім) зростає (Чернявський) . . .

— скрізь іменики в родовику: *матері, України, народу, зрадників* — можна заступити прикметниками:

материна (смерть), українська (слава), народнім (лоні), зрадницькім (стані) . . .

— отже всі ті родовики теж являють ся прикметниковими додатками.

Виходить, що кожний іменик у родовику, що пояснює якесь імя в реченню, теж може бути прикметниковим додатком (гл. § 424).

4. Із таких прикладів, як ось:

Хай царює над нами отой кедр на Ливані [= ливанський] (Франко). *То були фараони, погань люта, без Бога* [= безбожні] (Шевченко). *Нау́м Дрот був паре́нь на все село* [який?] (Квітка). *Козацька церква невеличка стоїть з похиленим хрестом* [яка?] (Шевченко) . . .

приімен.
вслів

— із них видно, що прикметниковим додатком може бути й імя з приімеником, коли воно тільки пояснює близьке якесь імя, подас його прикмету.

Сюди ж належать усі приіменикові вислови, що заступають заіменники з прикметниковими формами (гл. під 2), н. пр.:

У мене (= мое) *серце болить* (Тобілевич). *Чи в тебе* (= твоя) *голова не крутить ся од цієї філософії?* (Нечуй-Левицький) . . .

Такі вислови йдуть у мові рівнобіжно з давальн. відмінком; адже ж кажуть іще:

мені серце болить, чи тобі голова не крутить ся . . .

так, що давальн. відмінок теж наче грає тут ролю прикметн. додатка (гл. § 426 7).

5. Із таких знов прикладів, як:

Прикладка

Князь Ярослав (який?) *заповіт своїм дітям покинув* (Кононенко). *У славному, преславному місті Чигирині* (в якому?) *задзвонили в усі дзвони* (Шевченко). *Аристотель* (котрий?) *мудрець Олександра навчав* (Франко) . . .

— пізнати, що прикметниковим додатком може бути й іменик у тому ж самому відмінку, що й імя, яке той іменик пояснює (пор. князь — називн., Ярослав — теж; в місті — місцев., у Чигирині — теж) . . .

Такий прикметниковий додаток зветь ся **прикладкою**.

Коли до нього належить більше слів, то його відділяється від імя, до якого він сам належить, **запинками** (гл. § 4063).

пор. *Цвітка дрібная молила неньку* (яку саме?), *весну раненьку* (М. Шашкевич). *Оце ледацю* (йдуть прикмети:), *щирий пан, потомок гетьмана дурного, і презавзятий патріот, і християнин* ще до

того — у Києві їздить всякий год (Шевченко). Гей, у Луцьку, славінім місті, зібрав ся люд увесь (Грінченко) . . .

То через те, що ця прикладка являється нею окремим реченням, у якому вона повинна б бути присудком супроти іменія, яке пояснює (*ленька* — це весна, *ледащо* — це пан, *потомок сьтьмана дурного, патріот* і т. д.).

ЗАВВАГА. І тут треба дивити ся, щоб не переплутувати прикметникових додатків, виражених приіменниковими висловами з предметами та прислівниковими додатками. Треба все мати на увазі, що ці останні пояснюють присудок (гл. § 330, 331), а прикметниковий додаток пояснює тільки якесь іменія в реченні.

Ось для порівняння такі речення:

Предмет:	Прислівник. додаток:
<i>Покладаю надію на весну</i> (на що?).	<i>На весну</i> (коли?) <i>квіти зацвітуть.</i>
<i>Кохая ся в долині</i> (в чім?).	<i>В долині</i> (де?) <i>весь ся річенька.</i>
<i>Він дбас про себе</i> (про кого?).	<i>Він казав це про себе</i> (як?).

Прикметник. додаток:

Надія на весну (яка?) *проминула.*

Люблю те село в долині (котре?).

Думка про себе (яка?) *не давала йому спокою.*

То так прикметниковий додаток відповідає на питання: **який?, котрий?, чий?, скільки?**

Ним може бути: прикметник, заіменник і числівник у прикметниковій формі, іменник у родов. відм., іменник у тім самім відмінку, приіменниковий вислів, а то й цілі фрази, н. пр.:

Еней був... хлопець (який?) *хоч куди козак* (Котляревський). *Він чоловік* (який?) *нічого собі* (Тобілевич). *Зять собі й нічого чоловіяга* (Нечуй-Левицький) . . .

XII. ВСТАВНІ СЛОВА (РЕЧЕННЯ).

347. Часто в реченні висловлюємо чужі думки, чужі, а то й загальні погляди, і вказуємо це якимись словами, н. пр.:

Злість, кажуть, сатані сестриця (Котл.). *Мала, каже, нехай дожду ся . . . Шкода, ка: , і не проси! Пятьсот, каже, коли даси, бери хоч зараз* (Шевченко — Не спало ся, а ніч, як море). *Прийшлось сусідові, мовляв, хоч сядь тай плач* (Гребінка) . . .

Тому, що ті слова (речення) з чужих уст уставлені в речення, то ми так їх і звемо вставними. А через те, що слова ті неначе за другими кажеться як свої власні (*каже, кажуть*), то вони звать ся ще власні.

пор. *Се стид, мовля, і сором, і гидота* (Куліш). *В недолі, кажуть, звільна час минає* (Франко). *Появилась якась прозява, кажуть, дуже чечена* (Нечуй-Левицький) . . .

Загалом вставних слів ув українській мові більше:

1. Нераз людина хоче себе відокремити від других людей і зазначає це в мові, кажучи:

це, на мій погляд, на мою думку так; це, по мойому, так; щодо мене, то це так; я, своїм звичасм, зробив так...

пор.: *Нові Жиди, асимілятори, на мою думку, розірвали стару єврейську душу на дві частини* (Франко). *Але, по мойому, важко допомогти їм [селянам] тепер* (Франко). *По нашому хаклацьку строю, будеш ні цапом, ні козою, а . . . волом* (Котляревський). *Перший стіл, по старому звичаю, мав дванацять страв* (Франко). *Всі ті, по батьківському, добрі прикмети, були для неї доброго слова неварті* (Нечуй-Левицький) . . .

2. Таким же робом зазначають ся вставними словами сумнів, неневпість, н. пр.:

Ой, здасть ся, моя мила, шьчого кохаєш (нар. пісня). *Читав би був, бачу, день і ніч, тільки ми вночі світла не мали* (Франко). *От мерції і одвернуть ся одно од другого і, бачить ся, й не дивлять ся* (Квітка). *А під лісом, край дороги, мибонь, куринь мріє* (Шевченко). *Е-е, дядечку, вона, мабуть, чи не кішієм їх (гроші) міряє* (Вовчок). *Та, може, ти соромиш ся, мій сину, що твій отець такий собі нетязя* (Куліш). *Знать, не дуже добачали старі очі* (Нечуй-Левицький). *Ти, певно, не з добра свою (жінку) на продаж вивів* (Франко) . . .

3. Також задля ствердження, запевнення чогось, надії на щось вкладають ся слова (божба), н. пр.:

Бо то тепер, на правду сказати, рідко де доброго чувати (Слов. Грінч. III, 398). *Трохи сердив ся покійник, сказати правду* (Нечуй-Левицький). *Обідали, по правді, ви не дома* (Куліш). *Безумнати, правда, та щирая в дружбі* (Ніщинський). *Правди ніде дівати* — змагатись нема чого (Васильченко). *Я, признатись вам, по розмові з Маланкою, не дуже був спокійний* (Франко — Основи суспільности). *Добродійко, на жизнь мою, це правда* (Куліш). *Опозиція слаба, а по іменинах*

пані, надіяти ся, й перестане існувати (Франко). *Караюсь, а за що, йй-Богу, не знаю* (Шевченко). *Такого їх (дітей), такого їх, що, далєбі, не знаю, що й діяти!* (Нечуй-Левицький). *Бігме, на цотах не училась* (Котляревський) . . .

4. І як хочеть ся звернути чиюсь увагу на щось, або як щось саме по собі ясне, то вкладаєть ся слова, н. пр.:

Кажуть, бачиш, що „все то те таки було й наше, а що ми тільки наймали Татарам на нашу та Полякам“ (Шевченко — Суботів). *Такі, бачте, люде: все письменні, друковані, сонце навіть гудять* (Шевченко — Гайдамаки). *За пусту роботу, бач, вчепив ся* (Франко). *На що, бач ся, те згадувать, що давно минуло!* (Шевченко — Холодний Яр). *Там, знаєте, така вже установка, що два або три роки передом собі слово дають* (Федькович). *Панни, очевидячки, якось змішались* (Нечуй-Левицький). *В них, видно, жуки в голові* (Глібів) . . .

5. Сюди належать усі слова, що подають пояснення, висновки, н. пр.:

То, виходить, і тебе вчено (Тобілевич). *Значить, пан у себе з причотом гуляє* (Шевченко). *Було шляхта, знай, чванить ся* (Шевченко) . . .

6. Як хтось просить вибачення, звертаєть ся з просьбою, то це теж відповідними словами зазначає, н. пр.:

Та тут, не вам (не при вас) кажучи, хвороба кинулась (нар. поговор.). *Теплий кожух, тільки, шкода, не на мене шитий* (Шевченко). *Будь ласка, сватоньку-старикку, ізбий Енея запантелику* (Котляревський). *Скажи мені, будь ласкав, тату, чого ячмїнь наш так поріс* (Гребінка). *У мене, хвалити Бога, вродило* (Кропивницький). *Я, хвалити Бога, панцини не робила і в панів не вчила* (Нечуй-Левицький) . . .

7. Та ще ось які слова в українській мові вставні:

на жаль, на мою радість, на щастя, на біду. . .

нарешті, остаточно, зрештою, про мене. . .

сказати б, можна сказати, наприклад, то так, слово по слові. . .

принаймні, бодай. . .

само по собі, розуміть ся, певна річ, безперечно, звичайно, справді, що й казати. . .

між иньчим, тимчасом. . .

пор.: *На біду, борці виїшов недобрий* (Нечуй-Левицький). *Дністре винеси на волю або втопи, припаленї, коли така доля!* (Шевченко). *Припиймї, єкунї сумували, згадавши той веселий рай* (Шевченко). *Хотїв викупити кілька векслїв, бодий, тї, задавнення яких грозило прикростями* (Франко). *Покладїть, про мене, собі під голову* (Нечуй-Левицький) . . .

Усі ці слова до самого речення не належать, вони немов самі для себе творять речення — як ось кличник, виклик (§ 3231г) та прикладка (§ 3465) — і тому їх відділюємо від інших слів у реченні зашиками [гл. § 406], а деколи то і пружками [гл. § 411а].

Про вставні слова гл. ще § 3939.

ХІІІ. ЗГОДА В РЕЧЕННІ.

348. Кожне речення творить для себе немов окрему будівлю. Ми так звичайно й кажемо: це речення так і так збудоване.

Та коли будівля має бути трівка та доладня, то треба, щоб складові частини тої будівлі підходили до себе. То так воно і в реченні. І в реченні треба, щоб складові його частини підходили до себе, щоб вони зі собою годили ся. На цій згоді оснований ся те, що ми кажемо, н. пр.:

Стїл (є) великий, а не—велика або велике
Я читаю „ „ я читаш
Він має гарну книжку „ „ він має гарна книжкою . . .

Із тих прикладів виходить, що в реченні згода доторкасть ся підмета і присудка, а далі якогось імня в реченні і прикметникового додатка, який до нього належить.

1. Згода між підметом і присудком.

349. Щодо відносин між підметом і присудком, то згода може бути різна. Се залежить од того, чим виражений один і другий.

1. Візьмїм на увагу приклади:

Я пишу
Ти пишеш
Він пише
Ми пишемо
Ви пишете
Вони пишуть

Займ. особ.
— дієся.
теп. і буд.

В усіх цих реченнях підметами являють ся особові заїменики, присудками — дієслова в теперішньому часі. Згода доторкаєть ся всюди особи й числа, бо, н. пр.:

я —1. ос. одн. *й пишу* —1. ос. одн.
ти —2. „ „ „ *пишеш* —2. „ „
вони —3. „ множ. „ *пишуть* —3. „ множ. . . .

Така сама згода є між підметом і присудком, якщо присудок стоїть у будучому часі, н. пр.:

Я писати му
Ти будеш писати і т. д.

Та як [замість заїменика у 3. ос.] підметом є якийсь іменик, н. пр.:

Брат (сестра) *пише*. *Ученики пишуть* . . . ,
 — то згода є тільки в числі.

Заїм. особ.
 — дієсл. мнц.

2. Із таких прикладів, як ось:

Я писав (чоловік каже про себе). *Я писала* (жінка)
Ти писав (до чоловіка кажемо). *Ти писала* (до жінки)
Брат писав. *Сестра писала*

— із них пізнати, що якщо присудком є дієслово в минулому часі, то підмет годить ся з присудком у числі й роді, бо ж

я — одн. (як чоловік говорить), чол. рід. і *писав* — одн., ч. рід.
я — „ (як жінка „ „) жін. „ і *писала* — „ ж. „
брат — „ чол. „ і *писав* — „ ч. „
сестра — „ жін. „ і *писала* — „ ж. рід.

Та це доторкає тільки однини, бо у множині згоди в роді немає, а тільки є вона в числі, отже:

ми писали (жінк. і чол.) — 1. ос. мн.
ви писали „ — 2. „ „
брати, сестри писали — 3. „ „

Присуд.
 — прикм.

3. У реченнях:

Дуб сильний
Сосна зелена
Дерево високе
Ковбаса була моя (Франко)

Вікно подвійне . . . — у тих реченнях присудками являють ся скрізь то прикметники, то заїменик, то знов числівник, підмети — виражені іменами.

Скрізь між підметом і присудком згода є в числі, роді та відмінку, бо ж, н. пр.:

дуб — називи., одн., чол. рід і *сильний* — називи., одн., чол. рід
сосна — називи., одн., жін. рід і *зелена* — називи., одн., жін. рід
дерево — називи., одн., сер. рід і *високе* — називи., одн., сер. рід..

Але ж у множині згода в роді відпадає, бо прикметники (деякі заім. і числ.) родів у множині не відрізняють (гл. § 198).

4. Коли ж присудком у реченні є іменик, н. пр.:

Петро людина. Кінь звіря. Черкаси місто . . .

Присуд.
— іменик

— то, як видно з прикладів, між підметом і присудком згода є тільки в відмінку, бо

Петро — називи. (чол. рід) і *людина* — називи. (жін. рід)
кінь — називи. (чол. рід) і *звіря* — називи. (серед. рід)
Черкаси — називи. (множ.) і *місто* — називи. (одн.)

Розуміть ся, що як присудкове імня в орудн. (гл. §§ 336, 431), то ніякої згоди між підметом і присудком бути не може, бо ж підмет мусить бути все в називнику, отже:

Я — сестрою, а ти будеш братом! (Шевченко). . .

2. Згода за думкою.

350. Загалом буває в мові так, що коли підмет у однині, то і присудок стоїть у однині.

Але ж у нашій мові часто задля поважання, задля чемности та ввічливости кладеть ся присудок у множині, хоч підмет у однині.

1. Це відносить ся передівсім до батьків, та до дуже близьких свояків, а то й до иньчих близьких людей, що їх поважаєть ся; про них навіть і поза очі балакаєть ся у множині¹⁾, н. пр.:

Батьки,
своєки,
близькі люде

*мама йдуть, батько нездужають, баба лалють,
пан-отець прийшли* і т. д.

¹⁾ Під впливом московської, а то й німецької (на Буковині) звички наша інтелігенція теж переняла спосіб на батьків „тикати“. Розуміть ся, що ту звичку треба викидати з ужитку, треба завертати назад до нашого рідного „викання“ батькам! Дехто каже, що тиканням навязуєть ся дуже близькі, щирі та сердешні відносини між батьками й дітьми, але це, очевидячки, неправда!

пор.: *Мати сердять ся, що-дня силують, щоб ішла за осоруженого старшину (Тобілевич). Прислухаюсь, чи не заговорять десь у другій кімнаті мама, чи не крикнуть десь тато (Нечуй-Левицький). Пам'ятаю, як мама ввели мене в хату, (як) поблагословили (Марко Вовчок). Доживайте вже, мамо, зіми в баби; я заплачу, що там баба скажуть (Мирний). Дядько Лев казали, що тут мені дадуть Грутець і хату, бо в осени хочуть мене женити (Ліся Українка). Вже мої бабуля не такі, щоби брежали (Франко). Баба одв'язали коня тай пустили по дворі (Нечуй-Левицький). . .*

Старенька пані-матка гомонить то те, то иньче; я коло них тулю ся та слухаю (М. Вовчок). Прийшли пан-отець сиві, сиві як молоко . . . Такі се в нас панотчик негорделиві були (Федькович) . . .

Із цих двох останніх прикладів виходить, що цей закон відносить ся в нашій мові й до прикметникових додатків, що згоди в числі в таких випадках не буває (гл. § 351).

А то ще в нас таке буває, ще однина з множиною пересерговують ся, кажеть ся:

моя (одн.) тітка пішли, твоя (одн.) бабуля сплять . . .

пор.: *Бідна мама! Вони так хотіли догодити Михайлові, на превелику силу достали печериць і на-тобі, згоріли (Тобілевич — Суєта). Бідний дядько Панас! Вони за всіма оступають ся, а всі проти них! (Тобілевич—Бурлака) . . .*

„З кимось“ 2. Та ще й так буває, що як підметом буває імня, а коло нього є додаток: „із кимось“, то присудок теж може тоді чтойти у множині, н. пр.:

Павло з Оленкою підняли в хаті сунайю та аж дівку з розціною перекинули (Кониський — Непримирена) . . .

Тільки це не завше так буває, бо може бути й однина:

Увечір того дня сидів у мене лікар із жінкою (Кониський — Непримирена) . . .

Це може залежати часто від того, чи присудок стоїть перед підметом, чи після нього, хоч і так уживаєть ся однини:

По вечері Євген із о. Зваричем сидів іще якийсь час (Франко). Лаврін з матіррю кинув ся обороняти старого батька (Нечуй-Левицький — Кайдашева сім'я) . . .

Кожний 3. Таксамо, як підметом є заім. „кожний“, то теж присудок можна ставити і у множині, н. пр.:

Викопують кожсен собі ямку, приляже туди, то трохи йому й легче (Квітка) . . .

Така згода, це все згода за думкою бо ж, граматично беручи, ніде тут у присудку множини не повинно бути, коли підмет — у однині. Але то в народі вже собі в думці так покладають, що батьки, чи родичі, яких вони поважають, — щось більше за звичайних людей, щось наче силу якусь більшу мають для них, що тієї сили в них більше за інших людей, а далі, що як хтось є з кимось — то він уже не один, а у слові кожний і так містить ся тямка множини. Через те тут думка перемагає граматику, і замість однини кладемо присудок у множині (гл. ще § 4181 г, г).

3. Згода між прикметниковим додатком і імям.

351. Прикметниковий додаток, якщо він виражений прикметником або іншою частиною мови, що скидаєть ся на прикметник, годить ся з імям, до якого належить, у числі, роді й відмінку (гл. § 3461, там же і приклади).

Виймки щодо згоди в числі подибують ся в нашій мові тоді, як прикмети відносять ся до батьків, та взагалі до людей, яких ми поважаємо, пор. § 3501.

Коли ж прикметниковим додатком є імя в тому самому відмінку (гл. § 3465), то згода доторкає тільки відмінка, рід може бути інший і число інше, н. пр.:

А в неї дочка (ж. р.) недоліток (ч. р.). Черкаси (множ.) місто (одн.) . . .

Про згоду числівників гл. §§ 216, 217.

XIV. СТЯГНЕНЕ РЕЧЕННЯ.

1. Як стягають ся речення.

352. Буває так, що декілька речень, одне за другим, мають якусь одну частину речення однакову, для всіх них спільну. От як узяти такі речення:

Сонце золотило все промінням.

Сонце сміяло ся радісно.

Сонце гляділо в темну нашу хатину в низеньке віконце.

Усі ці три речення мають однаковий підмет „сонце“. Їх усі можна висказати коротче, стягти до однакового:

спільного підмета всі присудки враз зі словами, що до присудків належать, і створити таке одне речення:

Промінням усе золотило, сміяло ся радісно сонце і в темную нашу хатину гляділо в низеньке віконце (Грінченко).

Те ж саме дієть ся зі спільними присудками та иньчими спільними словами, н. пр.:

3 речення

*Маги годувались у храмах,
нагодах.*

*Бонзи годувались у храмах,
нагодах.*

*Жерці годувались у храмах,
нагодах.*

1 речення

*Маги, бонзи і жерці
в храмах, нагодах
годувались* (Шевч.).

А то ще й так могло бути:

2 речення

*Маги, бонзи й жерці
годувались у храмах.*

*Маги, бонзи й жерці
годувались у нагодах.*

1 речення

*Маги, бонзи і жерці
в храмах, нагодах году-
вались.*

У попередньому випадку до одного, спільного присудка стягнули ся три підмети, у цьому — до того ж спільного присудка стягли ся два одновартні прислівникові додатки (місяця).

Таке речення, в якому кілька якихось частин речення стягаєть ся до одної частини, зветь ся **стягненим реченням**, а то ще зветь його і злитим, що ніби то ті спільні частини зливають ся до купи.

Стягнені речення мають один підмет і кілька присудків, один присудок і кілька підметів, один присудок і кілька прислівникових додатків; вони можуть мати один присудок і кілька предметів, н. пр.:

Серце, і душу, і силу нестомную клав ти на рідную справу (Старицький) —

та ще й якесь одне імня в реченні може мати кілька прикметникових додатків, н. пр.:

Простіть, високій (гори), мені, високій і голубій, найкращій в світі, найсвятій! (Шевченко)...

пор.: *Чернець мій встав, надів клобук, взяв патерицю, перекрестив ся, чотки взяв* (Шевченко). *О, там уже на все село була* (Маруся) *і красива, і розумна, і багата, і звичайна, та ще ж до того і смирна, і всякому покїрна* (Квітка) . . .

І дїд і баба у недїлю удвох собі сидїли (Шевченко). *Задармо в словї твоему* (народ!) *і скрять ся і сила, й м'якїсть, домен і пошука, і все, чим може вгору дух піднять ся?* (Франко) . . .

І шепоче він (вітер) *про волю, про могутню боротьбу, про грядущу иньчу долю, про свободу ту святу* (Винниченко) . . .

Злітали ся сичі на полі, на роздолї, пожартувать, поміркуювать (Шевченко). *І барвінком, і рутотою, і рясом квітчас сесна землю* (Шевченко). *Звідтіль, з яєних, незміряних глибин на землю ми зорїти мєм що-хвилї, болїти мєм за наших друзїв милих, благати мєм і щастя, й долї їм* (Старицький — Остання піч) . . .

А в серці моїм мій світ шовком тканий, сріблом білим мережаній і перлами обкинений (Стефанік — Моє слово) . . .

Розумїть ся, що як коли де які слова задля чогось повторяють ся, н. пр.:

Плив, плив, плив він, що аж обридло (Котляревський). *Сипле, сипле, сипле снїг* (Франко). *Сунуть ся, сунуть ся хмари* (Вороний) *Потече багато, багато, багато шляхецької крови* (Шевченко) . . .

— то це зовсім не стягнені речення, а сказано це задля того, щоб виявити довготу часу, що чогось багато. Так-само, н. пр.:

І насилу то, насилу мене одірвали од матері неживої (Шевченко — Великий Лїох)

— повторення слова „насилу“ треба розуміти „з великою натугою, з великим зусиллям“ — але се не є стягнене речення.

2. Як відділюють ся частини стягнення.

353. Ті однакові частини речення, що стягають ся до якоїсь одної частини, відзначаємо в мові ріжними способами: то спускаємо, то підносимо голос, то вкладаємо якісь слівця, чи прислівники, чи сполучники, а на письмі відділюють ся їх записками (гл. § 323).

А найважніщі слівця, якими відділюють ся ті спільні частини, такі:

1) і, і — і, та, тай, та — і, н. пр.:

Воздвиженський і Дашкович складали собі професорську репутацію (Нечуй-Левицький). *Його власна туза, і скорбота, й жалоба по нїй стає муром між ним і між нею* (Франко) . . .

*Утні мені пісню одну й широку, й веселу, як воля (Старицький)...
Не люде наші вороги, хоч люде гонять нас і судять, і за-
пирають до тюрми, і висмівають нас, і гудять (Франко)...*

*За стени та за могили, що на Україні, серце мліло (Шев-
ченко)...*

*Обнімемось, поцілуємось, поберемо ся за рученьки та й
підемо удвох собі азс у Київ (Шевченко — Сотник). Військо, як
море, з луку виступало, та на трубах вигравало, і на горі
разом стало (Шевченко)...*

ЗАВВАГА. На письмі, якщо спол.: і, та . . . повторяють ся,
то або всюди ставить ся записку, або ніде. Як речення
стягнене так, що ті сполучники появляють ся тільки перед
останнім словом стягнення, то перед ними записки не ста-
вить ся (§ 32316), н. пр.:

*Перехрестив ся неборак, коня найкрацого сідлає і скаче
в Київ (Шевченко)...*

Розуміть ся, що коли спол.: і, та . . . появляють ся між
двома реченнями нестягненими — коли в реченнях, з'єдна-
них сполучниками, ріжні підмети, присудки і т. д. — то
записка все мусить бути перед сполучниками, н. пр.:

*Брови на очі йому понасовувались, і борода сива до по-
яса (Куліш). А там унизу вогонь тріщав, і полум'я криваві
язики вили ся вгору (Франко). Люде слухали пан-отця, і в
селі був спокій (Лешкий)...*

Роздивившись у цих останніх реченнях, спізнаємо, що вони
не стягнені, а зложені (пор. § 3601), а в них иньчі собі закони.

2) нї — нї (§ 3011), н. пр.:

*Нї попівські тортури, нї тюремні царські мури, анї
війська муштровані, нї гармати лаитовані, нї шпiонське
ремесло в грїб його (= духа-революціонера, що тіло рве
до бою за поступ, щастя й волі) ще не звело (Франко). Крацого
немає нї на небі, нї за небом, нї за синім морем (Шевченко)...*

3) не лише — а й, не тільки — але також (§ 3011), н. пр.:

*Бо люблю я тебе (народе!) не лише за твою добру вдачу,
а й за хиби та злоби твої (Франко)...*

4) або, або — або, що — що, чи — чи, хоч — хоч, н. пр.:

*Добути, або дома не бути! (нар. погов.). Або тобі, або
мені та на світї не жити! (Грінч. Слов. I, 2)...*

А вам однаково що тут, що там (Глібів)...

Чорні брови все мигали перед очима, чи дивився він на широке поле, чи на синє небо, чи на великий шлях (Нечуй-Левицький) . . .

Тепер кажи мені, царю, хоч залізо терти, хоч у тюрмі у холодній із голоду мерти (Руданський) . . .

4) то — то, н. пр.:

(Стара) то розкаже яку пригону людську, то на своє безцастя плачуться (Вовчок). Повна та хороша на виду (Орися), маяла то сям, то там по господі в старого сотника (Куліш) . . .

5) хто — хто, котрий — котрий (вилічуючи щонебудь), н. пр.:

Посідали хто на килимі, хто просто на траві (Нечуй-Левицький). А далі пішли — хто на обід, хто в карти грали, а хто судить запертих у криміналі (Франко). Хто йде — не минає: хто бублик (дає), хто гроші, хто старому (дає бублик, гроші), а дівчата шажок міханоші (Шевченко) . . .

Пітьма придавила всі серця, що билися під її тиском: котре спокійно (билося), котре трівожно, котре болізно, а котре щасливо (Франко — На дні) . . .

6) зпочатку — опісля, зпершу — потім, далі — паренті, н. пр.:

Зпочатку прийшов один, опісля другий. Я йому з-голови прочитала зпершу „І золотої й дологої“, потім „Долю“, далі „Доле, де ти?“ (Копицький — Непримирена) . . .

Усе це (4—6) розставні слівця (§ 3013) її розділяються одні від одних запинками.

3. Згода у стягненому реченні.

354. У стягненому реченні цікаві відносини між підметами і присудком (стягненням).

Кілька підметів — один присудок

1. Уже сам зміст вимагає, що коли йде мова про дві або більше осіб, щоб присудок стояв у множині. І воно так звичайно в українській мові буває, н. пр.:

Семен та Семениха прийшли з церкви тай обідали, почали студену кулешу у сметану (Стефаник). Воздвиженський і Ляпляндець не любили поважати права власності (Нечуй-Левицький). Дід і баба у неділю на призьбі вдвох собі сиділи гарненько в білих сорочках (Шевченко) . . .

Але ж дуже часто присудок кладеть ся в однині, неначе б він відносив ся тільки до одного підмета, а не до двох, чи більше, н. пр.:

Ой, умер старий батько і старенькая мати (Шевченко). *Ще не вмерла Україна, і сила, і воля* (нар. гимн). *Може, найдесть ся дівоче серце, карі очі* [що заплачуть не ті думи . . .] (Шевченко). [Я чув, як] *вертала ся його даця сміливість і надія* (Франко) . . .

Це діеть ся головню тоді, коли спільний присудок стоить перед підметами. Ось іще приклад:

Неначе в ирій налетіло з Смілянщини, з Чигирина просте козацтво, старшина: на певне діло налетіли (Шевченко) . . .

Але ж і як підмети попереджують присудок, то вкивають ся присудок і в однині, н. пр.:

І дурень і мудрий нічого не знає (Шевченко). *При тобі моя сила і віра зросте* (Франко). *А біля його молоденький козак та дівчина лежить* (Шевч.). *І гнів і жаль його душив* (Франко). *Його душа, його сдача, його погляд зостає ся той самий*, [що він виніс із Тули] (Нечуй-Левицький) . . .

Як із останнього прикладу видко, в минулому часі присудок має той рід, що найблизчий до нього підмет. Це відносить ся й до таких речень, у яких присудок стоить перед підметами (пор. *Ой, умер старий батько та старенькая мати*).

Підм. особ.
заім.

2. Коли підметами бувають особові заіменники ріжних осіб, то присудок стоить теж у множині, і як ось виходить із прикладів:

Я й ти (= ми) *нідемо* | *Ти й вона* (= ви) *нідете*

Я й він (= ми) *нідемо* | *Ти й вони* (= ви) *нідете* і т. д.

— усе 1. ос. має перевагу над 2. і 3. ос., 2. ос. має перевагу над 3. особою,

пор.: *Ти сам і всі ми поживемо з упокоєм* [Куліш] . . .

3. Щодо кількох прикметникових додатків, які відносять ся до одного імени, н. пр.:

в німецькій і турецькій землі, на першому і другому засіданні . . .

— то в українській мові імя у множині не ставить ся.

пор.: *Саратовський і астраханський селянин дуже відрізняють ся од угорського* (Нечуй-Левицький). *Гуляючи по царському й ботанічному саду, Ольга не минала очима жадного чорнявого лиця* (Нечуй-Левицький) . . .

Кілька
прим. дод.
і одне імя

XV. ПРИМОВЧАНЕ РЕЧЕННЯ.

355. Звичайно кожне таке речення, що в ньому є присудок (§ 340) або присудок і підмет (§ 334), уважаємо повним.

Але ж у нашій мові бувають речення неповні, такі, що в них бракує головних частин речення, хоч вони наче тільки примовчані, й їх здогадати ся легко, н. пр.:

Що громаді [буде], те й бабі (нар. приказка). Піп [бе] у дзвін, дідько [бе] в калатало (нар. припов.). Я сестрою [буду], а ти будеш братом, і дітьми [будемо] йому обоє, батькові старому (Шевченко — Невольник). Гей, ти, ниво, твого гону [є] від Карпатів аж до Дону! (Старицький). Природо люта, мацухо ласкава, . . . за що тобі [належать ся] пісні від нас і слава? (Маковей). По мові [йде] передмова, — можна [обійти ся] й без неї (Шевченко). Скоро побачу, що дівтора притомила ся, я зараз казку [кажу] їм (Кониський). Що це мені за гуляння: на вулицю [пішла] тай — вертання! (нар. пісня). Я зараз підписав і гроші [взяв] в руку (Франко). З Калиною сам поговорю, скоро [буде] по храму (Федькович). Я миттю [скочив] з паркана — і хода! (Васильченко). За панами панства-панства [стоїть] у сріблі та в золоті (Шевченко). Кучер тільки-що до неї [підскочив], а яблунька згору пішла (Зі збірника Рудченка) . . .

Такі речення так і звуть ся примовчані, із-грецька — еліптичні (що щось ніби пропущене).

Найбільше примовчуть ся звичайно присудок, як його легко доміркувати ся. Це буває

а) у привітаннях, н. пр.:

Добрий день [бажаю]! Добраніч! Гаразд! Здоров [будь], Еоле, пане-свату! (Котляревський) . . .

б) у народніх поговірках та прислів'ях, н. пр.:

Чим далі [підеш] в ліс, тим [буде, побачиш] більше дров! Громада [дасть] по нитці, сироті [буде] сорочка. По нитці [дійдеш] до клубка. Ладом усе можна [зробити]. З чужого воза [зронять], хоч серед калюжі [лишиш ся] . . .

в) у живій розмові, в питаннях і відповідях, н. пр.:

— Уставайте, братця [ходіть], грошей лічити!

— Яких грошей [лічити]?

— *Чіпка продав хліб.*

— *Кому продав [хліб]?*

— *Чупруненкові Грицькові [Чіпка продав хліб].*

— *А дорого [продав Чіпка хліб]?*

— *Не знаю, [як дорого продав] (Мирний — Хіба ревуть воли).*

Із передостаннього прикладу виходить, що, крім присудка, пропускається і підмет, і предмет, і кілька частин речення відразу.

Гляди ще уривчасту мову, § 401.

ХVI. ЛАД СЛІВ У РЕЧЕННІ.

Ми бачили, що не всі слова в реченні однаково важні, що одні дуже важні, другі менше важні, а є й такі, що без них можна й обійти ся. Виходило б, що й як ставити їх побіч себе, то треба ставити за тим, яке значіння вони мають. То так цілком, як у житті звичайно буває, що людина з більшим значінням, з більшим розумом виринає наверх, стає напереді, а вже за нею стають до роботи ті, що їй допомагають, що з нею спільну роботу роблять. З того тільки виходить справжня робота, якщо кожний знає, де йому місце, як знає лад у роботі.

1. ЗВИЧАЙНИЙ ЛАД СЛІВ.

356. Так воно буває з роботою мови при будованні речень, що й там є свій лад. І там, у реченні, так воно повинно б бути, щоб там за значінням ішли по собі: присудок, підмет (чи підмет, присудок), а далі — предмет, прислівниковий додаток — а прикметниковий додаток там, де йому місце, коло того імя, до якого він належить.

Так воно в мові й буває, н. пр.:

Гектор пішов собі з дому по старій дорозі, по вулицях битих (Руданський). Рябина збурнує бучок геть у кропиву (Франко) . . .

Розуміть ся, що як нема предмета, то зараз після присудка повинен іти прислівниковий додаток, н. пр.:

Основа лежить під Харковом (Куліш). Максим Одинець походив зі стародаснього шляхецького роду (Кониський) . . .

Підм.,
присуд., до-
дат. частини

Як є два предмети в реченні, то вже сама думка каже, котрий коли важніший; але ж звичайно предмет у давальн. вдм. (§ 426) стоїть перед справжнім предметом (§ 343), н. пр.:

Я витяг йому хустку за реміня (Федькович). *Бог послав тобі сей дім* (Квітка). *Мірошник, приятель мій давній, придбав собі хорошиий малин* (Глібів). *Стародавній запорозький лад дав тим давнім пісням дивний склад* (Шурат) . . .

Як ідуть у реченні одні слова за другими, то це зветь ся ладом слів, і такий лад, як ось ми його подали, зветь ся звичайний лад.

1. У деяких мовах можна подати дуже докладно закони, як саме мають іти слова по собі (н. пр., у німецькій мові).

Українська мова тих законів так докладно не придержуєть ся. Через те, н. пр., предмети та прислівникові додатки, якщо для письменника важно звернути на них ізокрема увагу, якщо вони важніщі для змісту за присудок, можуть стояти й перед присудками, н. пр.:

Пані Гординська очам своїм не йняла віри (Грінченко) [Звич. лад був би: „Пані Гординська не йняла своїм очам віри“ — але ж тут слово „очам“ важніше, через те воно стоїть перед присудком].

Додатк.
частини
перед
присуд.

Розсвий на заході край неба м'яким блиском осяя морозне повітря (Коцюбинський) [Звич. лад: . . . „край неба осяя морозне повітря м'яким блиском“, та прислівниковий додаток способу тут для письменника важніший, і він поклав його перед присудком].

пор. іще: *Ясне сонце, тепле і приязне, ще не вспіло наложити палючих слідів на землю* (Мирний). *Вітер у гаю нагинає лозу та тополю* (Шевченко). *Я все за Мотрю ховаюсь* (Вовчок) . . .

Та все-таки й такий лад слів може ще вважати ся звичайним.

2. Усе це відносить ся не тільки до оповідних речень, а й до бажальних, наказових та запитових (§ 325), тільки що бажальні та питайні слівця стоять усе на початку речення, ще перед підметом, н. пр.:

Речення
запитові,
наказ.,
бажальні

Як він не понав у лабети? (Ковиський). *Чи то недоля та неволя, чи то літа ті розбили душу?* (Шевченко). *Нехай ні-один злий чоловік не поворушить твоїх кісточок ні руками,*

ні язиком! (Квітка). *Бодай би я не діждала твого слова по-
чути!* (Вовчок) . . .

— це звичайний лад слів, а далі трохи змінений, та все ще,
сказати б, звичайний:

Хиба я вам коли правду це сказала? (Федькович). *Чи то
нудьга невсипуца його з ніг звалила?* (Шевченко). *Що се за ве-
сілья в нас скоїлось?* (Вовчок). *Бодай кати їх постинали,
отих царів, катів людських!* (Шевченко) . . .

2. ДОВІЛЬНИЙ ЛАД СЛІВ.

357. Тільки ж т. зв. звичайний лад — це для укр. мови
не виключний закон. Де стояти якому слову: на початку
речення, чи в середині, чи на кінці, про те рішає вага
того слова в тому саме реченні, те, на що чи письменник
у творі, чи ми, балакаючи, хочемо звернути більшу увагу.
Це теж таксамо, як у житті, що в поодиноких випадках
висуваєть ся наверх той, що саме ту справу краще знає,
— він краще її поведе, і спільна робота краще виходить.

1. Ось у реченнях:

Присл., підм. *І давай Максим свою нудьгу розгонити* (Мирний). *При-
вели мене дїти за місто* (Вовчок). *Перепродав раз качан
узе серед Бару* (Руданський) . . .

— присудки стоять перед підметами, а в останніх двох
їх розділюють то предмет, то прислівниковий додаток.
А ось у прикладах:

Бать під самим Харковом село Основа (Куліш). *Жив у
нас у селі козак Хмара* (Вовчок). *Розпочав суд над Кирилом
Туром батько Пугач* (Куліш). *Чи не була мати?* (Шевченко)
— усюди присудок стоїть на початку, підмет на кінці.

А й щодо предмета та прислівникового додатку,
то вони теж можуть стояти напереді речення, а далі йдуть
слова, які щодо змісту вважають ся за важніші, н. пр.:

Предмет *Себе й наше життя я виразно зазнаю ледви з десятого
року мого віку* (Кониський). *Нехай вам Бог помагає, пане Опа-
насе!* (Вовчок). *Свою Україну любіть!* (Шевченко) . . .

Присл. дод. *Знов ходить по казні Андрій, блідий і ослаблений недоста-
чею свіжого повітря* (Франко). *Двацять три роки ловив дід
Панас рибу* (Нечуй-Левицький). *У цьому то селі* (в Основі)
родивсь наш Григорій Хведорович Квітка (Куліш). *Тим-*

часом високо на небі підняв ся місяць (Нечуй-Левицький). *Літ за двацять до кречацької волі, з Ромоданового шляху . . . в село Піски вступав якийсь невідомий захожий* (Миришій). *У таку нічний добу звідтіль, знід тієї скелі виступили дві постати людські, білі як мерці, в білих покривалах* (Нечуй-Левицький) . . .

У цих трох останніх реченнях прислівн. додатки часу стоять перед прислівн. додатками місця, але ж може бути й навпаки.

Із попередніх прикладів та з цих останніх виходить, що лад слів ув українській мові — довільний. Тільки ж, укладаючи слово за словом у речення, треба дивити ся, щоб не дуже багачько накопичувати слів, щоб речення не заплутати та змісту його не затемнити.

2. Щодо прикметникових додатків (§ 3461, 2), то вони стоять зараз же коло імення, до якого належать, і то звичайно перед ним, н. пр.:

Жива народня мова вносить у книжки чинчий граматичний склад (Нечуй-Левицький). *Два кобзарі . . . іграли усяких лицарських пісень* (Куліш). *З половини двацятих по шестидесяті роки був у нас золотий вік панського панування* (Миришій). *Білолиций місяць тихо плив високим небом, розливаючи своє срібне проміння* (Грінченко). *В кутному вуглі стояв кіот із образами в срібних позолочених шатах* (Стороженко). *На Чорному Морі, на білому камені, ясенький сокіл жвабібно квилить-проквиляє* (нар. дума) . . .

Прим.
додаток

Але ж прикметниковий додаток може стояти зараз же після імення, н. пр.:

Прийшла молодиця на той хутір благодатний у найми просить ся (Шевченко). *Гріх смертельний накликають на себе не тільки смерть, і саму болюсть* (Квітка) . . .

А то буває й так, що в одному й тому ж реченні вживають ся оба способи, н. пр.:

Робить і діло, щирим серцем робить, а годинку урве собі на гуляння парубоцьке (Вовчок). *Дашкович заговорив про свою Черкащину, про Дніпро широкий, про сади зелені і про тилині свої Сегединці* (Нечуй-Левицький). *Тільки обізвав ся писар військовий, козак лейстровий,*

пирятинський попович Олексій (нар. дума). *І воцику напонила, і золоту кисточку купила, і покладків* (кращанок) *свіженьких, біленьких узла* (Федькович). *Вже зібрався Олег віщий на свою недолю, їде конем білогривим по чистому полю* (Руданський). *Химерний той Іванець морочив голови людські мов не своєю силою* (Куліш). *Чи не покинуть нам, небого, моя сусідонько убога, вірші підземні віршувать, та заходиться рештувать вози в далекую дорогу?* (Шевченко) . . .

ХVII. ЗЛОЖЕНЕ РЕЧЕННЯ.

358. Дуже часто буває, що прості речення тісніше в'яжуться зі собою змістом.

Якщо вони мають якісь спільні частини між собою, то їх можна висказувати коротче, стягати (§ 352). Але як і немає в них спільних частин, то можна їх зі собою пов'язати, скласти докупн в одне зложене речення (гл. § 328).

Ось як ізв'язати зі собою такі чотири речення, якими описується осінь:

Глухе, бездушне отупіння напало землю. Квіти мруть. Поля байдужсно снігу ждуть. Хмари висять, як каміння — то вийде таке одне зложене речення:

Глухе, бездушне отупіння напало землю, квіти мруть, поля байдужсно снігу ждуть, а хмари висять, як каміння (Лепкий).

Або знов ці два речення, які подають наслідки скасування козацького ладу на Слобідській Україні:

Козацтво зі своїми виборами на Вкраїні зникло. Пани поробились домонтарями й бенкетарями —

із них вийде таке одне зложене речення:

Як зникло козацтво зі своїми виборами на Вкраїні, пани поробились домонтарями й бенкетарями (Куліш).

Тільки ж як приглянути ся до обидвох тих зложених речень, то між ними побачимо велику різницю.

Як у першому реченні взяти кожну думку зокрема:

Глухе, бездушне отупіння напало землю —
квіти мруть —

*поля байдужно снігу ждуть, —
а хмари висять як каміння*

— то кожна з них сама про себе нам зовсім ясна, зовсім зрозуміла, всі ті речення зокрема можуть для себе творити цілість, їх вартість між собою така, що їх усі можна покласти побіч себе в один рядок.

За те у другому реченні, коли сказати тільки:

Як зникло козацтво . . . на Україні —

— то це речення само для себе незрозуміле, кожний спитас: *то що, як зникло?, що стало ся, як зникло козацтво?*

Воно стане аж тоді зрозуміле, коли скажемо друге речення: *пани поробили ся домогтарями . . .*

За те ж це друге речення, коли сказати його самим про себе, то воно цілком зрозуміле й без першого обходить ся. Те перше подає тільки обстанову, каже докладніше, коли це стало ся, отже грає в цілому зложеному реченні тільки побічну роллю. Через те воно так і називаєть ся побічне, за те ж те, яке саме по собі зрозуміле, зветь ся головне. Отже перше речення на стор. 398. (*Глухе, бездушне . . .*) зложене зі самих головних речень, друге (*Як зникло . . .*) — з головного й побічного.

У першому зложеному реченні коли всі речення, що на нього склали ся, зазначити лінійками, то всі вони придуть ся в один рядок, отже:

(. . . отупіли . . .) (квіти (поля . . . (хмари . . .
. . . напало), мруть), . . . ждуть), « . . . висять)

Усі ці речення щодо свого значіння між собою рівні.

У другому зложеному реченні обидвох речень поставити на рівні не можна. Як зазначити їх лінійками, то головному прийдець ся вищий рядок, побічному — нижчий, отже:

(пани . . . поробились), як (зникло . . . козацтво)

То так ці речення не в одному ряді, і значінням між собою — нерівні.

Від того пішла назва одним і другим.

Перше речення, зложене зі самих зрозумілих, отже головних речень, зветь ся **рівнорядно-зложене**, друге, зложене з головного й побічного (побічних може бути й більше), називаєть ся **нерівнорядно-зложене**.

Перівно-
рядно-зло-
жене
(спійня)

Як порівняти це з життям узагалі, то воно буває так. Може бути собі щось наче товариство, чи спілка, куди входять самі свідомі люде, які супроти себе всі рівноовартні, кожний робить свою роботу самостійно — вони добровільно сполучили ся в товариство.

Та може бути так, що ось один знає докладно, як і що робити, на що товариство (головне речення), а другі не гаразд свідомі цієї мети (побічні речення); хоча знають, що як держати муть ся купи, то їм добре буде, але кожний ізокрема не повів би справи, як слід, бо несвідомий. Це теж товариство, але наче зліплене в ціле, спосне до купи, не сполучене.

Через те й рівнорядно-зложені речення можна ще коротко звати сполукою речень, нерівнорядно-зложені — спійнено речень.

Порівнань на це насуваєть ся в житті дуже багато.

У нерівнорядно-зложенім реченню головне речення являєть ся супроти побічного — надрядним, стоїть рядком вище, побічне супроти головного — підрядним, бо ж воно стоїть низче рядком. То так у зложеному реченні:

„Як зникло козацтво зі своїми виборами на Вкраїні, пани поробились домонтарями й бенкетарями“ —

перше речення — підрядне, друге — надрядне, а обидва вони між собою зложені нерівнорядно.

ХVIII. РІВНОРЯДНО-ЗЛОЖЕНІ РЕЧЕННЯ (СПОЛУКА РЕЧЕНЬ).

359. Найбільш так буває, що сполука речень стрічаєть ся між самими головними реченнями. Ось декілька прикладів:

Стоїть гора високая, зелений гай шумить, пташки співають голосно, і річенька блищить (Глібів). Ніщо мене не займає, ніщо не тїшить; тручаю свої дні, як вилами (Федькович). Садок вишневий коло хати, хруці над синіями гудуть, плугатарі з плугами йдуть, співають дівчата, а матері вечерять ждуть (Шевченко). Вітерець легенький дихнув, поблизу у траві засюрчав коник, десь далеко ударив перепел, а там над шляхом понеслась-полила ся жайворонкова пісня (Мирний). Пропала правда, згинула доля, закована громадська воля, не правда всюди верх держить (Франко — Панські жарти) . . .

1. Та не все так буває, що тільки головні речення між собою рівнорядно-зложені. Ось придивімося зложеному реченню:

Іздалека Запорожці чули, як дзвонили у Глухові, (як) з гармати ревнули, як погнали на болото збрід будувати, як плакала за дітками старенька мати, як діточки на Орелі лінійю копали і як у тій Фінляндії в снігу пропадали (Шевченко — Иржавець).

У цілому — це речення зложене нерівнорядно, це — спійня речень, бо воно спосне з одного головного речення й шістьох побічних.

Перше речення головне, бо як узяти його для себе окремо, то воно дає зрозумілу гадку; всі інші шість речень — це речення побічні, бо ніодне з них, сказане саме про себе, не дає зрозумілої думки, а кожне з них просто доповняє в головному реченні, що саме чули Запорожці (*дзвони у Глухові, рев гармати, про гонення на болото, плач матері, про копання ліній . . .*).

Головне речення являєть ся для всіх тих речень надрядним, але ж усі вони між собою, дарма що підрядні головному реченню — рівнорядні, бо ж супроти свого надрядного речення всі вони мають рівну вартість. Лінійками можна це так зазначити:

<i>Запорожці чули. . . (що?)</i>	як	(як)	як	як	як	як
<hr/>	<i>дзвонили . . .</i>	<i>ревнули . . .</i>	<i>погнали. . .</i>	<i>плакала . . .</i>	<i>копали . . .</i>	<i>пропадали</i>
	1.	2.	3.	4.	5.	6.

пор.: [Судді!], *не надійтесь (чого?), що голову перед вами смирно схилю я, що в добрість вашу вірити буду одну хоч хвилию я!* (Франко). *Повій, вітре, на Україну (котру?), де покинув я дівчину, де покинув чорні очі . . . Вертай, вітре, к полуночі (коли?), як забєть ся їй серденько, як дієча зітхне тязесенько, як заплачуть чорні очі* (Руданський). *Порадимось, посумуєм (як довго?), поки сонце встане, поки твої малі діти на ворога стануть!* (Шевченко) . . .

2. Та бо й надрядним реченням не все мусить бути головне речення; видно це з такого прикладу:

Та ще (судді!) скажіть (що?), що ви й сами не відмовляте нам то (чого?), що правду ми говоримо, що прямо й чесно ми йдемо за правдою! (Франко).

Це речення теж нерівнорядно-зложене, теж — спійня речень. Головне речення (*Та ще скажіть*) являється надрядним супроти першого побічного речення (*Що скажіть? — Що ви й сами не відмовляєте нам то . . .*). Це ж підрядне побічне речення являється надрядним для двох останніх речень (*Чого не відмовляєте? Того, що правду ми говоримо, що . . . йдемо за правдою*), які знов між собою рівнорядні, це сполука речень, бо ці речення на-рівні доповняють своє надрядне речення. Унаглядним собі це лінійками:

Та скажіть . . . (що?)
що не відмовляєте . . . (чого?)
що говоримо . . ., що йдемо . . .

пор.: *О, де найти слів, де виразів найти* (сполука, гол., запит.)
для мук (яких?), *що душу всю шматують* (коли?), *коли я подивлюсь*
(на що?), як лютії кати у нашій хаті бенькетують? (Грабовський).
На світі вже давно ведець ся (що саме?), *що низчий перед вищим гнеть ся, а більший меньшого кусає та ще й бе* (чому?), *затим, що сила є . . .*
(Глібів). *Послав дяк до Івана лист, та невідомо* (що?), *чи бідолаха його бачив* (чому?), *бо зутко прийшла звістка од пана* (яка?), *що Іван умер* (Вовчок) . . .

ХІХ. ПОДІЛ РІВНОРЯДНО-ЗЛОЖЕНИХ РЕЧЕНЬ ЗА ЗМІСТОМ.

360. Хоч головні речення у сполуці речень кожне для себе самостійне, але ж думками, змістом вони лучать ся зі собою. Ось як сказати:

„*Ой, негаразд, Запорозьці, негаразд вчинили, степ широкій, край веселий тай занастили*“ (пар. пісня),
— то це два головні речення, і кожне зокрема з них — самостійне.

Але ж як добре роздумаємо над змістом обох цих речень, та над тим, як вони змістом лучать ся зі собою, то побачимо, що у другому реченні міститься причина того, чому саме „*Запорозьці вчинили негаразд*“. Таким чином, це сполука — причинова. Така ж сама сполука чується, н. пр., у реченні:

Не всі (до бою) *вирушали* (чому?), *ще багато їх спить, ми не бачимо їх на цім святі* (Вороний).

В таких реченнях поодинокі думки повідділювані від себе записками.

Але ж речення сполучують ся зі собою ще й сполучни- Сполука
ками (§ 301), і нераз уже зі сполучника пізнати, яка це
сполука щодо змісту.

1. От коли сказати речення:

Христос учив народ любити, і за народ Христос страждає, а ви (кати!) грабуєте освіту [і те, що Бог народові дав] (Копи-
ський) — ціле речення зложене рівнорядно; але ж коли два
перші речення змістом тільки еднають ся зі собою, бо одна
думка другу доповняє, то третє речення своїм змістом
цілком суперечне до двох попередніх, думка у третьому
реченню протиставлена думкам попередніх речень. На
це вказує в перших двох реченнях сполучник „і“, у третьому
— сполучник „а“.

Через те, як де є між реченнями сполучник „і“, то така
сполука речень зветь ся просто еднальна, де ж є сполучник
„а“, то це сполука протиставна.

Ось іще кілька прикладів еднальної сполуки:

(без сполучників): *Тихесенько вітер віє, степи, лани мріють, між ярами над ставами верби зеленіють* (Шевченко). *Грів сонечко, усміхаєть ся небо яснєє, дзвонить пісню жайворончок* (Франко) . . .

еднальна і
протиставна

(зі сполучниками): *Весна зиму проганяє, і зелений по землі весна килим розстилає* (Шевченко). *Скрізь гармідер і реготня, в хаті і на дворі, і жолоби викотили з нової комори* (Шевченко). *По безхмарому небі плила мелянхолія тьмяна, і тремтіло шакалів виття, мов болючая рана* (Франко). *І світає, і смеркає, день божій минає, і знову люд потомлений, і все спочиває* (Шевченко) . . .

А ось приклади на протиставну сполуку:

(без сполучників): *Догоряють поліна в печі, попеліє червоная грань, (а) у задумі сиджу я в ночі і думок сную чорную ткань* (Франко) . . .

(зі сполучниками): *У полі на могилі овкулак ночує, а сич у лісі та на стрісі недолю віщує* (Шевченко). *На хресті повісили апостола Петра, а неопітів в Сиракузи одвезли* (Шевченко). *Умер співець, але живуть у серцях слова безсмертні* (Комарівна). *Не рад козак журиити ся, так сердень-*

ко нис (нар. пісня). Підросли діти, збулась клопота, так друге лихо наспіло (Вовчок). Посіляли Гайдамаки зсито в У-країні, ти не вони його жсали (Шевченко). Рідна мати бс, та не боить, а свекруха бс гірше, ніж кулаками (Нечуй-Левицький). Затихло все, тільки дівчата та соловейко не затих (Шевченко) . . .

Про еднальні і протиставні сполучники гл. § 3014, 2.

часова 2. Нераз у рівнорядно-зложених реченнях змальовані події, що йдуть одна за одною, н. пр.:

Пронесуть ся бурні ночі, (зпочатку) прийдуть тихі, ясні дні, (потім) усміхнуться ся смутні ночі, (нарешті) з уст посилюють ся пісні (Грабовський) . . .

Тут важний час, і така сполука речень зветь ся **часова**.

пор.: *Похилились квітки, посумніли, замклись; шуря-буря пройшла — вони знов піднялись (Франко). Була я в батька — було мое личко біленьке і брови чорненькі, а у свекра личко мое змарніло і брови по-линяли (Нечуй-Левицький). Кайдаш прийшов до церкви, церква була ще заперта (Нечуй-Левицький). У нас була — як розса ціола, а тепер така стала, як квітка вяла (Нечуй-Левицький) . . .*

причинова 3. Буває й так, що одне з речень подає причину того, про що каже друге речення, н. пр.:

Не хили ся, явороньку, (чому?) — ти ще зелененький, не жури ся, козаченьку, (чому?) — ти ще молоденький.

Така сполука речень — **причинова**.

пор.: *Вийшла мати погуляти — не спить ся в палатах . . . не дійшла (у палати): довело ся в Дніпрі почувати (Шевченко — Русалка) . . .*

Такі речення відділені від себе звичайно **пругкою** (§ 411 7в) або **двоточкою** (§ 408 з).

Між такими реченнями можна подибати й зясувальні (§ 3015) сполучники: **адже, чей же** (гл. 360 11), н. пр.:

Не годить ся журитись у пригоді такій (чому?), адже иньчим ще гірше буває (Леся Українка) . . .

наслідкова 4. Та буває й так, що межі двома рівнорядними реченнями може заходити така сполука, що перше речення являеть ся причиною, друге наслідком, н. пр.:

Ти боєць (через те, що ти боєць) — повинен битись, ти співець собі — співай! (Грабовський). Люде слухали пан-отця, і в селі був спокій (Лепкий) . . .

І такі речення відділюють іще пружками (гл. § 411 7г) або двочками (§ 408з), н. пр.:

Колись добре я (= народня нива) родила (через те, що добре родила): *виростала з мене сила борогам на страх і горе!* (Старицький) . . .

Крім того, таку сполуку легко спізнати по сполучнику „аж“, який указує на те, що сильніша, більша причина, н. пр.:

Старий ударив в закаблуки, аж встала курява (Шевченко).
Віють вітри, віють буйні, аж дерева гнуть ся (Котляревський) . . .

Це все сполука — наслідкова.

пор. *Брови чорні, очі карі — любо подивитись* (Нечуй-Левицький).
Завязала голівоньку — не розв'язу довіку (нар. пісня). *По всіх церквах дзвони грають, аж повітря гуде і тремтить* (Франко) . . .

Розуміть ся, що перед „аж“ кладемо запинку.

5. І порівняння нераз вичитаєш зі сполуки речень, н. пр.: **порівняльна**

Старому байдуєсе, ніби то не чує (Шевченко — Невольник).

Така сполука так і зветь ся **порівняльна**, бо ж дійства (стан) в обох рівнорядних реченнях порівнюють ся зі собою.

пор. *Лежас на спині каліка, ніби лежала жива колода з головою* (Нечуй-Левицький) . . .

6. Із речення:

намірова

Утни, батьку, орле сизий (на що?, з яким наміром), *нехай я заплачу, нехай свою Україну я це раз побачу* (Шевченко) . . .

— із цього цілого речення видно, що друге речення подає мету, намір, із якими щось сказано в першому реченні, і через те ця сполука зветь ся — **намірова**.

Таку сполуку легко пізнати по прислівниках: *нехай, хай, паї, та* сполучнику: *ачей*,

пор.: *Вийди, вийди, дівчинонько, вранці по водицю, ачей же я надивлю ся на плахту-дрібницю* (нар. пісня) . . .

Такі речення легко замінити побічними **наміровими** реченнями (пор. § 375), і вони являють ся наче скороченням таких речень (гл. § 393 4б).

7. Та буває й так, що в одному з рівнорядних речень **умовна** містить ся умова, з якою щось дієть ся в другому реченні, н. пр.:

Не посій (= якщо не посієш) — не вродить ся (нар. погов.).
Найду долю — одружу ся, не найду — стоплю ся (Шевченко) . . .

Така сполука речень зветь ся **умовна**.

І такі речення відділюють ся, як ми бачили — **пругками** (гл. § 4117а).

Те речення, яке подає умову, має часто форму наче наказу (гл. § 2535), й легко дасть ся замінити умовним реченням (гл. § 376). І загалом така сполука виглядає наче скорочення умовного речення (гл. § 3936).

допустова

8. Таким самим скороченням видають ся ось які речення:
Крути, верти — мусиш умерти (нар. припов.). *Тебе й эсалют, а ти не шануши ся . . .*

Це така сполука речень, у якій думки суперечні, та одним із них допускаєть ся можливість погодити їх зі собою, цілком так, у допустових реченнях (гл. § 377). Така сполука так і зветь ся **допустова**, й її можна вважати скороченням допустового речення (гл. § 3936).

пор.: *Ори і засівай* (= хоч орати меш і засівати) *лани, коси* (= хоч косити меш) *широкі перелози, і грошики за баитани лупи* (= хоч лупити меш) — *а все одкинеш ноги* (Гулак-Артимовський) . . .

У такій сполуці теж речення відділюють ся часто **пругками** (гл. § 4117б).

висказова

9. Із такого речення, як ось:

Чіпка чує: недалеко за эсита хтось співає (Мирний)
— у другому реченні являєть ся немов висказ того, що чує, через те така сполука так і зветь ся **висказова**.

Ці речення нагадують побічні висказові речення (гл. § 383),

пор.: *Кінець села, чути, (що) стріляють* (Федькович). *Дивлю ся я (й бачу, що), аж світає, край неба палає* (Шевченко). *Казав пан [що?], козюх дам, тепле його слово* (нар. приповідка). *Думала [= українська ворона — що?], з Богданом от-от я їх* (= козаків) *поховала* (Шевченко — Великий Льох) . . .

Така сполука являєть ся завсіди тоді, коли ми наводимо чужі слова цілком так, як хтось їх висказав (пряма мова, гл. § 394), н. пр.:

От Наум йому й каже: „Спочинь, сину, хоч трохи“ (Квітка). *„Ну, панове“*, каже, *„тепер я вже зовсім налагодивсь у дорогу“* (Куліш). *„А я в попа обідала“*, сирітка сказала (Шевченко). *„Я вже й перстеник той закинула“*, одказала Зінька крізь сльози, *„а вони все згадують про того Москаля* (Стороженко) . . .

10. Розумієть ся, що коли чужа мова містить у собі питайна питання, н. пр.:

Питаєть ся Сон Дрімоти: „Де будемо почувати?“ (нар. опов.). „*За що це, дїду“*, каже, „*ти мене цураєш ся?*“ (Стороженко). „*А ти ще таки не перестав думати про ту прокляту Сїч?*“ сказала мати (Куліш) . . .

— то така сполука речень зветь ся — питайна.

11. Та ще буває така сполука, що одне з речень докладніше, **виясняльна** подрїбніше виясняє те, про що говорить ся у другому реченню, н. пр.:

Зрадїла земля: усміхнулись високі могили срібною росою, закурились долини пахучим туманом (Мирний) . . .

Така сполука зветь ся **виясняльна**, а то ще її звуть: **зясувальна**.

Де починаєть ся вияснювання, там ставить ся між реченням двоточку (гл. § 408 2, 4).

Часто таке речення сполучують слівця: **то, чей, адже** (гл. § 301 5),

пор.: *Не зозуля в лісі затужила, не пташка в лузі голосила: то сестричка лист писала* (Федькович). *Не даром искри грають у очах тих молодих: чей нові мечі зассяють у правицях тих твердих* (Франко). *Перїть собі сами: адже єс маєте руки* (Нечуй-Левицький) . . .

А так загалом щодо змісту, то рівнорядно-зложені речення можна розбїрати рїжно, відповідно до того, як хто зрозуміє думку.

XX. НЕРІВНОРЯДНО-ЗЛОЖЕНІ РЕЧЕННЯ (СПІЙНЯ РЕЧЕНЬ).

361. Пригляньмо ся до отсих речень:

1. *Який пан, такий крам* (нар. припов.).

2. *Хто ненавидить кайдани, той війни не боїть ся* (за Франком)¹⁾.

3. *Крізь шиби невизразно чути (що?), як краплї дощевї падуть* (Лепкий).

4. *Засївала (козацька воля) трупом поле (як довго?), поки не остило* (Шевченко).

5. *Родив ся я на золотім Подїллю (якім?), котре не всім однак золоте* (Франко).

¹⁾ Висказ Франка такий: *Хто ненавидить кайдани, тому війна не страшна.*

Усі ці речення зложені, кожне з них іскладаєть ся з головного та побічного речення, отже це речення нерівнорядно-зложені, це — спійня речень.

Як приглянути ся до побічних речень, то всі вони, крім того, що самі для себе незрозумілі, підрядні кожне своєму головному реченню, але ж до того сповняють іще окрему службу супроти своїх головних речень.

У першому реченні побічне речення (*який пан*) являєть ся присудком головного речення, бо подає присуд про крам, який він саме.

У другому реченні побічне речення (*що ненавидить кайдани*) сповняє службу підмета для головного речення, відповідає на питання: *хто?* (*Хто війни не боїть ся?* — *Той, що ненавидить кайдани*, — иньчими словами: *ненавидник кайданів*).

У третьому реченні побічне речення (*як краплі дощеві падуть*) є для головного — предметом (питаємо: *що чути?* — *Як краплі падуть*, — инакше можна сказати: *падання крапель*).

У четвертому реченні побічне речення (*поки не остило*) доповняє головне речення тим, що подає час (*як довго засівала поле?*), то так це прислівниковий додаток для головного речення.

В останньому реченні побічне речення (*котре не всім однако золоте*) поясняє одне імня головного речення (*Поділля*), являєть ся для нього прикметниковим додатком.

Із того ясно виходить різниця між головними й побічними реченнями. Головні речення творять для себе цілість, побічні ж речення являють ся тільки частинами головних речень. Вони бувають для головних речень присудками, підметами, предметами, прислівниковими та прикметниковими додатками, вони головні речення тільки доповняють.

Головні речення для себе самостійні, незалежні, побічні речення всі залежні від своїх головних речень, для яких вони бувають присудками, підметами, предметами і т. д.

XXI. ПОДІЛ ПОВІЧНИХ РЕЧЕНЬ ЗА ЗМІСТОМ.

Відповідно до того, чим побічне речення являється проти головного, побічні речення поділяються на п'ять родів.

362. Якщо побічне речення є присудком для головного, то воно так і зветься **присудкове**. Ось кілька таких зложених речень, у яких побічне речення являється присудком головного:

Яке коріння, таке насіння (нар. погов.). *Яка пані, такі присудкові саї* (нар. погов.). *Який настух, така й череда* (нар. припов.). *Дурня вчити, що в д'явий міх воду лити* (нар. припов.). *А дієка, як сам знаси* (Федькович). *А кожедий, аби лише з хлопа здерти* (Франко). *Дієка, як верба* [де посади, там прийметься] (Нечуй-Левицький) . . .

Буває так, що до одного головного речення належить кілька присудкових побічних речень,

пор. *Ми ті, що гнулися як лози, були покірні мов віця, котрим неволя, кров і сльози ще не доїхали кінця. Ми ті, котрим заперті двері, запертий до свободи шлях . . .* (Франко). *Ти (той), котрого діди наші вважали своїм опікуном, котрого й ми шанували щорічними празниками* (Франко) . . .

363. Та побічне речення може бути й підметом для **підметові** головного, н. пр.:

Часто мені приходить на думку (що приходить на думку?), *чого б то чоловікові так дуже пристрацатись на сьому світі до чогонебудь* (Квітка). *Уперед* (хто вперед?), *хто не хоче конати, статись трупом гнилим, живучи!* (Грабовський). *У Києві, на Подолі було колись і ніколи не вернеться* (що?), *що діялось* (Шевченко). *На світі вже давно ведецься* (що ведецься?), *що низчий перед вищим знеться* (Глібів). *Заздро* (що заздо?), *що в брата є в коморі і на дворі* (Шевченко) . . .

Такі побічні речення називаються **підметові**.

Буває, що до одного головного речення належить кілька підметових речень,

пор. *Лиш хто любить, терпить, в кім кров живо кипить, в кім надія ще лік, кого бій ще мантиє, людське горе смутить, а добро веселить — той цілий чоловік* (Франко). *Блажен, хто гордоцьві не має, в кого дух пихи не сидить, хто в скринях золота не дбає, хто на громаду звик робить, хто брата темного навчас, у хату вбогу вносить світ* (Кониський) . . .

Предметові 364. Побічні речення бувають і предметами головних речень, н. пр.:

Хтось мухам раз сказав (що?), що на чужині краще жити (Глібів). Чи знала (що?), що тая цариця (Катерина І.) лютий ворог України, голодна овчиця? (Шевченко). Згадав (що?), як був господар він, як шанували (його) всі сусіди (Франко). Скажи, віце серце (що?), чи скоро світ буде (Куліш)? Я не знала (чого?), що я тяжко-тяжко согрішила (Шевченко). Догадались тоді всі (чого?), кого Олеся дожидала (Вовчок) . . .

Такі речення зуть ся предметові.

Буває й кілька предметових речень у зложеному реченні, пор. *Як ми пригостили до Ілаша, як він нас там красно приймав, як ми рушали в Яблоницю на староциниє, не буду вповідати [чого?] (Федькович). Розкажи [зоре вечірняя!] (що?), як за горою сонечко сідає, як у Дніпра веселочка воду позичає, як широка сокорина віти розпустила . . . як у полі на могилі вовулак ночує, як сон-трава при долині вночі розцвітає (Шевченко) . . .*

Прислівникові 365. Якщо побічне речення являєть ся прислівниковим додатком для головного речення, подає обстанови, серед яких відбуваєть ся дійство в головному реченні, себто: час, місце, спосіб і т. д., то таке речення зветь ся прислівникове, н. пр.:

Отак я міркував собі (як довго?), поки доплетавсь до хатини (Шевченко). Куди не глянеш, скрізь самі ходячі трупи (Вронний). Там добре, де нас нема (нар. припов.). Чорніє гай над водою (де?), де Ляхи ходили (Шевченко). Дислять ся (зорі) згори на землю (як?), наче очей тих невисипущих міріяди (Самійленко) . . .

В одному зложеному реченні буває й кілька прислівникових речень,

пор. *Кобзо, ти одрадо єдина, поки прокинеть ся сонна країна, поки діждеть ся живої весни, ти нам по хатах убогих дзвони! (Куліш). Куди не глянь, де не кинь, усюди кривда тай кривда (Мирний) . . .*

Прикметникові 366. Побічне речення може поясняти й якийсь імня в реченні, тоді воно є для нього прикметниковим додатком, н. пр.:

То люде [конфедерати] (які?), що зібрались волю боронити! (Шевченко). Не в людях зло, а в путах тих (яких?), котрі незримими вузлами скрутили сильних і слабих з їх мукою і їх ділами (Франко). Мені пісні співала мати про не-

забутий час святий (котрий час?), коли неволею закутий ще не ходив козак у пугах (Старицька-Черняхівська). У козеного люду, у козеній країні живе такий спогад (який?), що в його в давнині були золоті віки (Леся Українка) . . .

Такі речення називають ся **прикметникові**.

Буває, що до одного імя наложити теж кілька прикметникових речень,

пор. *Голодний люд без хліба-соли [живе] в своїх нетоплених хатах (яких?), де не прогляне світ ніколи, де глуна ніч, де рабський страх (Старицький). І досі наш веселий край шанує щиро той звичай (котрий?), з котрим ще прадіди жили й нащадкам в рід передали (котрий саме звичай?): щоб у суботи (перед Дмитром) поминати, кого нам приязно згадати (Щоголів) . . .*

XXII. ПРИСЛІВНИКОВІ РЕЧЕННЯ.

367. Через те, що бувають різні роди прислівникових додатків, то і прислівникові речення бувають різні. Їх пізнати нераз хоч по сполучнику, хоч по частиці, якими вони починають ся, а на зміст їх указують усе питання: *де?*, *куди?* . . . (місце), *коли?* . . . (час), *чому?* (причина) і т. д.

Побачимо це найкраще, як розберемо ся в поодиноких прислівникових реченнях.

1. МІСЦЕВІ РЕЧЕННЯ.

368. Місцеві речення являють ся для головних речень **Місцеві** прислівниковими додатками місця (§ 3451), й від того й їх назва. Вони відповідають на питання: *де?*, *куди?*, *відкіля?* — і з головними реченнями вяжуть ся тими ж самими слівцями, н. пр.:

Де згода в семействі, де мир і тишина, щасливі там люде, блаженна сторона (Котляревський). Куди не глянь, де не кинь, — усюди кривда та й кривда (Мирний). Куди вони [козаки] йдуть, там бори гудуть [нар. пісня]. Ой, не відтіль вітер віє, відкіль мені треба (нар. пісня) . . .

Як добре приглянути ся всім тим місцевим реченням, то їм сливе все в головних реченнях відповідають прислівники: там, усюди, відтіль, і т. д.

2. ЧАСОВІ РЕЧЕННЯ.

Часові 369. Часові речення — це такі побічні речення, що для головних речень є прислівниковими додатками часу (§ 345 з). Вони відповідають на питання: *коли?*, *відколи?*, *як довго?* . . . , і з головними реченнями злучують їх сполучники: *коли*, *як*, *доки*, *поки*, *тільки-що*, *аж*, *аж поки* . . . , н. пр.:

Коли Болгарові було холодно, *тоді* Воздвиженському було гаряче (Нечуй-Левицький). Чому мовчати він не вмів (тоді), *коли* казали бути тихо, *коли* громаду кривдив пан, чому (тоді) він мусів побиватись? (Франко). *Як* понесе з України у синє море кров ворожусу, *о тоді* я і лани і гори, — все покину. . . (Шевченко). *І в час*, *як* нудьга обгортала його, *як* гідко ставало на землю дивитись, *літав* він (= орел) за хмари до сонця свого (Самійленко). *Як* підняли платок, (то) *Максима* вже не було (Мирний). *Отак* я міркував собі (їдучи), *поки* доплетавсь до хатини (Шевченко). *Сонце* ще не вирізалось ізза левад, *як* переїхав він (= Шрам) *Ніжень* (Куліш). *Доки* сонце зійде, *роса* очі виїсть (нар. припов.). *Тільки-що* діти стали *літ* доходити, *позабірали* їх *д* покоїв (Вовчок). *Що* гойднеться *навук*, *то* *нитка* порветься, *й* *додолу* *навук* упаде (Ліся Українка). *Доїжджають* до *табора*, *аж* у *таборі* ще *одалеки* *чути* *гомін* (Куліш). *Повис* над *гирлом* *темним*, *аж* *поки* на *щось* *тверде* *крихту* не *опер* ся (Франко) . . .

Із прикладів видно, що в головних реченнях часовим сполучникам відповідають прислівники: *тоді*, *отоді*, *ще* . . . , *слівця*: в *той* *час*, *то* . . .

3. СПОСОБОВІ РЕЧЕННЯ.

370. Якщо побічне речення відповідає на питання: *як?*, *яким* *чином?*, *як* *дуже?*, *наскільки?*, *себто*, *подає* *спосіб*, *як* *саме* *відбуваєть* *ся* *дійство* в *головному* *реченні* (§ 345 2), *то* *воно* *зветь* *ся* *способове*.

Щодо змісту способів речення поділяються на три громади, на: *чисто-способові* *речення*, *порівняльні* *й* *наслідкові*.

Способові 371. Чисто-способові речення, які відповідають на питання: *як?*, рідко зустрічаються так, щоб починали ся якими слівцями, а звичайно вони являються ся скороченими (гл. § 389 з).

Ось приклади чисто-способових речень:

Вигострю, виточу зброю іскристу (як?), скільки достане снаги мені й хисту [= по своїй сназі й хистові] (Леся Українка). Не так то швидко дієть ся (як?), як казка кажесть ся (нар. погов.). Калина так хизуєть ся красою (як?), що байдуєє їй до всього на світі (Леся Українка). Любили ся, кохалися (як?), що їй мати не знала (Шевченко) . . .

372. Порівняльні речення лучать ся з головними речен- Порівняльні
нями сполучниками: як, мов, немов, наче, пеначе, що, ніж, аніж, як коли б, н. пр.:

Золото не ссяє так на золотих перстнях, як сяють дієчата на воді й над водою (Куліш). В Мелашки так закидало ся серце, як птиця тріпаєть ся крилами в пустому гиллі (Нечуй-Левицький). Тугар Вовк окружив молодців цілою громадою Монголів, мов стрільці цілою ватагою окружають розжсертого дика (Франко). Мокро й темно, немов у домовині [= мокро й темно] (Черкасенко). Скелі стояли пенарушими, наче думу тязьку думали (Нечуй-Левицький). По довгім важкім отупінню знов прискає хвиля пісень, пеначе знід попелу разом язиками блиска вогень [= вогонь] (Франко). Простий люд-селюки гули по всьому полю, що тії трутні (Куліш). Коні були, що тії галки (Франко). Поле, що безкрас море, розіслало зелений килим, аєє смієть ся в очах (Мирний). Лучче одурить себе таки, себе самого, ніж з ворогом по правді єжить і всує нарікать на Бога (Шевченко). Хиба єє менше, аніж треба, плачуть очі, [що сиплетесь, роси, сріблом серед ночі?] (Грабовський). Як нараз десь заєрмить, як коли б гора завалила ся! (Стефаник) . . .

У головному реченні стоїть часто: „так“, яке сям та там іще раз повторяєть ся і в побічному реченні, н. пр.:

Так як молодий цуцик ховаєть ся від ворога [побачивши старого сусідського бровка], так бідний Чорногорець оступивсь геть, даючи дорогу жорстокому дїдові (Куліш) . . .

Порівняльними [а що починають ся відносними частицями — то вони й відносні, гл. § 379] являють ся й такі речення:

Скільки єгорі синього неба, стільки внизу зеленого лугу (Куліш). Чим хто менше знає, тим більш собі рота роздирає (нар. погов.). Він не так дурний, як придуркуватий (нар. погов.):

Ці речення вказують на скількість, і їх можна пізнати по слівцях: скілько—стілько, чим—тим, не так—як...

Наслідкові 373. Наслідкові речення подають наслідок того, що спричинило дійство головного речення. Вони починають ся сполучниками: що, що аж, щоб, а в головному реченні все містять ся слова: так, такий, так дуже, стілько, так багато . . . , н. пр.:

Поле праці так(е) широке, що й твій зір не осягне (Грабовський). *Я простягла руку, а вона так тремтіла, що я ледві змогла вхопити його [руку]* (Кониський). *Пугач Турові так одважив киям по плечах, що аж кістки захрумтіли* (Куліш). *Панну в єжупані, таку кралою висватали, що хоч за гетьмана, то не сором* (Шевченко). *Наустив вражий дід ніхому да хотів так придавити в Батурині старшину, щоб* (що . . . б) *і не писнула* (Куліш). *Із голодних оченят виглянуло стілько горя, і страху, і просьб німих, що я сам себе не стямив* (Франко) . . .

Як розібрати ся в усіх тих реченнях, то стане видко, що головне речення все являєть ся причиною того, що стало ся в побічному.

[пр.: *Через те, що поле праці широке, то зір не може його осягнути; через те, що рука тремтіла, то не змогла вхопити його руки і т. д.*]

4. ПРИЧИНОВІ РЕЧЕННЯ.

Причинові 374. Якщо побічне речення є для головного речення прислівниковим додатком причини (§ 345 5), то воно так і зветь ся **причинове**. Воно відповідає на питання: **чому?** та починаєть ся сполучниками: **бо**, (тому, зза того, через те) **що**¹⁾, н. пр.:

Судіть (судді!) без стиду, бо ви стид на привязі тримаєте! Судіть гострице, тязьче ще, бо ви і право — то одно в одній машині колісці! (Франко — На суді). *Змерезаю кровю та сльозами моє горе на чужині, бо горе словами не розкожеть ся нікому ніколи, ніколи ніде на світі* (Шевченко).

¹⁾ В устах укр. інтелігента почуєть нераз у таких випадках „так як“ але ж це явний москалізм (такь какъ), і його треба вистерігати ся. Таксамо вживають інтелігенти частенько книжного слова „позаяк“ у розумінні: „тому що“. Та слово „позаяк“ зовсім не те значить у тих околицях України, де його знають і вживають, н. пр., на Підгіррі (значить стільки, що: „на скілько“), і його вживати теж не слід!

Болить серце та журисть ся, що вернеть ся весна, а молодість не вернеть ся (Глібів). *Смуток груди розриває, турбуєть серденько давно, що на світі одиноке* (Грабовський). *Тепер моя голівонька в тузі, що поламались усі спозоньки у плузі* (пар. пісня) . . .

У головному реченні стоїть часто: тому, зза того, через те — а коли й нема тих слівець, то їх легко доміркувати ся, пор.: *Більший меньшого кусає та ще й бе затим, що сила є* (Глібів)...

5. НАМІРОВІ РЕЧЕННЯ.

375. **Намірове речення** відповідає на питання: **на що?**, **Намірові задля чого?** й лучить ся з головним реченням сполучниками: **щоб, щоби, аби**. **Наміровими** звать ся ті речення тому, що виявляють **намір** (§ 345 7), н. пр.:

Обберімо собі короля . . ., щоб і захист нам з нього, і честь, і надія, й підмога, щоб і пан наш він був, і слуга, і мета, і дорога (Франко). *Поховайте мене на могилі . . ., щоб лани широкополі, і Дніпро, і кручі було видно* (Шевченко). *О, люде мій, надій ся лиш на себе, і свій дух скріпляй, зміцняй в братерськїм поєднанні, аби вогонь у грудях не потух, а ще збуває на лютім катуванні!* (Старницький). *Я все спустив із рук, аби б тільки якнебудь прикрити ваші злидні* (Куліш) . . .

6. УМОВНІ РЕЧЕННЯ.

376. Якщо побічне речення виявляє умову, з якою в **Умовні** головному реченні щось дієть ся, то воно є прислівниковим додатком умови (§ 345 9) і зветь ся **умовним реченням**. Воно відповідає на питання: **з якою умовою, на який випадок?** і починаєть ся сполучниками: **коли, як, якщо**¹⁾, н. пр.:

1. Коли буде незгода у вас, то загинете й ви, мої діти, та й загубите й край дорогий! (Кононенко). *Коли хто иньчий раз чує співи од нас, то в тих співах страшне щось таїть*

Умова
справджиста

¹⁾ У західноукраїнських говірках живуть іще такі умовні сполучники: **сєлі** (скороч.: **сли**), **наколи**, і їх найдете в західноукраїнських письменників,

пор.: *Другі Славяни вершка ся дохаплюют, і сєлі не вєсе, то небавком побратают ся з повним ясним сонцем* (М. Шашкевич — Предслівє до „Русалки Дністрової“). *Сли лиш тим зріхом ти єришний, то ходи у рай предвічний!* (Франко — Пяниця) . . .

Таких сполучників уживати не треба.

ся (Куліш). *Як згадає він рідну країну, (то) затремтить його серце сумне (Леся Українка). Як такого ходу, то лучче з мосту та в воду! (М. Вовчок). Якищо будем усі труситись, що заступить рідний край? (Грабовський) . . .*

несправж-
диста

2. *Коли б я був сокіл вільний, я б летів назустріч сонцю і кричав би попід небом всім живим . . . мерцям про його! Коли б я був дубом пишним, простягав би я галуззя до проміння золотого і тягнув ся б угору, вгору . . . (Олесь). Як би виз нами подружались, багато б дечого навчились (Шевченко). Як би ви очились так, як треба, то й мудрість була би своя (Шевченко) . . .*

Попередник
—наступник

Кожне умовне речення творить зі своїм головним реченням цілість. Бо ж те, що сказане в головному реченні, має тільки тоді якунебудь вартість, коли сповнить ся те, про що говорить ся в умовному реченні (пор.: *Загинете, як буде в вас незгода . . . Мудрість буде своя, як будете очити ся, як треба*). Побічне речення звичайно попереджує головне речення, через те й воно зветь ся попередник, супроти якого головне речення являєть ся наступником, бо настунає після умовного.

Як придивити ся до прикладів у першому уступі і зрівняти зміст тих умовних речень із тими, що у другому уступі, то вийде ось яка ріжниця. У прикладах першого уступа умова може стати дійсністю, справжністю, може справдити ся (пор.: *Коли буде незгода — загинете певне*), у прикладах другого — вона дійсністю, справжністю стати, справдити ся не може (пор.: *коли б я був сокіл вільний, — отже не є вільний сокіл; як би ви подружались — ви не подружистесь і т. д.*).

Через те ті перші умовні речення так і звуть ся справждисті, другі — несправждисті; перша умова справждиста, друга — несправждиста.

7. ДОПУСТОВІ РЕЧЕННЯ.

Допустові

377. Коли у зложеному реченню побічне речення каже, що щось дієть ся без огляду на те, що сказано в головному, отже допускає щось цілком противне, ніж висказує головне речення, то таке побічне речення являєть ся прислівниковим додатком допусту (§ 3458) й називаєть ся допустовим реченням. Воно відповідає на питання: без огляду

на що?, не вважаючи на що? й лучить ся з головним реченням сполучниками: хоч¹⁾, хоча, (дарма) що, що, н. пр.:

Хоч пролежав я цілий свій вік на печі, але завше я був патріотом (допускаєть ся, що той, який лежить на печі цілий вік, може бути патріотом, тале ж у дійсности так не буває): *за Україну мою чи то вдень, чи вночі моє серце сповнялось клопотом* (Самійленко). *Уперед за рідний край та волю, за пригноблений, окутий люд, хоч нічого не знайдем, крім болю, хоч нас зде невіддячений труд!* (Грабовський). *Хоча лежачого й не бють, то і полежать не дають ледачому* (Шевченко). *Даю тобі сей меч, дарма що ти не сильна* (Леся Українка). *Зважив ся б я сказати щось добродієві мойому, дарма що* (я) *пил і попіл* (Куліш). *На вулицю піде, і то навчить ся погано лаятись, що тут же батько й мати, а то на чужині* (Г. Барвінок) . . .

XXIII. ПОДІЛ ПОБІЧНИХ РЕЧЕНЬ ЗА ФОРМОЮ.

378. Досі ми говорили про побічні речення, як вони поділяють ся за своїм змістом, себто, по тому, чим вони являють ся для головного речення. Та вже з § 361 (а ще краще з XXI. розділу) можна було бачити, що кожне побічне речення лучить ся з головним, частиною якого воно являєть ся, якимись словечками. Як добре приглянути ся, то тими словечками бувають заіменники (*хто, який, котрий*), заіменикові частинці (*де, куди, чи*, гл. § 2991, 4), як це ми бачили вже в § 367., й як це ще раз покажуть оці приклади:

Се той Первий, що (заімен.) *розпинав нашу Україну* (Шевченко). *Скажи, гадюко погана, скажи, чия* (заім.) *це дитина!* (Франко) . . .

Де (частинця заім.) *храм, то й ми там* (нар. погов.). *Порай мені ще раз, де дітись з журбою* (Шевченко) . . .

У всіх тих зложених реченнях, побічні речення починають ся заіменниками та заімениковими частинцями, хоч у відносному значінні, хоч у питайному.

Якими сполучниками починають ся побічні речення, ми здебільшого бачили в §§ 368—377.

¹⁾ Західноукр. хоть.

Сімо в ич, Граматика української мови.

Отже по тому, чим починають ся побічні речення — чи заімениками й заімениковими частицями і то в відносному й питайному значінні, чи сполучниками — вони поділяють ся на три громади, на речення:

1. відносні
2. питайні і
3. сполучникові.

1. ВІДНОСНІ РЕЧЕННЯ.

Відносні 379. Якщо побічні речення починають ся відносними заімениками (той, що; той, котрий; той, хто . . .) або відносними частицями (там, де; туди, куди; тим, чим . . .), то вони так і звуть ся відносні, н. пр.:

Яке коріння, таке насіння (нар. припов.) . . .

Хто не любить усіх братів, як сонце боже, всіх зарівно, той щиро полюбить не вміє тебе, кохана Вкраїно (Франко).

І далять [кати] те, що має дух і незалежну волю (Вороний — Мерці). *Хто ненавидить кайдани, тому війни не страшні* (Франко) . . .

Там добре, де нас нема (Шевченко). *Куди, кажуть, хилить доля, туди й треба гнуть ся* (Шевченко) . . .

Дочалали ми до того місця, де ввизу зеленіла нам глибока долина (Вовчок) . . .

Коли добре придивити ся до всіх тих відносних речень, яку службу сповняють вони супроти головних — до їх змісту —, то побачимо, що вони можуть бути всіма їх частинами: і присудком (*Яке коріння . . .*), і підметом (*Хто не любить всіх братів . . .*), і предметом (*І далять те, що має . . .*, *Хто ненавидить . . .*), і прислівниковим додатком (*Там добре, де нас нема*), і прикметниковим додатком (*Дочалали до того місця, де зеленіла долина*).

Отже відносні речення щодо свого змісту можуть бути присудкові, підметові, предметові, прислівникові і прикметникові.

Ось іще кілька відносних речень:

Що щастям, спокоєм здавалось, те попелу тепла верства (Франко). *Василько підійшов до батька, що сидів на лаві* (Грінченко). *Третій елемент народности в літературі — то самий дух народньої поезії, котрий доконечно чи так, чи*

інак виявить ся в творах національних письменників (Нечуй-Левицький). *Із сих матеріялів, які тут маси* [мамо-природо!] *під рукою, нічого кращого створить не зможеши* (Франко). . .

Щодо вживання заімеників: *що, котрий, який* гл. § 241.

2. ПИТАЙНІ РЕЧЕННЯ.

380. Коли ті самі заіменики та частинці вводять речення **Питайні** в питайному значінні, то такі побічні речення так і звуть ся **питайні**, н. пр.:

Післав дяк до Івана лист, та невідомо (що? — підмет), чи бідолаха його бачив (М. Вовчок) . . .

Упала й забула (що? — предмет), чи є відтіль назад надія вороття до щастя (Самійленко — Грішниця). *Ні старі, ні молоді придумати не можуть* [чого? — предмет], *хто се так їде, відки і куди* (Франко). *Але скажси (що? — предмет), коли, і як, і де здобула ся без жертви воля* (Старицька-Черняхівська). *О, Ізраїлю мій, як би ти знав* [що? — предмет], *чого в серці тім повно, як би знав* [що? — предмет], *як люблю я тебе, як люблю невимовно* (Франко). *Хто жс того не знає* (чого? — предм.), *скільки розлита на Вкраїні крови через Іванцєве* [Брюховецького] *лукавство та через неситу хтивость московських вєвєд!* (Куліш). *Скажси* [віночку!] (що? предм.), *що за доля обєм нам судилась: чи будемо в парі, з ким я полюбилась?* (Куліш) . . .

Той неситим оком за край світа зазирає (на що? — присл. додат. наміру), *чи нема країни, [щоб загарбать із собою]* (Шевченко). *Згадай добре: серце вяне* (чому? — присл. дод. причини), *чому не осталося* (Шевченко) . . .

Були ті часи (які? — прикм. дод.), *як тобі я до ніг, убогий народє, схилив ся* (Грінченко) . . .

Із прикладів видно, що питайні речення щодо свого змісту можуть бути підметові, предметові, прислівникові та прикметникові.

381. ЗАВВАГА. Питайні речення — вони звуть ся ще залежні питання — треба відріжнати від запитових речень, (або просто: питань — § 325 2). Питайні речення — побічні, запитові — головні.

[його] всі сусіди (Франко). *І згадує* (Палій), *як то тяжко було в світі жити* (Шевченко). *Коли ж це в світі видано* (що? — предм.), *щоб випроводити гостя з коша на-тице-серце?* (Куліш). *Дай нам, Боже*, (що? — предм.), *щоб за ката ми вже більше не молились, щоб і тілом і душею всі ми вільними зробились!* (Самійленко). *Він почув* [що? — предм.], *челов якась таємна сила відпихала його* (Франко — Перехресні стежки) . . .

Колись прийде той час (який? — прикм. дод.), *що подасть правда глас і зруйнує лукаву споруду* (Куліш). *А ось чутка пройшла* (яка? — прикм. дод.), *що орда вже йшла з Перекопу на рідну Україну* (Манджура). *Дійшла до мене чутка* [яка? — прикм. додат.], *що ти хочеш і в нас збити книжечку* (Квітка). *Не доведе вас до добра така політика* (яка? — прикм. дод.), *щоб меньшого на старшого підпирати* (Куліш) . . .

Правда (що правда? — підм.), *що в нас у горах на весні нема вже тільки кутання* [= роботи], *як у грецькоїв* (Федькович). *Так бачилось* (що? — підмет), *що вік ми ждали* [воскресення Христа], *аж дотерпілись, достра ждали* (чого? — предм.), *що він воскрес — посеред нас* (Франко) . . .

Усі ці приклади вказують, що висказові речення бувають найчастіше предметові, але можуть бути ще і прикметникові та підметові.

б) Речення „що“.

384. Роздививши ся в усіх побічних реченнях, побачимо, **Речення „що“** що багатько з них починаєть ся слівцем „що“. Значіння тих „що“ ріжні, й тому треба добре дивити ся, щоб одних речень із другими щодо значіння не попереплутувати. Пізнаємо це зі самих прикладів:

1. *Єсть же люде* (такі), *що* (= котрі) *і моїй завидують долі* (Шевченко) — речення відносне (§ 379).

2. *А за третій* [раз], *моя доню, не питай, що буде* (Шевченко) — речення питайне (§ 380).

3. *Нехай Москва знає, що гетьмана Дорошенка на світі немає* (Шевченко) — речення висказове (§ 383).

4. *І море так йому* [Еневі] *обридло, що бісом на його дививсь* (Котляревський) — речення наслідкове (§ 373).

5. *Що* гойднеть ся павук, то нитка порветь ся, й додолу павук упаде (Лєся Українка) — речення часове (§ 369).

6. *Простий люд-сєлюки гули по всьому полю, що тїї трутїї* (Куліш) — речення порівняльнє (§ 372).

7. *Болить серце та журиуть ся, що* вернеть ся весна, а молодїсть не вернеть ся (Глібів) — речення причинове (§ 374).

8. *Дарма що* голїй, да (= а) в підв'язках (нар. погов.) — речення допустове (§ 377).

Крім того, є ще речення, що починають ся слівцем „що“ при вилічуванню чогось. Це речення не побічні, і викивають ся тїльки в поезїї та в оповіданнях, н. пр.:

що одно безвіддя, *що* друге безхлїб'я [нар. дума], *що* один [місяць] ясний, а *другий* ще яснїщий (М. Вовчок) . . .

пор. *Три* недоля вайскї невідступнї: *що* одна недоля — то серце м'яке, *що* друга недоля — то хлопський рїд, *що* третя недоля — то горда душа (Франко) . . .

Без того „що“ могли б речення зовсїм і обходитися, н. пр.:

Ой, є в мене аж три бїдї дома: перша бїда — свєкруха лизая, друга бїда — дитина малая, третя бїда — мїй милий ревнивий (народня пісня з Херсонщини, співала Қилина Висоцька з села Каменки).

У таких „що“ дуже любують ся передусїм народнї думи,

пор. *Рїанї* комісарї до гетьмана прибували: *ой, пан* пишний, *пан* Сєїровський, а *що* другий — *пан* Зборовський, а *що* третїй — *Морозенко, що* четвєртий — *пан* Горленко . . . [Про похід на Волощину 1574. р.]

в) Речення „щоб“.

Речення „щоб“

385. Та ще й є рїзнї речення, що починають ся сполучником „щоби“. І тут треба дивити ся, щоб, н. пр., висказових речень (§ 383) не мїшати з наміровими (§ 375), способових (§ 371) із наслідковими (§ 373), н. пр.:

1. *Де* ж таки хто чував (що? — предм.), *щоб* дитина так незвичайно з питимою своєю матїнкою поводитась (Вовчок) — висказове речення.

2. *Старий* заховавсь у степу на могилї (на що? — присл. дод. намір.), *щоб* нїхто не бачив (Шевченко) — намірове речення.

3. *Таки* так і має бути (як? — присл. дод. способу), *щоб* молодшїй брат бояв ся, а може нї? (Федькович) — способове речення.

4. *Так* (як дуже? — прид. присл. мїри) *хотїв* придавити старшину, *щоб* і не писнула (Куліш) — речення наслідкове.

г) Речення „як“, „коли“.

386. Таксамо рішає зміст у реченнях, що починають ся сполучником „як“, які вони, чи висказові (§ 383), чи питайні (§ 380), чи часові (§ 369), чи умовні (§ 376), чи порівняльні (§ 372), н. пр.: Речення „як, коли“

1. *Усі люде на лану бачили, як я показувала панові свої синяки, як скидала очіпок і навитьягала з кіс дві добрі оскмені волосся* (Нечуй-Левицький) — висказове речення.

2. *Не знаю, як тепер Ляхи живуть з своїми вольними братами* (Шевченко) — питайне речення.

3. *Як запродав гетьман у ярмо христіяни . . . (ми) по своїй по землі свою кров пролили* (Шевченко) — часове речення.

4. *Як умру, то поховайте мене на могилі . . .*, (Шевченко) — умовне речення.

5. *Немає гірше, як у неволі про волю згадувати* (Шевченко) — порівняльне речення.

Те саме треба сказати про речення, що починають ся сполучником „коли“ (§§ 369, 376), н. пр.:

1. *Коли настав чудовий май . . . , тоді в серденьку моім прокинулось кохання* (Леся Українка — перекл. з Гайного) — часове речення.

2. *Коли розлучають ся двоє, за руки беруть ся вони* (М. Славинський — перекл. з Гайного) — умовне речення.

Зрештою, всюди рішає зміст самого речення.

XXIV. СКОРОЧЕНІ РЕЧЕННЯ.

387. Деякі побічні речення можна скорочувати. Як це робить ся, побачимо на прикладах:

Нескорочені речення:

1. *Високій ті могили, де лягло спочити козацьке біле тіло, котре повили в китайку.*

Скорочені речення:

Високій ті могили, де лягло спочити козацьке біле тіло, в китайку повите (Шевченко).

2. а) *Читаю завіт твій, коли читало* (Його), плачу.

Читаю завіт твій, читаючи, плачу (Куліш).

б) Чіпка вийшов на згірок, щоб подивив ся, куди пішла дівчина.	Чіпка вийшов на згірок по- дивитись, куди пішла дівчина (Мирний).
--	---

Із тих прикладів виходить, що в укр. мові скорочують ся речення прикметникові і прислівникові.

1. СКОРОЧЕННЯ ДІСПРИКМЕТНИКОМ І ПРИКМЕТНИКОМ.

Скорочення: 388. Прикметникове речення скоротило ся, як ми бачили, так, що відпав відносний заїменик, а присудок перейшов у дісприкметник, який, розумієть ся, мусить годити ся з імям, до якого належить, у числі, роді й відмінку (гл. § 346 1). Ось ще кілька таких речень, скорочених дісприкметником:

дісприкмет-
ником

Були тими егоїстами, яких тепер багацько постачає нам і школа, і життя, одягаючи їх у одезу, пошиту (= що її пошито) з ліберальних фраз (Кониський). Після еранішнього чаю Марко сїдав, учити свого учня, забитого, замороченого (= котрий був забитий, заморочений) гнітючою системою класицизму . . . (Грінченко). Нецаслива людська жизнь (= життя) прирівнюєть ся [в козацьких думках] до заораного поля, виораного мислями, заволоченого чорними очима, политого (= що його заорано, що його виорали мислі, зоволочили чорні очі, полили сльози) слїзьми (Нечуй-Левицький). Спочинуть невольничі утомлені руки, і колїна одпочинуть, кайданами куті [= що їх кували кайданами] (Шевченко) . . .

1. Через те, що українська народня мова не знає иньчого дісприкметника, як тільки страждальний (гл. §§ 240, 247), то і знає скорочення речень тільки дісприкметником страждальним.

Тим то і прикметникових речень, у яких присудок висказаний у діяльному стані, скорочувати не треба, отже:

Але той, хто їхав отсе тепер добре второваним шляхом (а не — їхавший . . .), не міг нічого того бачити (Грінченко). В тій хвилі ті, що бігли (не — бігші), побачили, як Каїн наближав ся (Франко). Минаючи і тих, що скачуть, і тих, що плачуть (не — скачучих і плачучих), Петро протоплявсь усе дальш (Куліш) . . .

2. Та за те українська мова знає скорочення прикметникових речень **прикметниками**, і то, між иньчим, прикметниками, утвореними з пнів дієслів наростком **-лий** (§ 184), н. пр.:

Як умірають доведеться мені, тільки горе, та стомлені руки, та це серце, зомліле [= що зотліло] *з муки, я злозису у дубовій труні* (Грінченко). *У моїм серці гнилім, побитім і закам'янілім, живе, розвивається й цвіте те райське сімя, та свята любов* (Франко). *І ллють ся і ллють ся* [пісні голосні] *без примусу вільно, не дбали* (= вони, що не дбали) *про славу й вінки* (Леся Українка). *Полюбили круглу сироту, вирину в погорді, навиклу до послуху* (Франко — На дії). *Той жаль, що почував, нагадає лиш усміх, застиглий на обличчі в мерця* (Коцюбинський). *Бояри, не навиклі до неприступних доріг, пішли здвоєж валу* (Франко) . . .

прикметни-
ком

Із усіх прикладів видно, що такі прикметники, та ще повитворювані з неперехідних дієслів (§ 224 2), цілком добре роблять ту саму службу в українській мові, що, н. пр., в московській скорочення дієприкметниками на **-ий** (§ 240).

ЗАВВАГА. Усі скорочені прикметникові речення, якщо вони йдуть після імені, до якого належать, відділюють ся; як ми бачили, **запинками**.

Коли ж скорочене прикметникове речення попереджає імені, до якого належить, то запинки не ставить ся, н. пр.:

Похиляне від вітру дерево означає [в народніх піснях] *журбу, пряме дерево — веселість* (Нечуй-Левицький). *Затвердле довгим болем серце лиш шарпалось, коритись не могло* (Франко)...

2. СКОРОЧЕННЯ ДІЄПРИСЛІВНИКОМ.

389. Перше прислівникове речення (§ 387) скоротило ся так, що сполучник відпав, а присудок із форми теперішнього часу перейшов у дієприслівник теперішнього часу. Розуміється, що коли присудок у прислівниковому реченні

стояв би в минулому часі, то у скороченому реченні він став би дієприслівником минулого часу, н. пр.:

<p>Нескорочене речення:</p> <p><i>Всі богомольці, коли побачили Київ, попадали навколішки, хрестились, молились і били поклони.</i></p>	<p>Скорочене речення:</p> <p><i>Всі богомольці, побачивши Київ, попадали навколішки, хрестились і били поклони (Нечуй-Левицький).</i></p>
---	---

Зрештсю, коли вживати одного і другого дієприслівника, про це гл. §§ 24б, 251.

Скорочені дієприслівником:

1. Обидва ті скорочені дієприслівниками речення — часові, і ті речення власне найчастіше скорочують ся дієприслівником. Ось іще кілька прикладів:

Не додому вночі йдучи (= не тоді, як ідеш уночі додому) часові з *куминої хати і не спати лягаючи* (= і не тоді, як лягаш спати) *згадай мене, брате!* (Шевченко). *Не мало здивувався* (князь), *опинившись* (= коли опинив ся) *над такою кручею* (Куліш). *Се зговоривши, потяг старий до своєї господи під грушу* (Вовчок). *Закрутивши чорні вуси, за вухо чупринку, підняв шапку* (Шевченко) . . .

2. Та коли розглянути ся в отсих реченнях, скорочених дієприслівниками:

причинові

а) *Тихесенько вони* (= квіти) *гойдали ся на вітрі, радіючи* (= бо раділи) *весні* (Глібів). *Бувши на всьому казенному, не маючи великої недостачі в одежі* (= через те, що був на казенному, не мав . . .), *Максим не жалував нічого свого* (Мирний). *Без сорому, без Бога бувши і восьму заповідь забувши* (= тому, що був без сорому й забув восьму заповідь), *чужим пустив ся промишлять* (Котляревський). *Катерина, маючи чималий розум і самостійну вдачу* (= через те, що мала . . .), *не завсіди годила ся з материними поглядами* (Грінченко). *Не спавши* (= через те, що не спав) *цілу ніч, парубок тепер міцно заснув* (Кримський) . . . — причинові речення

умовні

б) *Дивують ся люди, вбачаючи* (= коли вбачають) *несподіване горе* (Куліш). *Не спитавши броду* (= якщо не спитав . . .), *не лїзь у воду!* (нар. присл.). *Я, бувши вами* (= коли б був вами) *гуляв би й на бокових алях* (Нечуй-Левицький) . . . — умовні речення

в) *Гук за гуком почав долітати, розбудивши* (= так, що наслідкові розбудив) *і пекло, і тьму* (Грабовський) . . . — наслідкове речення

г) *Живуть Чехи могутним самостайним духом у словесности, не живучи* (= хоч не живуть) *особним королєвством* (Куліш) . . . — допустове речення
— коли розглянути ся в них, то вийде, що дієприслівником скорочують ся, крім часових, ще ось які прислівникові речення:

- а) причинові,
- б) умовні,
- в) наслідкові й
- г) допустові.

3. А то ще є такі прислівникові речення, що вживають ся майже все скороченими — а саме: **чисто-способові** речення (§ 371), н. пр.:

Ко́жний чоловік повинен боронити від усякого ворога свою рідну країну (як?), *не жаліючи свого життя* (Грінченко). *І голову схиливши в руки* (= зі схиленою головою), *питаєш ся, чому не йде апостол правди і науки* (Шевченко). *Коло хутора стояла підстаркувата жінка, наставивши руку над очима від сонця, та на всю губу гукала Галю* (Мирний). *Зосталась я сама-самісінька, недугуючи* (Вовчок). *Понад зелом-травною жар німий, переливаючись, пливе високо* (Куліш). *Монголи почали гасити недогарки, вкидуючи їх у потік* (Франко). *Там би я спочив хоч трохи, молившись Богу* (Шевченко) . . .

Із усього виходить, що скорочувати дієприслівником можна ось які прислівникові речення: часові (§ 369), причинові (§ 374), умовні (§ 376), наслідкові (§ 373), допустові (§ 377) і способові (§ 371).

а) Коли можна скорочувати речення дієприслівником.

390. Як приглянути ся всім тим реченням, скороченим дієприслівниками, то легко замітити, що вони могли тільки тому скоротити ся, що в головному й побічному реченні був усюди той самий підмет.

І так воно загалом буває, що тільки тоді, як у головному й побічному реченні спільний підмет, побічне речення може скорочувати ся дієприслівником.

пор.: *Тиняючи* (коли я тиняв) *на чужині понад Елеком, стріє я діда вельми старого* (Шевченко). *Сорок літ пробукавши Мойсей по арабській пустині, наблизив ся* (він, Мойсей) *з народом своїм о межу к Палестині* (Франко) . . .

Та в українській мові це скорочення вживається ширше.

безпідмет.

1. Частенько скорочують ся дієприслівником побічні речення, коли в головному реченні підмета немає (речення безпідметове § 340, неособове § 433), н. пр.:

Гуляючи, як той казав, (треба) *шматок хліба ззісти* (Шевченко). *Шкода перемішувати тісто, виявили* (його) *з печі* (Куліш). *Або, може, не плакати, мавши одним-одного щирого товариша тай того скласти на лаві?!* (Федькович)...

льогічний
підмет

2. А то ще так буває, що граматичного підмета немає, але ж його догадати ся легко (є льогічний підмет), і речення скорочується, н. пр.:

Не слід мені, бувши [= коли я є] *в сьому важному чинові, лишинє слово сказати* (Квітка). *Важко матері, таке згадуючи* [коли мати таке згадує] (Мирний). *Глядячи* [коли иньчі гляділи] *на неї, і иньчим не співалось* (Г. Барвінок). *Добре тобі говорити, отут сидячи* [коли ти сидиш] *в хаті* (Нечуй-Левицький) . . .

иньчий
підмет

3. Нераз підмет у головному реченні иньчий, але ж думка підказує нам, що підмети обидвох речень якось вяжуть ся зі собою, н. пр.:

Серце так болить, дивлячись (коли я дивлю ся) *на ваше убожество* (Куліш). *Як стревожилось його серце тепер, зобачивши* (як він зобачив) *високу Лаврську дзвіницю зза чорного бору* (Нечуй-Левицький). *Сосни були посаджені рядами так, що, їдучи* (коли хто, як яка людина їхала) *дорогою, око раз-за-разом бігало поперек головної лави і продирало ся значний шмат у гліб ліса* (Франко) . . .

Легко замітити, що тут скрізь підметами являються складові частини чогось (серце, очі — людини), думка схоплює все це як приналежне до чогось, як щось, що вяжеть ся зі собою, — і тому й побічні речення могли скоротити ся.

4. Тільки вже дуже рідко, у народній прозі і в тих письменників, що дуже підходять під народню складню, подибується таке скорочення дієприслівником, що в ньому

підмет стоїть собі цілком окремо від підмета головного речення, зовсім не вяжесть ся з ним, н. пр.:

*Аж ось, **пройшовши** ще днів зо п'ять (= коли пройшло . . .), сказано їм, що вже недалеко те місце, куди їх гнали (Мирний) . . .*

5. А так, у народній прозі і в тих же народніх письменників, що дуже чуткі до народньої складні, скорочене речення так тісно звязуєть ся з підметом, що часто воно вважаєть ся немов стягненим реченням і сполучуєть ся з головним — єднальними сполучниками: і, та, н. пр.:

*Вранці **вставши**, і поплів ся, куди очі глядять (Зі збірника Рудченка). От похрестосувавшись із ним [Василем], і каже йому Наум . . . (Квітка). Та **вигляши** з гамана шматок засмальцьованого папіру, з обтіпаними краями, й подав голові (Мирний). Проф. Грушевський, **пробувши** двацять п'ять год у Львові, і не може гаразд знати за це дійсне становище в нашої широкій публиці (Нечуй-Левицький, VIII, 329). Отим то Настя, **дивлячись** на худобу, **тай журилась** (Квітка) . . .*

Сюди ж належить таке явище, що присудок головного речення згоджуєть ся з підметом побічного скороченого речення — так звязаний зі собою зміст їх обидвох, н. пр.:

*Наум, **позносивши** мішки в комору, **розпрягли** кобилу і **впоравши** все з Василем (гл. § 350 2), **ввійшли** в хату, **посідали**, **поговорили** (Квітка — Маруся) . . .*

Але ж до таких явищ звичайно, у прозі, письменники не додивлюють ся і скорочують тільки тоді речення дієприслівником, як у обидвох реченнях підмет той самий, або як його догадати ся легко (гл. 2, 3).

б) Скорочення: *будучи, бувши*.

391. Якщо побічне речення скорочене дієприслівниками дієслова „бути“, то ті дієприслівники часто пропускають ся, н. пр.:

*Завсіди мовчазна та трохи сувора, вона поводитись із Марком якось особливо згорда (Грінченко). Високий, статний, молодий, вродливий, недавно ще він (цар) на престолі сів (Франко). Горда, розумна й енергічна, як щира Українка, Марта зовсім не була зугарна покоритись деспотизмові чоловіка (Нечуй-Левицький). **Жаби** тїкали од води,*

Будучи,
бувши

раді, що не звернуть на себе людської уваги (Нечуй-Левицький) . . .

Все це теж скорочені прислівникові речення, по більшій часті—причинові, але ж усюди присудок (*бувши мовчазна . . . , будучи високий . . . , будучи горда . . . , будучи раді*) у них ужитий без: „бувши“, „будучи“.

Та це тільки тоді можна пропускати дієприслівник, як імя присудкове вжите в називнику (§ 336); коли імя присудкове в оруднику, або як „бути“ вжите у значінню „існувати“ (гл. § 337) — то дієприслівників звичайно не пропускаєть ся, н. пр.:

[Ви забажали, щоб я . . .], *бувши вольним, пустив ся слухать збиранині народу* (Франко). *Рід нашого Квітки, бувши значним і вельможним родом, займав собі на просторі що-найлюбіщі займащини* (Куліш). *Я б, за ним бувши, знудилась* (Федькович) . . .

А то ще часто, наслідуючи давній книжний лад, або в поезії, письменники вживають сям та там дієприслівників, хоч імя присудкове стоїть у називнику, н. пр.:

Саул, не будучи дурак, набрав собі гарем чималий тай заходив ся царювать (Шевченко) . . .

ЗАВВАГА. Усі речення, скорочені дієприслівником, відзначають ся, як ми бачили, теж запинками.

3. СКОРОЧЕННЯ ДІЄІМЕННИКОМ.

Скорочені
дієіменником:

392. Друге прислівникове речення (§ 387, стор. 424.) скоротило ся так, що *сполучник (цоб)* відпав, а присудок (*подивив ся*) порейшов у дієіменик.

1. Як придивити ся до всіх отсих речень:

памірові.

Там у пекло к чорту [пyaniце!] став ся, нить вогонь, смолу і дим (Франко). *Велів [Еней] побігти до дяків, купити піярськую грамотку, полуставців, октоїхів* (Котляревський). *Святая на землю правда прилетить, хоч на годиночку спочить* (Шевченко). *Після вранішнього чаю Марко сїдав, учити свого учня* (Грінченко). *Дурне ягня саме забило ся до річки, наптити ся водички* (Глібів). *Вона спішить у храм, моли-*

тись Богові святому (Франко). *Старий батько часто навідувався до дітей, послужати веселих пісень* (Нечуй-Левицький). *Ми піднялись на кривдників відвічних, своєю кровю всім купити волю* (Франко) . . .

— то все речення **намірові**, і присудки головних речень виявляють скрізь якийсь рух. І загалом **намірові** речення найбільше скорочують ся дієменником, хоч дієслово головного речення й не визначає руху, н. пр.:

Хто викохав тонку, гнучку, в степу погибати [= щоб погібала в степу] (Шевченко) . . .

Усі такі скорочені **намірові** речення відділюють ся теж **запинками**.

Але коли на скорочене **намірове** речення складаєть ся тільки один дієменник, то **запинок** не ставить ся, н. пр.:

Процатись прийшов я, кохана, з тобою (Леся Українка). *Коли ж одпочити ляжеш, Боже, утомлений?* (Шевченко). *На позорище ведуть старого дурня муштрувати* (Шевченко) . . .

Ці останні речення виглядають на око як прості, а не — зложені, та за те присудки в них наче зложені (гл. § 338).

2. Крім того, дієменником скорочують ся **предметові і прикметникові** речення, н. пр.:

Мені, о Господи, подай любити (= щоб я любив) **правду предметові** на землі! (Шевченко). *Пан зелів і Василя брати* (= щоб брали) (Вовчок). *Хто видав так говорити* [= щоб хто говорив так] **матері?** (Нечуй-Левицький — Кайдаш. сімя). *Даєш волю і розум на світі, красу даєш, серце чисте, та не даєш жити* [= щоб ми жили] (Шевченко) . . .

Твоє лице [поезіє!] *має . . . силу, зміняти* (= що зміняє) **прикметникові** *камінь самолюбства і злоти у сльози!* (Франко). *Царювати й порядки робить, се моє хиба діло?* (Франко) . . .

І ці речення можна брати подекуди за прості. Через те загалом у **предметових і прикметникових** реченнях, скорочених дієменником, тільки тоді ставить ся **запинку**, як вони довші. Бо так, то дієменник чуєть ся немов предметом, чи **прикметниковим** додатком одного речення.

XXV. РЕЧЕННЯ ВИСКАЗАНІ КОРОТЧЕ.

393. В українській мові є багато способів, висказувати речення коротче. Задля того служать деякі прислівники та сполучники, що містять у собі такий самий зміст, як коли б речення висказати повнотою. Це ось які слівця: **було, би, ану ж, нехай (хай, най), бодай, хиба, та й т. д.**

Було 1. Словечком „було“ у сполуці з дієменником скорочується присудок, коли б він мав мати форму можливого способу у сполуці зі словечком: *повинен*, н. пр.:

Речення повнотою:

Ти повинен би був не рубати зеленого дуба, повинен був не займати, як я тобі була не любя.

Висказане коротче:

Було не рубати зеленого дуба, було не займати, як (я) тобі не любя (народня пісня)

пор.: *Було тобі, моя мати, тих брів не давати* (нар. пісня). *Було тобі, Грицю, та на вечориці не ходити* (Старицький). *Бач, зсінко, було його малим не пускати горобців дерти* (Нечуй-Левицький) . . .

Вже в цих реченнях чується умова (*Як би ти, Грицю, не ходив був на вечориці, то не сталося б з тобою те, що сталося*). Та ще виразніше чується вона тоді, як такі речення незаперечні, н. пр.:

Дурний чоловік був! Було шанувати ся, стати офіцером (Франко — Перехресні стежки) . . .

Зміст цього речення такий: „*Як би я був шанував ся, став офіцером . . . , було б краще.*“

пор.: *Бігла за мною полем . . . Просила, аби її взяти . . . Але я коні погнав тай прімкнув. Може, де там серед поля вже домерзас. Було стару взяти (= ліпше було б, як би був узав стару) . . . Бувало, що візьме в руки, тай горить йому в тих руках. Було* (краще було б, як би я був . . .) *одну в т я т и ще малому* (Стефанк — Стратив ся) . . .

Тута скрізь чується умова, щось неначе умовне речення, висказане — коротче.

Би 2. Таку саму умову почуваться ся в реченнях, де вжитий дієменник із прислівником „би“ — теж замість способу можливого, н. пр.:

Чи прийде вечір, чи пьмо чай, то сїсти б тай побалакати любенько, порадитись (Нечуй-Левицький) . . .

І тут теж чується такий зміст: *Гарно було б, як би* (чи прийде вечір, чи піємо чай) *ми сіли та побалакали, по-радилися.*

3. Умову чується в таких реченнях, що починають ся Апу слівцем „*апу*“, н. пр.:

Апу *це слово скажи, то так і вилетиш із хати!* (Слов. Грінченка I, 8).

Зміст тут такий: *Якщо ти тільки скажеш іще одне слово, то вилетиш із хати.*

Це краще видно з ось якого прикладу:

Це стара халабуда, апу ж (= а що буде, як) *засалить ся* (Франко) . . .

Крім того, це слівце містить у собі такі думки: побачимо, не знати, цікавий я, н. пр.:

Не буду замітати хати, апу [цікава я, побачу], *чи вимете свекруха* (Нечуй-Левицький) . . .

4. Таксамо чується щось наче умову в деяких реченнях, що починають ся прислівниками: **нехай, хай (най)**¹⁾ у сполученню з формами теперішнього часу, н. пр.:

Щось би я сказав, але най мовчу, най шаную образи святі [= але краще буде, як мовчати му, як шанувати му образи] (Стефаник) . . .

а) І намір не все вискажується тільки наміровим реченням, на нього теж часто вказують прислівники: **нехай, хай, най** у сполучі з формами теперішнього або будучого часу дієслова, н. пр.:

Утни, батьку, орле сизий, нехай я заплачу, нехай свою Україну я ще раз побачу; нехай ще раз послухаю, як те море грає (Шевченко) . . .

Це речення чується наче інакше сказане намірове речення: *Утни, батьку* (на що? На те), *щоб я заплакав, щоб я свою Україну ще раз побачив* (гл. § 360 в, § 375).

пор.: *Відав жінці гроші, най сама р о б и т ь, що знає* (Франко). *Співай дитині, най не плаче* (Стефаник). *Зачекай ти хоч годинючку малю, та най я постелю постелю білу* (нар. пісня) . . .

Буває, що як зміст зовсім ясний, то „*хай*“ пропускається ся: *Розпали вогонь, [хай] хоч обсуши ся* (Леся Українка) . . .

¹⁾ У Лепкого стрічається „*пняй*“, пор. *Пняй знають, пняй відають, як мене чортів брат опорядив, як мене скривдив* [Підписав ся] . . .

Сімович, Граматика української мови.

б) Таке „нехай“ появляється після способових дієслів, що доповнюють ся дієміеником (гл. § 226 2), н. пр.:

Батько не боронив йому, най іде (зі збірника народніх новель Гватука) . . .

Вже й тут відчувається ся наче форма наказу, дозволу, чи бажання. Видно це і з речення:

А дитина наша ще молоденька, нехай ми ще сами її по-кохаємо та навчимо на розум добрий (М. Вовчок) . . .

Тим то й не диво, що „нехай“ у сполуці з 3. ос. одн. і множ. теперішнього часу заступає форми способу наказового для тих осіб, гл. 253 4, 393 6.

в) Бажання чогось злого для себе, чи другого переходить у божбу, чи проклін (гл. § 325 5), і тоді ми теж уживаємо в нашій мові „нехай“ у значінні: *бодай, щоб*, н. пр.:

Нехай я не побачу дня ніколи, нехай не знати му я сну-спокою, коли сестра сказала вам неправду! (Куліш — „Комедія помилок“ Шекспіра) . . .

До такого бажання додасть ся нераз і прислівник „би“ (тепер. час можливого способу, гл. § 257), н. пр.:

Най би син, ваша дитина, а людський злодій, най би зогни в у криминалі, бо злодія не шкода! Най би! (Стефаник) . . .

Бодай 5. Такого самого значіння (божба, проклін) надає реченням прислівник „бодай“ (гл. § 325 4) у сполуці з формами минулого часу, н. пр.:

Бодай тебе, мій миленький, ворота прибили! (нар. пісня).

Зміст такий: *Я бажаю тобі, мій миленький, щоб тебе ворота прибили.* [Речення головне цілком пропущене — предметове теж коротче сказане].

Таксамо в реченнях:

Коли забули, бодай (= то я бажаю їм, щоб) *заснули* (Шевченко). *Бодай* (= краще було б, як би) *не казати!* (нар. погов.) . . .

В останньому реченні містить ся умова, висказана коротче, в дієміенику та частіше в такому значінні вживається „бодай“ із можливим способом, н. пр.:

Бодай би я (= ліпше було б, щоб я) *не дождала такого слова почути!* (М. Вовчок) . . .

Наказовий спосіб

6. Таку саму силу, як прислівники: нехай, бодай, має й наказовий спосіб дієслова, що тою формою можна коротче

висказати речення з умовним (гл. § 3607) та ще з наслідковим (гл. § 3604) змістом, н. пр.:

Не осліпни (= коли б не осліп був) *твій батько так не з'являється, він пішов би далеко* (Тобілевич — Суґа) . . .

Крути, верти (= хоч крутити меш, хоч вертїти меш), *а муши умерти* (нар. припов.) . . .

І тим пояснюється, що „нехай“ у сполученні з формами теперішнього часу (3934б) може заступати наказовий спосіб (гл. § 2535, 6), бо ж ці речення, що вгорі, можна ось ще як висловити:

Нехай би був не осліп твій батько, він пішов би далеко.
Нехай я (ти) як кручу, верчу, а умерти мушу.

7. Коротче висказуємо речення, вживаючи сполучника *Хиба*, „хиба“, що має значіння: може, було б добре; чи, може, не добре було б, н. пр.:

Хиба (= чи не було б, може, добре, як би...) *самому написати таке посланіє до себе* (Шевченко) . . .

пор.: *На що здалось мені моє життя? Хиба* (= чи, може, не на те — здалось воно), *щоб дожити смерти та долі дякувати за кожний день* (Самійленко) . . .

8. Таксамо скорочуємо думку сполучником „та“ у про- та тивставному значінні, н. пр.:

Щось воно та (= склалося, та склалося) *недурно* (Нечуй-Левицький). *Чи вже з мої пироги та недобрі* [= чи може бути, щоб мої пироги були недобрі]? (Нечуй-Левицький) . . .

9. Що вставні слова являють ся коротче висказаними реченнями, це ясно, пор. приклади в § 347.

10. І слівця „що, як“, які додають ся до найвищого ступня прикметника (гл. § 195, стор. 191), н. пр.: *що-найкращий, як-найліпший*, являють ся теж коротче висказаними реченнями, скороченнями. Речення, н. пр.:

Рід Квітки займав собі що-найлюбіщі займанцини (Куліш) треба розбирати так:

Рід Квітки займав собі займанцини, що були найбільіщі йому.

Таксамо речення: *Всі мали дбати про як-найчисленнішу участь на зборах* (Франко), се властиве ось яке коротче сказане речення:

Всі мали дбати про те, як би то участь на зборах була найчисленніша.

Це щось наче скорочені чи прикметникові, чи предметові речення.

XXVI. ЧУЖА МОВА.

Слова, які хтось до нас ісказав [чужі], ми можемо передавати двояко: або дослівно їх наводячи, або тільки переповідаючи те, що нам сказали.

1. ПРЯМА МОВА.

Пряма 394. Ось приклад на таку чужу мову, що наводимо її дослівно, тими самими словами:

Цвіла Троянда у садочку, а недалеко, у куточку, між буряном брелів Будяк.

І каже він Троянді так: „На що це ти колочок начепляла?“

„А ти на що?“, вона його спитала.

„Я?“ обіззавсь Будяк: „Я, серденько, не проста иштука, я — степовий козак! Мені колочка — як шаблюка, щоб ворогів страшишь, щоб усім було спокійно жить. Вам більш нема ніякої роботи — цвісти, нахтїть, а не колоти.“

„Не все ж колоть і Будякам“, Троянда каже: „треба й нам, щоб Крученії Паничі боялись і до Троянди не чеплялись“ і т. д. (Глібів).

Заки наводити чужі слова, то звичайно пояснюєть ся, хто власне казав, чи питав. І ті слова, як ми бачили, можуть стояти і в середині чужої мови, й на кінці, й на початку.

Як придивити ся з граматичного боку, то слова, що пояснюють (*І каже він Троянді так — вона його спитала — обіззавсь Будяк — Троянда каже*) для себе зрозумілі речення, й чужа мова теж — речення зрозумілі. Це немов рівнорядно-зложені речення, а щодо змісту, то це хоч висказова сполука (§ 360 9), хоч питайна (§ 360 10).

Таким чином наведена чужа мова зветь ся — **прямою мовою**, бо тута прямо так і кажеть ся, хто, що й як казав, чи питав.

ЗАВВАГА. Щодо знаків, яких тут уживається, то, як із самих прикладів видно,

а) коли чужа мова наводить ся вцілому в другій частині речення — після пояснення, то вона відділюється дво-точкою (:);

б) коли чужа мова розділюється думкою того, що її наводить — це немов уставні слова (§ 347) —, то вона відзначена з обидвох боків записками, і

в) таксамо відділюється вона запискою, коли думка того, що її наводить, поставлена на кінці.

Крім того, чужа мова відзначається все знаками, що так і зветь ся наводові (бо ж наводимо чужу мову) або за своїм виглядом — лапки, і то вдолині („), коли починається чужа мова, й нагорі (“), коли вона кінчить ся. [То так ми кажемо: „наводовий знак (лапки) вдолині“, „наводовий знак (лапки) нагорі“].

Звичайно чужу мову розмовників подається в окремих стрічках. Само по собі, що як чужа мова подає запит, то на кінці замість точки стоїть — **питайник**.

395. Швидка розмова, головню, як її веде двоє людей між собою, наводить ся часто просто, без пояснень, н. пр.:

**Швидка
розмова**

— *Проси мерцій Степана, він добрий чоловік,* — Кіт Вовкові сказав.

— *Та я у їбго екрав барана.*

— *Ну, так навідайсь до Демяна.*

— *Е, і Демяна я боюсь: як тільки навернусь, він ізгадає поросятко.*

— *Біжи зс, аж ген живе Трохим!*

— *Трохим? Боюсь зійти ся з ним: з весни ще злий він за ягнятко!*

— *Погано зс! . . . Ну, а чи не прийме Клим?*

— *Ох, братіку! Теля я в їбго звів!*

— *Так ти, бачу, усім тут добре надоїв,* — Кіт Вовкові сказав (Глібів) . . .

ЗАВВАГА. У таких випадках, як ми тут бачили, можна замість лапок кожную розмову з початку й на кінці відділювати **пружками** (павзами). Так звичайно й робить ся в повістях та оповіданнях.

Але ж найдете й так, що розмова одного відзначена лапками, другого — пужками, третього — двома лапками й т. д.

пор.: *Тільки-що (Шрам) доїжджас до воріт, аж сотник виїжджас з двора. Познав Шрама і сам не знав, що робити од радости.*

— Ну, батьку, — каже, — у саму годину завітав до нас у гості.

„Бачу я й сам. Бодай лучче нічого не бачити!“

— Куди ж оце?

„Да в Батуричине, до навісного діда Васюті.“

— Е, уже раду рушили!

„Як?“

— А так. Ось заїдьмо лиш до господи . . . (Куліш).

2. ПОСЕРЕДНЯ МОВА.

Посередня
мова

396. Усі розмови в попередніх прикладах наведені так, як балакав би кожний сам про себе — у першій особі.

Але чужу мову можна переповідати й од себе, сказати, що правда, геть-чисто все, що хтось ісказав, але недослівно, так, що той, що оповідає, являєть ся немов посередником між тим, хто балакав, і тим, хто слухає, н. пр.:

Прибігли двос пастухів од череди й обявили голові, що в такому й такому місці лежить зарізаний чоловік, а хто, вони з ляку й не роздивились (Квітка).

Така мова зветь ся посередня, а всі слова, переповіджені другими, творять уже не речення головні, а побічні, залежні, отже ціле речення — нерівнорядно-зложене (спійня). Через те нераз таку мову звуть іще й залежною.

Переповіджена чужа мова вже не в першій особі, а — в третій.

пор. *Наум став Василя розважати та розказувати, який се смертельний гріх, щоб проти божої волі смерти шукати, і що така душа непроцена від Бога в віки вічні; далі став навчати, щоб [він] моливсь Богу й щоб положивсь на милость його* [Квітка].

А ось приклад на одну і другу мову — в 3. і 1. ос.:

Говорять [селяни в пан-отця], що важкі літа, не вродили ячмені, що правди їм ніде нема, і затискають ячмені; говорять: оком де не кинь, усюди кривда й горе, чи сьак, чи так, ти, хлопе, вить, біда тебе поборе! (Лепкий) . . .

3. ПРЯМА Й ПОСЕРЕДНЯ МОВА.

397. Ріжницю між обома способами передавати чужу мову можна пізнати докладно на отсих прикладах:

М о в а

пряма:

Старшина почала його всо-
віщувати: „Побій ся Бога!
Чи тобі жс довго жити на
світї? Нехай би молодїї геть-
манували. Ей, пане пол-
ковнику, не удавай Сомка
на Москву зрадником! Держ-
жись за його, то ще й сам
і всі ми поживемо з упо-
коєм.“

Куди! Розходивсь наш дї-
дуган: „Скорїш у мене во-
лося на долонї виросте, нїж
перяславський крамар буде
гетьманом! За мене бояри
на Москві тягнуть, за мене
Брюховецький з Запорозця-
ми стояти ме. Ось я послав
узе посланці до Зїнькова.“

„Не йми“, кажуть йому,
„віри Запорозцям: вони тебе
в-очевидьки ошукують. При-
їжджають до тебе з Сїчі
задля взяття тїлько подар-
унків.“ — Ми тебе геть-
маном оберемо, — „а там
своє на умї. Хиба не знаєш,
яким вони духом на горо-
дову старшину дишуть? Се
їх обичай давній!“

Де тобі! І слухати не хоче.
(Куліш — Чорна Рада)

посередня:

Старшина почала його всо-
віщувати, щоб він побояв ся
Бога, (бо) чи жс йому довго
жити на світї, нехай би молодїї
гетьманували. Прохала, щоб
полковник не удавав Сомка
на Москву зрадником, щоб дер-
жавсь за його, то ще й він
сам і всі вони поживуть із
упокоєм.

Але ж наш дїдуган (страх
як) розходив ся, (почав від-
грозжувати ся), що скорїш у
нього (мовляв) волосся на
долонї виросте, нїж пере-
яславський крамар буде геть-
маном, що за нього бояри на
Москві тягнуть, що за нього
Брюховецький з Запорозцями
стояти ме, що ось він послав
узе посланці до Зїнькова.

Кажуть йому, щоб не няв
віри Запорозцям, що вони
його в-очевидьки ошукують, що
приїжджають до нього з Сїчі
задля взяття тїлько подарун-
ків. (Кажуть у вічі), що
(нїби то) гетьманом його обе-
руть, а там своє на умї. Хиба
полковник не знає, яким вони
духом на городову старшину
дишуть? Се їх обичай давній.

Де тобі! І слухати не хоче.

ЗАВВАГА. Щодо розділових знаків, то посередню мову
обов'язують ті ж закони, що й усі побічні речення.

XXVII. ПЕРІОДА.

398. Довге зложене речення, але ж таке, що в ньому зміст повний і думка закінчена, зветь ся **періодою**.

Ось така періода:

Мов тур, готуючись до нападу, стане й голову вниз похилить і роги до землі згинає і стихить ся, щоб опісля разом вирватись із того пониженного положення й кинути ся з цілою силою на противника, || так і непривична до пуг вода тухольського потоку на хвилину притишила ся, а, тимчасом, набирала сили і смілости до нового рішучого нападу (Франко).

Із цього прикладу пізнати, що періода ця складаєть ся з двох частин, і її треба зовсім так розбирати, як зложене речення.

Виголошуючи її віділому, ми в першій частині підвищуємо голос, у другій понижуємо, що ті дві частині так і звуть ся: **підвищення** й **пониження**.

Ці назви дуже давні. Річ у тому, що давніми часами в періодах, та ще довгих, дуже кохали ся промовці й, виголошуючи промови, вони підвищували голос у першій половині періоди, у другій — понижували, спиняючись потрошки між одною і другою частиною. Це на те, щоб і самим одпочити, й у слухачів викликати краще вражіння та зрозуміння до того, що саме вони говорять.

І не тільки промовці користували ся тим звичаєм, але поети й загалом усі письменники (Греки, Римляни, а за ними — Німці) дуже радо вживали період. Від чужих письменників спосіб балакати та писати періодами перейшов і до нас. Головно в 17. і 18. в. користували ся ним наші письменники (*літописці, полемісти, історики*), перебравши його зі школи (Київської Академії).

1. ПОДІЛ ПЕРІОД.

Зміст: **399.** Щодо змісту періоди так поділяють ся, як зложені речення.

порівняльна 1. Не важко замітити, що ця періода, що ми її вгорі навели, своїм змістом — **порівняльна**.

А ось іще порівняльні періоди:

Як моряки в час бурі все з човна у море мечуть, щоб човно влекшити, а стихне буря, жаль їм стане втрат, почнуть турзити, || так і

гнівний у лютому розпалі не тямить, що здорове, що боляче, а гнів мене, задавши, що накоїв, за пізно плаче (Франко).

Як овчиця, оберігаючи дітей, уся наїзсить ся, єзде тільки одного замаха, щоб разом кинутись на свого ворога, || **так** Галя гордо і призро дожидала ще хоч одного слова (Мирний).

Як на невольницькому ринку іде невольник з рук до рук і переходить од будинку, де потертів немало мук, в нові, незнані ще палати, де знов добра йому нема, || і я **так** мусів мандрувати з ярма до другого ярма (Чернявський).

І як пераз літньої днини, коли західний неба край вже відкрила зруба, чорна туча, і звільна, грізно суне, знай, глухими громами кипуча, а тут ще сонічко зсарить, немовчатуєжус всі сили, || **отак** пани людей гнітили найдужче в тій останній хвилі, коли вже дзвонарі спішили, на благовіст новий дзвонить (Франко — Панські жарти) . . .

2. Оце знов — умовна періода:

умова

Як би я знав чари, що спляють хмари, що два серця можуть ізвести до пари, що ламають нута, де душа закута, що в поживу ними змінить ся й отрута, || **то** тебе би, мила, обдала їх сила, всі в твоім би серці іскри погасила, всі думки й бажанья за одним ударом, лиш одна любов би вибухла пожаром, обняла б достоту всю твою істоту, мисли всі пожерла б, всю твою турботу (Франко).

Ось іще одна така умовна періода:

Коли почувш, як у тиші нічній залізним шляхом ступонять вагони, а в них гуде, шумить, пищить, мов рій, дитячий плач, жіночі скорбні стони, вазьке зітханья і гіркий проклін, туркисливий спів, дівочі диканти, || **то** не питай: сей поїзд — відки він, кого везе, куди, кому вздогін — се смігранти (Франко).

3. Таке речення:

допустова

Слухаючи їх щирої й розсудливої ради, хоч [Олеся] і одмовляла їм [козакам], що не вповас анї на худобу, бо має її сама, анї на вільність: „Що“, каже, „по тому, що буде вільний, коли не буде любий!“ || **а** проте сльози так із очей ринуть (Марко Вовчок)

— треба вважати допустовою періодою.

Ось іще допустова періода:

Хоч ти не будеш цвіткою цвісти, левкою пахуче-золотою, хоч ти пішла серед юрби плисти у океан щоденщини й застою, || **то** все ж для мене ясна, чиста ти, не перестанеш бути мені святою, як цвіт, що ступів не зазнав, ні спеки, як ідеал все ясний, бо — далекий (Франко) . . .

часова 4. **Часовими** періодами користують ся радо історики, н. пр.:

Коли на соймі, що почав ся з кінцем 1568. р. в Любліні, литовські пани помітили, що король, під намовою польських своїх дорадників, хоче на них натиснути, щоб засіли разом із Поляками всі у спільнім соймі, || то вони вночі під 1. березня 1569. р. тихенько виїхали з Люблина, сподіваючись тим способом зірвати сойм і перервати справу (М. Грушевський — Ілюстрована історія України, 1918, стор. 189).

пор. Як літнім ранком зчервоніють хмари над сонечком, що весело встас, і пан старий, надівши окуляри, провізію з комори видає, а ранок у гаю і в полі робить чари, || тоді вся дробина клекоче, і сокоче, і сокорить, і каже, й пищить, а по сусідах лаяння зміноче й діточий крик аж у вузах ллється і слухить косякання ночліже парубоче (Куліш — Три поети) . . .

причинова 5. Прикладом **причинової** періоди може бути таке речення:

Старий заховавсь у степу на могилі, щоб ніхто не бачив, щоб вітер по полю слова розмахав, щоб люде не чули, || бо то боже слово, то серце по волі з Богом розмовля, то серце щечебче Господню славу, а думка край світа на хмарі гуля (Шевченко) . . .

протиставна 6. А ось **протиставна** періода:

Новий гетьман [Виговський] був цілою головою вищий від Юрася, був чоловік дуже досвідчений, розумний, бувалий, некепський політик, при тому без сумніву — патріот український, завзятий автономіст, однодумець старшини, що разом із нею бажав забезпечити свободу й незайманість України, || але він не мав популярности такої, як Хмельницький: був він український шляхтич із київського Полісся, служив по канцеляріях, до військового діла не мав особливої охоти й до війська попав припадком (М. Грушевський).

Такі періоди дуже часто переділюють і точками.

відносна 7. Така періода, як:

Хто в посестру взяв тяжку недолю, що давить серце, як відьма коцава, хто вразій нужді попав ся в неволю, кому з журбами і сон, і забава, || тому нїт (=нема) місця, анї супокою, сам нудить світом, нудить і собою (Маркіян Шашкевич)

— така періода має назву **відносної**.

Відносна [хоч її можна вважати й порівняльною, гл. § 372], її ця періода:

Скільки разів у своєму горбді я викохав пахучу, білу розжу і дожидав трівожно цього ранка, коли вона розв'ється в цвіт чудосий і звеселить моє жасне око й аромою вчарує влі груди, || стільки разів душа якась погана вдирає до мого горбда, і відривала пуплях від галузі, і безсердечно білий квіт метала в брудне болото (Лепкий) . . .

Крім того, можуть ще бути періоди: наслідкові, питайні, намірові, вияснювальні і т. д.

Із передостаннього прикладу виходить, що кожна частина періоди може деколи складати ся з кількох рівновартних членів-речень, що ось у тій періоді в першій частині є аж три рівновартні речення відносні, три члени одної частини, через те така періода зветь ся **трочленою**.

Така сама трочленова (за змістом — відносна) періода оця:

Хто в першій життєвій чвертині знання не здобує, а [хто] в другій життєвій чвертині майна не здобує, а в третій життєвій чвертині хто чесним не був, || той скаже в чвертій: „Бодай я і в світі не був!“ (Франко).

А ось дві трочленові умовні періоди:

Як побачу музицьку роботу у жнива, серед праці і поту, як побачу ті руки зі стали, що лан збіжжя скосили та зжали, як побачу ті ноги криваві, і ті очі від спеки сльозаві, і зігнути в дугу хлопську спину, й під копою голодну дитину, || то не знаю чому, але знаю, що для тебе та мука, мій Краю (Лепкий).

Коли погадаю, що з нею зав'язав собі світ і був змушений довіку закувати ся в канцелярську тачку, коли погадаю, що життєвє з нею не дало мені ані хвилини вдоволення, ані дня радості, ані нічого, що робить цінним наше життєвє, коли погадаю те все і гляну на її пісню міну, на її скривлені уста, на її холодні, гадючі очі, || то, здасть ся, рає би її, топтає би ногами (Франко — Перехресні стежки).

Та бувають ще періоди двочленові, чотирочленові . . . та багаточленові. Ось приклад на чотирочленову періоду:

Коли весна розсєва прилетить і землю всю ебере і заквітчає, коли зелений гай ласкаво зашумить і стоголосо заспівает, коли весні зрадїє світ увесь і заблищить в щасливій долі, і [коли] ти одна в квітках, і травах, в полі десь, серед весни, краси і волї не зможеш більше серця зупинить, що в грудях буде битись, мов шалене, і скрикнеш, || знай: не доходить уже той скрик тоді до мене (Олесь).

За змістом це періода умовна.

пятичленова А ось зразок пятичленової — часової періоди:

В сам час, коли неправда люта найвище голову здійма, в сам час, коли народні пута найдужче тиснуть, і [коли] закута народня мисль мовчить німа, [коли] довкола найтемніша тьма, [коли] надії й провітку нема, || в той час якраз ви не теряйте надії й твердо тес знайте, що в груз розсиплеть ся тюрма, неправді й злу не потурайте, в зневірі рук не покладайте, і увільняйте ся з ярма (Франко) . . .

Пятичленова порівняльна періода, н. пр., ось яка:

Скорше синь небо зжовкле, [скорше] сонце гріти перестане, скорше Черемош замовкне, здержить ся в бігу і стане, скорше літом сніг упаде, і [скорше] зародить сад зимою, || ніж моє кохання зрадить, ніж розлучь я з тобою (Лепкий) . . .

Отже щодо своєї форми періоди ділять ся на одно-, дво-, тро-, чотиро- й багаточленові.

2. ВЖИВАННЯ ПЕРІОД.

400. Українська мова період — та ще довгих — не любить, і вони досить рідко стрічають ся в нашому гарному письменстві. Ще найчастіше стрічаєть ся порівняльна періода, бо порівняння українська мова любить, любить їх і народня поезія, і ті порівняння часто складають письменники в періоди.

Але ж звичайно письменники заокруглюють свої образи так, що розбивають їх на кілька простих, або коротких зложених речень. Бо ж як не як, а в періоді, якщо вона довга, нераз можна зовсім заплутати ся.

Ось зразок, як українські письменники розбивають періоди:

То як часом якась долишня хвиля викарбутиць великий камінь із води й покладе його на беріг, то той камінь стоїть на березі тязкий і бездушний. Сонце мутав з нього черепочки давнього намулу й малює по нїм маленькі, фосфоричні звізди. Блимає той камінь мертвими блисками, відбитими від сходу й заходу сонця, і кам'яними очима своїми глядить на живу воду, і сумує, що не гнітить його тягар води, як гнітив від віків. Глядить із берега на воду, як на утрачене щастя. —

Оттак Іван дисив ся на людей, як той камінь на воду (Стефаник — Камінний хрест).

Коли розібрати граматично, то тут маємо до діла з цілим рядом речень, які змістом тісно вяжуть ся зі собою, даючи один образ; через те й легко було б і скласти їх у одну періоду, даючи усюди замість точок — запинки; але письменник, ідучи за духом нашої мови, цього не робить, і так цілий образ виходить куди кращий.

Частіше вже стрічають ся періоди в реторичній (у промовах) і газетній прозі, але це вже окрема прикмета краси цієї прози (стилю; § 435).

Із граматичного боку в нашій мові треба періоди омилити.

401. Уривчаста мова. Супроти довгих, позаплутуваних період мови знає цілком протилежний спосіб віддавати думки: недосказаними, вривчастими реченнями, як колись це було звичкою у Спарті (ляконський стиль). Ось як зразок такої вривчастої мови наводимо з народніх уст (із Поділля) розмову двох селян: один оре, другий вертає з міста, відвозив сина до банки:

„Куме, а що?“ (питає той, що оре — що з сином стало ся)

— *Ого!* (взяли в некрути)

„Але?“ (другий дивуєть ся, не вірить)

— *Бігме!* (божить ся, що правда)

„Гей, соб, чабе!“ (поганяє воли, бо вже все довідав ся)

Така мова зветь ся **вривчаста**, бо тут уриваєть ся цілі частини речень, мова складаєть ся зі самих примовчаних речень, гл. § 355.

XXXVIII. РОЗКЛАД РЕЧЕНЬ У СПІЙНІ РЕЧЕНЬ.

402. Маючи на увазі, що лад слів ув українській мові довільний (§ 357), а побічні речення являють ся тільки частинами головних речень (§ 361), то ясно, що й щодо того, де в нерівнорядно-зложених реченнях стояти головному, де побічному реченню, ніяких твердих законів подати не можна.

Вже з прикладів, наведених у §§ 362, 363, а далі в §§ 368, 369, 372, 377 — видно, що побічні речення: присудкові, підметові, і з прислівникових: місцеві, часові, порівняльні та допустові, можуть стояти **перед** головними реченнями й **після** них.

За те предметові (§ 364), і з прислівникових: наслідкові (§ 373), причинові (§ 374), намірові (§ 375) — стоять звичайно тільки після головних речень, умовні (§ 376) — перед головними реченнями.

Щодо прикметникових речень (§ 366), то треба дивитися, щоб їх ставити зараз-таки після іменя, до якого вони належить, а то може заплутати зміст речення.

ДЕ СТОЯТИ РЕЧЕННЯМ, СКОРОЧЕНИМ ДІСПРИСЛІВНИКОМ.

403. Скорочені дісприслівником речення можуть стояти теж де завгодно хоч перед головним реченням, хоч після нього (пор. усі приклади § 389).

Розділ
голов. реч.
част. побіч.

1. А то бував ще й так, що скорочене речення розділює частини головного речення, н. пр.:

Мотря, розпалвившись, не зміла здержувати (рук) над рідним сином (Мирний). Маруся, вийшовши з кімнати, засоромилась — Господи!, почервоніла, що той мак (Квітка). Роман, ідучи до школи, ковзався на льоду й увалив ся (Васильченко). І ми, жартуючи, погнали чужісі знята до води (Шевченко) . . .

Усе те настачили, усердствуючи Івану Мартиновичу, ніжнеські міщани (Куліш). Як ударить Василь, вислухавши все, руками в груди! (Квітка) . . .

Надругу неділю, прийшовши з церкви та пообідавши, неня собі лягли на постіль припочивати (Федькович). Од хати до хати, Христа славлячи, бігають дівчата (Васпльченко) . . .

Лад слів
головного
речення

2. Щодо того, як у головному реченні йдуть за порядком слова, коли воно стоїть після побічного, та ще до того скороченого, то й тут в українській мові цілком довільний лад слів.

а) Звичайно так буває, що насамперед іде підмет, н. пр.:

Скуваючи до дому й за Київом, Дашкович перейшов у київський університет (Нечуй-Левицький). Чуючи од батька страшні приповідки про війни та походи на Туреччину, на Татарву, на панів-Ляхів, Івась перекладав усе те в дитячі іграшки (Мирний) . . .

Із тих прикладів виходить, що зараз після підмета йде

присудок, але ж це не мусить так бути, може йти й та частина, що саме важніша за присудок, н. пр.:

Добравшись до свого намету, Сомко зараз звелів позвати до себе Вуляевича (Куліш). Посміявшись зі сього добре, Кузьма Трохимович далі подумав, [що вже пора знимати свого салдата та укладатись на віз і чухрати додому] (Квітка) . . .

б) Та буває й так (як ось це правило в німецькій мові), що головне речення починаєть ся і присудком, н. пр.:

Купивши грунт, почув себе Грицько зараз иньчим (Мирний). Так собі мізкуючи, обійшов він (Шрам) з буньчуком увесь табір (Куліш) . . .

в) Але ж і иньчі слова можуть у довільному порядку — котре слово коли важніше, — починати головне речення, н. пр.:

Голублячи таку думку, непримітно переходив він безкраї степи без втоми, безвідні довгі шляхи без пекучої згаги (Мирний). Почувши Сомків голос, зараз круг його всі замовкли (Куліш). Лягаючи того вечора спати, довго й щиро молилась Катерина (Грінченко) . . .

г) А то й так буває, що підмет містить ся в побічному реченні, н. пр.:

Віддавши парубки коні та скінчивши діло в церкві, стали собі по цвинтарі прохажуватись (Федькович). Розбивши вітер чорні хмари, ліг біля моря одпочить (Шевченко). Розглядаючи Андрій господу, потроху розважав себе (Кримський). Сорак літ проблукавши Мойсей по арабській пустині, наблизив ся з народом своїм о межю к Палестині (Франко) . . .

Як бачимо, тут панує цілковита воля.

XXIX. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ.

404. Коли хочемо, щоб нас добре розуміли, то в живій мові добіраємо все відповідного голосу: то підносимо його (н. пр., викликаючи, або питаючись), то понижуємо, то ври- ваємо на якомусь слові, то спиняємо ся довший час, то знов балакаємо, зовсім не спинюючись і т. д.

Таку саму службу сповняють на письмі знаки, які так і звуть ся **розділовими знаками**, що ніби то вони вказують, що треба від чого розділити, що вони розділюють слова,

чи цілу громаду слів. Деякі знаки ми вже пізнали на кінці науки про слова (§ 323) та пізнавали потрохи під час цілої науки про речення. Тут зберемо ті закони ще раз усі чисто тай іще додаємо те, про що в нас не балакалось досі.

Ось розділові знаки:

- 1) точка [.], звана ще подекуди: крапкою,
- 2) запинка [,] або з-грецька: кома,
- 3) середник або точка зі запинкою [;],
- 4) двочка [:] або двокрапка,
- 5) питайник [?],
- 6) вигличник [!],
- 7) пужка [—], чужа назва: павза,
- 8) точки [...],
- 9) наводові знаки [„ „] або лапки,
- 10) дужки [()] й
- 11) розділка [-].

1. ТОЧКА.

405. Точка ставить ся на кінці оповідного речення (§ 3251), і загалом кожного речення, яке, на гадку того, що пише, скінчило ся, чи воно містить у собі одну думку, чи більш, — лиш що ті думки він висказує як свою правду. Ось приклади:

Стоїть село. Невесело на горі палати почорніли. (Шевч.)
Великий учитель церковний Іван служив у султана в Дамаску. (Франко). *Чінка підпер спиною одвірки, стоїть мовчки, дивить ся, що далі буде.* (Мирний) . . .

Що точкою скорочують ся слова, гл. § 308.

Про точку при числівниках порядкових, писаних числами, гл. § 321.

2. ЗАПИНКА.

406. Запинки вживаєть ся дуже часто. Передусім нею

1. розділюєть ся слова, які власне до речення не належать, отже

- а) кличник (§ 3231 г, § 429),
- б) виклики (§§ 304, 3231 г),
- в) слова й речення вставні (§ 347);

2. одновартні частини речення у стягненому реченню (§ 353);

3. прикладка (§ 3465);

4. ті самі слова, якщо вони задля чогось у реченні повторюють ся (§ 352, стор. 389), н. пр.:

Сунуть ся, сунуть ся хмари темні, брудні (Вороний). *Коло тину* (барвінок) *поріс хрещатий та синє, синє-голубий* (Шевченко). *По дорозі жує, жує, по дорозі чорний* (нар. пісня)...

5. речення рівнорядно-зложені, і то без огляду на те, чи в між ними сполучники, чи ні (§ 360);

6. побічні речення від головних (§§ 362—366, 368—377), чи ті побічні речення нескорочені, чи скорочені (§§ 387 до 389), себто, запинка ставить ся перед кожним сполучником, відносним і питайним заімеником та заімениковими частицями (§§ 378—386), якщо ними починають ся побічні речення;

ЗАВВАГА. При тому одначе треба мати на увазі все, що сказано про сполучник „і“, коли перед ним запинка ставить ся, а коли ні (гл. § 3231, § 3531, стор. 390, заввага).

7. побічні речення від побічних, н. пр.:

Коли б лишень впоздовж поля походити, сльози ті, що ллє недоля, всі злічити, наглий страх жєнця вхопив би враз на нивах, бо крївавї снопи мав би по тих жєнивах (Грабовський). *Нея як учули, що Ілаш уже посватаний, та з ким, та й як, такі вже раді, що аж Богу молять ся та в долошки плещуть* (Федькович). *Не марнуймо щасливої хвилини, щоб колись не нарікали на себе, що змарнували щастя* (Лепкий)...

8. після прислівників: так, ні, еге, якщо на них думка не кінчить ся (гл. § 4105), а доповнюєть ся новими словами, н. пр.:

Так, я вбогий родивсь . . . (Грінченко). *Нї, не спинять серця втрати* (Грабовський). *Нї, не того менї шкода, а марніє моя врода* (Шевченко). „*Ходїм, Рярко!*“ — «*Еге, ходїм! Не дуже квап ся, сам принеси сюди!*» (Гулак-Артимовський)...

9. при пояснюванні якихось слів, при яких стоять слівця: себто, а саме, а власне, н. пр.:

А його жінка, себто, Олена, що була хорунжівна (Квітка) . . .

3. СЕРЕДНІК.

407. Середник — як сама назва вказує, щось посереднє між точкою й запинкою — кладеться там, де можна б покласти й точку, й запинку. Коли ж не кладеться точки, то тільки тому, що хочеться більше звязати між собою зміст того, що кажеться, а що не ставиться запинки, то тому, що речення дуже великі, щоб часом у них не заплутатися та змісту не згубити. От і через те середник ставиться:

1. між довшими **рівнорядними** реченнями, і то між

а) головними, н. пр.:

Зірочки кудись зникли — пірнули в синю безодню блакитного неба; край його горить, палає розжевим вогнем; червонуваті хвилі ясного світу миготять серед темноти; понад степом віє її послидне зітхання; положисті балки дрімають серед темної тіни; он високі могили виблискують срібною росою; піднімається сизий туман і легесеньким димком, чепляючись за рослину, стелиться по землі (Мирний — Серед степів) . . .

б) між побічними, але рівновартними, н. пр.:

[Кобзарі] не бачать, що є брови чорні, й карі очі, і високий стан козачий, і гнучкий дівочий; що є коси, чорні коси, козацька чуприна; що на мову на Петрову в глухій домовині осміхнувся (Шевченко — Черниця Маряна).

Про поганого [чоловіка в народній поезії] кажуть, що він гарний, як копиця в дощеву годину; що він процвітає, як макуха під лавкою; що в нього очі карі, як морква, стан тоненький, як бодня, шия, хоч обіддя гни; [що] як подивиться, то молоко кисне (Нечуй-Левецький).

Міряли ви її [= Україні] безмірні шляхи зелених та рівних степів, де ніщо не забороняє вашим очам виміряти їх і вздовж, і вишир, і впоперек; де одні тільки високі могили нагадують вам про давнє життя людське, про бої та чвари, хижацькі заміри та криваві січі; де синє небо, побратавшись із веселою землею, розгортає над нею своє блакитне, безмірно високе, безодне, глибоке шатро; де тоне ваш погляд у безкрайному просторі, як і ваша дума, в безмірній безодні того світу та слява, синьої глибини та сизопрозорі далечизни?.. (Мирний) . . .

2. у реченнях **перівнорядно-зложених** після кожної суцільної думки, що на неї складаються головні й побічні речення, н. пр.:

Як би вона [дівчина] плавала в синьому морі рибкою, а б її шовковим неводом поняв; коли б літала пташкою, був би золотим просом принадив; а тепер музику питати: „Якого це батька дочка?“ (Вовчок) . . .

3. у стягнутому реченні, між одновартними частинами стягнення, якщо між ними міститься багацько інших слів (щоб не затемнити змісту цілого речення), н. пр.:

Було, як [батько] поїде в Київ, то й навезе нам гостинців хороших: матусі очінок, шовком гаптований, чи плахту червону, або стрічок; мені доброго намиста, або пояс червоний, найкращий; малим сестрам тож серезки, намистечка (Марко Вовчок) . . .

4. ДВОТОЧКА.

408. Двоточку ставить ся:

1. як щось **внчисляється**, н. пр.:

Українська література виявила в собі національний український дух та характер: широку, гарячу фантазію, глибоке, ніжне серце, тиху задуму, сміх зі слізьми, гумор (Нечуй-Левицький). У наших селі, знаєте, чинять два храми в рік: один на зимні Николи, а другий на весні (Федькович). Часом усі: і молоді і старі студенти, і пострижені в ченці — все те лягало покотом на помості і спало до другого дня (Нечуй-Левицький) . . .

2. коли щось докладніше, подрібно пояснюється (виясняльна сполука, гл. § 36011), н. пр.:

Зрадїла земля: усміхнулись високі мозили срібною роєю; закурились положисті долини пахучим туманом; жайворонки, як не перервуть ся, щебечуть; перепели хаваскають та підпадьюмкють, а негавні коники завели у траві таке сюрчання, аж у вухах ляскотить (Мирний). Над нею [картиною] любо попід небесами музика, мов срібло тонке, дзвенить: то жайворонок, лірник одинокий, зайняв відраду серця вишину і звеселяє світ шумно-широкий (Куліш). Не та вже я стала: ледаціла, нездусяю і на ноги встати (Шевченко). Поглянула з пильна на його [стар-

шбого]: червоний, обдугий якийсь він, очі в його якось померхли (Марко Вовчок). *Моя душа когось, когось боялася: Люциперові служила та його й страшилась* (Шевченко) . . .

3. коли подасть ся докладніше причину (причинова сполука, гл. § 360 з), н. пр.:

Ні смерти [зрадників], ні спочину: страшніи бо немає над той гріх, як зрадити рідну країну, продати святиню святих! (Грінченко). *Не жаль на злого: коло його і слава сторожем стоїть* (Шевченко). *Трохим? Боюсь зійти ся з ним: з весни ще злий він за ягнятко* (Глібів). *Гброд [Пирятин] путящий: усякі там с крамарі й бублейниці, с й церков божя, як слід, із дзвіницею, і пошта є, і поштарі ходять, мов ті москалі з чорними комірами, і письма роздають чесно, не розпечатувавши* (Гребінка) . . .

4. коли є два образи, такі, що один другому суперечить, але рівночасно й вияснює, н. пр.:

Не зозуля в лісі затурисила, не пташка в лузі голосила: то сестричка лист писала, на чужину посилала (Федькович). *Не хмара сонце заступила, не вихор порохом вертить, не галич чорна поле вкрила, не буйний вітер се шумить: се військо йде всіма шляхами* (Котляревський). *То не дивно, що так шумно, що раз-по-раз блись та гряк, те дивніи: співав сумно над Дніпром старий козак* (Метлинський) . . .

У таких випадках, що правда, може ще стояти й запянка, коли заперечний образ короткий (одне речення), н. пр.:

То не чорна хмара з синього моря наступала, то наступала Мотря з Карпом зза своєї хати до тину; не сиза хмара над дібровою вставала, то наблизилась до тину стара видроока Кайдашиха (Нечуй-Левицький) . . .

5. коли щось нечаяно скоїть ся, або щось нараз немов ставить ся поперед очі, на щось укажуть ся, хочеть ся звернути увагу, н. пр.:

Дивлюсь: в садочку квітами повита на прігорі собі стоїть, неначе дівчина, хатина . . . Дивлюсь: у темному садочку під вишнею у холодочку моя єдина сестра . . . спочиває та зза широкого Дніпра мене, небога, виглядає. І їй здасть ся: сиринає зза хвилі човен, доплива, і в хвилі човен порина (Шевченко). *Дивіте ся: жита похилились, де пасли ся ваші коні, де тирса шуміла, де кров Ляха, Татарина морем червоїла* (Шевченко) . . .

6. у чужій мові, — і то в прямій, коли вона стоїть після слів автора, гл. § 394.

У випадках; 2, 3, 4, 5 — можна ставити і пружку, гл. § 411 4, 7, 6, 3.

5. ПИТАЙНИК.

409. Питайник ставить ся після запитового речення, гл. § 325 2.

Щодо залежного питання, гл. § 381.

6. ВИКЛИЧНИК.

410. Викличник кладеть ся:

1. після кожного викликового речення (§ 325 5), що в ньому містить ся то біль, то жаль, то резигнація, то насміх і глум, то радість та веселість, то подив, то надія, то рішучість, то проклін (§ 393 4 в, 5) . . . , н. пр.:

Мої там [у бідній сільській хаті] сльози пролились, найперші сльози! (Шевченко). *В серці пустка німа, я тепер уже не та!* (Грінченко). *Доле де ти? Нема ніякої!* (Шевченко) . . .

А хату [де всяке лихо] раєм називають! (Шевченко). *Для себе тільки і живуть — і щастям тільки й це зовуть!* (Шелухин). *Тверезому не світять ясні мрії, не гріє сонце правди і надії!* (Славинський) . . .

Ніч яка, Господи, місячна, зоряна! (Старицький). *Так любо! Так світ увесь раює!* (Дніпрова Чайка) . . .

Жити хочу! (Леся Україна) . . .

Хоч не ми, то діти, внуки — а діждуть ся того жива! (Старицький). *Не пора, не пора, не пора Москалеві й Ляхові служить!* (Франко) . . .

Хула всьому! А ти [Нероне, царю] собака, людоїд, деспот скажений! (Шевченко) . . .

ЗАВВАГА. Навіть побіч питайника (якщо це речення запитове) кладеть ся ще викличник, як обурення, чи глум [іронія] дуже великі (сарказм), н. пр.:

А, може, й сам на небеси смієи ся, батечку, над нами та, може, радиш ся з панамі, як править миром?! (Шевченко). *Як сміє й тепер оце сонце сміятись, як перше сміялось?!* (Грінченко) . . .

2. після кличного й викликів, якщо вони самі одні (гл. § 323 2), або й після таких речень, де є кличний або виклик, але речень, висказаних зі силою, з великим чуттям, н. пр.:

Думи мої, думи мої, лихо мені з вами! (Шевченко). *О, Боже, суд Твій правий все і все царствіє Твоє!* (Шевченко). *Ми поляжемо, щоб волю, і щастя, і честь, Рідний Краю, здобути тобі!* (Франко). *Гей, ти, ниво, твого гону од Карпатів аж до Дону!* (Старицький). *О, як Тебе, Спасе, у тім слові бачу! О, як Твоє серце моїм серцем чую!* (Куліш) . . .

3. після наказових речень, що в них чується чи наказ (§ 325 3), чи якась порада, н. пр.:

Бережи масток про чорну годину, та віддай масток за вірну дружину, — а себе довічно бережи без упину, та віддай майно, і жінку, й себе за Україну! (Франко). *Де два бють ся, третій не мішайсь!* (Котляревський) . . .

4. після бажальних речень (§ 325 4);

5. після прислівників: **так, ні**, якщо вони стоять самі й висказані з великою силою, з чуттям, н. пр.:

Так! *Я буду крізь сльози сміятись!* (Леся Українка). *Думала, з Богданом от-от я їх поховала. Ні!* *Встали, погані, із шведською прибуду!* (Шевченко). *І чом би їм не гуляти всім на бокових алях? Ні!* *Лізуть усі на першу алю!* . . .

Розуміть ся, що й речення після: **так, ні** змістом долучується до тих прислівників (викликове), і через те після них теж усюди кладемо викличник.

У цих обидвох випадках можна поставити й запинки, якщо сі прислівники сполучити тісніце з реченнями (§ 406 8).

7. ПРУЖКА.

411. Пружка або павза ставить ся:

1. поміж підметом і присудковим імням, коли пропущена сполучка [§ 336], а хочеть ся ясно вказати на відносини між одним і другим, н. пр.:

Книги — морська глибина (Франко). *А вітиха* (= жінка віта, сільського старшини) — *добра жінка* (Стефаник). *Живий живе гада, і смерть — найгірша біда* (Глібів). *То — воля Господа!* (Шевченко). *Усюди сироти — ледацо* (Шевченко) . . .

Таксамо як підмет із присудковим імням сполучує вказовий заіменник у середньому роді (*то, це*), то теж ставить ся звичайно пружку, н. пр.:

Гнів — се вогонь (Франко). *Життя — це якась мрякувата безодня, подекуди поцяцькована й поплямована одлисками щастя та радощів* (Нечуй-Левицький). *Уміти жити — оце велике діло* (Франко) . . .

І як підметом буває ціле речення, то часто кладеть ся пружку між підметовим реченням і головним [передусім тоді, як пропущений указовий заіменник], н. пр.:

Хто маже — не скрипить (Глібів). *Хто борню веде — лоборе, хто терпить лиш — тому горе!* (Ленкий) . . .

2. у примовчанім реченні (§ 355), н. пр.:

Лиш хочу встати, а приспа (= призьба) *не пускає, ступаю — не пускає* (Стефаник). *Той зіінку покинув, а той — сестру, а найменьчий — молоду дівчину* (Шевченко). *Бий як пса від чужої хати. Можна — прошу* (Стефаник). *Помарніли ми обоє, я — в неволі, ти — вдовою* (Шевченко). *За се маєш три запла́ти в мене: першу плату — коня верхового, другу плату — страцу в господині, третю плату — захист у дорозі* (Франко) . . .

3. як наступає якась нечаяна подія, несподівана якась замітка, здебільшого, насмішлива, н. пр.:

Подивив ся — аж сміх бере! (Глібів). *Ось-ось догнав, і — бебех у могилу* (Шевченко). *Там живе племін усяких претрашенна мішанина, і за те той край зоветь ся — Русь єдина* (Самійленко). *Добра господиня — два городи, одна диня* (нар. приказка) . . .

4. при вияснюванню чогось (виясняльна сполука, гл. § 360 11), н. пр.:

Ось мигнув блиск — це з вартової будки, ось тїнь густїща — це дрїмучий лїс, ось шум глухий — ріка вблизі десь тутки (Франко). *Плоти* (= тини) *попри дорогу трїцали й падали — всі люде випроваджували Йвана* (Стефаник). *Зірочки кудись зникли — пірнули в синю безодню блакитного неба* (Мирний). *Голубка воркує* [в народній поезії] — *то дівчина співає, голубка гуде — то дівчина сумує, зозуля кує — то дівчина плаче. Голуби в парі, качки на ставочку — то щасливе подружжя, важка хода лебедів та гусей по воді — то гірке життя за нелюбом* (Нечуй-Левицький) . . .

5. як вилічуєть ся щось, але вриваєть ся на чомусь і закінчуєть ся загально, н. пр.:

О, прийде, запевне, той день, що гніт, і неволя, і кров — все зникне навіки (Грінченко). Ще змалечку удвох ягнята пасли, а потім побрали ся, худоби діждали ся, придбали хутір, став і млин — всього надбали (Шевченко). Новий костюм, нова мова, якісь ідеї, яких вона [мати] не розуміла, незвичайний жар — усе те дуже здивувало матір (Нечуй-Левицький). І ноги трусять ся, і очі помутніли — зовсім нікчемний [лев] став (Глібів). А вже на огороді не остало ся нічого — свині та телята вже бродять (Шевченко) . . .

6. щоб відділити одну від одної суперечні думки або одні слова протиставити другим, н. пр.:

Малого сліду не покину на нашій славній Україні, на нашій — несвоїй землі (Шевченко). Не покоси кладе — гори! (Шевченко). Та все-таки якось жилось — хоч на чужому, та на полі (Шевченко) . . .

7. у рівнорядно-зложених реченнях, головно, як між ними немає слівця, що їх сполучує (*то*), і то в

а) умовній сполуці (§ 360 7), н. пр.:

Виєши чарку — стрепенеш ся, виєши другу — скаменеш ся, єписи третю — в очах ссяє, дума думу доганяє (Шевченко). Найду долю — одружуся ся, не найду — втоплю ся, та не продам ся нікому, в найми не найму ся (Шевченко) . . .

б) у допустовій сполуці (§ 360 8), н. пр.:

Ори і засівай лани, коси широкі перелоги і грошики за баитани луни — та все одкинеш ноги (Гулак-Артимовський) . . .

в) у причиновій сполуці (гл. § 360 3), н. пр.:

І сам не піду, і тебе не пуцу — хочеш мене, старенького, тай покинути (Котлярєвський). І не кричить! — я свою лю, а не кров людськую (Шевченко) . . .

г) у наслідковій сполуці (§ 360 4), н. пр.:

Він випучив баньки з лоба — і все затрусилось (Шевченко). Він як гикне — я перелякав ся та й прокинувся (Шевченко) . . .

д) у висказовій сполуці (§ 360 9), н. пр.:

Хиба не бачиши — я жартую (Шевченко). І вгледіли айстри — довкола тюрма (Олесь) . . .

(Подекуди тут можна класти й двочку, гл. § 408 3).

8. у прямій мові, передаючи розмову двох або кількох людей між собою, гл. § 395, стор. 437.

9. нераз і вставні слова й речення (гл. § 347) відділюють ся пружками, н. пр.:

І — лишеенько! — свого князя пняого згадала в мундірі (Шевченко). А воно убоге — звичайне, дитина — і подибало аж за Урал (Шевченко)...

8. ТОЧКИ.

412. Точки (три точки побіч себе) ставить ся:

1. як речення недокінчене, думка перервана або недосказана, н. пр.:

„Як ти скажеш?“ — «Я не знаю, я думав... тебе...» (Шевченко — Невольник). Музики... танці... і Бердичів... кайдани брязкають... Москва... бори, сніги... і Єнісей... І покотились із очей на рясу сльози (Шевченко — Чернець). Як сміло ти мене питати? Вовк може їсти захотів!... (Глібів). Брати на панцину ходили, поки лоби їм поголили, а сестри... сестри... (Шевченко). Невже моя пісня не хвиля? Ой, леле! Даремні питання... (Леся Українка). Тебе... І тебе забути нам? Ніколи! (Грабовський). А на зброї... козацька кров позасихала (Шевченко). А молодість... не вернеть ся, не вернеть ся вона (Глібів)...

2. коли виявляють ся глибоке почуття або хочеть ся його викликати, н. пр.:

Хотіла б я уплисти за водою, немов Офелія уквітчана, безумна. За мною вслід плили б мої пісні, хвилюючи, як та вода лагідна все далі, далі... (Леся Українка). Увійшла [хата, де жив бідний недужий студент] по самі вікна... в ланку сходи до сіней... в сінях набік похилилось двоє скривляних дверей... (Руданський). Дивлю ся на тебе, дивлю ся — і голос мені замірає в устах... (Кримський). І вгледіли айстри — довкола тюрма, і вгледіли айстри, що жити дарма, схилились і смерли... (Олесь). У тій хатині, у раю — я бачив пекло... (Шевченко). Жінка мре із голоду на переднівку, у наймах діти... (Франко). Молоде, то як косою скосило... А я зостала ся... (Вовчок)...

3. коли собі хтось хоче покепкувати з когось, поглузувати з чого, н. пр.:

Десь далеко є країна пишина, вільна, щастям горда, кожний там живе щасливо . . . держиморда. В тій країні люблять волю, всяк її шука по змозі і про неї розмовляє . . . у острожі (Самійленко). Коли б я був сокіл вільний, я б летів назустріч сонцю і кричав би попід небом всім живим . . . мерцям про йбого (Олесь). Він пише сміливо, не боячись нікого . . . слабого. Усе, що вказує йому натура . . . й цензура (Самійленко) . . .

У цьому останньому випадку можемо ставити й пружку (гл. § 411 з).

9. ДУЖКИ.

413. Дужок уживаємо:

1. щоб пояснити якесь слово иньчим, більше зрозумілим, гл. § 323 4;

2. у вставних реченнях, але більших, таких, що своїм змістом то суперечать иньчим, то розяснюють їх, тощо, н. пр.:

І роботячий [бо всюди сироти — ледацю] у наймах виріс сирота (Шевченко). Не торгувався і пан-отець [на диво людям та на чудо!]: за три копи звінчав у будень (Шевченко). „Зараз, дайте встать, ясновельможні!“ [нишком — свині!] (Шевченко—Гайдамаки). І гавкає Рябко, щоб часом москалі [а їх тоді було до-хріна на селі], щоб москалі, мовляв, не вбрались до комори (Гулак-Артимовський) . . .

10. НАВОДОВІ ЗНАКИ.

414. Наводові знаки (лапки) ставимо:

1. як наводимо чужу мову (пряма мова — гл. § 394);

2. як наводимо чужі слова, назви творів, н. пр.:

А ти, Аскоченський, возпач „во-утріє на тяжкий глас!“ (Шевченко). Я йому з голови прочитала зпершу „І золотої й дорогої“, потім „Долю“, далі „Доле, де ти“ (Коняський). На сімнацятому році Марко прочитав „Кобзаря“ (Грінченко) . . .

3. як про якийся предмет іронічно висловлюємось, то той предмет теж укладаємо в лапки, н. пр.:

Біля будинку був „сад“, але що то за сад! Десяток абрикосових дерев та кілька білих акацій (Коняський). А „патріот, убогих брат“ дочку й теличку однімає у мужика (Шевченко) . . .

11. РОЗДІЛКА.

415. Розділки вживаємо:

1. як переділюємо слова, коли не влазять ся в одній стрічці, § 307;

2. як сполучуємо двох слів зі собою, що творять одну тямку, гл. § 317.

XXX. СКЛАДНЯ ЗА ДУМКОЮ.

Як іскладають ся докупі поодинокі частини речення, як вони згоджують ся зі собою, ми вже пізнали (§§ 348—351). Таксамо ми бачили, яка згода у стягненому реченні (§ 354).

Та там уже можна було пізнати, що нераз думка важніша за граматичні закони, що граматики вимагає, н. пр., однини, а мова вживає множини (§ 350), й навпаки (§ 354). Таксамо нераз граматики домагала ся б, н. пр., одного роду, а в мові вживаєть ся другого й т. д.

Така складня слів зветь ся не граматична, а — за думкою, що ніби думка її вимагає. Ми подибаємо таку складню в нашій мові в уживанню родів, і то передусім середнього, в уживанню чисел, та числівників.

1. РІД ЗА ДУМКОЮ.

416. Нераз в ухо каже, що сей або той іменик повинен би бути чоловічого, чи жіночого, чи середнього роду, бо його закінчення на те вказує, але ж його значіння каже, що це єство пнього роду, і значіння перемагає. Воно й не диво, бо є такі іменики, як, н. пр.:

слуга, сирота, недоліток . . .,

що граматично можуть бути тільки одного роду (*слуга, сирота* — жін. роду, *недоліток* — чолов.), та коли їх ісполучити в думці з особами, що бувають *слугами, сиротами, недолітками*, то це вже залежати ме від пола тих осіб, якого саме граматичного роду будуть ті іменики, н. пр.:

Як пришло тобі слугу одного (= чоловіка), що віддасть тобі платок червоний, то візьми його (слугу) в таємне місце, голову зітни йому без слова (Франко). І роботящий у наймах виріс сирота (= парубок, хлопець), неначе батькова дитина

(Шевченко). *Я була* (= дівчина) *ще не доліток, як Батурина* *славний Москва вночі запалила* (Шевченко).

Всюди тут важке значіння.

Тим то значінням пояснюють ся, що письменники пишуть (і ми балакаємо):

Аж вийшла бабице старая, крива, горбатая, *сухая...* [бо баба — це жінка] (Котляревський). *Зробилась мати* *із доброї тії дівчати* [бо „дівча“ те ж саме, що — „дівчина“ — жін. роду] (Шевченко)...

Звірюка до вогню підскочив [бо тут на думці „вовк“ — чол. рід] (Гребінка)...

Заплачу..., як побачу *малого хлопчика в селі: мов одірвалось од гілля, одно-однісіньке під тином сидить собі* [бо хлопець малий, хлопятко, сказати б — сер. рід] (Шевченко)...

Грамматична згода вимагає в першому і другому випадку середнього роду (бабице, дівча), у третьому — жіночого (звірюка), у четвертому — чоловічого (хлопчик),

[І воно не зле, як так сказати:

Вийшло бабице старе, криве...

Зробилась мати з доброю дівчати,

Звірюка до вогню підскочила,

Хлопчик мов одірвав ся од гілля]

але ж тут усюди значіння перемогло, і складня вийшла за думкою, не так, як каже граматика,

пор. іще: *Свекрушице тобі наговорила* [бо свекруха — жінка] *на вербі груші, а на осиці кислиці* (Нечуй-Левицький)...

2. СЕРЕДНІЙ РІД.

Середній
рід:

417. В українській мові в тому напрямі велика воля середньому родові.

Його вживають усе

1. в безпідметових реченнях (гл. § 340);

2. як балакають ся про якусь скількість, та недокладно визначену (гл. § 422 5), н. пр.:

Базар людей насходилось і панства чимало (Шевченко). *Неодин десяток тисяч люду військового козацького полягло* *головами* (Куліш). *Чимало літ перевернулось, води чимало протекло* (Шевченко). *З Запорозжя понаходило* *таки чимало братчиків-Січовиків* (Стороженко). *Минуло*

недокладна
скількість

кількись часу (Ганна Барвінок). *Зібралось іще скілько сусідочок* (Вовчок). *Тої стіхи стілько відки взялось!* (Федькович). *На другий день після боярських ловів густо тухольського народа роїло ся по копному майдані* (Франко). *Наїхало гостей повнісїнька хата* (Нечуй-Левицький) . . .

Розуміть ся, що сюди належать і всі збірні числівники: *Не лякай ся нас, пане, не багацько нас стане!*¹⁾ *трицятеро й трое* (нар. пісня) . . .

Середній рід пояснюють ся тою неясністю в числах, і як і числівника нема, то все-таки середній рід ставить ся, н. пр.:

А дяків таки й не разуй, такого понасходило ся (Федькович). *Перепало мені* (= багато) *нераз за Саука* (Васильченко). *Мені сеї ночі таких ягід снилось!* (Федькович). *Бувало всякого* (Франко) . . .

3. після всіх числівників головних — від п'ять почавши, (гл. § 217), н. пр.:

головні
числівн.

там було п'ять корів, сїм волів і т. д., та вже за ними вживають ся деколи середнього роду і при числівках: два, три, чотири (гл. § 216), як дієслово стоїть перед числівником, н. пр.:

Слідком за ними ходило три паничі . . . надійшло два купці (Нечуй-Левицький — Хмари) . . .

4. Як неясно, хто ті всі люде, що то за предмети, про які балакаємо, то теж ставимо середній рід, н. пр.:

неясність

Яких то панів нема! Все тев резочеть ся, танцює, їсть, пє; все те гуляще, дак таке випецене (Вовчок). *Позбігало ся з цілого села все, що жило. Розбрелись прочани вулицями: кожде поспішав до своєї господи* (М. Вовчок). *Появилась якась поява [паніч], кажуть, дуже вчена: щось воно було молоде й непогане з лиця* (Нечуй-Левицький) . . .

5. таксамо як щось вичисляють ся, і при тому ще раз говорить ся про все загально, н. пр.:

вчислю-
вання

Часом усі: і молоді, і старі студенти, і пострижені ченці — все те лягало покотом на помості і спало до другого дня (Нечуй-Левицький). *Ждави а нас увесь рід Ілашів: і мале, і*

¹⁾ Що це середній рід, то можна перевірити, як сказати дієслово в минулому часі [не багацько нас стало], бо ж відомо, що минулий час розрізняє роди.

велике, бо таки ціле Довгополе злягло (Федькович). Нехай ніхто не лишасть ся: і старі й малі, кожде придасть ся (Франко). Перед світом усе те заснуло [цар, цариця, великі й малі тузи] (Шевченко — Сон) . . .

Сюди ж належать вислови, коли не хочемо чомусь назвати роду й говоримо цілком загально, н. пр.:

Він пізнав, котре . . . в селі найбільший злодій, котре найбільший багач (Стефаник) . . .

жалість

6. І як нам когось жалко, як над кимось милосердимось, до когось відносимо ся з пестощами, то про нього балакаємо теж у середньому роді, н. пр.:

Де йому [Василькові] й жити було! Воно й росло так, аби слава, а ті виправки та походи силу його всю вибрали . . . Молоде, то як косою скосило (Вовчок). Синові за три копи зсунаної купила, щоб і воно удовине до школи ходило (Шевченко). Син нездара був, слабовите (Франко). Прокинув ся мій пустунчик — ну бігать, гомоніть, гайнувати, аж усе піде журизом! А само таке раде, веселе, миле (М. Вовчок) . . .

А діточок не було в неї, лиш одна дівчина, Марта звалась, молоденьке та пложеньке собі, мов та сивушечка в лісі (Федькович). А воно [Мотря Кочубеївна] вже спить. От дурне! (Мордовець — Цар і гетьман). А сирота її в селі, її єдина дитина, мов одірвалось од гілля: ненагодоване і босе, сорочечку до зносу носить (Шевченко). Блудить слакана дитина, без тата, мами, бідна сиротина, давно не їло, серденько му (= йому) мліє (Федькович). Пріся донечка моя: воно ще тільки виростало (Шевченко) . . .

глум

7. Таї якщо згори на когось дивимо ся, понизити кого хочемо, то теж уживаємо середнього роду, н. пр.:

„Водички я (= баранчик) не сколотив, бо ще й не пив . . .“ — Так, себто, я брешу? — тут Вовк йому гукнув: — Чи бач, ще і базікать стало! (Глібів) . . .

І загалом як хто собі хоче з кого покепкувати, поглузувати, то теж уживає середнього роду, н. пр.:

Глянь — панич! Чого воно сидить само собі? . . . Візьмім його, дівчата, з собою, нехай воно буде нам хоч мішок носити! (Васильченко). Старе (= баба), як мале! Зовсім баба з глузду зіхала (Нечуй-Левицький) . . .

8. У середньому роді ставимо й невідмінні та ще й невідмінні
й
чужі слова ті чужі слова, які вживають ся в середньому роді в тій мові, з котрої вони взяті, н. пр., латинські слова на *um* (*forum, collegium, memorandum, podium*), гл. стор. 142, 182:

Ну, та що, що казав? Велике цабе ваш учитель! (Тобілевич — Бурлака). *Моя ж ти незнамиця!* (Пачовський). *Певне, щось незнамиця, а рознидточилось на всю хату* (Нечуй-Левицький). *Аже „добрий день“, таке „дай, Боже здоровля“* (нар. погов.) . . .

Кажемо: *щире спасибі, на вічне забудь* і т. д.

Кажемо: *римське форум, перед ціле форум, довге меморандум, коротке кольоквіум* (гл. § 164, стор. 142) . . . пор. З дощок зроблено *невеличке подіум* (Франко — Перехресні стежки) . . .

Сюди належать назви буквів: *велике „а“, мале „б“* . . .

Часто одначе і при невідмінних словах мова ставить ся то жіночий, то чоловічий рід, н. пр.:

Мала спасибі з того, що він на самій горілиці сидить, самою горілкою шинкує, а хліба не приробляє, — малу спасибі заробить (Гринч. Слов. IV, 173). *Зімою день великий і вже по обіді з того дня малий спасибі* (там же). *Вам од мене то не великий спасибі* (Нечуй-Левицький). *Це щось дуже дешевий дякуват* (Федькович) . . .

Видно тут народ прирівнює слово „спасибі, дякуват“ зі словами: *користь* (жін. рід), *хосен* (чол. рід) . . .

3. ЧИСЛО.

418. І не тільки в роді мова „відступає від граматики“, але й у **числі**.

1. Нераз граматична складня вимагає однини, але у **множині** слові містить ся тямка множини, — то вживаєть ся побіч однини і **множини**.

Буває це.:

а) при збірних іменниках н. пр.:

Як побачу, що дїтвора [= діти] притомилась, я зараз казку їм (Кониський). *Є ще на світі православне християнство [= християни], що вміють і люблять по-нашому читати* (Квітка). *Старшина поїть громаду [= громадян], щоб зробили приговор вислать мене в Сибір* (Тобілевич) . . .

б) при слівцях, що вказують на збір (багато, дехто, козисний, гл. § 350 з, декілька . . .), н. пр.:

А сес чувши, і багато дехто підходили, вєсе на боячись (Квітка). Позлазими з коней, яких дехто з сартових зараз узли, обчистили, напоїли (Федькович). Тут увесь народ, козисний, хоч по змініці, кидали землю в яму (Квітка). Ко ждий дбас тільки про себе, не розуміючи, що таким робом роздроблюють ся їх сили (Франко). Сотня богомольців стояли кругом його (попа) і ждали (Нечуй-Левицький—Кайдашева сім'я) . . .

в) як і нема слівця, що подає збір, але ж його легко догадати ся, н. пр.:

Пішов у город розпитувати ся, що в них [= у міщан, у городян] чути (зі збірника Рудченка). А народу, народу: і за домовиною, і побіля домовини, і по вулиці, і зпереду, і по воротах, і по тинах — що то сказати не можна, скільки їх (= людей) там було (Квітка) . . .

г) Що про батьків і про тих, що їх поважаєть ся, говорить ся в нас у множині, то це теж складня за думкою, не граматична (гл. § 350 1).

Цікаво, що нераз про батьків балакають ріжно, відповідно до того, кого більше поважаєть ся (розумієть ся, поза очі, бо в очі все говорить ся у множині), н. пр.:

Уже й мати почали примічати та клопотатись. А батько хоч і нічого не говорить, та все пильно на мене поглядає (Вовчок) . . .

У сімі і про старших братів та сестер теж у множині відзивають ся, н. пр.:

„Нене“, кажу, „бадічка [= найстарший брат у Гуцулів] просили, щоб стіл лагодили (Федькович). Сестро, що вам? — у нас кажесть ся старшим браттям і сестрам «ви» (Федькович — Люба-згуба) . . .

г) Про складню іменика у сполуді з приімеником „з“ (з кимось), гл. § 350 2, н. пр.:

Терешко з парубками, не догнавши дівчат, кинулись навперейми, і йдуть узять побіля салдаського патрета (Квітка) . . .

2. Із другого боку гурт однакових людей уважаєть ся **Однина** в уяві нашого народа чимось одним, і через те нераз уживаєть ся й **однини** замісь множини, н. пр.:

Ой, за гори, за Лимана вітер повіває, та кругом Січі Запорозькі Москаль облягає (нар. пісня). *От де війна правдива, найстрашніша, щоденна, люта! Що проти неї [= домашньої сільської війни з голодом, зі злиднями] всі війни з Турком, Німцем, Москалем!* (Франко). *Швед полїг головою* (Котляревський). *Сїмсот Турків, яничар чотиріста, та бідного невольника півчвартаста* (нар. дума). *Аж кишить невольника у Сиракузах* (Шевченко). *Йде багачько чумака, й москаля, і всякого народа* (Нечуй-Левицький). *Книжска мала б найбільше читальника в городах* (Нечуй-Левицький — Хмари)...

4. ЧИСЛІВНИКИ.

419. Складня числівників також нераз відходить від граматичних правил.

а) Числівники: **пять до девятьдесять девять** вимагають **5 — 99** присудка в середньому роді одн. (гл. 4173); але ж що в них містить ся тямка множини, то буває, що присудок може вживати ся і у **множині**, н. пр.:

Разом із ними жили в тому номері пять студентів (Нечуй-Левицький)...

Те саме відносить ся і до збірних числівників, н. пр.:

Дітей маленьких двое, побравши ся за руки . . . в жарку літнюю днину їшли з села (Франко). *В саду двое людей блукали між деревами* (Нечуй-Левицький)...

б) Числівники: **два — чотирі**, як відомо, годять ся з імям, **2 — 4** до якого належать, у роді, числі й відмінку (гл. §216), але ж у називнику і знахіднику, коли коло них стоїть прикметник, то цей прикметник кладеть ся часто в родо-вику множини, н. пр.:

Два хитрих мудрого не переважуют (Глібів). *Достав у пняго Тараса два приговора фальшивих* (Тобілевич). *Два трупи невеликих узав на плечі* (Шевченко). *У мене дві повнісенських шахи книжок* (Кониський — Непримрена)...

Три брати рідненьких з тяжкої неволі тікали (нар. дума)...

Посеред стау обито чотирі палі товстесеньких (Квітка)...

Сімович, Граматика української мови.

30

в) Те саме дієть ся з імениками, якщо коло числівників є приіменики або прислівники, й якщо ті слівця розділяють числівник і іменик, до якого числівник відноситься ся, й іменик стоїть поперед числівника, н. пр.:

років через чотирі, жінок зо три . . .

Тоді іменик кладець ся в родовику, і згоди немає.

пор. *На горбику батько поламав десятків зо два возів* (Нечуй-Левицький — Кайдашева сім'я) . . .

420. XXXI. ЗНАЧІННЯ ВІДМІНКІВ У РЕЧЕННІ.

Відмінки вказують на відносини між предметами, а що відносини бувають ріжні, то через те й закінчення відмінків ріжні, і значіння відмінків у реченню (у складні) ріжні.

1. НАЗИВНИК.

421. У називнику стоїть завсїди підмет у реченню, гл. § 339.

У тім же відмінку може стояти присудкове ім'я, гл. § 336, § 431.

2. РОДОВИК.

Родовий відмінок уживаєть ся дуже часто, й його значіння в реченні ріжне.

Предмет 422. Передусім у родовику стоїть предмет (§ 341), і то після присудків (дієслів і ймен), у яких містить ся значіння

1. віддалення або приближення, н. пр.:

спекати ся, збути ся, позбавити, цурати ся . . . держати ся, пригортати ся, вцепити ся . . . в перенесеному значінні: *бояти ся* (в думці хотіти віддалити ся від чого), *жахати ся, соромити ся, шкодувати, шкода, жаль, сором, бути свідомим* і т. д.

пор.: *Не можу здихати ся цього лихого чоловіка* (Нечуй-Левицький). *Збув ся тато клопоту* (Номис). *І молодощів своїх, краси своєї, всього позбула ся* (Ганна Барвінок). *Був би міг віну збавити* (Франко). *Багацько позбавляв Буняка таким способом людей* (Зі збірки Драгоманова). *Цурав ся сїр'яка, а тепер і онучі радий!* (Зі збірки Комаря) . . .

Про Київ не жахайсь, Волинї пригортайсь, а Поділля тримайсь! (нар. приказ). *Наперед не виривай ся, заду не зоставай ся,*

середити держись! (нар. приказ.). *Кого біда вчепить ся, того тримаєть ся й руками й ногами!* (нар. приказ.) . . .

У перенесеному значінні: *Воска боляти ся, то і в ліс не йти* (нар. приказка). *Свого розумоньку страхиула ся* (Зі збірки Чубинського). *Шрам Паволоцький, жсалуючи згуби Паволочан. . . приляв усю вину на одного себе* (Куліш) . . .

Шкода того барвіночка, — й недосвіта шкода (Шевченко). *Вам її більше жсаль?* (Квітка). *Бує свідомий святих правд євангельських* (Кониський) . . .

2. пайковости, себто, частини, яку звідкілясь береть ся, короткого часу, на який щось узято, позичено, н. пр.:

учити, вчити ся, слухати ся. . . , бажати, хотіти, просити, домагати ся. . . , шукати, давати (на якийсь час), *позичати, привозити. . . , ждати, побачити* (трохи чого) . . .

треба, варта, бути гідним, достойним, бути жаднім і т. д. пор.: *Пригоди учать згоди* (нар. припов.). *Батько останню корову Жидам продав, поки висечив московської мови* (Шевченко). *Моїх діток доглядала, звичню навчала* (Шевченко). *А та палиця пан називаєть ся, треба її слухати* (Номіс) . . .

Ви чого забажали? (Франко — Мойсей). *Я не хочу хліба, я хочу кулешику* (Грінченко—Сестриця Галя). *То не вмерлі, не зариті, не суда ідуть просити* (Шевченко). *Тільки прошу вас одного:города Богуслава не минайте* (нар. дума). *Поки було до можемоєь молока в пана, або траті, то краще сами собі купимо* (Грінч. Слов. I, 420) . . .

Об Миколаї на ярмарку овечат купив (Мирний). *Шукай вітра в полі!* (нар. прип.). *Вживай світа, доки служать літа* (нар. поговорка). *Або мені помочи дайте, або мене з собою візьміте* (нар. дума) . . .

Під Стамбул підпливали, Туркам-яничарам страху завадали (нар. дума). *Ой, піду я до сусіда воза позичати* [потім віддам] (нар. пісня) . . .

Везе Марко Катерині сукня дорогого, а наймиці на очілок парчі золотої, а діточкам черевички, фіг та винограду. . . і кав'яру з Дону, всього везе (Шевченко—Наймичка). *Там [на Запорозжжі] наїси ся всіх хлібів, козацького звичаю набереш ся та побачиш світа* (Шевченко). *А ви поспитайте борцю, по мойому, наче дуєє кислий. Поспитавши горя, чи не пошануєть ся* (Слов. Грінч. III, 360) . . .

Я щастя ждає — у темряві зостав ся (Куліш). *Я кулешику підождеу* [якийсь час] (Грінченко — Сестричка Галя). *Добре роби, доброго й кінця дождидай!* *Підпалу жде* (искра), *як той месник, часу дождидає, злого часу* (Шевченко) . . .

Пошли, Боже, з неба, чого нам треба! [нар. приказка]. *Чи єг достоїн він такої честі?* (Квітка). *Настели мені опанчу, бо я того гідна!* (Зі збірн. Чубинського). *Чи варт сона* (Україна) *вогню святого* (Шевченко). *У сусіда доньок сім, та й доля всім, у мене одна, та й та долі жадні* (нар. припов.) . . .

Кажемо: гуляти (витинати) гоняка, вибивати тронака, грати дурака, дати комусь дужа, пам'яткового, прочухана, дати дуба, дати дракака й т. д.

3. після перехідних дієслів заперечних, гл. § 343, хоч це не так докладно переведене, як, н. пр., у моск. мові (пор. у Шевченка: *Не молила ся за мене, поклони не клала моя мати*), приклади тамже;

4. після таких присудків, у яких міститься заперечна думка (це теж розуміння пайковости), н. пр.:

Боронити му [= не давати му] *вступу до вас спижесими шпичками* (Франко — Мойсей). *Тільки одної слави бережи ся* [щоб не кинув на тебе хто] (Збірн. Чубинського). *Пішла кудись: сіней забула замкнути* [= не замкнула] (М. Вовчок). *Коли ви вже перестанете того свисту?* (Марко Вовчок). *Не час тепер ховати поганих струнів* (Франко) . . .

у безпідметових реченнях (§ 340):

Такого ще поганця не бувало (Глібів). *Хто пізно встає, тому хліба не стає* (нар. припов.). *Ані виду видати, ані чутки чувати!* (нар. погов.). *Час приходить умірати, нікому поради дати* (нар. пісня) . . .

5. при числівниках у збірному значінні (§ 417), чи це числівники головні, чи невизначені, н. пр.:

Нас було трох у батька. Коли б ви бачили, якого було людей! (Нечуй-Левицький). *На царському дворі такого столів понакривано* (Зі збірника Рудченка). *А коло шинку, як коло вуля в теплий день — такого там людей* (Д. Маркович). *А дяків таки й не рахуй, такого понаходило ся* (Федькович) . . .

— а й як нема числівника, н. пр.:

Отут крови полито людської і без ножа! (Шевченко). *За панамі панства-панства у сріблі та златі!* (Шевченко). *Бувало всякого* (Франко). *Аж гуде, з усіх усюд народу йде* (Шевченко). *Аж кишить невольника у Сиракузах* (Шевченко). *Мені сеї ночі таких ягід снило ся* (Федькович). *Людей росте, а землі ні* (Лепкий). *Наїхало гостей повнісенька хата* (Нечуй-Левицький) . . .

Ясно, що й тут скрізь є тямка пайковости.

423. Крім того, у родовім відмінку стоять прислівникові **Прислівн.**
додатки, і то **додат.:**

1. часу (§ 3453), н. пр.: *того дня, другого року, пізньої осени, одного разу* (моск. мова такого часового родовика не знає) й т. д.

пор.: *Доводило ся вам їздити пізньої весни, чи раннього літа по Україні?* (Мирний). *Плачуть мої очі теменньої ночі* (нар. пісня). *Знесла найтяжчу кару отой ночі страшної* (Франко — Сурка). *А темних зимових ночей він голосно на всю хату говорив страшні річі* (Стефаник). *Кожного ранку й вечора виходила з хати старенька жінка* (Мирний). *Оттакої то пори . . . йшов молодий чоловік* (Мирний). *Одного теплого дня в неділю Сацько та Яків сиділи собі на призьбі* (Комар). *Року 1660. Ізслав Давидович привів Половців* (Куліш). *Одного ранку лежу я та думаю* (Вовчок). *Саватій кожних сакацій приїздив на хутір* (Кониський) . . .

Кажемо: *цього року, року тисяч девятьсот двацятотого, дня двацять шостого серпня* й т. д.

Сюди ж належить:

цього-дня, цього-ранку, цього-року, цього-тижня, цього-п'ятиці, гл. § 223.

Це родовик часовий.

2. порівняння — родовик порівняльний (уживається **порівняль-**
рідше, ніж у московській мові), після вищого ступня **ний**
прикметника, чи прислівника, гл. §§ 194, 300, н. пр.:

гірш некла, краще (від тебе) . . .

пор.: *Ся мочачка гірша погрози* (Франко). *Сам марний, марний, гірш мої сестрички* (Федькович). *Взнала йя незгірш старенької мої, почім на світі кіби лиха* (Ганна Барвінок). *Вийди, мила, краща злата* (нар. пісня). *Чорніца чорної землі йде мати* (Шевченко). *Йде на вулицю гулять гордіще самої царичі* (Шевченко). *Нас дещевших панської собаки письму учить!* (Шевченко). *І гучніще хвиля Дніпрових крик козацтва заревів* (Франко) . . .

3. причини (родовик **причинний**), н. пр.:

чогось нездужаю, того плачу й т. д.

причинний

пор. *Чого ж ви чваните ся, ви, сини сердешної України?* (Шевченко). *Того плаче* (Гордісєнко), *що поради не подала мати* (Шевченко — Иржавець). *Дід сивесенький рида того, бачте, що сирота* (Шевченко). *Чого я плачу? Мабудь, того, що без пригоди, мов негода, минула молодість моя* (Шевченко). *Осика все мене чогось ляка* (Леся Українка). *Саданок чогось задуманий ходить* (Федькович). *Матрос, на вахті стоя, журуив ся сам собі чогось* (Шевченко). *Як я злий чого, не може оперти ся покусі* (Франко) . . .

Прим. додаток: 424. Ще частіше вживається другий відмінок як прикметниковий додаток (§ 3463), і тоді він визначає

присвійний 1. приналежність — родовик присвійний, на питання: чий?, н. пр.:

дім сусіда, поле брата, город сестри, честь народу, багачства України й т. д.

пор.: *На столі лежала булава Брюховецького* (Куліш). *Он двір стоїть багатиря гладкого* (Глібів). *Тільки три чайки отамана курінього, сироти Степана молодого синє море не втопило* (Шевченко)...

якісний 2. якість — родовик якісний, на питання: якій?, н. пр.: *людина великої слави, жінка дивної краси, чоловік середніх літ* і т. д.

пор.: *Проговорили слово тихої любови* (Шевченко). *Смілі майстри нової будови, прямували нового борці* (Грабовський). *Дівчина великого роду, а песього жоду* (нар. погов.). *Жінка — міське з іллячко найгіршого латунку* (Франко). *Він людина найніжнішого, найблагороднішого серця* (Кониський — „Музика“ Шевченка). *Був чоловік середніх літ, при здоров'ю* (Ганна Барвінок). *Студенти того часу дуже пили* (Нечуй-Левницький). *Лице жіноче дивної краси* (Франко) . . .

Як із усіх тих прикладів видно, в таких випадках родовик уживається майже все з прикметником.

підметовий і предметовий Із присвійним і якісним родовиком тісно вяжуться такі родові відмінки, що містять у собі значіння підмета і предмета, н. пр.:

любов матері (мати любить і матір люблять)

слава поета (поет славить і поета славлять)

погроза батька (батько грозить)

продажа краму (крам продають) . . .

Це так звані підметовий і предметовий родовик.

пайковий 3. цілість, із якої береться частину — родовик пайковий, н. пр.:

пів кварти, ріка крові, стадо лебедів, табун коней, човен повен води й т. д.

Вона бігла до озереда соломи (Мирний). *Полили ся ріки крові* (Шевченко). *Насіла васильків цілий лан* (Глібів). *На Лимап* (Турки) *мов стадо лебедів спадали* (Куліш). *За шмат знилої ковбаси у вас хоч матір попроси, то оддасьте* (Шевченко). *Везе Марко батькові шитий поля шовку червоного* (Шевченко). *Чи мало літ первернулось, води чи мало потекло* (Шевченко). *Пливе човен води повен* (нар. пісня). *Однісі шкуру така сила!* (Шевченко) . . .

Суди належить родовий відмінок після числівників головних від п'ять, гл. § 217.

Пайковий родовик уживається дуже широко, так що по деяких граматиках знайдете назву пайковик на цілий другий відмінок.

4. Родов. прикм. відм. може подавати і скількісний (скількісний родовик), н. пр.:

хлопець двох літ, корова п'яти літ і т. д.

пор.: *Двоє дітей, хлопчик п'яти років та дівчинка семи, сплять першим, міцним сном (Яновська). Зосталась удова Ганна й коло неї шестеро дітей: Степан чотирнадцяти год, Марися дванадцяти, і трое зовсім малих (Д. Маркович). Два хлопчики в мене: один чотирнадцяти, а другий дванадцяти літ (Франко). На покуті сидить дівка, так літ двадцяти п'яти (Ганна Барвінок). Молодиця — хлопець у неї трох літ (Франко) . . .*

425. Крім того, родовий відмінок може бути і присудком, Присудковий н. пр.:

бути такої й такої думки, такого й такого роду, зросту й т. д.

пор.: *Чіпка був ні високого, ні низького зросту (Мирний). Сама красна, чепурная, хорошого зросту (нар. пісня). Паи сотник Уласович був чесного й посаженого роду (Квітка). І покажемо, що ми, браття, козацького роду (нар. гимн). Якої ви думки? (Кониський) . . .*

І тут родового відмінка без прикметника не буває.

3. ДАВАЛЬНИК.

426. Давальний відмінок буває тільки предметом (§ 341) Предмет у реченні, і то передусім

1. після таких присудків, у яких міститься тямка шкоди або користі, н. пр.:

шкодити комусь, досадити комусь, докинути . . ., помагати, подобати ся . . ., на користь, на втіху, на шкоду, байдууже й т. д.

пор.: *Хто пізно приходить, сам собі шкодить (нар. прип.). Так чим же я вам досадив? (Глібів). Помагай Біг тобі, дівчино (збірн. Рудченка). Для чого я живу, кому на користь? (Мордовець). Влодобавсь дуже їй [лисиці] привітенький куток (Глібів). Зоря зійде твоїм мріям (Старицький). Так от кому (= бідноті) страшна зима, а нам байдууже і дарма! (Старицький). Тече вода і назору багатому в хату (Шевченко). Обригло тут — туди мандруйте на втіху павукам (Глібів). Гріх і ганьба тому, хто з душою живою*

дрімає! (Олесь). Однаково юрі і долам сі яє світ лица Твого (Куліш). І пташки світові заще бечуть тобі, і співак відпиче (= відпочине), заспіває тобі (Руданський) . . .

Сюди належать проклони: *Нехай тобі хрін! Щоб щоби се та те! . . .*

2. після таких слів, що з них виходить прихильність до кого, довірря, і навпаки, н. пр.:

дякувати, бути вдячним, прихильним, молити ся, поклонятися, корити ся, бути слухняним і т. д.

пор.: *Довго я не хотіла коритися весні (Лєся Українка). Дурневі й Бог не противить ся (нар. припов.). Ой, не дякуй мені брате! (Куліш)¹⁾. Подорожньому і Бог вибачить (нар. припов.). Ми віруєм Твоїй силі і слову живому (Шевченко). Всесильний, я Тобі молю ся! (Куліш). Думка вороном літає по Вкраїні, кряче, плаче, поклоняється ся родий (Куліш). Сповідуюсь вам щиро та покірливо (Куліш). Наум Дрот був батькові й матері слухняний, старшим себе покірний (Квітка). А серцеві не потурай (Шевченко). Ти до мене не ходи, я тобі не рівна . . . (нар. пісня). Спасибі вельможному пану Солжкові! (Куліш) . . .*

3. після присудків, у яких міститься наказ, дозвіл, заборона:

казати комусь, наказати, дозволити, радити й т. д.

пор.: *Ой, наказано та замовлено всім казначенькам у військові (Слов. Грінч. II, 45). Ой, мені мати наказала, щоб я з тобою піде не стояла (нар. пісня). Ой, казала мені мати тай наказувала . . . (нар. пісня). Чи дозволено вам думати, хомікам? (Глібів). Мені раляи, щоб я поїхав на три роки в Січ (Стороженко) . . .*

4. після таких присудків, де давальний вдм. являється другим предметом (дальший предмет, § 341), н. пр.:

давати кому що, обіцяти кому що, приносити кому що, завидувати комусь чогось і т. д.

пор.: *Синові гостинця ховала (Шевченко). Як роститим бракує життя вогкій тьмі, тах обом нам бракує простору (Лєся Українка). Дорогу, дорогу (дайте) пану осавулу (= панові осавулові) ніженському! (Куліш). Обберімо собі короля по своїй вольній волі! (Франко) . . .*

¹⁾ Звичайно укр. інтелігенція робить тут помилку, сполучуючи, під московським впливом, дієслова: *дякувати, вибачати* зі знахідн. Це велика помилка. Треба сполучувати їх усе з давальником і казати: *дякую тобі, дякую вам, йому* й т. д.

Таксамо треба викидати інтелігентське: „вибачаюсь“ — (до-слівний переклад: „извиняюсь“), а вживати народнього: „вибачайте, вибачте!“

5. Дуже цікаві в укр. мові предмети в давальнику в безпідметових реченнях, у яких давальник грає неначе ролю (льогічного) підмета, н. пр.:

мені не обняти [= я не можу обняти], *синам добувати* [= сини повинні добувати], *йому не спить ся* [= він не спить], *не здужаєть ся, мені не до того* [= я не маю як] і т. д.

Такі давальники появляють ся після дівімеників, в яких разом із давальником містить ся тоді значіння: *могти, треба, слід, повинен...*, і після иньчих присудкових слів (*треба, слід, ніколи...*) і фраз.

пор.: *Не мені простому судить великі діла Твоєї волі!* (Шевченко). *Відкіля білши поради їм ждуть!* (Глібів). *Вовік науці не обняти всього, що Ти [Боже!] создав си* (Куліш). *Як то тепер [= у зимі] отій голоті сидіти в нетопленім хліві!* (Старицький). *Пух висипав ся на верхній губі, де колось мало ся бут и вусам* (Мирний). *Не ридать, а добувати, хоч сином, як не собі, крацу долю в боротьбі!* (Франко). *Поки я живу, не бувати тому коневі в моїй Трої!* (Мордовець — Цар і гетьман). *Йому про се ліпше знати, ніж мені* (Франко)...

Не ждець ся дїткамі (Грабовський). *І світ настає, а Ярині не спить ся, — ридас* (Шевченко). *Йому так гарно, так смашно світом дрімать ся!* (Мирний). *Йому літ до двацятка добирало ся* (Мирний)...

Чинці тепер ніколи дослухатись до всього того (Мирний). *Він свек, він пан, — йому не слід...* (Глібів). *А вбогому в яру треба криницю копати* (Шевченко). *Мені і не в голові...* *А вбогій вдові не до того* (Шевченко)...

6. У такому ж самому розумінні (підметовому), хоч у реченню підмет є, вживаєть ся давальник як предмет у фразі: „мені щось є“ (= я щось маю).

пор. *Адже ж і урода, і роскош, і шана їм є* (Манджура). *Розвернуло ся весілля; музикам робота і підковам* (Шевченко). *Обберімо собі короля, щоб і захист нам* (був) *з нього і честь* (Франко). *Буде тобі великий гріх од Бога* (Нечуй-Левицький). *Як тобі на імня? Мені на імня Перевернигоря, на прізвище — Макітрище* (нар. погов.). *Нема Гонти: нема йому хреста, ні могили* (Шевченко)...

Усюди чувть ся фраза: „мені щось є“ у значінні: „я щось маю“, то так усюди підмет має в думці значіння предмету (*музики мають роботу, ми хочемо мати захист, мати меш великий гріх, я маю [на] імня...*)

Сюди ж належать такі фрази як: *зневірилось мені щось* [я в чомусь зневіривсь],

пор.: *Зневірилось усе мені у світі* (Мирний)...

7. Та ще є такі предмети в давальн., що знов мають немов значіння присвойне, значіння прикметникового додатку, н. пр.: *мені [= моє] серце болять, мати дітям [= дітей], ноги йому [= його] нездорові* й т. д.

пор.: *Василь блідий, волосся йому розкудочене* (Квітка). *Що ки йому позападали* (Нечуй-Левицький). *Чоловік мій, куди далі, то все змурніций ходить, аж мені голова болять* (Вовчок). *Савчиха мати дітям одна з найлуччих* (Маковей). *Дніпро берег рив-рив, яворові корінь мис* (Шевченко) . . .

Через те пишуть і кажуть: *пам'ятник Шевченкові, побіч пам'ятник Шевченка* й т. д.

пор. *Нашому слову кінець* (Квітка, Шевченко) і *Чи кінець моєї мови?* (Франко) . . .

8. Про дав. відм. особових і зворотних заімеників, що доповняють думку й надають їй образности, наглядности, гл. § 207 4, 5.

Це так зв. давальник **етичний**.

4. ЗНАХІДНИК.

Предмет: 427. У знахіднім відмінку стоїть предмет (гл. § 341), і то **оправданій**

1. справжній предмет, після перехідних дієслів¹⁾, гл. § 343, і дуже рідко (в поезії) й після неперехідних дієслів, н. пр.:

Отак нам довело ся йти ще змалечку колючу ниву (Шевченко) . . .

вугрішній

2. такий предмет, виражений іменниками, що залежні від дієслів, утворених із того самого пня, що й іменики (нутрішній предмет), н. пр.:

ніч почувати, вік вікувати, волю воляти, казання казати, раду радити, мости мстити й т. д.

пор. *Де ж ми будем ніч почувати?* (нар. пісня). *Нене рідная, воли мені волю!* (М. Шашкевич). *Молодий Радюк почав думи думати молодю головою* (Нечуй-Левицький). *Якусь тобі він казань скаже, дорожу добру в Рим покаже* (Котляревський). *Чи там раду радить, як на Турка стати, не чужо на чужині* (Шевченко). *Ой, дозволя, пане, землю міряти, землю міряти, мости мстити* (нар. колядка). *Хоч гать гати!* (нар. погов.). *Чумаки одну зїму зїмували на Дону*

¹⁾ Дієслово *зрадити, зраджувати* вимагає предмету у знахіднику, не в давальнику, отже: *зрадити батька* (не — батькові), *зїнку* (не — жінці) і т. д., як у нас нераз балакає з-московська інтелігенція.

(Кописький). *Оживають лісові сили і храмують свій таємний храм* (Крушельницький — Рубають ліс) . . .

428. Крім того, знахідник може бути прислівниковим додатком, і то: Прислівн.
додаток:

1. часу, на питання: як довго? коли?,

пор. *Він побивавсь за бідному бездомному* (Старицький). *Я каралася весь вік у чужій хаті* (Шевченко). *Стоїть він день, стоїть і ніч* (Глібів). *Горить і день і ніч перед пенатами святий вогонь* (Шевченко).¹⁾ *Воздвиженський день і ніч сидів над грецькою мовою* (Нечуй-Левицький). *Ми живемо під самим Києвом, та ще не були цю весну й одного разу у святих угодників* (Куліш). У них тільки було й худоби, що теличка, купили її торішню весну (Грінченко — Без хліба). *Ми з Яодохою бувало слухася цілий вечір Івана* (Тобілевич). *Думка єдина: спочити хвилину* (Черкасенко). *Сорочечку цю день божий надіває* (Шевченко). *Наш Бог не спить сю днину* (Франко). *Кожен раз, що приходив Степан, нужа його заїдала* (Д. Маркович) . . . часовий

2. місця, а власне простору, на питання: як далеко?, місцевий

пор. *Ой, ішов я чотири* (= чотири) *милі пішки* (нар. пісня). *Випроваджала три поля, три милі* (Шевченко) . . .

3. міри, на питання: скільки?, міри

пор. *Третью неділі треба нам було конче їхати домів* (= додому), бо *нена вже цює три опадн* (= трома наворотами) *переказували* (Федькович). *Питав я в вас, очі, сто разів, щоб одповіли на запитання тязької мої* (Самійленко). *От уже п'ятнадцять літ ми все тязнемо в забрід* (Щоголів). *Цей храм, що будував ся стільки років, зруйную* (Самійленко). *Черевань хоч би прищечку перемінив ся* (Куліш) . . .

5. КЛИЧНИК.

429. Кличний відмінок має своє окреме значіння; він із ніякою частиною речення не звязуєть ся, а стоїть для себе окремо. Через те в реченні він являєть ся все немов уставнім словом. Він і ніякою частиною речення не може бути, творячи для себе немов окреме речення, н. пр.:

Учіте ся, брати мої, думайте, читайте,

— кличний відмінок „*брати мої*“ має значіння таке, як би ми сказали:

Учіте ся ви, що є братами, думайте, читайте . . .

Через те то кличний відмінок відділюєть ся запинками.

¹⁾ Про вживання галицькими інтелігентами приміника „через“ у таких випадках, гл. стор. 319, примітка, 1.

Що воно так, то це пізнати з окремих кличних побічних речень (відносних), н. пр.:

Гей, хто в лісі, озиви ся! (нар. пісня). *В кого серце чисте, руки сильні, думка чесна — прокидайте ся* (Франко) . . .

Все це неначе кличні відмінки¹⁾, тільки ж тут уже ясно, що це речення.

У поезії, чи у промовах уживаєть ся часто кличного відмінка в апострофічному значінню, звертаючись до когось, чи чогось, н. пр.:

Думи мої, думи мої, лихо мені з вами! (Шевченко). *Народе мій замучений, розбитий, мов паралітик той на роздорозжсх людським призирством, ніби струпом критий! — Твоїм будуцим душу я трівожсх* (Франко). *Мово рідна, слово рідне, хто вас забуває, той у грудях не серденько, але камінь має* (Воробкевич) . . .

Тут треба шукати причини, чому в народній поезії деколи форма кличника заступає називник, н. пр.:

Плаче, ридає молодий козаче по своїй дитині (нар. пісня). *Жив-проживав курсунський полковник пане Филоне* (нар. дума). *В перше віконце вскоцило сонце, в друге віконце ясний місяцю* (нар. колядка) . . .

Народній поет, творячи ці форми, немов мав перед очима тих, що про них писав, і наче до них ізвертав ся зі своїми словами.

У звичайній мові тих форм кличника замість називн. вдм. не вживаєть ся.

6. ОРУДНИК.

Орудний відмінок уживаєть ся в реченню як прислівниковий додаток або у присудку.

Прислівн.
Додат.:

430. Значіння орудного відмінка, як прислівникового додатку, дуже різне, бо загалом цей відмінок уживаєть ся в українській мові дуже широко.

¹⁾ Йдучи на московськими граматики, українські укладники граматик уділюють по своїх граматиках окреме місце т. зв. обертанню, в якому зокрема балакають про кличний відмінок. Коли це роблять московські граматики, то це зрозуміло, бо ж московська мова форми кличного відмінка не знає, заступає (з маленькими виймками) її все називником, і через те на вживання тих форм у ролі кличника

1. Передусім значіння орудного відмінка — це оруддя, засобовній — від того й його назва — знаряд, яким орудуємо, прилад, яким щось робимо, засіб задля переведення якоїсь роботи (орудник засобовній), після слів таких, як:

робити чимось, орудувати чимось, махати, кидати, носити чимось, орати, шити, писати й т. д. — в образному значінні: *дихати чимось, кричати, співати, позирати, дивитися, слухати, говорити й т. д.*

пор. *А він (цар) мені махає рукою* (Шевченко). *Срібло, золото не суть шапками козаки* (Шевченко). *Незримі скрижалі, незримим писані пером* (Шевченко). *Гарячі почуття розсікли ми пожемою холодним міркування* (Самійленко). *Чи не оре милий плугом* (нар. пісня). *Лани братами оремо, і їх слюзамі поливасмо* (Шевченко). *Ідуть два парубки: один рижим (конем), другий карим* (Федькович)...

Вільно дихає (земля) грудьми розкритими, поля одягають ся повітами (Кримський). *З шкур наших собі багрянцю пошиве жилами твердими* (Шевченко). *Болота засипав благородними кістками* (Шевченко). *Позирав навкруги своїми блискучими очима* (Мирний). *Мені тим лёком погоїтись трудно* (Кримський). *Тілами святих убитих годували для царського таки двора в Тибрі рибу* (Шевченко). *Словом сильним, мов трубою, мільони зве з собою* (Франко). *Радюк говорить чистою українською мовою* (Нечуй-Левицький). *З мови британської мовою українською поперекладав Куліш* (Шекспірові твори)...

Через те по-українськи можна казати тільки так: *говорити українською мовою, балакати кількома мовами, твір писаний українською мовою¹⁾* й т. д.

Сюди належать такі фрази, як:

слихом слухати, видом видати, снити сном, дивом дивувати ся й т. д.

пор. *Наш піп, мабуть, і сном не снув, що надійде така година* (Франко)...

а) Таким засобом, чи знаряддям, при помочі яких щось робить ся, може бути особа або установа, які тоді грають ролю посередників, і ті посередники стоять теж у орудному відмінку; через те ми й кажемо:

передавати щось телефоном, дати знати телеграфом, писати (дістати) гроші переказом (переводом), *почтою*, треба звернути окрему увагу. В нашій мові є скрізь окрема форма кличного відмінка, й тому ніяких окремих обговорок т. зв. обертання (дослівний переклад: обертання) — не потрібно, бо ж по формі вже пізнати кличний.

¹⁾ пор. стор 321, примітка 1.

їздити залізницею, їхати кіньми або возом, трамваєм, візником, плсти кораблем, човном¹⁾ і т. д.

пор.: *Гроші поштою шлють* (Ганна Барвінок). *Ми розрішасмо гріхи святою буллою цією* (Шевченко) . . .

Але ж за те кажемо: *слабувати, хворіти, занедужати на що* (а не як у моск. мові: чим).

б) Таким же засобом являється діяч (підмет), якщо речення поставлене у страждальному стані (гл. § 258), н. пр.:

мною зловлена риба (я зловив рибу), *рілля копитами порита, кровію полита* (копита порили рілля, кров її полила)²⁾ й т. д.

пор.: *Ниво несїзна, всіма покинута, всіма забута я, ниво кривасими слїзьми поливана, ниво туманими, млою окутана — де твої ратаї?* (Чернявський). *Чому вона (сакля) стоїть у вас не на ми дана?* (Шевченко). *Не красуси ся стоїами, а глушиш ся лободою* (Старицький). *На віки прокленетесь своїми синами* (Шевченко) . . .

Крім того, орудний відмінок, як прислївниковий додток, визначає

причинний

2. причину, чи наслідок, головню після таких слів, як: *чванити ся* (причина чванства в орудн. відм.), *хвалити ся, бридити ся, гидити ся, задовольняти ся, бути пняним* (наслідком чогось), *бути ситим* і т. д.

пор. *Щось невістка не одчиняє свої скринї; мабуть, тим, що порожня* (Нечуй-Левицький). *Убогими не гордились, сиротами не бридились* (Слов. Грінч. I, 97). *Не тому життя свого рішатись, хто тільки вічністю задовольнить ся* (Самійленко). *Дарес тут дуже насміхав ся, ходото чванивсь, величав ся* (Котляревський). *Я воєсе моїми слїзьми пня (Кониський). Ми малим ситі* (Шевченко). *Надію лишила тим, хто розумом дитина* (Самійленко) . . .

Це орудник причинний.

¹⁾ Укр. інтелігенти часто грішать проти складні української мови, кажучи з-московська: *по* почтї гроші шлють, *передати по* телефону, *дістати гроші по* переводу, *їхати по* залізницї, *на* візнику, *на* українській мові написаний твір (Галичани: *в* українській мові . . .), *на* тій і тій мові говорити й т. д., гл. стор. 323, пом. 2.

Таких фраз треба вистерігати ся.

²⁾ Галицькі інтелігенти вживають у таких випадках із-польська (й німецька) приїменника „через“ (зловлена риба через мене, через поета написаний твір), пор. *Був відповідно накручений через обох директорів* (Яцків — Танець тіней) . . .

Це груба помилка, й її треба вистерігати ся, гл. ще стор. 283, пом. 1.

3. місце (орудн. місцевий), через те ми кажемо: *йдучи вулицею, іду лісом, пливу Дніпром¹⁾, блукаю горами, ходжу світами* й т. д. місцевий

пор.: *Хто їде в негоді тим лісом густи́м?* (Грінченко). *Гая помчалась буйними життями* (Мирний). *Нащадки пішли батьківським шляхом* (Леся Українка). *Із села луна степом пішла* (Шевченко). *Дітей маленьких двоє, побравши ся за руки, степською вузькою ішли з села* (Франко). *Козаки ідуть Дніпром-Славутою* (нар. дума). *Еней, попливши синім морем, на Карфагену оглядаєсь* (Котляревський). *Високими ти широкими Дністросими берегами постелилися шовкові трави молоденькі, а по них ходить парубок хороший* (Федькович). *І Трахтемірів геть горюю нечепурні свої хатки розкидає* (Шевченко) *Та туман ярочі котить ся* (нар. пісня)...

4. час (рідше, ніж у моск. мові) — орудн. часовий, н. пр.:

Князь іще раннім ранком зазав козацьку старшину на пораду часовий
(Куліш). *Але весною розівств'я ся гай* (Олесь). *Ото було тими вечорами досики осінніми заберу обойко до себе на коліна* (Вовчок). *Тими почамі лежжу було довго без сну* (М. Вовчок). *Це стало ся тими днями. Сухобрусові дочки були малыми* (як іще були малі) *дуже гарні дівчата* (Нечуй-Левіцький). *Пішла заміє молодого, не виспала ся* (нар. пісня). *Та все снять ся маленькими* (сини), *а парубками ніколи не приснять ся* (М. Вовчок). *Ми вкупочі колись жили, маленькими собі любились* (Шевченко). *Малми, бувало, я сїдаю під липою та досягаю руками буцім яєних зір* (В. Шашкевич)...

5. спосіб на питання: як? (орудник способовий), н. пр.:

Звичась стародавнім (як велить стародавній звичай) *позовали* способовий
козака (Грінченко). *Муржикі й міщани в алять купами, а козацтво йде лавою під місто* (Куліш). *Нехай будієля скалками розлетить ся* (Самійленко). *Живою душею в Україні вітай!* (Шевченко). *Іду я тихою ходою* (Шевченко). *Трома струмками під з його дзюриє* (Грабовський). *Та як вам разом усіма заспіваять!*... (Федькович). *Брат на брата війною пішов'* (Кононенко). *Щоб збудить хирену волю, треба миром, громадою обух сталить* (Шевченко)...

Нераз цей способовий орудник указує виразно на функцію, службу, ролю, в якій хтось виступає, н. пр.:

літати до когось пташкою, посилати когось заступником, скидати ся чим, узяти ся чим і т. д.

пор.: *А мене послали в столицю наказним гетьманом* (Шевченко). *Пустила мене сиротою у світ* (Франко). *Грушевський виступив великим діячем* (Нечуй-Левіцький). *А над нею Орел чорний сторужем літає* (Шевченко). *Попробирали ся такими молодцями*

¹⁾ Пор. моск.: *иду по улиць, їду по Дніпру*... У нас так казати не можна.

Глібів). *Жити, щоб забавляти жінку слугою, паяцом, невольником і банкіром — це не був мій смак* (Франко — Перехресні стежки). *На його неприбраному ліжку так і лежало все гніздом* (Нечуй-Левицький) . . .

порівняль-
ний

6. порівняння (дуже улюблене в поезії), н. пр.:

Думка вороном (= як ворон) *літає по Україні* (Куліш). *Нехай думка, як той ворон, літає та криче, а серденько солосейкою ще бече та плаче нишком* (Шевченко). *Сльози не ринуть потоком буйним* (Леся Українка). *Кріваве марево стоїть на сході жмарою грізною* (Чернявський). *Отакої пори . . . тим шляхом, що, звившись гадюкою, пославсь од Пісок до Ромодану, йшов молодий чоловік* (Мирний). *Бояли ся, щоб* (Гус) *не виліз гадюкою з жару* (Шевченко). *І тихо, мовчки за возами марою чорною пішла на Тибр* (Шевченко). *Очі його блищали вогнем* (Нечуй-Левицький). *Собакою дріжить Жид* (Шевченко). *Пустиня ціаном чорніла* (Шевченко). *По долині, по роздоллі із степу перекотило рудим яничком біжить* (Шевченко) . . .

При порівняннях (у вищому ступні прикметника, прислівника, або слів з таким же значінням) орудним відмінком зазначаємо різницю між предметами, що їх порівнюємо зі собою, без огляду на те, чи предмети названі, чи ні; через те в українській мові можна тільки так казати:

молодший двома роками за . . ., вищий головою від . . ., низчий зростом, багатий розумом, иньчий вдачею, кращий душею й т. д.¹⁾

пор.: *Марта була тільки годом старша од своєї сестри* (Нечуй-Левицький). *Наречена його молода від нього тільки двома роками* (Франко — Маніпулянтка). *Наші брати були чи не шістьма годинами старші від нас* (Федькович) . . .

Між ними один був вищий од усіх головою (Нечуй-Левицький). *Одною плякою менше в повіті* (Франко). *Одною брешнею на світі менш буде* (Квітка). *В мене шагом дешевше* (Нечуй-Левицький). *Юрба гостей побільшала двома нами* (Кониський — „Музика“ Шевченка). *Кількома роками випередила його в науках* (Франко). *Музику заповість вам місяцем уже наперед аж зо самої Глинці* (Федькович) . . .

Сюди ж належить і схожість:

подібний обличчям, несхожий характером і т. д.

пор.: *Ще змалку Марта і Степанида були дуже схожі вдачею* (Нечуй-Левицький) . . .

¹⁾ Зовсім непотрібно в таких випадках балакати: *молодший на (о) два роки, вищий на (о) голову, схожий по характеру* й т. д. Це все як не польонізми (о), то москалізми (*на, по*), гл. стор. 321, пом. 2

431. В орудному відмінку стоїть іще присудкове ім'я (гл. § 336 1), н. пр.:

Шулїкою на світі зву ся (Глібів). *Той мені дружиною стане* (Шевченко) . . .

Як добре вдумати ся в ті приклади (та ще ті, що подані в § 336), то мимоволі впаде в око схожість цього орудного відмінка у присудку з тим способовим орудником, який визначає функцію, вид, ролю (гл. § 430 5).

Із того то й виходить і різниця в уживанню присудкового імя в називнику й оруднику (гл. § 336). Для порівняння ще ось приклади:

ІМЯ ПРИСУДКОВЕ

в називнику:	в оруднику:
<i>Іван був мені брат</i>	<i>Іван був мені братом</i> (мов братом)
<i>Я сестра його</i> (дійсно)	<i>Я буду йому сестрою</i> (нач сестрою)
<i>Він називав ся Петро</i> (справді так)	<i>Він назвав себе Петром</i> (чи справді він Петро?)

пор. іще: *Я вам, мамо, (каже невістка до свекрухи) не наймичка, я і в своїй матері не була наймичкою* (Нечуй-Левицький — Кайдашева сім'я) . . .

7. МІСЦЕВИК.

432. Місцевий відмінок уживаєть ся все з приіменниками (гл. §§ 287, 289, 292, 293). Останки сього відмінка без приіменників іще лишили ся, та це вже тепер прислівники або приіменники, н. пр.:

долі, горі, кінці, нині . . .

пор.: *Хоч доли* (= у долині), *аби у своїй волі* (нар. припов.). *Бігла долі рікою* (Франко) . . .

Іде Марія горі (= догори) *драбичочкою* (Слов. Грінч. I, 311) . . .

Василь сидів смутний та невеселий кінці стола (Федькович). *Бодай мій воріг знав, що нині за день* (Номіс). *В труні металевій нині ота рука спочила* (Франко) . . .

Все це прислівники хоч місця, хоч часу (*кінці* — приіменик), і тепер рідко хто відчуває їх як колишні окремі форми місцевого. Що воно так, то це пізнати з того, що для повноти думки до них прикладають ся приіменники:

д горі (§ 285), *від, до нині, на кінці* . . .

пор.: *Садить ся ладан туманами д горі* (Федькович — Празник у Такові). *Від нині* (= сьогоднішньої днини) *бачити мете небо відкрите* (Переклад євангелія Морачевського). *Од зпокои-віку і до нині ховалась од людей пустиня* (Шевченко) . . .

Сімович, Граматика української мови.

То так як: *від тепер, від застра* . . . гл. стор. 314., примітка, Але ж із тих прикладів уже видно, що місцевий відмінок у реченні може бути тільки прислівниковим додатком, і то:

місцевий 1. місця, на питання де? куди? — відсіля й його назва, бо в цьому значінні він найчастіше вживається,

пор.: *В моїй хаті тепло, сухо* (Старицький). *Там у борі вітер листем шиселіс* (Федькович). *По заробітках жєнуть татуна злидні* (Грабовський). *Голос духа чути скрізь: по курних хатах музицьких, по верстатах ремєсицьких, о місцях недолі й слїз* (Франко). *Мєне поховать на чужинї* (Шевченко). *Попливе човєн на вольнїм морї, на широких хвилях* (Шевченко). *Гей, на горї там жєнци жєнуть* (нар. пісня). *Була в мене небога, при менї вона і зрєсла* (Вовчок). *Ой, у лузі та при березї червона калина* (нар. пісня) . . .

часовий 2. часу, н. пр.:

Чого яляєш ся менї у снї? (Франко). *Трачу літа в лютім горї і кїнця не бачу* (Котлярєвський). *Знав, що по довгїй столїтнїй козацькїй вїйнї нїм столїття тепєр наступила* (Вороний). *По шгодї й Лях мудрий!* (нар. припов.). *Та нема рятунку при лихїй годинї!* (нар. пісня). *Ой, сподївай ся мене тодї в гостї, як будуть о Петрї бистрї ріки-озєра замерзати, об Рїздвї калина в лузі процвітати* (нар. дума) . . .

способовий 3. способу, н. пр.:

А ми в чоловіком у правдї жєли (Ганна Барвінок). *Пїшла я за ним у тропї* (Вовчок). *Лютї звїрї прийшли в овних шкурах* (Шевченко). *І добрї, й заможнї, усї їх на повазї мають* (Вовчок). *Аж учора (дух) розповє ся і о власнїй силї йде* (Франко) . . .

XXXII. НЕОСОВОВІ ВИСКАЗИ.

433. Коли не хочемо, або не можемо назвати особи, що щось робить, то балакаємо загально, неособово. Тільки ж та неособовість усе-таки у граматиці особи знає, не признає їх думка тільки.

Неособовість висказуємо:

1) 2. особою однини, н. пр.:

Тут день і ніч мїзкусї розумом, незнаючи спочинку (Куліш). *Отак учини, учини . . . дїтей, а потїм дивись: вийде такий супис, як Білоконєнко* (Тобїлевич). *Аж утомиши ся, розказуючи* (Квітка). *Мудро співає: коли не послухаси, усе иньчу* (Шевченко — Гайдамаки). *Журбою поля не переїдеи* (нар. приказка) . . .

2) 3. ос. одн. із заїмеником зворотним, н. пр.:

Не їсть ся, не пєть ся. . . , замїсць шматка хлїба за жухоль

береть ся (Шевченко — Невольник). *Під таку годину завжди важко диветь ся, сумно живеть ся* (Мирний) . . .

Кажемо: *то так не робить ся, то тільки так казеть ся, таке не забуваєть ся* . . .

3) З. особою множини, н. пр.:

Удвох, кажуть, поплакати і легше неначе (Шевченко). *У нашій селі чинять два храми* (Федькович). *Бабусю Настю поховали і ледве, ледве одволали Трохима діда* (Шевченко). *На другу неділю молодих повінчали* (Мирний) . . .

4) В останніх двох прикладах — минулий час — можна неособовість висказати й дісприкетником страждального стану (*бабусю Настю поховано, на другу неділю молодих повінчано*), і так неособовість і висказуєть ся, коли дієслово в минулості (гл. § 258), н. пр.:

В чистім полі край дороги козаченька вбито (нар. пісня). *Казано в середу взяти новобранців по обіді* (Вовчок). *Моя Україно! За що тебе сплюндровано, за що, мамо, гинеш?* (Шевченко) . . .

5. Деколи неособовість висказуєть ся й дібімеником, бо, побіч: „*Під таку пору важко диветь ся*“ (гл. § 433 2), можна сказати: . . . „*важко дивати*“, н. пр.:

Хтось мухам набрешав, що на чужині краще жити [= живеть ся] (Глібів). *Як крикнути* [= крикнеть ся] *з гори, Амореї почують* (Франко — Мойсей). *В панські ворота широко входить* [входить ся], *та вузько вийти* (нар. припов.). *Ні словом змовити* [змовиш], *ні зобразити, що ся паскудниця мені зробила* (Куліш). *Смерти, казуть, не одперти* (М. Вовчок) . . .

Сюди ж належать такі дібіменики в реченнях:

Воска бояти ся, то і в ліс не йти (нар. припов.). *Знати пана по халлях* (нар. припов.). *От двір і палата мого вітця — та його легко пізнати* (Ніщинський). *Мов свічку здмухнути, так бідний опинив ся на землі* (Франко). *І що оком клінути, Чорнобог усе їд землі всть ся* . . .

Тут наче попропускане: *маси, мозісна, зможіси* і т. д.

В західних говірках неособовість висказуєть ся нераз іще й словом „чоловік“, як люде балакають загально про людей (так як селяни, балакаючи про себе, кажуть там загально „хрестянин“), і таку фразу найдете в західноукраїнських письменників, н. пр.:

Десять раз я міг одженити ся, а чоловік дурний був, усе думає: підожду, трапить ся щось ліпше (Франко — Пережресні стежки) *Вже та боротьба наскучила ся. Рад би чоловік на старі літа спокій у селі мати* (Лепкий) . . .

Додаток до граматики.

ВІРШОВАННЯ.

І. ЩО ТАКЕ ВІРШОВАННЯ.

435. Письменники мають багато способів, щоб висказувати **Стилістика** свої гадки на письмі. Крім законів, які витворила собі мова (граматика), є ще окремі способи, щоб думки висловлювати: ширше, чи вузче, збитими словами (§ 401), чи довгими реченнями, ясніше, чи менше ясно, коли вживати цього слова, коли иньчого, подібного. Про все те дає вказівки окрема наука, що її звуть із-латинська стилістикою (від латинського слова «*stylus*», себто, писальце, яким давні Римляни на воскових табличках витискали букви). Та ж сама наука подає закони про те, як висказувати думки, щоб вони робили гарне вражіння, звертає увагу на прикраси в мові, на образи (з-грецька це зветься: «тропи» — *τρόπος*, себто, зворот — від слова: *τρέπω* = звертати, або образ) та на те, щоб так слова укладати одні за одними, щоб у них чула ся сила (фігури, лат. *figura*). На все те дуже велику вагу клали вже в старовину, н. пр., старожидівські письменники (пророки) — та і в других народів, чи в Індійців, чи у Греків, а за ними і в Римлян, дуже дивлялися до стилю, до того, щоб як-найпринадніше висловлювати свої думки на письмі, та говорячи (у промовах).

436. Одним із таких засобів, щоб висказані слова робили краще вражіння, являть ся і форма, як саме висловлюють ся гадку. Бо ж можна висказувати думки, не вяжучись ніякими законами, а тільки тими, що їх мова собі виробила, або додивляти ся до того, щоб відчувала ся якась правильність, яку, н. пр., кожний із нас чує, співаючи пісню. Перша форма — це мова невязана, звичайна,

Поезія
і
проза

проста, яка з латинська зветь ся прозою (oratio proversa, скорочене: prorsa), друга форма — це мова звязана якимись певними законами, з грецька: поезія (від слова: ποιέω, себто, робити, творити; ποιήσις — штука творити). З цього повстало вже і слово поет, себто, людина, що творить, творець (ποιέτης — роётa), що, пишучи, вживає мови, яка звязана якимись законами (тепер це значіння трохі перемінилось, від поета вимагаєть ся більше, гл. помітку на стор. 490).

Був час, коли до письменства належало тільки те, що було списане поетичною мовою, мовою вязаною. А що це річ не така легка, то письменникам давали в дечому волю по-своєму писати, вживати таких висловів і форм, що у звичайній мові, в невязаній, уважали ся чи недобрими, чи негарними (поетична воля — з латинська: licentia poetica). Ту волю зберегли для себе поети й досі; й досі можна їм списувати такі слова й форми, які проза вважає за помилкові, можна їм і досі не дуже додивляти ся до звукових законів¹⁾ (пор. Заввагу на стор. 361).

437. Які саме закони вязали письменника, що забірав ся писати, то в ріжних часах і в ріжних народів було ріжно, відповідно до характеру народу й духа мови того народу.

Метричний
вірш

1. У колишніх Греків та Римлян мусіли письменники вязати ся — мірою (або як вони казали: метром), себто, тим, як по собі могли йти довгі й короткі голосівки у складах. Наука про все те звала ся в них — метрика, й поезія їх, у якій правильно чергували ся між собою довгі й короткі склади, звала ся — метрична. Метричною одиницею була у Греків і Римлян стопа; вона складала ся з ріжної скількості складів то довгих, то коротких, які правильно між собою чергували ся.

Силлябичний
вірш

2. Та є мови, в яких письменники вяжуть ся скількістю складів (з латинська: силляб, syllaba = склад). Це такі мови, що мають постійний наголос, н. пр., польська (на другому від кінця), чеська й малярська (все наголошений перший склад слова), французська (наголошений останній склад

¹⁾ У нас нераз, сміючись, кажуть, що для українських поетів закони не писані.

слова). У деяких із тих мов (польська, французька) поети лічать склади, — й така поезія зветь ся складова або **сплябічна**.

3. А в мови, що хоч мають довгі й короткі голосівки (як ось, н. пр., чеська, німецька, сербська), а то й не знають довгих і коротких складів (українська, московська, білоруська, рому́нська), — у вязаній мові звертають увагу тільки на наголошені й безнаголосні склади, щоб одні по других правильно йшли, щоб рівномірно чергували ся одні з одними: наголошені з безнаголосними.

Ця рівномірність, це правильне чергування наголошених складів із безнаголосними зветь ся — **ритмом**, і наука про те, які бувають ритми — називаєть ся ритмікою або тонікою (грецьке слово *tónos* = наголос). Поезія ж, яка основуєть ся на ритмі, називаєть ся — **ритмічна** або **тонічна**, і ця поезія найбільш підходить до нашої мови.

438. 1. Як узяти на увагу оці слова Франка:

*Холо́дна ніч. Спокі́йно, ва́жко, звільна
на зéмлю во́гкий сні́г паде́ й паде́ . . .*

то тут скрізь безнаголосний склад чергуєть ся з наголошеним, і що два склади той самий ритм повторяєть ся. Таким чином ці два склади творять т. зв. ритмічну одиницю, яка з-латинська зветь ся, так як у співі, **тактом** (від лат. слова: *tango* = вдаряти)¹⁾. Такт відповідає метричній стопі, й на нього може складати ся два [гл. вище], три, а то й чотири склади, н. пр.:

Ніч яка, | Гóсподи, | місячна, | зóряна..! (М. Старицький)

Тут ритм такий: наголошена чергуєть ся з двома безнаголосними — вони і творять такт. Таких тактів тут чотири.

При тому всьому треба мати на увазі, що багатоскладові і зложені слова мають усе т. зв. головний і побічний наголос, що, н. пр., у словах

ко́лиха́ти, пе́реверну́ти, найси́льнійший

головні наголоси падають на: „а“ (*ко́лиха́ти*), „у“ (*пе́реверну́ти*), „ї“ (*найси́льнійший*), а склади: *ко-*, *пе́ре-*, *най-* мають теж наголоси, хоч не такі сильні.

¹⁾ Ще й тепер вибивають ногою такт, співаючи, щоб не помилитись; так колись по школах робили, виголошуючи (скандуючи) грецькі та латинські вірші.

Тонічний
вірш

Ритм

Ритмічний
такт

У ритмі все те має свою вагу, й побічні наголоси мають своє значіння нарівні з головними¹⁾, пор.

Кбло млинá | яворíна, | явір зéле- | нёнький... (нар. пісня)

Ритмічне
речення

2. Кілька тактів докупи творять ритмічне речення. Воно може покривати ся з реченням у мові, н. пр.:

*Шумить Дніпро славний і досі шумить;
осього надивив ся — і щастя, і горя.*

Але ж може бути й так, що зміст граматичного речення кінчить ся аж у другому ритмічному реченню, н. пр.:

*З далекого краю біжить він, біжить
до рідного степу, до Чорного Моря.* (Глібів)

Вірш Ритмічне речення містить ся звичайно в одній стрічці, в одному рядку, і зветь ся з-латинська віршем (versus) або з-грецька стихом (στίχος).

Заввага. Віршеві рядки починають звичайно великою буквою, без огляду на те, чи думка скінчена, чи ні (гл. § 309 б). Так роблять по більшій часті всі європейські народи, хоч деякі (н. пр., Чехи) пишуть усе на початку віршевих рядків малі букви. Деякі наші нові поети так само роблять (н. пр., *Маковей*).

Пересіч

3. Нераз ритмічне речення на якомусь місці неначе вриваєть ся, пересікаєть ся, розділяючи його немов на частини, н. пр.:

*Сонце заходить, || гори чорніють,
Пташечка тихне, || поле німіє,
Радіють люде, || що одпочинуть...* (Т. Шевченко)

Такий розділ (часто, щоб одпочити) вірша зветь ся **пересіч** (з-латинська: цезура, від слова „caesura“: caedo = різати, сікти).

¹⁾ Крім того, є в українській мові такі слова, що можуть мати подвійний наголос; ми кажемо, н. пр.:

*пóки й покí, дóки й докí
тóму й томú, свóго і свогó і т. д.,*

і поети це використовують, як і коли їм цього треба.

У самого Шевченка найдете:

*чужíна й чужинá, Україна й Украíна, у гáї і в гаю́,
новíй і нóвий, вечéрати й вечеря́ти й т. д.*

А то ще пишуть:

*ясний і яснíй, спóкій і спокíй, дíва й дивá [мн.],
хáти й хатí [мн.], лíта й л́та й т. д.*

4. Як узяти в руки який вірш, н. пр.:

*На ріці вавилонській — і я там сидів,
На розбитий орган в безнадії глядів,
Наді мною глумивсь Вавилонців собор:*

„Заспівай нам щобудь! Про Сіон! Про Табор!“

(Франко)

то видно, що кінцеві слова в віршах однаково звучать (*сидів* — *глядів*, *собор* — *Табор*). Ця однозвучність кінцевих складів являєть ся прикрасою вірша і зветь ся **римом** (середнелатинське: *rimus*, з-московська звуть у нас його рифмою, пор. в Шевченка: „*І рифму нищечком додав*“ — Моск. крилиця II). Колись рим був сутною признакою¹⁾ віршів, тепер він являєть ся для віршів бажаним, але ж не необхідним [гл. § 466]²⁾.

439. Часто письменники сполучують кілька віршів зі **Строфа** собою, чи з однаковими ритмами, чи з різними, подбдають до них різних римів — і таку будівлю вірша що кілька рядків повторюють, н. пр.:

*Убогії ниви, убогії села,
Убогий, обшарпаний люд, —
Смутнії картини, смутні, невеселі,
А иньчих не найдеш ти тут.*

*Не став би дивитись, схотів би забути,
Так сили забути нема:
То ріднії села, то ріднії люде,
То наша Україна сама! (Б. Грінченко)*

Тут, як ми бачимо, поет завертає що чотири стрічки до тої самої будівлі, й така будівля, від грецького слова *στροφή* = завертати, зветь ся **строфою**.

Наука про те, як творити вірші, називаєть ся **віршованням** (або стихотворством); людина, що пише вірші, зветь ся **віршником**.

¹⁾ Було це, н. пр., в середньукраїнському письменстві, коли учні у школі мусіли „робити вірші“ й навіть до поданих ізгори римів додавали слова, щоб створювати віршеві рядки. А то ще була така штука, щоб вірш, ізпереду і ззаду читаний, давав якийсь зміст (це т. зв. раки), й багато дечого було по школах, що ні до віршовання в теперішньому розумінню, ні до поезії не належало.

Поетика Віршовання являєть ся частиною поетики, науки про суть поезії, бо являєть ся по більшій части формою поезії¹). Воно поділяєть ся на кілька відділів, бо ж наше письменство знає ріжні роди віршовання (силябічне, й тонічне, та ще своє власне — народне, яке займає посереднє місце між одним і другим), у тонічних віршах є ріжні роди ритмів, бувають усякі рими, та є всякі строфи — і все те розяснити являєть ся завданням цієї науки.

II. СИЛЯБІЧНІ ВІРШІ.

Силябічний вірш

440. Складовий (силябічний) вірш бере на увагу число складів. Вірш цей до нашої мови не підходить, бо в нашій мові наголос у словах рухомий, а не постійний, як ось його знають у своїй мові Поляки, Французи, Мадяри. У мовах, де наголос рухомий, складовий вірш не робить вражіння музики, співу, отже й ритму в ньому не відчуваєть ся. Та все-таки цей вірш, під впливом польської мови, держав ся в нас до кінця XVIII. століття, а ще й у XIX. ст. користували ся ним деякі наддніпрянські письменники (*Метлинський*) й багато Галичан (*М. Шашкевич, Могильницький* і т. д.), та ще дехто й сьогодні пише ним вірші²).

441. Із силябічних віршів ув українському письменстві знаний одинацятискладовий і тринадцятискладовий, н. пр.:

*Кому не зна́на підгірська країна,
Де по́над рі́вень Бескі́д ся спи́нає,
Де крута́ Клі́ва і Попа́дя сі́ня*

¹) Між віршами й поезією така ріжниця, що вірш являєть ся формою, в поезії дошукуємо ся змісту, вона має впливати на уяву й на почування; через те не кожний вірш являєть ся поезією, за те поезією може бути й невірш. Це так звана поезія у прозі [гл. § 465]. Такі поезії у прозі писали в нас: *Кобиланська* (Рожі, Акорди, Сліпець . . .), *Коцюбинський* (Самотній, Хмари, Втома . . .), *Мирний* (Серед степів), *Лука* (Вона не вмірає), *Стефанія* (Дорога, Мос слово), *Хоткевич, Дніпрова Чайка* (Плавні горять, Суперечка . . .), *Яцкія* (Собака . . .), *Грінченко* й т. д. І старо-українська поезія не знала ні ритму, ні риму, н. пр., *Слово про похід Ігоря*, а цей твір — велика поезія. Тай і роман, і оповідання, й новела, й нарис — усе це теж тепер уважаєть ся поезією, хоч форма всіх їх — прозова.

²) Із нових письменників цей польський вірш зустрічаєть ся ще в перших творах *Б. Лепкого*, а деякі письменники й досі не скрізь перейшли на тонічний вірш (*Масляк, Степан Чарнецький*).

Одинацятискладовий

З боків порами дві річки пускає,
Дві річки чисті — близькі як сестриці,
Дно мають срібне, кристалеві лиці...

(Могильницький — Скит Манявський)

Притіхла бұря... нізько над землею
Тягнуть ся хмари втомлені, понури,
Обице сховалось під сіру кирею,
Хаті здрімались задумані, хмури...
У густій мряці потонули гори,
Тишина глґхо звісла понад ними,
І тільки вітер в лісовому морі
Пбміж листками застбгне сухими...

(Степан Чарнецький)

Навісло ясне небо чорними хмарами,
Тяжкими густі бори склонились тучами,
Збйкнули дїброви, і ліси застогнали.

(М. Шашкевич — Сумрак вечірний)

Буває ще й десятискладовий, восьмоскладовий,
а то й дванадцятискладовий вірш, н. пр.:

Чи знаєси, брате, де вічні рожі
І безпастанний цвітє май?
Де з небєс схбдять ангели ббжі
І насаджсають зємський рай? (М. Устїянович)

Зрадник од людєй ласки не мати ме,
Сам він од себе в пўці тїкати ме,
Йогб рідне слбво в піснї не грїти ме,
Йомў пісня в серці вўглем горїти ме (Метлинський)

Поодинокі вірші скидають ся на тонічні, хоч на ямби (розстрелені), гл. § 459в, хоч на дактилі (грубе письмо), гл. § 460в — але ж це тільки випадково так ісклало ся.

442. Хоч силябічних віршів тепер майже вже ніхто не вживає, так за те письменники користують ся народніми ритмами, що творять перехід від складів до тоніки. Річ у тому, що народня українська поезія складаєть ся вся до співу, а спів має свої окремішні закони: вищий тон у піснї заступає часто наголос, через те, як опісля

співані народні вірші виголошувати ритмічно, то не всюди чується правильне чергування наголошених і безнаголосних складів, не всюди чується правильний ритм. Постійний наголос являється тільки в деяких тактах — і через те саме народні ритми являються ся переходом до тонічного вірша.

Народні
думи

Чисто-силлябічними віршами поскладані тільки народні думи, які більш виголошували, ніж співали українські кобзарі при згуках бандури. Вони сильно звертали увагу на зміст, й через те в народніх думах уражають нас вірші різної довжини: кобзар уривав там, там відпочивав, де в нього кінчила ся думка. Тим то в одному вірші могло бути яких і трицять складів, у другому за те чотири, п'ять, шість . . ., н. пр.:

*Стали бідні невольники на собі кров християнську забачати,
Стали землю турецьку, вірубусурманську клясти-проклинати:*

*„Ти земле турецька, віро бусурманська,
Ти розлуко християнська!*

*Не одного ти розлучила з отцем-матіррю,
Або брата з сестрою,*

Або мужа з вірною дружиною!

Визволь, Господи, всіх бідних невольників

З тяжкої неволі турецької,

З каторги бусурманської

На тихі води,

На ясні зорі,

У край веселий,

У мир хрещений,

В городі християнські! (Плач невольницький)

Форму народньої думи найдете і в письменників, пор. Шевченка: Дума в „Невольнику“, „Вибір гетьмана“, Гринченка: „Дума про княгиню-кобзаря“, Панаса Мирного: „Дума про військо Ігорева“, Куліша: „Україна“, а молодий письменник Пачовський пробував уживати цієї форми навіть у драмі (Сонце руїни)¹⁾.

¹⁾ Розуміється, що для думи не тільки характеристичні ці різної довготи вірші, але ж і сам вислів, і постійні прикмети, т. зв. епітети (тихі води, ясні зорі, сивий сокіл, жовта кість . . .), і заперечні порівняння й т. д., але ж тут не місце про це згадувати.

Це одинокий чисто-силябічний вірш у народній українській словесности, який одержав право громадянства і в письменстві.

III. НАРОДНІ РИТМИ.

443. Як ми сказали вище, в народній поезії правильного чергування наголошених із безнаголосними в усіх тактах немає, але ж усе-таки на деяких певних складах певних тактів являється постійний наголос. У інших тактах можна тільки говорити про постійну скількість наголошених складів, але на котрі склади повинен падати наголос, того сказати не можна. Ось, н. пр., у чотирнадцяти-складовому, т. зв. коломийковому вірші (§ 447), як побачимо, тільки в четвертому такті постійно наголошений передостанній склад, у інших трох тактах повинні бути в кожному по два наголошені склади — та й то не все два, і не все ті самі, н. пр.:

Ой, за горі, | за Лиману | вітер пові- | вє,

Кругом Січі | Запорозькі | Москаль обля- | гє... (нар. пісня)

Число народніх ритмів дуже велике, та ми займемося тільки тими, що найчастіше подибують у письменстві. Розбірати їх будемо за числом складів у такті — і тут одразу поділимо їх на три громади:

- а) чотирискладові такти,
- б) чотиро-і двоскладові,
- в) трискладові такти й різні комбінації.

IV. ВІРШІ З ЧОТИРОСКЛАДОВИМИ ТАКТАМИ.

1. Двотактові вірші.

444. З віршів із чотирискладовими (— — —)¹⁾ тактами найбільш відомий у письменстві **восьмискладовий**, скочний, танковий вірш (по два такти), званий іще — **козачковим** або шумковим. Здасться, його можна вважати за основ-

Козачковий
вірш

¹⁾ На означення складів у народніх ритмах користувати будемо, за браком інших значків, пужками (—); над наголошеним складом ставити мемо чертину (˘).

ний вірш задля всіх иньчих народніх ритмів. Звичайно постійний наголос паде на передостанній склад другого такту; в першому буває два наголоси, між першим і другим тактом звичайно буває пересіч, ось він:

— — — — | — — — —

Повій, вітре, | на Вкраїну,

Де покинув | я дівчину,

Де покинув | чорні очі,

Повій, вітре, | з полуночі . . . (Руданський)

пор. Гей, у броду за байраком

Танцювала риба в раком;

Танцювала, озиралась

Та на рака дивувалась,

Як то гарно він танцює:

То шугає, то тупцює,

То свої розправляє вуси

Та ще шийкою потрусить...

Ой, із жури та із жалю,

Щоб не бачить, як читають

Листи тії — погуляю;

Погуляю понад морем

Та розважу своє горе . . .

(Шевченко — І знов мені

не привезла . . .)

(Александрів — Пісня про всяку рибу)

1. Але ж бувають козачкові вірші, що в них у другому такті наголос паде не на передостанній склад, а на третій з кінця, н. пр.:

Красне сонце | не барилось,

В ніч за морем | опинилось,

До віконця | припадає,

Мандрувати | підмовляє;

А веснонька | дівчинонька,

Коханая | дружчинонька,

Відчинила | вікночко,

Привіталась | до сонечка;

Стала зараз | поспішатись,

В мандрівочку | виряджатись . . .

(Дніпрова Чайка — Весна)

пор. У Києві на Подолі

Було колись, і ніколи

Не вернеться, що діялось,

Не вернеться сподіване,

Не вернеться . . .

(Шевченко — Чернець)

Ой, стрічечка до стрічечки

Мережаю три нічечки,

Мережаю, вишиваю, —

У неділю погуляю. (Шевченко)

2. Буває часто й таке, що у другому такті останній склад уривається, й вірш робить ся сьомискладовим; постійний наголос паде на сьомий склад:

<i>У долині село лежить,</i>	<i>Понад ставом увечері</i>
<i>Понад селом туман дріжить,</i>	<i>Хитаєть ся очерет;</i>
<i>А на горбі край села</i>	<i>Дожидає сина мати</i>
<i>Стоїть кузня немалá.</i>	<i>До довіта вечерять.</i>
<i>А в тій кузні коваль клепає,</i>	<i>Понад ставом увечері</i>
<i>А в коваля серце тепле,</i>	<i>Шепочеть ся осокá;</i>
<i>А він клепає тай співа́,</i>	<i>Дожидає в темнім га́ї</i>
<i>Всіх до кузні іззивá. (Франко)</i>	<i>Дівчинонька козака́.</i>

(Шевченко — Сова)

3. Цікавий у цій громаді козачковий вірш, що в ньому в ^{в) шість} обидвох тактах уриваєть ся по одному складові (шести- ^{складів} складовий вірш), при чому наголос обов'язково паде все на останні склади тактів, отже:

— — — | — — —

Полюбí- | ла ся я́,
Одружі́- | ла ся я́,
З безталанним | сиротою
Така дб- | ля мо́я¹). (Шевченко)

Цей вірш дуже скидаєть ся на анапестичний двотактовий ритм (§.462а) так, що легко його сплутати з анапестом. Тільки ж самостійно він майже не трапляєть ся, а тільки у сполуді з дійсним козачковим ритмом; по тому його можна й пізнати, й по тому пізнати, що він належить до цієї громади.

2. Тротактові вірші.

445. Рідче вже стрічають ся тротактові вірші (два-Тротактовий: нацятискладові) з пересіччю після другого такту і з двома постійними наголосами: на передостанньому в другому, і на передостанньому у третьому такті, отже:

— — — — | — — — — || — — — —

Ранні зорі | серед не́ба || мерехті́ли,
Як лебеді | тиху во́ду || сколоті́ли.
Не лебеді | злопоті́ли || крилонька́ми —
Виходили | бідні лю́де || з дітонька́ми,
У незнану | вибіра́лись | сторіно́ньку,
Покидали | свою рідну || родино́ньку.

а) 12 складів

(О. Колеса — У світ за очі)

¹) Пор. народню пісню: *І шумить, і гуде . . .*

Буває, що поети останній такт переносять у свіжий рядок, творячи немов строфу, н. пр.:

*У перети- | ку ходіла
По горіхи,
Мірошиника | полюбіла
Для потіхи¹). (Шевченко)*

б) 11 складів 446. І таксамо, як у двотактових віршах (§ 444 1) — останній склад третього такту теж може відпадати, і таким чином повстає одинадцятискладовий вірш із постійним наголо-сом на одинадцятому складі:

— — — — | — — — — || — — — —
*Не щибече | у садбчку || соловії
Пісню лобу- | ю весноньці || молодій,
Не щибече, | як віддівна || щибетів . . . (Франко)*

пор. *Як гроза, там він мечами прогрів,
І могучими полками страх навів,
І на землю половецьку наступів;
Там і гори, і ярґи він зрізняв,
Там і ріки і озера замутив,
А потоки і болота ізсушив
І, як визор, на Кобяка налетів . . .*

(М. Максимович — Пісня про похід Ігоря²)

Буває, що наголос у другому такті (пор. § 444 1) перед пересічю може падати й на третій від кінця склад, н. пр.:

*Воркувала | зб́рлиця || у садку́,
У куточку | тихе́нькому || на бузку́.
Жалкувала | сизоркрила, || що вона́
Не зчула ся, | як минула || і весна́,
Не вгледіла, | як одцвів ся || і садоќ,
І черешні́, | і вішешеньки, || і бузоќ . . . (Глібів)*

¹) При співі воно вийде инакше, бо ось останній такт щодо свого го ча су мати ме стілько ж тривання, що два перші, але ж віршевий ритм не все годить ся з музичним. У музиці буде цей вірш виглядати ось як:

$\frac{2}{4}$ ♪ ♪ ♪ ♪ | ♪ ♪ ♪ ♪ || ♪ ♪ | ♪ ♪

Та нам із музичного боку віршів розбирати не можна.

²) Узагалі цілий переспів „Слова о полку“ Максимович ізладив виключно ріжними народніми ритмами і в народніх строфах.

V. ВІРШІ З ЧОТИРО- і ДВОСКЛАДОВИМИ ТАКТАМИ.

1. Коломийковий (чотирнадцятискладовий) вірш.

447. Із цієї групи найбільш улюбленим та найбільш уживаним являється чотирнадцятискладовий вірш, званий іще **коломийковим**, через те, що цей вірш — то майже виключна форма всіх співанок, що їх народ укладає собі в околицях Коломиї (Гуцули, Покутяни, Підгір'яни). Цей вірш має чотири такти: в трох перших — по чотири склади, в останньому — два, і цей останній такт має постійний наголос на передостанньому складі; в інших тактах повинно бути два склади наголошені, але наголос може падати на різні склади. Пересіч являється звичайно після другого такту, отже:

— — — — | — — — — || — — — — | — —

Ось декілька прикладів із наголосами на різних складах у перших трох тактах: 14 складів

Не жєні ся | на багáтій, || бо віжєне | з хáти (Шевченко)

Повій, вітре, | повій, буйний, || на лісі, на | гóри (Шашкевич)

Булó комісь | в У́країні || ревіли гар- | мáти (Шевченко)

Немá Стіи, | пропáв і тóй, || хто всім вєрхо- | вóдив (Шевченко)

Рóзвивáй ся, | лóзо, бóрзо, || зелéна ді- | брóво (Франко)

Ужє з рáю | твоїм дўхом || на нáс пóви- | вáє (Куліш)

Пішóв, свіснує | разів кїлька, || наzáд пóвер- | тáє (Руданський)

і т. д.

Деколи випадає так, що наголос постійно падає на непаристі склади в такті, н. пр.:

Мóвчки стрўни | на бандўрі || я перéби- | рáю (Куліш)

Щé не вмерла | У́країна, || áле мóже | вмерти (Грінченко)

Мóво рідна, | слóво рідне, || хто вас забу- | вáє (Воробкевич)

Крўж мїстéчка | Бєрестéчка || на чотўрі | мїлї (Шевченко)

Всіюди тэмно | і невїдно, || тїльки зїрка | свїтить (Костомарів)

У́країно, | Зáпорóжєся, || гóдї вáс за- | бўти (Федькович)

Ой, калїна | рóзцвіла ся, || ўквітчáлась | бїлим (Кримський)

Ой, пїду я | в бїр темнєнький, || тáм сухá сме- | река (Леся Українка) . . .

Через те цей вірш у такому виді скидається на трохеї (гл. § 458), але ж такі правильні наголоси — цілком випадкові.

Сим віршем користувалися всі т. зв. народні письменники (Шевченко, Куліш, Руданський, Шашкевич, Петренко, Костомарів, Воробкевич, Федькович, Чубинський і т. д.), і тепер іще часом укладають ним поезії, головню, як котрий поет хоче підробити ся під народній лад (Франко, Леся Українка, Кримський, Ленкий...). Але так, то він чим раз більш уже з ужитку виходить.

Через те, що після другого такту йде все пересіч, письменники звичайно цей вірш ділять так, що в одному рядку лишають вісім складів, а других шість переносять до другої стрічки, себто так:

— — — — | — — — —
— — — — | — — — —

Думи мої, | думи мої,
Лихо мені | з вами!
На що стали | на папері
Сумними ря- | дами? (Шевченко)

пор. Ще не вмерла Україна, Але може вмерти: Ви самі її, ледачі, Ведете до смерти... (Грінченко)	Чи в Києві, чи в Полтаві, Чи в самій столиці, Ходив чумах в мазницю Помежи крамниці... (Руданський)
Облягали Ляхи місто Деся в часі Руїни, Штурмували брами й мури, Підкладали міни... (Франко)	Стуговонить Дніпро по скелях, Бить ся об поріби; Все питає: „Де ж ви, діти? Де мої небіги?“ (Щоголів)

2. Скорочений коломийковий вірш.

448. Часто в останньому такті коломийкового вірша може відпадати останній склад, вірш стає тринадцятискладовим, і той тринадцятий склад має постійний наголос:

— — — — | — — — — || — — — — | — —

Ой, лишенько, | бабусенько, || серденько бо- | лить!
Навчїть мене, | голубонько, || що його ро- | біть?
Куди гляну, | серце вгне: || красний божий | світ,
Бренять всюди | паняночки, || як королів | цвіт . . .

(Глібів — До ворожки)

Як поділити цей вірш на два рядки, то він ось як виглядати ме:

Ой, крикнули | сїрі гуси
В яру на ста- | вї;

Скорочений
останній
такт

Стала на все | село слава
 Про тую вдо- | ву.
 Не так слава, | не так слава,
 Як той пого- | вір,
 Що заїздив | козак з Січі
 До вдови на | двір . . . (Шевченко)

пор. *Добрий був газда Михайло,* Було тісно під Москвою.
Тихий чоловік: Просять козакі:
По-сусідськи, згідно, сарно „Поможіте, Запорозці,
Проживав свій вік. Збити ворогісі!“
Все веселий, хоч убогий — «Заплатіте, добрі люди», —
Других сеселів . . . (Франко) Кажуть козакі, —
 — «То вибємо Москву вашу
 З вражої руки» . . . (Руданський)

449. Дуже подібний до цього вірша — це такий, у якому постійний наголос паде на передостанній склад третього такту (на третій від кінця цілого вірша, дактилічний рим, гл. § 466в, н. пр.):

Розтьохкав ся | соловейко
На ка-лі-нонь- | ці:
Щось не спить ся | серед ночі
Сиротінонь- | ці.
Розвій, розвій, | соловейку,
Мою тїгонь- | ку,
Чи забуду | прикру лодську
Я на-рїгонь- | ку . . .¹⁾ (Грабовський)

450. Таким самим тринадцятискладним робить ся коло- Скорочений
 мійковий вірш, як у другому такті, перед пересіччю, другий такт

¹⁾ У співі між цим і попереднім віршем щодо ритму різниця велика, бо кожна друга стрічка мала б такий ритм у співі:

$\frac{2}{4}$ р р | р р | р
 на ка-лі-нонь- ці

отже мав би три такти (в вірші — два), той же мав би тільки два:

р р р | р
 просять ко-за-ків

Пор. нар. пісню

Ой, летіла зозуленька
 Через море в гай,
 Та пустила сиве перце
 У тихий Дунай . . .

відпадає останній склад; постійний наголос, крім передостаннього складу в останньому такті, є ще на останньому в другому:

— — — — | — — — — || — — — — | — — — —
 Запустів той | млин старій, || колесо зо- || гніло
 І дуплаві | верби вниз || лоском пова- | ліло.
 І тиша сто- | їть кругом, || лиш потік ше- | побче,
 Та сова десь | закричить || теменької | ночі . . .

(Воробкевич — Старий млин)

Поділений на два рядки, цей вірш виглядає ось як:

Хтілось битись козакам,
 Та не суди Божє:
 Заїпили Москалі
 Кругом Запоробжєсс.
 Анї битись, нї втекти,
 Нічого діяти:
 „Треба“, кажуть, „Москаля
 Хоч у шору вбрати!“ . . .

(Руданський — Запорозькі шори)

Цей вірш теж іскидаєть ся на трохеїчну строфу (гл. § 458 г), але це тільки на око, бо не всюди наголоси правильні, як у трохею.

Та ще й у таким виді цей вірш трапляєть ся, що в обох перших тактах уриваєть ся останній склад, пор. слова в гал. нар. пісні:

А я йшов | та найшов (запаску), || мене мати | біла:
 „Віддай, сину, | запащину, || буду тя же- | нила.“

Цей вірш стрічаєть ся в письменстві в формі строфи, гл. § 475б. Що тут маємо до діла з коломийковим віршем, на це вказує друга стрічка пісні.

3. Дванацятискладовній вірш.

451. Дванацятискладовній вірш іскладаєть ся теж із чотирох тактів, на черемину: два такти з чотирох, два з двох складів; двоскладові такти мають постійний наголос на передостанніх складах, пересіч іде завжди після шостого складу.¹⁾ Цей вірш виглядає ось як:

— — — — | — — — — || — — — — | — — — —
 Удосвіта | встав я . . . || темно ще на- | дворі,
 Денєде | по хатах || яснє світло | ссєє . . .

¹⁾ пор. відому народню пісню: „Ой, не ходи, Грицю, та на вєчорниці.“

*Сяє ясне | світло, || як на небі | зорі.
Дивуюсь, ра- | дію, || у серця пи- | таяю:
„Скажи, віце | серце, || чи скоро світ | буде?“ . . .*

(Куліш — Заспів)

Цим віршем перевішував на українську мову Степан Руданський „Гомерову Іліяду“. Ось виїмок із цього перекладу:

*І зпочатку щит він викував великий,
Цяцькований осбди: кругом його обід
Тройчатий і ясний із ремнем срібним,
І щит п'ятилістний, і на тому щиті
Великі дїва поробляні були.
І земля там була, і небо, і море,
Сонце нестоміме, і місяць підпосень,
І всі ті зорі, що небо вінчають . . .*

(Пісня XVIII. — Щит Ахілля)

Як у попередніх віршах, так і тут, останній такт може скорочувати ся на один склад — тоді й останній склад вірша має постійний наголос, н. пр.:

*Ой, Дніпре мій, | Дніпре || широкий та | дужий!
Багацько ти, | батьку, || у море по- | сів
Шляхецької кр'ови; || це понесеш, | дріжсе,
Черволив ти | сїне, || та не напо- | їв . . .*

(Шевченко — Гайдамаки)

В Шевченка дуже часто чистий коломийковий вірш незаметно переходить у дванадцятискладовий (таксамо в Федьковича й інших поетів, що наслідували Шевченка) — і навпаки. Візьмімо хоч би „Перебендю“:

*Сивий ус, стару чуприну
Вітер розвіває,
То приляже та послуха,
Як кобзар співає,
Як серце смієть ся, сліні очі плачуть . . .*

або з „Гайдамакія“:

*А коли почуєш, що на чужім полі
Сховали Яр'єму, — нишком помолісь, —
Одно серце, на всім світі
Хоч ти помолі ся . . .*

Це тому, що будова обидвох віршів дуже на себе схожа (чотири такти).

Цей вірш іскидаєть ся або на шоститактовий трохей (§ 458г) або на амфібрах (§ 461б); тільки ж уже нераз наголоси першого такту кажуть, що воно народній ритм. Таксамо річ маєть ся і з шостискладовим віршем (гл. ІІІ, § 452).

4. Шостискладовий вірш.

Шостискла-
довий

452. Дуже близько до дванадцатискладового вірша підходить шостискладовий — двотактовий: один такт із чотирма складами, другий із двома, з постійним наголосом на передостанньому складі другого такту:

— — — — | — — — —
Зацвіла в до- | лінї

Червона ка- | ліна;

Ніби усміх- | нілась

Дівчина-ди- | тина . . . (Шевченко)

пор. В степах, де греміла

Ой, скоро світ буде,

Козацька сила,

Прокинуть ся ляде,

Від світа потіла

У кожне вікноце

Лежала могила . . . (Руданський)

Засія сонце . . . (Куліш)

Це, власне, розділений дванадцатискладовий вірш, і поети часто сполучують один із одним, н. пр.:

Щоб тобі здобути лісову корбну,

Ми змию-царіцю скинемо із трону,

І дамо крем'яні гори в оборону!

Будь моя кохана!

З вечора і з рана

Самоцвітні шати

Буду приношати,

І віночок плести,

І в таночок вести,

І на крилах нести¹⁾

На моря багряні, де багате сонце

Золото ховає в тямну глибінь,

Потім ми заглянем до зорі в вікноце,

Зірка-пряжа вділить срібне волоконце,

Будем гаптувати оксамитну тїнь . . .

(Ліся Українка — Лісова пісня)

І тут деколи у другому такті може відпадати останній склад; тоді постійний наголос паде на останній склад вірша, н. пр.:

Опустилось сонце

За обрій спочить,

¹⁾ Все це західноукраїнські наголоси, поліські; їх уживає поетка, бо сам сюжет драми в Полісся.

Неначе віконце,

Край неба горить. (Сергій Павленко)

І цей вірш іскидаєть ся то на трохей (гл. § 458а) і то тротактовий, то на двотактовий амфібрах (§ 461в), що пераз годі відрізнити один від одного.

5. Десятискладовий вірш.

453. Дуже рідко стрічаєть ся в цій категорії десяти-складовий вірш; він іскладаєть ся з трох тактів: два перші мають по чотири склади, останній — два, пересіч іде все після першого такту; постійні наголоси: передостанній склад першого такту (перед пересіччю), і той самий склад останнього такту. Ось який це вірш: Десятискладовий

— — — — || — — — — | — — — —

Сидить лєгінь || сидить, зажу- | рівшись,

Головою || на ліру схи- | лівшись,

Чи ж я маю || на гусях за- | гра́ти,

Чи до ліри, || як гай, засні- | ва́ти . . . (Федькович).

Як порівняти подібний вірш:

Ой, піді я || не берегом- | лі́гом,

Зостріну ся || з несудженим | дру́гом.

Здорів, здоров, || несуджений | дру́же!

Лю́били ся || ми з тобою | дју́же;

Лю́били ся, || та не побралі- | ся,

Тілько жу́лю || серцю набралі- | ся . . .

(Шевченко — Сотник)

то побачимо, що перед пересіччю деколи теж не обовязковий наголос на передостанньому складі, що він може падати й на третій від кінця. То таксамо, як у козачкових віршах.

VI. ВІРШІ З ТРО- і ДВОСКЛАДОВИМИ ТАКТАМИ.

1. Колядковий вірш.

454. Із віршів із тро- і двоскладовими тактами найчастіше в письменстві стрічаєть ся десятискладовий вірш, переділений пересіччю на дві рівні половині по два такти: в одному такті — три склади, у другому — два, постійний наголос усе на передостанньому складі дво- Колядковий вірш

складового такту. Тим ритмом зложені народні колядки й щедрівки, й тому цей вірш так і звуть **КОЛЯДКОВИМ**.
Ось його вигляд:

— — — | ' — || — — — | ' —
Затих мій | сівий, || битий ту- | гою,
Поник ста- | рою || буй-голо- | вою,
Вечірне | сонце || гай золо- | тило,
Дніпро і | поле || золотом | кріло.
Собор Ма- | зєнин || ссяє, бі- | ле,
Батька Бог- | дана || могила | мріє . . .
(Шевченко — Сон)

пор. Місяцю-князю, білий вівчарю,
В золоту сурму по ночах граєш,
Багато відиш, далеко чуєш,
Де ти сю нічку, де заночуєш? . . . (Федькович)

Буває й так, що другий такт (перед пересіччю), а то й четвертий, можуть мати три склади з наголосом на третьому від кінця складі, н. пр.:

О, мої | думи! || О, славо | злія!
За тебе | марно я || в чужому краї
Караюсь, мучу ся . . . , || але не | каюсь!
Люблю, | як щіру, || вірну дру- | жину,
Як безта- | ланную || свою Вкра- | їну!
Роби, що | хочеш, || з темним зо | мню,
Тільки не кїдай! || В пекло з то- | бою,
Пошканди- | баю . . . || Ти приві- | тала
Нерона | лю того, || Сардана- | пала,
Ирода, | Кáїна, || Христа, Со- | крата.
О, непо- | трéбная! || Кесаря- | ката
І Грека дóброго || ти полю- | біла
Однако- | вісїнько . . . (Шевченко)

пор. Ой, ти дівчино, в горіха зєрня,
Чом твоє сєрденько — колюче тєрня?
Чом твої ўстонька — тиха молитва,
А твоє слóво гостре, як брїтва?
Чом твої бні ссяють тим чаром,
Що то запáлює серце пожáром? . . . (Франко)

Та понад | Тéбами || семиво- | рїтніми
[Ясним промінням заграло (сонце)]
(Ніщинський — „Антигона“ Софокля)

Через те, що пересіч так докладно переділює вірш, то й поети розділюють його часто на два рядки, н. пр.:

<i>Цвітка дрі-</i>	<i> бнiя</i>	або:	<i>Сiй ся, ро-</i>	<i> дi ся,</i>
<i>Молила </i>	<i>нiньку,</i>		<i>Жито-пие-</i>	<i> нiця,</i>
<i>Весну ра-</i>	<i> нiньку:</i>		<i>В цiт убе-</i>	<i> рi ся,</i>
— „ <i>Нене рi-</i>	<i> днiя,</i>		<i>В рай обер-</i>	<i> нiся</i>
<i>Воли мiї </i>	<i>вiлю,</i>		<i>Рiдна зем-</i>	<i> лiце!</i>
<i>Дай мені </i>	<i>дiлю . . .</i>			(Галiп)

(Шашкевич — Веснiвка)

2. Скорочений колядковий вірш.

455. Крім того, стрічаєть ся ще одна відміна цього вірша, **Третій такт скорочений** а власне: чотирі такти, перший — тріскладовий, всі інші — двоскладові, при чому в усіх двоскладових є постійні наголоси на передостанніх складах¹⁾. Пересіч буває звичайно після другого такту. Це такий вірш:

— — — | ' — || ' — | ' —
Дiвчина | встiла || рiно, | рiно:
„Пiду я | в пiле, || мiмо, | мiмо!
Пiду я | в пiле || дi ро- | бiти,
Злоту пие- | нiчень- | кiю по- | лiти . . .
Годi си- | дiти || дiма | тiута:
Глушиць пие- | нiцю || хiпта | лiота . . .

— — — — —
Я не бо- | ю ся || хiмари, | зiви,
Що мені | вiтер || тiй бурх- || лiвий?
Я про тi | тiчi || смiло- | смiло
Буду ро- | бiти || чiсне | дiло,
Нехай i | пiвiнь || вiлом | бiухне,
Моя вiд- | вiга || не по- | тiухне!
Знесу я | всiяку || зiю | дiлю,
Та не по- | кiну || працю | в пiлю . . .

(Франко — Анні П.)

Цей вірш дуже скидаєть ся на чотиротактовий ямб (§ 459б), і декуди, як видно з другої частини вірша, з ним і покриваєть ся. Його стрічаємо часто в Шевченка

¹⁾ Порівн. ритм народньої пісні: „*Ой, вiрбо, вiрбо кiучерiва*“.

(неправильні наголоси пояснювали — неправильним Шевченківським ямбом), як ось:

Луна гу- | ляс; || — божса | мова.
Встануть сер- | деги || працю- | вать! ¹⁾,
Підуть ко- | роби || дб ді- | брови,
Вийдуть дів- | чата || воду | брать! ¹⁾
Вигляне | сонце — || рай тай | годі!
Верба смі- | їть ся, || — свято | скрізь! ¹⁾
Злодій за- | плаче, || дарма, що | злодій . . .²⁾

(На вічну пам'ять Котляревському)

(останній вірш уже чисто колядковий).

Цікаво, що й цей вірш (або й ямб) у Шевченка злегка переходить у коломийковий, і навпаки, н. пр.:

І сонце спатоньки зовб
У сїне море; покривб.
Рожевою пеленою
Мов мати дитїну... (За сонцем хмаронька пливе)

З другого боку:

Подивив ся — нема ради!
Тільки вітер свїще
У димарі та в комині . . .
Що на свїті діять?
І що тепер йомї почати
Подумавши, перехрестїсь і т. д.

(Москалева криниця, II)

3. Вірш билїн.

Вірш билїн 456. До цієї громади належить десятискладовий вірш із пересіччю після п'ятого складу і з постійним наголосом на кожному третьому від кінця складі перед пересіччю й після неї. Є це, властиве, теж чотиротактовий вірш, тільки перший і другий склад, а далі шостий і сьомий являють ся тільки підготовчими, неповними тактами, т. з. починовими (Auftakt), отже:

— — | ' — — || — — | ' — —
Доче- | кав ся я || того | свїтонька:
Виря- | джала в свїт || мене | матїнка;

¹⁾ Скорочення на один склад, як це часто буває в народніх ритмах.

²⁾ Що правда, Шевченко в пізніших часах, як уже сам додивляв ся, щоб були чисті ямби, посправляв усюди (в рукописі Суліїва) ці вірші на ямби, але первісно було так — а це ж один із перших творів Шевченка.

*Виря | дісала в світ || мати | рідная
І про- | мовила || мені — | бідная:
„Нехай, | сїну мій, || ми пра- | цюємо;
Нехай | цїлий вік || ми го- | рюємо;
Нехай | сохну я, || тато | горбить ся і т. д.*

(Руданський — Наука)

Цей вірш стрічаєть ся в нашому письменстві дуже рідко — бо він, властиво, не наш, а московський, й його використовували московські народні поети (Кольцов). Тим віршем складені старі московські епічні історичні оповідання про князів (биліни). Їх наслідував у нашому письменстві Шевченко в одному вірші поеми: „Царі“, пор.:

*Не із | Літви йде || князь спо- | діваний,
Ще не- | знаємий, || давно- | жаданий,
А із | Кїйва, || туром- | буйволом
Іде | єприщем || за Рог- | нїдою
Воло- | дімир князь || со Ки- | янами . . .*

Його так і звуть віршем билін.

пор. *Усміхасть ся небо йснеє,
Дзвонить пісеньку жайворіночок,
Затонувши десь в бездні-глібїні
Кристалєвого океану . . . Встань
Встань орґчу! Все прозлуї вітри,
Проскрипів мороз, все пройшла зима!
Любо діхав воздух лєготом . . .* (Франко)

Бувають іще й иньчі народні ритми й ріжні їх комбінації, та з тих, що дістали ся до письменства, — ці найважніщі.

VII. ЧУЖІ РИТМИ.

457. Із давньої грецької й латинської поезії поперебірали, за иньчими західноєвропейськими поетами, й українські письменники багато віршевих форм, і навіть задержали ті назви, що були у Греків та Римлян. Ріжниця тільки та, що, замість метру (гл. § 4371), в українській поезії находимо ритм, замість стіп — такти.

Такти (їх і в нас називають деколи: стопами) бувають двоскладові — із двох складів:

Ходжу, | блуджу, | світом | нуджу (Шурат)

або троскладові — із трох складів:

Не забудь, | не забудь | юних днів, | днів весни (Франко)

1. Ритми з двоскладовими тактами є такі:

Двоскладові

а) **трохей** або **хорей** — із наголосом на першому складі [$\acute{ } - \text{або:} - \text{ }]^1$), наголошені непаристі склади [перший, третій, п'ятий . . .], н. пр.:

Вітер | віє, | плеще | хвіля, | човен | хоче | ното- | ніти
(Грінченко)

б) **ямб** — із наголосом на другому складі [$- \acute{ } \text{або:} \text{ } - \text{ }]$, наголошені паристі склади [другий, четвертий, шостий . . .], н. пр.:

І ось | почує | ся враз | мені | гук сурм | в далє- | кій стó | роні
(Чернявський)

2. Троскладові ритми (дактилічін) є такі:

Троскладові

а) **дактыль**²⁾ — із наголосом на першому складі такту [$\acute{ } - - \text{або з-грецька:} - \text{ } \text{ }]$, н. пр.:

Гóри баг- | рáнцем крі- | вáвим спа- | лáгнули, |
з прóмінєм | сóнця за- | хіднім про- | цáючись (Л. Українка)

б) **амфібрах** — наголошений середній склад такту [$- \acute{ } - \text{або з-грецька:} \text{ } - \text{ } \text{ }]$, н. пр.:

Бува́й здо- | ров, кра́ю, | роді́но | коха́на, |
твóй бе́ріг | в млі́ сізі́й | зника́є (Старицький)

в) **анapest** — наголос паде на третій склад у такті [$- - \acute{ } \text{або з-грецька:} \text{ } \text{ } \acute{ }]$, н. пр.:

Ми поля- | жем, щоб во- | лю, і щá- | стя, і че́сть, |
Рідний Кра́- | ю, здобу́- | ти тобі! (Франко)

¹⁾ Греки й Римляни зазначували довгі склади значком: —, короткі значком: ∪, і за ними й тепер зазначають часто наголошений склад пружкою (—), ненаголошений значком: ∪, який у нас уживається над буквою: „ѣ“; тих значків і ми далі придержуємось.

²⁾ Всі ці назви давні й мали колись ріжні значіння. От, н. пр., ямбом звали ся колись насмішливі пісні — винахідник цього ритму, грецький сатирик *Архілох*, писав тим ритмом (метром) свої глумливі вірші; дактиль — по грецькому: палець (*дактиλος*), уживав ся до скочних, танкових пісень; анапест — той, що відбиває назад (*ἀναπαιστος*), уживав ся у Греків до босвих та маршевих пісень; грецьке слово: *ἀμφιβραχίς* = короткий із обох боків, бо довгий склад, справді, з обох боків мав короткі склади (в нас ненаголошені); хорей знов уживав ся в хорах і т. д.

VIII. ДВОСКЛАДОВІ РИТМИ.

1. ТРОХЕЙ або ХОРЕЙ [- -].

458. В українській поезії стрічають ся такі трохеїчні Тротакто-
[- -] вірші: вий

а) тротактовий вірш — складаєть ся з трох трохеїв
[- - | - - | - -], н. пр.:

*Гомонїли люде:
 „Та що з того буде?“
 Гомонїли люде:
 „Ми вже омертвіли!“
 Гомонїли люде:
 „По степах широких
 Вже не встати, — спати
 Нашій Україні . . .“
 А Вкраїни доля
 З їх усїх смієть ся —
 В небесах широких
 Горлицею вєть ся . . .* (Х. Альчевська)

пор. *Пісенько натхїєна,
 Будь благословєна:
 Тихє щастя водиш*

*І життя солодиш,
 Ний я, о, люде,
 Нбшу серце в грудях . . .*
 (С. Яричевський)

Тротактовий трохей подибуєть ся рідко, а то він часто покриваєть ся з шостискладовим народнім ритмом (гл. § 452).

Вже куди частіше подибуєть ся:

б) чотиротактовий [- - | - - | - - | - -], з чотирох трохеїв,
н. пр.:

<i>Люде добрі! Пожсалїйте</i>	<i>Тихий сон по горах ходить,</i>	Чотири- тактовий
<i>Бїдолаишього пїту,</i>	<i>За ручєньку щастя водить.</i>	
<i>Що від горя, від наруги</i>	<i>І шумлять лїси все тихше,</i>	
<i>За слїзьмі не бачить світу...</i>	<i>Сон малі квітки колише...</i>	
(Самійленко)	(О. Маковей)	

Та цей вірш ізнов нагадує народній козачковий вірш (гл. § 444), і часто його сплутують із цим восьмикладовим народнім віршем. Вірш цей легенький.

П'ятитакто-
вий

в) Задля вислову поважніших думок поети користують ся п'ятитактовим трохеїчним віршем [— ∪ | — ∪ | — ∪ | — ∪ | — ∪], в п'ятьох трохеїв, н. пр.:

*Діалект, чи самостійна мова?
Найпустіще в світі це питання.
Мільонам треба сього слова,
І гріхом усяке тут вагання.*

—————
*Діалект, — а ми його надишем
Міццю духа і вогнем любови,
І нестертий слід його запишем
Самостійно між культурні мови! (Франко)*

пор. *Понад хмари! Понад хмари, брате!
Вийди в хати, в навісні хати!
На верхах самотніх там ще тихо,
Не вийшло туди ще людське лихо.
Не встають там весняні чари,
Вітер там горою, нивом хмари . . . (Маковей)*

Тим віршем [без римів] переклав М. Старицький Шекспірового „Гамлета“ й „Сербські пісні“ (цей ритм і в оригіналі). Ось виїмок із „Косового поля“:

*Ой, блискоче блискавка в Едрена,
Грім гуркоче в Царєграда саме.
То не грім бє блискавками в неба,
Ох, то Турків грецький цар епускає
Із Медини у свою державу,
Щоб від Сербів боронили Греків,
Воювали Неманича царство . . .*

г) Дуже вже рідко стрічаєть ся в українських поетів шости-
тактовий трохеї [— ∪ | — ∪ | — ∪ | — ∪ | — ∪ | — ∪], н. пр.:

*Повідають моде: „як ліпив людину
Бог, зросив водою пересохлу глину;
Та підкрав ся демон: видушивши воду,
Підмісив він сльози в людську природу; —
Через те нас нудять смуги та печалі.
А єдиний спосіб, щоб вони мовчали —
Виплакати їх щиро, голосно, чи тихо,
Щоб із слізьми разом вилилось і лихо . . .“ (Кримський)*

Цей вірш дуже скидаєть ся на дванадцятискладовий народній (§ 451), тільки що наголоси в ньому все правильні, й тим його легко відрізнити від народнього ритму.

ЗАВВАГА. Тута скрізь треба завважити, що, властиво, в усіх ритмах найважніший — наголошений склад; через те, як чи опускаєть ся на кінці вірша який один (*трохеї, амфібрах*), а то і два (*дактиль*) безнаголосні склади, чи додаєть ся (*ямб, анапест*) — то вірш уважаєть ся стілько-тактовим, скілько є наголошених складів.

І в трохеїчних віршах може відпадати безнаголосний склад на кінці вірша, й так навіть поети частіще пишуть, міняючи повні трохеїчні вірші зі скороченими, н. пр.:

Опуст
безнаголос-
ного складу

*Хто це мак що-року сіє,
Розки- | дає | по ла- | нах?
Мов китайка червоніє,
Мов жа- | лба | на жи | тах.
Хто коралі, хто рубіни
В чистім | полі | розгу- | бів? . . .
Хто це серце України
На зем- | лі ї- | ї роз- | бів? (О. Олесь)*

Усі ці вірші вважають ся чотиротактовими трохеями.

г) Та задля ріжнманітності письменники часто сплітають чотиротактові трохеїчні вірші з тротактовим, н. пр.:

Чотиро-
тактовий
трохеї
із тротакт.

*Скали . . . Кедри . . . Скоро й вечір.
Я смутна стою.
Веть ся стежка. Ох, чи йти ме ж
Той, кого люблю? . . .
Тїнь в долинах. Верховірря
Наче золоте . . .
Гасне сонце, тоне в морі . . .
Любий, де ж ти? . . . де? . . . (Кримський)*

*пор. Люде, люде! Я ваш брат
Я для вас рад жити,
Серця свого кровю рад
Ваше горе змити! (Франко)*

А ось ріжні трохеїчні вірші у сполуці зі собою:

Ріжні трохеї

*Будь здорова, моя мила,
Я не твій,
Розлучила
Нас ворожа сила . . . (Франко)*

2. ЯМБ (~ -).

459. Ямб [~ -] більш улюблений ритм за трохею, через те й ямбічні вірші більш ріжнومانітніщі, ніж трохеїчні. В українській поезії стрічають ся такі ямби:

Тротаковий

а) тротаковий [~ - | ~ - | ~ -] — із трох ямбів, н. пр.:

<i>Ти, хлопе, землю край</i>	<i>Заснує глибокий став,</i>
<i>І в землю зёрно сій,</i>	<i>Заснує таємний гай . . .</i>
<i>Хай жито, як Дунай,</i>	<i>Деся пугач закричав:</i>
<i>Покрис загін твій!</i>	<i>„Рятуй! Замагай!“</i>
<i>Хай жито, як Дунай,</i>	<i>Прокинулись дуби,</i>
<i>Пшениця золота</i>	<i>Мов браві козаки,</i>
<i>Поллеть ся на весь край,</i>	<i>На згуки боротьби</i>
<i>Як та хлібна ріка . . .</i>	<i>Розправили гілки,</i>
(Б. Лепкий — Стефаникові)	<i>Мов чують всю біду . . .</i>
	(О. Романова — Згуки ночі)

Чотиротаковий

б) чотиротаковий [~ - | ~ - | ~ - | ~ -] — з чотирох ямбів, н. пр.:

Бує день осінній. Сіра мла
Габою землю одягла,
І сіяв дощ. Ішла пора
Перед суботами Дмитра.
А й досі наш веселий край
Шанує щиро той звичай,
З яким ще прадіди жили
Й нащадкам в рід передали . . . (Щоголів)

пор. *Я йшов ланами рідних нив,*
Вливав я думи в тихий спів,
У свіжсі квіти степові
Вбірав я ліру. Та в крові
Квітки по нивах тих були —
Бо рани предків то ціли . . . (Чернявський)

З ямбічних ритмів цей вірш подіблюєть ся найчастіще.

Заокруглення ямбічного вірша

Останній ямб частенько заокруглюєть ся ще одним складом, не творячи окремого такту, н. пр.:

В душі | пекли | гаря- | чі му- | ки,
На серце скорби налягли,

І ми, | до Бо- | га зів- | ши ру- | ки,
 Недолю та людей кляли.
 Ми спо- | дїва- | лись: сон- | це зій- | де,
 День тьму розгонить нависну,
 Наста- | не світ, | і прав- | да прий- | де,
 Всім приведе красу — весну . . . (Кониський)

пор. Тут вічна ніч. Але не та, Як неоперену пташину,
 Що після стомленого світу Пустили ви мене на волю,
 Клопітну землю огорта Пустили в світ шукати долю,
 У ласці тихого привіту . . . І полягали в домовину.
 Тут вічна ніч. Вона не спи І я пішов. Літа минали,
 Несе утішній людині: І я зривав ся'все до лету,
 Землі занедбані сини Та що раз більше тратив мету,
 Поволі гинуть в домовині... А крила низче опадали . . .
 (Черкасенко — Шахта) (Карманський)

Ще частіше переплітають ся чотиротактові ямби з тротактовими, н. пр.:

Ти даром турзиси, даром жсдеи,
 Шкода твоїх надій:
 Любови вдруге не найдёи,
 Не вернеть ся спокій.
 Бо хоч би херувимів Бог
 Тобі дав легіон,
 Не прожснуть вони трівог,
 Що твій полошать сон . . . (Шурат)

Чотири-
 тактовий
 із
 тротактовим

(з заокругл. остан. ямбом)
 пор. Розцвіє ся пишню мій садок: Хтось мухам набрешав,
 Рясна черемха, і бузок, Що на чужині краще жсйти,
 І яблуневий цвіт Що слід усім туди летіти,
 В своїм убранні молодім Хто щастя тут не мав.
 Блищать на сонці золотім (Глїбів)
 І шлють йому привіт (Вороний)

Чотиротактовим ямбічним віршем писав свої трагедії Корнило Устіянович (Олег Святославич, Ярополк). Ось виїмок із „Ярополка“:

Грекиня: Не сподївалась я тебе,
 Промінню ясний мого серця.
 Ярополк: Знать, що не жсдала ти на мене . . .
 Чого жс ти плачеш так на-вздрид?
 Що стало ся? Тобі не стид?
 Чим серденько твоє вразжсене?
 Скажси, чи ти мені не хора?
 Грекиня: Ні, ні . . . так . . . з радости. Я хора,
 Що бачу сонечко мов! . . . (Дія II, ігровище 2., ява 2.)

**П'ятитак-
товий**

в) П'ятитактовий ямбічний вірш [~ - | ~ - | ~ - | ~ - | ~ -], званий із-латинська: квінарем (quinarius), складається в п'ятьох ямбів, н. пр.:

*Ніч, осінь, пуста. Їзять ся стерня,
Сухе галуззя облітає з пня.
Шумить безлистя ліс, сжимлять вітри,
Слота, імла, нудьга — подруги три
Побрали ся за руки, полем йдуть
З села в село. Скучна, безцільна путь.
Стрічає їх якийсь обдертий пліт,
Сухий бурян і недоцвілий цвіт... (Ленкий — Бура)*

Цього вірша, без римів — він тоді зветь ся білим віршем — уживається у драмах (Шекспір, Гете, Шіллер... у нас: Старицький, Франко, Грінченко, Леся Українка, Черкасенко, Старицька-Черняхівська й т. д.), н. пр.:

*Як хороше! М'яке повітря... дух...
Життя струмком гарячим лине в перса,
Їх втіхою колишньою сповня,
Ох, дихаю і не натхнусь, мов п'яний...
Весна, весна! Як красен божий світ,
Як сонечко відрадісно мигоче
І промінем надію окриляє!
Ген квіточка, і ластівка як зсваго
Купається в повітрі, то зника.
Ох, вільно їй і весело в просторі!
Життя і рух!... А тут могильний склеп...*

(Монолог Братковського в трагедії
М. Старицького: „Остання ніч“)

**Алекса-
ндрівський
вірш**

г) Шоститактовий вірш, званий іще сенарієм, складається в шістьох ямбів, із пересіччю після третього такту [~ - | ~ - | ~ - || ~ - | ~ - | ~ -], н. пр.:

*Ми пісні рідної || не зберегли в свій час,
На колий серця зсаль || звели її до нас,
Нікчемним окликом || вона між нами йде,
Луни вечірньої || з собою не веде.*

(Хвилянський — Спить ряд могил)

Останній ямб буває частіше заокруглений одним складом:

*Я вірю в кращий час, || але душа болить!
Хотілось би тепер, || у сю славетну добу,
Душею піднестись, || зрадіти хоч на мить,
Як не людей пізнати, || то хоч людську подобу . . .*
(Самійленко)

пор. *Я не люблю тебе, || ненавиджу, беркуте,
За те, що в груді ти || ховаєш серце люте,
За те, що кров ти пши, || на низьких і слабих
З погордою глядиш, || хоч сам живеш із них,
За те, що так тебе || боїть ся всяка твар —
Ненавиджу тебе || за те, що ти цар!*
(Франко)

Цим віршем писали у драмах діяльогі грецькі поети (*Софокль, Аїсхіль . . .*). Ним користувалися і французькі псевдокласичні письменники (*Расен, Молєр, Корней . . .*), і від поеми „*Александрія*“, що була списана цим віршем, цілий він має й досі назву: *александрійський вірш*.

ІХ. ТРОСКЛАДОВІ РИТМИ.

1. ДАКТИЛЬ [— ∪ ∪]

460. Дактиль [— ∪ ∪] широко вживається в українській поезії — від дво- до шеститактового.

а) Двотактовий дактиль [— ∪ ∪ | — ∪ ∪] зустрічається рідко самостійно, більш у строфах (§ 470), та все-таки він є, н. пр.:

*На рідній нивоньці,
Зритий підковами,
Кістями засіяний,
Кровю поливаний,
Сходить нам зіллячко,
Ясні саміцвіти . . .*

(О. Колеса — Наші пісні)

Дуже часто письменники в останньому дактилі пропускають один склад, — дактиль робить ся наче трохесем,

замісець: — ∪ ∪, масмо: — ∪ (гл. розстрілені стрічки в понизчих віршах) — а то й два склади, н. пр.:

*Місяцю князю,
Ти чарівниченьку!
Смукот на твоєму
Ясному лмченьку.
Із небозвідної
Стезски погідної
Важко глядїть тобі
В море бездонне
Людськості бідної
Горе безсонне. (Франко)*

*Місяць ясененький
Промінь тихесенький
Кинув до нас.
Спи ж ти, малесенький,
Пізній бо час!
(Леся Українка)*

Трота-
ктовий

б) Тротаковий дактиль [— ∪ ∪ | — ∪ ∪ | — ∪ ∪] теж рідко стрічаєть ся як самостійний вірш, а частіш у сполуці з дво- і чотиротаковим. Ось приклад на тротакові дактилі:

*Сумно надвбрі зробило ся,
Небо невмите дрїмас,
Серце трівожно забило ся:
Думок веселих немає . . . (Кононенко)*

У другій і четвертій стрічці пропущений ув останньому дактилі один склад; а ось у всіх стрічках неповні дактилі (трохеї) на кінці:-

*Хто має мудрість, а з неї
Близнім не хоче віділити —
Той має скарб многоцінний,
В між икурутяний зашитий. (Франко)*

А тут скрізь два склади попропускувані:

*Сонечко ясне встає,
Теплим промінням своїм
Гладить квітки та пестить,
Сльози обсушує їм.
Сльози брелять у квіток
Чисті, як перли ясні . . . (Грінченко)*

Сполуку двотакового дактиля з тротаковим (неповним) бачимо в ось якій строфі:

*Нічко лукавая,
Нічко цікавая,
На що людей чарувать?*

*Квітами віяла,
Зорями сіяла —*

Як тій зорі достать? (Одарка Романова — Літня ніч)

в) Найчастіше стрічаєть ся **чотиротактовий** дактиль **Чотиротактовий**
[— ∪ ∪ | — ∪ ∪ | — ∪ ∪ | — ∪ ∪], хоч самий, н. пр.:

*Ниво неорана, ниво несіяна,
Всіми покинута, всіми забутая,
Ниво крівавими слізьми поливана,
Ниво туманами, млою окутая —
Де твої ратаї, де твої сіячі?*

(Чернявський — На рідній ниві)

хоч у сполучі з тротактовим (неповним), н. пр.:

*Ніч яка, Господи! Місячна, зоряна:
Ясно, хоч го́лки збірай . . .*

Вийди, козана, працю зморена,

Хоч на хвилиночку в гай! (Старицький — Виклик)

у сполучі
з тротак-
товим

г) Дуже рідко бачимо в наших віршах **пять дактилів**
[— ∪ ∪ | — ∪ ∪ | — ∪ ∪ | — ∪ ∪ | — ∪ ∪], при чому останній
такт звичайно (на зразок гексаметру, гл. під д) складаєть
ся з двох складів (трохей), н. пр.:

*Музо, безхитросна, проста дівчино стидлива,
Вбога селяночко, співом та сміхом щаслива!
Ти до мене, сироті, як сестра пригорнула,
На почитання блага в тихім серці почувалась . . .*

Вдвох ми з тобою обходимо всю Україну,

Словом спасеним вітаємо добру людину . . . (Куліш)

**Пяти-
тактовий**

д) А так відомий іще **шоститактовий** дактилічний вірш **Гексаметер**
(з-грецька називають його **гексаметром**); він іскладаєть
ся з шістьох дактилів, та тільки останній склад шостого
дактиля все віднадав, і той такт став двоскладовим (трохей):

— ∪ ∪ | — ∪ ∪ | — ∪ ∪ | — ∪ ∪ | — ∪ ∪ | — ∪

Тим ритмом ув оригінальних творах українські поети
користують ся рідко — та перекладають ним грецькі й
латинські твори, писані гексаметром, н. пр.:

*Музо, повідай мені про бувалого лицаря того,
Що наблукав ся по світу, столицю Троян зруйнувавши,
Що й на всіляких людей надивив ся, й спізнав весь їх побут,
В морі як біди натернів ся та горя як тїлом, так духом,*

Щоб і себе й товариство спасти і вернутись додому;
 Та не вкранив товариства, хоч сильно об тім побивав ся:
 Марне загинули всі од свого ж розсудку дурного,
 Бо пережсерли биків Гелібса, що ходить над нами,
 І за цю кривду їх їм не судилось додому вернуть ся, —
 От про це все й розкажи нам, богине Зевесова дочко! . . .
 (Ніщинський — Гомерова „Одисея“)

Лідія ціла тремтить; по фригійських містах без упину
 Чутка про цес іде і розносить ся далі по світу.
 Геть і до шлюбу свого зазнавала Арахну Ніоба,
 Ще як в Сипілі жила та в Меонії пряха дівчатком;
 Ні, не звернула її над сумною Арахною кара
 Дужим коритись богам та помірно повбдитись з словом.
 З гордоців все це було . . .
 (Стешенко — Овідієві „Метаморфози“)

На зразок грецької поезії, де дактиль міг замінити ся спондеєм (двома довгими), і в нашому гексаметрі заміняють поети і в иньчих тактах дактиль — трохеєм, н. пр.:

Гіне|сіла Даж-|божого|внїка, Та-|тари плон-|дрїють,
 Князі|ку|ють коро-|моби, не|дбають об|вірі і|людях.
 Кїрїть|ся|Галицька|вобласть,|дїм до Бе-|скїдїв про-|стяг ся;
 Впав|Воло-|дїмир Во-|лінський:|Кїїва|вже не під-|няти...
 (Костомарів — Співець Митуса)

У Греків і в Римлян велику вагу клали на пересічі, на те були окремі приписи, де їх класти; в нашій поезії пересіч у гексаметрі значіння не має: саме вухо каже, де треба зробити відпочивок, читаючи ритмічно вірш.

Пентаметр

е) Гексаметровий вірш міг уривати ся ще й у третьому і в шостому такті на одному складі, й тоді пересіч завжди йшла після третього такту. Цей вірш виглядав ось як:

— 0 0 | — 0 0 | — 0 0 | — 0 0 | — 0 0 | — 0 0 | —

Давні Греки й Римляни злічували до купи третій і шостий склад, утворюючи з них обидвох наче один такт, так що цілий вірш на один такт скорочував ся й так і звав ся **пентаметром** (пятитактовим — не змішувати з пятитактовим дактилем, § 460 г). Самого пентаметра самостійно в віршах не вживали, а тільки у сполуці з гексаметром. Сполука

двох цих віршів звала ся елегічним двовіршем (δύσυχον ἑλεγχόν), бо це була форма елегії. Ось приклад на двовірш:

Як виринає в душі тої скорбної ночі картина,
Що в ній останній я || в Рімі хвилини пробує;
Як нагадаю ту ніч, в котрій все наймиліще покинув,
Нині з очей ще мені || кóтять ся сльози рясні . . .

Елегічний
двовірш

(Із Овідієвих „Tristium libri“, I, 3 — переклав Ів. Франко)

Цей двовірш подибуєть ся і в оригінальній українській поезії, н. пр.:

Весно, ти мучиш мене! Розсипаєш ся сонця промінням,
Лезотом теплим пестити, || в сині простори маніиш.
Хмари вовнисті, немов ті клубочки, зсбурляєш по небі,
І, мов шовкові нитки, || дощ із них теплий стуси.
Сірюю грудку з землі ти підкинеш під небо блакитне,
І в жайворонкову трель || грудка розсиплеть ся вмиць . . .

(Франко — Весняна елегія)

Інший приклад:

Свічку поставив ти в церкві перéd образами, багачу!
Добре зробив ти: ось бач || ярко та свічка горить.
Глянь, ось убогий до церкви прийшов, що його ти покривив —
Сплакав і вазею зітхнує — || свічка погасла твоя.

(Франко — Паренетікон)

2. АМФІБРАХ (~ — ~).

461. Побіч дактиля українські письменники дуже люблять амфібрахічні вірші. Із них уживаєть ся в українській поезії:

а) тротактовий амфібрах [~ — ~ | ~ — ~ | ~ — ~], н. пр.

Як би мої думи німії
Та піснею стали без слова,
Тоді вони більше б сказали
Ніж вся моя довга розмова.

Тротак-
товий

(Леся Українка: Lied ohne Klang)

жор. Знов камінь на серці великий, Ходили ми разом до школи,
Знов суш огорнує мою душу, Потім ми дружили з собою,
Обня мене жсаж наче дикий, — І кожний на иньчому полі
І чую, що плакати мушу. Трудивсь для України розвою.

(Білиловський — Суш)

Багато вже праці за нами,
І наша сімба зеленіє . . .

(К. Устіянович — Імпровізація)

*Братаймо ся, Ляше, та щиро,
Громадою, ділом і миром,
Братаймось, як в рівних рівні,
А не як пани і піддані!
Користи хай влясуть нас спільні,
А не пересуди погані . . .* (Франко — Ляхам)

**Чотиротак-
товий**

б) Та більш за тритактовий стрічаєть ся в нашій поезії чотиротактовий амфібрах [- - - | - - - | - - - | - - -], н. пр.:

*Поля мої рідні, найкращії в світі,
Багаті на силу, на пишную вроду,
Засіяні хлібом і потом політи,
Робітницьким потом мойого народу!
Родючі та щедрі! В позлѳтисті шати
Свого хлібороба могли б ви окрити, —
Чого ж то так часто на йбму ті лати?
Чого ж то в тих хатах голодній діти? . . .*

(Грінченко — Серед поля)

пор. *Жила в мене пташка в цяцькованій клітці,
Було їй доволі вернї і водиці;
Співала, коханка, себе розважала
І томлену душу мою веселяла . . .* (Глібів — Пташка)

**Чергування
чотиротак-
тового
в тротакт.**

Але найчастіше чотиротактові амфібрахи чергують ся в віршах із тритактовими, н. пр.:

*Воскрєсни, Боляне, пресвітлий співаче!
Та де ж ти так довго кочуєш?
Давно вже по тобі Славяницина плаче,
А ти нас, Боляне, не чуєш? . . .* (Федькович)

пор. *Безмежнєє поле в сніжнєному завою, Волинь незабутня, крайно славутня,
Ох, дай мені ббширу й волі! У пишній красі ти красуєш;
Я сам серед тебе, лиш кінч піді мною, Здаєш твою бачу українську вдачу,
І в серці нестерпнї болї! . . . Здаєш мою душу чаруєш . . .*
(Франко) (Пчілка — Волинські спомини)

*За думою дума мій мозок воручить
У довгі безсоннїї ночі,
Нудьга всю істоту мою огортає,
Не можуть васнуть мої очі . . .* (Кононенко)

**Двотак-
товий**

в) Попадають ся — хоч дуже рідко — й двотактові амфібрахи [- - - | - - -], н. пр.:

*На ринку в містечку
Велика громада
Зійшла ся з-усюди*

*Весела і рада.
На ринку в містечку
Стовпи із петлею:
Страшний гайдамака
Стоїть перед нею...*

(Грінченко — Отаман Музика)

Як придивити ся до цього вірша, то це, властиво, переполовинений чотиротактовий амфібрахічний вірш; бо ж цей вірш можна б іще так написати:

*На ринку в містечку велика громада
Зійшла ся з-усюди весела і рада й т. д.*

Чотиротактовий амфібрахічний вірш тим іще любить ся українським поетам, що він іскидаєть ся на дванадцяти-складовий народній вірш (§ 451), із яким подеколи покриваєть ся зовсім. А двотактовий амфібрахічний вірш дуже подібний до народнього шостискладового (§ 452).

в) Дуже вже рідко подибуємо в українських віршах п'ять амфібрахів [~ - ~ | ~ - ~ | ~ - ~ | ~ - ~ | ~ - ~], **П'ятитактовий** амфібрах, н. пр.:

*Дунаю, Дунаю! Наш діду старезний, козаний!
Чого каламутний? Чи кровю упив ся, та пляний?
Ревеш, скаженієш, аж горами хвилі повстали,
Шумують, гвалтують, зірвати силкують ся скали...*

(Старицький — До Дунаю)

пор. *Крізь темній змари проглянуло яснєє сонце...*

*Простори степів далечезні воно освітило,
І думи про волю — широкою люблю волю
Умить пробудило...* (Х. Альчевська)

г) Подібно, як у дактилю, і в амфібрахічному вірші останній такт може на один склад скоротити ся (замінити ся на ямб: ~ -), н. пр.:

*Опієно- | чи айстри | в саду роз- | цвілі,
Убрали | ся в роси, | він- | ки о- | дягли,
І стали | розієво- | го ранку | чекать,
І в райду- | гу барвіє | життя у- | бірать...*

(О. Олесь)

б) тротактові [~ ~ - | ~ ~ - | ~ ~ -] вірші:

Тротактовий

*Не журисть! За зимою весна,
Виростають квітки зпід снігів,
Ще всміхнеться нам доля ясна,
І не буде сих сліз та жалів!..* (М. Козак)

пор. *Як би в слюзи кріваві вноч
Мів я все своє горе розлит,
Я би виплакав всю свою кров,
Щоб нічого в людьми не ділить!* (Франко)

в) чотиротактові [~ ~ - | ~ ~ - | ~ ~ - | ~ ~ -] вірші:

Чотиротактовий

*У пилу на шляху наша мова була,
І щаслива рука її з пилу взяла,
Полюбила її, обробила її,
Положила на ню усі сили свої,
І в народній вінець, як в оправу, ввела,
І як зорю ясну вище хмар піднесла...*

(Самійленко)

Часто чотири анапести перехрещують ся з трома, н. пр.:

Чотири-і тротактовий вірш

*Я ненавиджу ніч, я ненавиджу тьму,
Проклинаю тих лютих катів,
Що і думку, і честь — все замкнули в тюрму,
Поробивши з людей наймитів...* (Грабовський)

Як ямбічні вірші (гл. § 459 б, стор. 512, 513), так і анапестичні в останньому такті можуть заокруглювати ся ще одним складом, н. пр.:

Заокруглений анапестичний вірш

*Гетьте, думи, ви хмари осінні!
То ж тепера весна золота!
Чи то так у жалю, в голосінні
Проминуть молодії літа?!*

(Леся Українка)

пор. *Бує один такий час: на важких терезах
Вже хитала ся доля України,
А вона, наша ненька, стояла в слюзах,
В сподіванню страшній хвилини.
По широких степах ще котилась луна —
Марний оджук крівавої січі,
І надхобдила ніч — непрозора, сумна,
Що мов пугач дивилась у вічі...*

(Вороний — На свято одкриття пам'ятника Котляревському) -

П'ятитак-
товий

г) Бувають і п'ятитактові [— — | — — | — — | — — | — —],
анapestи, н. пр.:

Брем'є, зловісний пророче в залізнім ярмі!

Певне, серце Господь тобі дав із твердого кристало:

Ти провидів, що люд буде гнати у ворожій тюрмі, —

Як же серце твоє не розбилось од лютого жсало? . .

(Леся Українка — Еврейські мелодії)

Та письменники звичайно ділять п'ятитактові анапести так, що в одному рядку лишають три, у другому — два такти, н. пр.:

Добігало вже сонце до гір

Величезне, червоне,

І було мов герой і пливак,

Що, знесилений, тоне.

По безхмарому небі плила

Мелянхолія тьмяна,

І тремтіло шакалів виття,

Мов болючая рана . . . (Франко — Мойсей, X)

Властиво ж, цей вірш повинен виглядати ось як:

Добігало вже сонце до гір, величезне, червоне,

І було мов герой і пливак, що, знесилений, тоне.

По безхмарому небі плила мелянхолія тьмяна,

І тремтіло шакалів виття, мов болючая рана . . .

Шести-
тактовий

д) Уже цілком рідко подибуємо й шеститактовий анапестичний вірш [— — | — — | — — | — — | — — | — —], н. пр.:

І тебе вже оце не побачу довіку, мій краю коханий,

Не побачу степів тих розкішних, гаїв тих співучих;

І поляжу без слави в могилі чужій та нікому незнаній,

І забудуть мене на Славуті-Дніпрі, на порогах ревучих . . .

(П. Куліш — На чужій чужині)

Є це своєрідний собі анапестичний „гексаметер“.

Х. МІШАНІ РИТМИ Й РИТМІЧНА ПРОЗА.

463. Всі ці ритми, які ми назвали, вжиті були, як ми бачили, в віршах так, що в кожному вірші був проведений один якийсь ритм, хоч ямб, хоч трохей, хоч дактиль і т. д. Та буває й так, що поети сполучують ув одному вірші два роди ритмів, н. пр., трохей та дактиль, ямб та дактиль,

анapest і дактиль і т. д. Дієть ся це або з кінцем вірша або перед пересіччю, н. пр.:

а) трохеїчний вірш закінчуєть ся дактилічним ритмом: **Трохей і дактиль**

*Ніч минає. Не лягаю я
Цілу ніч сидів без сна . . .
От і ранок загоряєть ся.
Я підходжу до вікна.
На березу на позбівкляю
Сніг нависнує, наче зсаль . . .*

(Кримський — На півночі)

*В понеділок хлопчика || люде поховали,
Ім воно чужє було, || так не сумували!
Доле нещаслівая, || бідна сиротино!
На що вас у сором цей || кидають, дитино? . .*

(Щоголів — На могилі)

*Задрімали клопоти, || праця засипа,
В мріях пишнорадісних || щастя потопа.
Тільки горе, гадина, || що лякалась дня,
Ворушітись в темряві || дуєче почина . . .*

(Дніпрова Чайка)

б) ямбічний вірш кінчить ся дактилем:

*Я марила всю ніченьку Судить мене, судді мої,
Про тебе, мій паніченьку. Без милости фальшивої!
Ронила сльози дрібні, Не думайте, що верну я
Збирала в кінви срібні, З дороги „нечестивої“,
Без любої розмовьоньки Не надійтєсь, що гблову
Сповнила ецєрть коньоньки... Пред вами смирно схілю я,
(Леся Українка — Лісова пісня) Що в добрість вашу вірити
Буду одну хоч хвілю я . . .*

Ямб і дактиль

(Франко — На суді)

*Стоїть гора високая
Попід горою гай,
Зелений гай, густєсенький,
Неначе, справді, рай.
Під гасм вєть ся річенька:
Мов скло вона блищить, —
Долиною зелєною
Кудись вона біжить . . . (Глібів — Журба)*

Анапест
і
дактиль

в) анапестичний вірш має на кінці дактилічний такт:
*Ізумрудна, блискуча, з перлистою, ніжною піною,
 Хвиля котить ся, грас, співаючи пісню двіткву,
 І смієть ся до сонця, і вабить раптовою зміною,
 І пустує, і плеще, цілуючи скелю стрімку . . .
 Так коханця у серці, в його тайнику
 Вигравас хвиліною . . . (Вороний — Хвиля)*

Зміни
періодичні

464. Та бувають іще інші комбінації. Поети змінюють ритм у поодиноких рядках, повторюючи ту зміну періодично, н. пр.:

*Добить невільная думка мовчала,
 Мов пташка, у клітці замкнута од світа,
 Пісня по волі давно не літала,
 Приборкана тужою, жалем пририта . . .*

(Леся Українка — Грай, моя пісню)

У цьому вірші дактилічні вірші перехрещують ся з амфібрахічними.

Зміни
неперіодичні

Та такі зміни різних ритмів можуть відбувати ся й неперіодично, н. пр.:

<i>Ясно світили ся зорі</i>	} дакт.
<i>Вгорі на блакитному небі, Без краю високим склепінням стояло Чудовне, таємне, величне небо. Здавало ся, рай усесвітній знімає ся, Рукію Господньою зведений вгору. Святими вогнями, Щоб перед божим престолом сіяють, Здавали ся зорі ясні . . .</i>	} амфібр.
	} дакт.
	} амфібр.

(Грінченко — Ніч)

А то й так буває, що що не стрічка, то інчий ритм, н. пр.:

<i>Мамо природо! Хитра ти з біса! Вказуєш серцю безмірні простори, А життя замикаєш у клітку тісненьку, В мікроскопійну клітку! Уяву вабиш вічності фантомом, А даєш нам на траву моменти, Сами короткі моменти. В діушах розпалюєш дивні вогні, і бажання, і тушу!</i>	} дакт. } дакт. } анап. } дакт. } ямб. } анап. } дакт.
---	--

А потім працююи що-сили, } амфіб.
 Щоб погасити, здушити, притлумить } дакт.
 Пбриви, що ти ж сама ж розбудила . . . }
 (Франко — Мамо природо)

465. Звідсіля вже один крок до т. зв. ритмічної прози, коли письменники своїх думок не складають у віршеві рядки, а пишуть, як пишеться прозові твори, та задержуючи ритм. Таку ритмічну прозу, а, саме, ямби чується часто у драмах Тобілевича, як письменник змальовує вищі почування (захоплення) й хоче викликати більше вражіння, н. пр.:

„Приборканий я був і тільки мріями літав туди, де серцем жив давно! І от тепер я спробував себе на тяжкій праці строкового, || здобув робочу дисципліну, || набрався певности у своїх силах — і воскрес: у мене сили одросли, я почуваю сміливість в душі і йду на сцену! (Суета, III, 8)

Таких місць багато, н. пр., у драмі „Сава Чалий“ — але й по інших драмах Тобілевича чується ямбічний ритм.

Такою ритмічною мовою писала свої поезії у прозі (гл. стор. 490) Дніпрова Чайка (Василевська), то трохеями („Плавні горять“¹⁾), то амфібрахами й дактилями („Суперечка“). Ось виїмки з тих творів задля прикладу:

Смеркло. Вітер утомився цілоденною борнею, ізнемігся, заблуdiv ся серед вулиць і в безладді тихо крутить пил і сміття. Вицух мороз, одлига динше, і важка юга зависла у потьмненім повітрі . . . (Плавні горять)

. . . Літав, метушивсь він (= вітер) чимало та землю влещав, намовляв, щоби зрадила синє море. || Щоб ж? Так не слуха земля: || як вірна дружина все так же спокійно на море вона поглядає, уся червоної рум'янцем веселим. Узлився ще гірше || вітер лукавий: і вис, і свище, й сичить, мов гадюка . . . (Суперечка)

¹⁾ Цю чудову поезію у прозі склав у віршеві рядки Франко, беручи на рядок по 8 трохеїв і роблячи строфи по 3, 4 і 5 стрічок у строфі (гл. „Акорди“, антологія української лірики від смерті Шевченка, Львів, 1903, стор. 205). Сама авторка написала твір у прозі (так його й лишують інші видавці, гл. „Досвітні вогні“, упорядкував Грінченко, Київ 1910, стор. 513).

Ритмічна
проза

ХІ. РИМИ.

466. Прикрасою віршів, хоч не сутною їх признакою, являється **рим** — однозвучність кінцевих складів у віршах. Рим — річ давня. Він зустрічається в старій індійській поезії, подекуди в Римлян (Овід), але ж видоскональнили його в середньовіччі новолатинські віршники, а за ними романські поети; вони і придумали римові назву (*rimus*), якою користуємося й ми.

Назви римів: Рими мають різні назви — відповідно до того, скільки складів на кінці вірша римується з собою й котрі віршеві стрічки одні з одними римують ся.

1. За тим, скільки складів на кінці віршів римується, ми маємо чотири назви.

чоловічі

а) Такі рими як ось:

син — тин, летить — мигтять, козакá — викликá . . .

— це односкладові або **чоловічі** рими: останній склад одного вірша римується з останнім складом другого вірша.

жіночі

б) Двоскладові або **жіночі** рими¹⁾:

жѳити — мѳити²⁾, сѳила — крѳила, дорѳга — небѳга . . .

такі, як два останні склади на кінці віршів однаково звучать.

дзвінчасті

в) Як на кінцях віршів однозвучні між собою три останні склади, н. пр.:

*сѳиноньку — билѳиноньку, лѳоблена — зѳублена,
рѳіднѳї — бѳіднѳї . . .*

то такі рими звуть ся троскладові, **дактилічні** [§ 460] або **дзвінчасті**.

шкотнеті

г) Дуже рідко подибують ся чотири кінцеві склади римовані, н. пр.:

вѳимитая — вѳѳимитая, полѳѳиваную — порозбѳѳиваную . . .

¹⁾ Назву „чоловічий“ і „жіночий“ рим придумали Французи — а пішла вона від французських прикметників, що в чоловічому роді мають наголос на останньому складі (*vil* = живий), а в жіночому є ще глухе „e“ на кінці, так що наголос паде наче на передостанній (*vive* = жива) склад.

²⁾ Такі рими, як: *жѳити — мѳити, мѳили — крѳили*, та ще: *оповѳдає — розбѳірає* й т. д. звуть ся дієслівні — і вони часто подибують ся в народній поезії; у штучній вони вважаються поганенькими, й нові поети їх оминають.

Такі рими називають ся покóтпсті.¹⁾

2. Крім того, рими бувають чисті, коли, починаючи від **Чисті** наголошеної голосівки всі чергові шелестівки (й голо- сівки) в римованих словах ті самі, н. пр.:

а) *гудуть* — *ідуть*, *пои́с* — *ліс*, *смерть* — *церть*...

б) *грóші* — *хорóші*, *зérня* — *тёрня*,
молі́тва — *брі́тва* . . .

в) *сúджений* — *огúджений*, *хма́рою* — *ота́рою*,
гуля́ючи — *коха́ючи* . . .

г) *ширóченькая* — *висóченькая* . . .

Зокрема ж, у чоловічих римах, як римоване слово кінчить ся голосівкою, то чистота риму вимагає, щоб і попередня шелестівка була така сама, н. пр.:

живé — *мертвé*, *котý* — *ростý*, *терплю́* — *гублю́*...

Коли ж від наголошеної голосівки йдуть тільки подібні **Нечисті** шелестівки, а навіть иньчі голосівки, н. пр.:

бúдуть — *лóде*, *долíні* — *хвíлі*, *складáю* — *силі́тають*,
запла́че — *бáчать* і т. д.,

то такі рими називають ся **нечисті**. Нечисті рими дуже часто подибують ся в народній поезії і в т. зв. народніх поетів, головно в Шевченка²⁾.

¹⁾ Такі рими стрічають ся, н. пр., і в Шевченка, пор.:

Як була я молодою преподбницею,

Повісила квартиру над віконицею . . . [Гайдамаки]

або:

Широкая, високая

Каліною моя!

Не водою до схід сонця

Поліваная . . . [Калина]

²⁾ Ось декілька прикладів:

Мені легчас в неволі,

Як я їх (вірші) складаю;

За Дніпра мов далекого

Слова прилітають,

І стелять ся на папері,

Плачучи, сміючись,

Мов ті діти, і радують

Одиноку д́ушу

Убогую . . .

І в сім'ї веселій тихо

Дітей привітають,

І сивую головою

Батько покиває,

В українській штучній поезії ще вважають ся чистими римами слова, де римують ся „і“ з „и“, і нераз м'які і тверді шелестівки, н. пр.:

слід — стид, світ — летіть, випадати — в хаті...

Таксамо не такі великі вимоги щодо чистоти ставить ся в покотистих римах.

Бувають і тетежні рими:

буде — буде, ідуть — ідуть...

ХІІ. ПОДІЛ РИМІВ ЗА ВІРШЕВИМИ РЯДКАМИ.

467. Відповідно до того, котрі рядки вірша римують ся одні з одними, рими бувають такі:

Паровані

1. Якщо чергові стрічки одна з одною римують ся, що два, пара рядків має рими, то такі рими звуть ся паровані, н. пр.:

*Чи згадуєш, дівчинонько моя,
Як згадую без тебе я
Той вечір тихий над водою,
Як сумували ми з тобою,
Що Бог нам доленьки не дав?
В садочку соловей співав,
За гай спускалось сонце ясне й т. д. (Глібів)*

Мати скаже: „Бодай тії

Діти не родились!“

А дівчина подумас:

„Я їх полюбила!“

(Шевченко — Не для людей і не для слави...)

- або: *Хай тепера рида моя кобза сумна,
Бо лунає пригнічених стогін;
Але разом з плачем будить мрії струна,
Що не вгас іще доленьки промінї! (Старницький)*
- або: *Вдар по струнах тихесенько та про нашу долю,
Не грай мені веселої, а заграй смутної. (Кониський)*
- або: *Під Києвом стоїть градом на славній долині,
Де впадає Чорторія у Дніпровські хвилі,
Збирали ся руські люде на велику раду,
Радили ся, як родину з лиха визволяти...
(Костомарів — Ластівка)*
- або: *Іржуть коні за Сулою,
А в Києві дзвенить слава;
Трублять труби над Десною,
У Путивлі стоять стяги.
(Максимович — Пісня про похід Ігоря)*

Такі паровані рими зазначують ся звичайно латинськими буквами, так: aa, bb, cc, dd . . . , себто, що в першому і другому рядку рими однакові (aa), у третьому й четвертому теж (bb), у четвертому й пятому також (cc) і т. д.

2. Та буває, що рядки перехреснують ся римами; перша стрічка римуєть ся з третьою, друга з четвертою (ab ab), н. пр.:

*Мені не стид носить кайдани
За волю краю і братів.
То сором — золоті жупани
Носить, нанявшись у катів!* (Кониський)

Такі рими звуть ся **перехресні**.

3. А то ще буває нераз, що дві стрічки з парованими римами оповивають ізгори і долини два рядки, які знов римуєть ся між собою (abba), н. пр.:

*Я стою на гострій скелі,
Моя маяк в одкритім морі;
Зір мій губить ся в просторі,
Що прославсь до неба стелі.* (Вороний)

Такі рими звуть ся **оповиті**.

Ось приклад на всі ті три роди римів:

<i>Еней був парубок моторний,</i>	a	} перехресні рими
<i>І хлопець — хоч куди козак!</i>	b	
<i>Удавсь на все зле проворний,</i>	b	
<i>Завзятіций од всіх бурлак.</i>	a	} паровані рими
<i>Но Греки як, спаливши Трою,</i>	c	
<i>Зробили з неї скирту гною,</i>	c	
<i>Він, взявши торбу, тягу дав;</i>	d	} оповиті рими
<i>Забравши деяких Троянців,</i>	e	
<i>Осмалених, як гиря, ланців,</i>	e	
<i>Пятами з Трої наживав.</i>	d	

(Котляревський — Енеїда)

4. Часто буває знов так, що, н. пр., римуєть ся другий рядок із четвертим, а перша і третя стрічка — без риму, н. пр.:

*Горді пальми . . . Думні лаври . . .
Манячливий кипарис . . .
Океан тропічних квітів . . .
Ще й цвіте цитринний лїс.* (Кримський)

Такий рим називається **перерваний** (— а — а), що ніби перерва зчинила ся в римованню.

Переплітани

5. Усе сказане відносить ся до дво-або чотирьорядкових віршів. Та бувають же вірші в більше стрічок, і рими в них бувають іще ріжніші. У шостистрічковому вірші, н. пр., буває ще й так, що римують ся між собою що три рядки: перший із четвертим, другий із п'ятим, третій із шостим (abcabc), рими ці між собою немов переплітаються, н. пр.:

*Чарівнице м о я!
Як згадаши мене
Та на милій, веселій отчійні,
Знай, що згадка т о я
Всю нудьгу прожене,
Ту, що давить мене на чужійні.* (Чупринка)

Такі рими називаються **переплітани**. Вони обов'язують, н. пр., у другій частині сонету [§ 489] і в перших шістьох рядках октави [§ 487].

**Середстріч-
кові**

6. Та поети придумують ще й інші рими, зривують, н. пр., слова серед віршевої стрічки, н. пр.:

*Зникла хмара нічна, змовкла буча страшна,
Буча славна, полтавська, крівава;
Замордована рать полягла спочивать
Під валами: приспала Полтава.*

*Та не спить лиш старий козарюга міцний —
Певне, сили його невсипучі:
То Мазепа сидить, крутить вуса, мовчить
Та далеко гадками літає,
І чоло від журби, під притіском судьби,
Він на руки старечі схилиє.
А над ним вартовий дуб стоїть віковий,
Як і гетьман міцної постави . . .*

(Старицький — „Мазепа“ Байрона)

Такі рими звуть ся **середстрічкові**.

Рефрен

468. І в народній поезії (пор. колядки), і в штучній, поети повторюють нераз чи половину вірша у другому рядку, чи то й цілий рядок (нераз і два, і три), що був чи на початку

строфи чи в її середині, наводять іще раз із кінцем строфи (а то і в середині), н. пр.:

Червона калино, чого в лузі гнеш ся?

Чого в лузі гнеш ся?

Чи світла не любиш, до сонця не пнеш ся?

До сонця не пнеш ся?

Чи жаль тобі цвіту на radoці світу?

На radoці світу?

Чи бурі боїш ся, чи грому з блакиту?

Чи грому з блакиту?... (Франко — Зівяле листя)

<i>Як би знаття, що треба жити</i>	<i>Піду я в чисте поле,</i>
<i>І сподіватись і бажити,</i>	<i>В саме полудне-жар.</i>
<i>То жив би так, щоб кожну мить</i>	<i>Стерня там ноги коле,</i>
<i>Для ціли одної віддати,</i>	<i>Хлоп'ятко босе-голе</i>
<i>Щоб і хвилини не згубить, —</i>	<i>Пасе двірський товар.</i>
<i>Як би знаття, що треба жити!</i>	<i>Піду я в чисте поле</i>
<i>(Самійленко)</i>	<i>В саме полудне-жар.</i>

(Лепкий)

Як осінні вітри дунуть,

І на небо хмари сунуть,

Попід хмари сумно лине

Ключ відлетних журавлів, —

Хто з них верне, хто загине...

Чути їх прощальний спів —

Попід хмари сумно лине

Ключ відлетних журавлів! (Пачовський)

Всі ці повторення звуться **поворотливим римом**, із-французька: **рефреном**. Рефрени бувають дуже різноманітні, та найзвичайніший рефрен — це повторення якогось віршевого рядка після кожної строфи, н. пр.:

Уранці йду... не оглядаюсь;

Дивлюся пильно в далечинь,

І непохитно сподіваюсь

Побачить вільною хоч тинь

Краси життя, краси природи —

І ясні зорі й тихі води...

Іду, але не покидаю

Тебе, одданий на заріз,

*Мій рідний і коханий краю,
Велике царство смутку й сльоз —
Я йду туди . . . у царство згоди . . .*

На ясні зорі, тихі води... (Шаповал)

Більш артистичний рефрен такий, що являть ся на початку й на кінці кожної строфи, н. пр.:

*Нї, не дарма оті, друже, надії
В серці кохали ся в нас крадькома,
Тихо брєніли, мов струни живїї,
Завжди будили бажання новїї, —
Нї, не дарма!*

*Нї, не дарма вони ясно зорїли! —
Лютю в життї нас давила зїма,
Палко як вогні їх нам душі зогрїли,
Серця завзяттям в борнї запалили, —
Нї, не дарма! . . . (Чернасенко)*

Якщо якась стрічка повторять ся тричі: на початку, на кінці і в середині строфи, то такий рефрен зветь ся **тріолет**, н. пр.:

*І ти лукавила зо мною!
Ах, ангельські слова твої
Були лиш обличком брєхнї!
І ти лукавила зо мною!
І нетямущому менї
Втроїли серце гризотою
Ті ангельські слова твої . . .*

І ти лукавила зо мною! . . . (Франко)

або: *Був чудовий ясний день —
Сонце, пахоці і співи!
Я ж поет, не дуб, не пень . . .
Був чудовий ясний день,
Що-найкращий для пісень
На закохані мотиви.
Був чудовий ясний день —
Сонце, пахоці і співи . . . (Вороний)*

Римом уважала ся колись поява тих самих звуків у різних словах того самого віршевого рядка. Є це т. зв. алітерація, як повторюють ся ті самі шелестівки, і асонанс — повторення тих самих голосівок — у вірші.

Алітерацією можна вважати ось які слова Шевченкового вірша:

*На восьме літо у неділю,
Неначе ляля в льолі білій,
Святе сонечко зійшло . . . (У Бога за дверми...)*

Асонанс являєть ся, н. пр., в оцих словах народньої пісні:

*Ой, що ж бо то та за ворон,
Що по морі літає?
Ой, що ж бо то за бурлака,
Що всіх бурлак збірає?*

ХІІІ. СТРОФИ.

470. Віршеві твори списують письменники таким робом, що вибірають до твору якийсь один ритм, додадуть до нього рими (та ще до римів, як вони йдуть одні по других, не додивляють ся), а й то й різні ритми вводять у свій твір, відповідно до змісту (Шевченко, н. пр.), — і так створюють цілість. Здебільшого, таким чином пишуть поети оповідні твори (поеми) та драматичні. Ліричні (чутливі) вірші знову складають, по більшій частині, так, що сполучують зі собою декілька віршів, чи рівних щодо ритму, чи різних, римують їх, як хочуть, і створюють одну таку будівлю, що з ритмічного, з римового, а то й щодо думки творять для себе замкнену одиницю, і далі тільки її повторюють. Це й є **строфа** (від грецького *στροφή*, це ж знов від слова: *στρέφω* — повертати, що поет що кілька віршів ізнов повертаєть ся до тої самої будівлі). Буває таке, що кілька строф, різно збудованих, повторюють ся одна за другою, або й одна через другу — відповідно до змісту, який поет у вірш укладає.

Кожний поет укладає собі свої строфи так, що в поезії стільки різних строф, скільки поетів. А треба мати на увазі, що як тільки використати всі роди ритмів та поприкладати до них всякі роди римів, та ще зібрати можливу скількість віршевих рядків, що складають строфу, — то

строф можна мати — без ліку. Але так звичайно поділяють ся строфи за числом віршових рядків, і ми розрізняємо: дво-, тро-, чотири-, пяти-, шости- й багаторядкові строфи. Цей поділ однаково підходить і до народніх, і до штучних строф.

ХІV. НАРОДНІ СТРОФИ.

1. Коломнійкові строфи.

Коло-
мійкова

471. Із народніх строф найбільш відома коломнійкова строфа, яка складаєть ся з двох коломнійкових віршів із парованими жіночими римами (дворядкова строфа), н. пр.:

В славнім місті Царєградї стала ся пригода:

Проявив Бог славне чудо для всього народа.

На далекім передмістю там хатина вбога,

В ній робітник живе старенький і жінка небога і т. д.

(Франко — Чудо св. Николая)

Як це буває в народній пісні, що дві коломнійкові строфи вливають ся зі собою змістом і творять одну чотирирядкову строфу¹⁾, то так роблять і письменники, н. пр.:

Буковино моя мила, мій солодкий краю!

Як за тебе, сиротино, нишком погадаю,

То заплачу жалібненько на чужій сторонці,

Бо тут вьну і всихаю, як листок на сонці. (Воробкевич)

Буває й таке, що поети сполучують ті дві строфи коломнійкові зі собою, н. пр.:

Не завидуй багатому: багатий не має

Ні приязни, ні любови — він все те наймає.

Не завидуй могучому, бо той заставляє;

Не завидуй і славному, славний добре знає,

Що не його люде люблять, а ту тяжску славу

Що він кровю та сльозами вилє на забаву!... (Шевченко)

¹⁾ Пор. народні колядкові строфи:

Гей, пливу я по Дунаю, так собі гадаю:

Нема крацих співаночок, як у нашім краю.

Співаночки-гуляночки, де єс я вас подію?

В Гадинківцях справне поле — там я вас посію;

І як мені добре буде — я вас повбираю,

А як мені лихо буде — я вас занезаю.

} 2 стрічки

} 4 стрічки

А що коломийковий вірш люблять поети ділити (стор. 498), то форма цієї строфи скидається на чотиристрічкову (з перерваними римами), н. пр.:

<i>Нагуляло ся по небу</i>	<i>Чом річенько домашня,</i>
<i>Весняному сонце,</i>	<i>Так пливеш поволи?</i>
<i>Зазирає на добра-ніч</i>	<i>Чом водиці не розіллси</i>
<i>У низьке віконце</i>	<i>З берегів на поле?</i>

<i>І проміннячком угору</i>	<i>Годі плести самотою,</i>
<i>Вогняним стріляє;</i>	<i>Час вже тугу збути:</i>
<i>Хрест на церкві розтопленим</i>	<i>Шуми, гуди хвиленькою,</i>
<i>Золотом сіяє . . . (Куліш)</i>	<i>Щоб далеко чути! . . .</i>

(Я. Головацький)

Це відносить ся до всіх одмін коломийкового вірша (§§ 448, 450), н. пр.:

<i>Гнав ся полем засідатель</i>	<i>Ой, не пють ся пива, меди,</i>
<i>На чюсь біду . . .</i>	<i>Не пють ся вода;</i>
<i>Серед ставу заломив ся</i>	<i>Прилучилась чумаченькам</i>
<i>На тонкім льоду.</i>	<i>У степу біда.</i>

<i>Бють ся соцькі і розсильні</i>	<i>Заболіла головонька,</i>
<i>Бють ся музики —</i>	<i>Заболів живіт,</i>
<i>Водять шнурки край пролону,</i>	<i>Упав чумац коло воза</i>
<i>Ости і гаки . . . (Руданський)</i>	<i>Упав тай лежить . . .</i>

(Шевченко)

Перепродав раз кацап
Усе серед Бару,
І на продажі тільки мав
Ідну Варвару.
Аж приходить наш музик,
Шапку поправляє.
„Чи є у вас Миколай?“ —
Кацапа питає . . . (Руданський)

А то ще лучають ся часом і середстрічкові рими, н. пр.:

Рано вранці новобранці
Виходили за село,
А за ними молодими
І дівча одно пішло . . . (Шевченко)

2. Комбіновані строфи з коломийковим віршем.

Чотири-
віршева
комбінована

472. І загалом народня поезія любить найбільш чотири-
віршеві строфи.

1. Дуже часто в народніх поетів попадаєть ся цікава чотири-
ровіршева строфа, на яку складаєть ся два шостискладові
вірші (§ 452) й поділений коломийковий, при чому римуєть
ся перша, друга й четверта стрічка¹⁾, н. пр.:

<i>В неділеньку вранці</i>	<i>А добрії люде</i>
<i>Ідуть новобранці,</i>	<i>Найдуть тебе всюди, —</i>
<i>А мій милий, чорнобривий</i>	<i>І на тім світї, добряги,</i>
<i>У білій катанці.</i>	<i>Тебе не забудуть.</i>
(Федькович — Рожа)	(Шевченко — Не так ті вороги)

Рим у всіх тих трох стрічках не все обов'язує; частіш
за все тільки друга й четверта стрічка між собою
римуєть ся, н. пр.:

*Серце моє тихе,
Пташко положлива!
Ой, на що я народилась
Бідна, нещаслива? (Куліш)*

А то ще бувають у тій строфі паровані рими, н. пр.:

*А я вчора з нею,
З цією змією,
В полі плоскень вибірала
Та все ї розказала.*

— — — — —
*Іване, мій Іване,
Друзе мій коханий!
Побий тебе сила божя*

На наглій дорозі (Шевченко — Ой, пішла я у яр)

¹⁾ Пор. народні пісні:

*Ой, у полі жито
Копитами збито:
Під білою березою
Козаченька вбито.*

*Ой, убито, вбито,
Затягнено в жито,
Червоною китайкою
Личенько прикрито...*

*Ой, у саду вишня
Знід коріння ви йшла:
Зажуриє ся козаченько,
Що не ожениє ся...*

Крім того, поети на ріжний спосіб комбінують зі собою оці два вірші, н. пр.:

**Інші
комбінації**

*Бережи масток
Про чорну годину,
Та віддай масток
За рідну дружину;
А себе довічно
Бережи без спини,
Та віддай майно і зсінку
Й себе за Вкраїну!* (Франко)

Або ж іще іньча комбінація цього ритму:

*Ой, пішла я || у яр за водою [§ 453],
Аж там милий || гуляє з другою.
А другая тая,
Розлучниця злая,
Багата сусідонька,
Вдова молодая.* (Шевченко)

А то ще й складають строфи з цих двох ритмів та в козачкових, н. пр.:

*А із Криму чоловік [§ 4442]
Ледви ноги доволік;
Воли поздихали,
Вози поламались,
З батіжками чумаченьки
Додому вертались.*
(Шевченко — Ой, я свого чоловіка)

У тому ж вірші є ще така скомбінована строфа:

*І нагодувала,
І спати поклала,
Сама пішла до дяка [§ 4442]
Добувати пятака,
Тай заночувала...*

3. Строфи з дванадцяти- й шестискладовим віршем.

473. Розуміть ся, що всі шестискладові вірші (строфа Франка, що вгорі, так і писана¹⁾ можна було поскладати в дванадцятискладові, бо й дванадцятискладові вірші (§ 451) бувають у народніх строфах.

¹⁾ Гл. „Давне й нове“, 1911, стор. 52.

1. Звичайна така строфа — чотировіршева, з перервними (а то й перерваними) римами, н. пр.:

*Вітер передзимний вогкий, холоденький
В діброві засохлим листом шелестить.
З торбиною старець йде сивий, старенький;
Лист жовтий, червоний шумить, хропотить . . .*

(Метлицьський)

*Як ранок осипле квіточки росою,
А між очеретом вітрець подихає,
Прислухай ся тільки — чути: над водою*

Мов щось потаємне голосно співає... (Афанасій-Чужбинський)

Крім того, є такі чотировіршеві народні строфи, що в них два дванадцятискладові вірші (буває й одинацять складів) перехрещують ся з восьмискладовими, які римують ся між собою (перерваний рим), н. пр.:

*У неділеньку, та ранесенько
Сурми, труби вийгравали:
В поход у дорогу славні компанійці
До схід сонечка рушали . . .*

*Випроваджисала вдова свого сина,
Ту єдиную дитину,
Випроваджисала сестра свого брата,
А сірому — сиротина . . . (Шевченко — Хустина)*

Такі строфи лучають ся дуже часто в народніх думках¹⁾ — бувають вони і в Шевченка (пор. „Гамалія“, спів невольників у Скутарі).

2. Із шостискладових [§ 452] віршів теж подибуємо строфи, н. пр.:

*А кайзак, на хирю
Та на тяжке лихо,
Любенько та тихо
І вкрав ту сокиру
Тай потяг по дроба
В зелену діброву (Шевченко)*

Це, як бачимо, шостистрічкова шостискладова строфа. Та бувають і иньчі.

¹⁾ Пор. пісню:

*Ой, полети, галко, ой, полети, чорна,
Та на Січ рибу їсти,
Та принеси галко, та принеси, чорна,
Від кошового вісти . . .*

4. Козачкові строфи.

474. Найбільш відома в літературі — це чотировір-
шева козачкова строфа з ріжними римами, з

Козачкова
чотиро-
рядкова

а) парованими, н. пр.:

<i>Мої кучері опали,</i>	<i>Дуже тишею долина,</i>
<i>Мої очі тьмяні стали,</i>	<i>Йде березняком дівчина;</i>
<i>Вуси білі, мов сметана —</i>	<i>Вбачить клічання — ламає,</i>
<i>Рано, рано зима впала . . .</i>	<i>Стріне квітку — вириває. . .</i>

(Кониський)

(Глібів)

*Я до милого ходила,
Черевички я купила,
Черевички з підківками,
Та й натёрпілась я з вами!* (Щоголів)

з дактилічними римами:

*Ой, по горі ромён цвіте;
Долиною козак іде,
Та у журби питаєть ся,
Де та доля пишаєть ся.* (Шевченко)

Дуже часто стрічають ся строфи з жіночими римами в перших двох стрічках, із чоловічими — у двох останніх, н. пр.:

<i>Шелесь, шелесь по дубині,</i>	<i>Не велику й небагату</i>
<i>Шапки хлопці погубили;</i>	<i>Чоловік построїв хату,</i>
<i>Тільки наймит не згубив,</i>	<i>Тай поставив у селі,</i>
<i>Удовівку полюбив.</i>	<i>Коло міста на шпилі.</i>

(Шевченко — Москалева криниця I)

(Щоголів)

б) з перерваними римами, н. пр.:

<i>Суне, суне чорна хмара,</i>	<i>В славнім місті Петербурзі</i>
<i>Наче військо із полудня;</i>	<i>Недалеко від Неві</i>
<i>Короговики сонце вкрили,</i>	<i>Із болота виглядас</i>
<i>За горами бубни бубнять . . .</i>	<i>Хата бідної вдови . . .</i>

(Франко)

(Руданський — Студент)

в) дуже вже рідко бачимо перехресні, чи оповиті рими, н. пр.:

<i>Вітре тихий од заходу,</i>	<i>Ой, ідуть, ідуть тумани</i>
<i>Воли волю мого серця:</i>	<i>Наддністровими луками,</i>
<i>Повінь чарам на воду,</i>	<i>Наче військо з корогвами,</i>
<i>Нехай лєть ся, нехай лєть ся!</i>	<i>А передом отамани. . .</i>

(Куліш — Заворожена криниця)

(Франко — В осени)

У горox
 Вчотирox [пор. § 450]
 Уночі ходила,
 Уночі,
 Ходячи,
 Намисто згубила. (Шевченко — Сотник)

Щодо римів, як вони йдуть по собі, то в шостистрічкової строфі такий порядок найчастіше трапляється — ааЬссЬ. Та, звичайно, може бути й иньчий порядок римів (гл. § 484, стор. 549).

в) сьомистрічкова, н. пр.:

Весна зіму проганяє,
 І зелений по землі
 Весна килим розстилає.
 Із вирію журавлі
 Летять високо ключами,
 А степами та шляхами
 Чумаки на Дін пішли (Шевченко — Відьма)

Козачкова
 сьомистріч-
 кова

Це теж чисто козачкова строфа, а ось комбіновані:

У перетику ходила	Не вернув ся із походу
По горіхи, [§ 445]	Гусарин москаль. [§ 448]
Мірошника полюбила	Чого ж мені його шкода?
Для потіхи.	Чого серцю жаль?
Мельник меле, шеретує,	Що на йому жуван куций,
Обернуть ся, поцімус —	Що гусарин чорновусий,
Для потіхи. (Шевченко)	Що Машею звав? (Шевченко)

Це звичайна форма восьмистрічкової строфи, її такий порядок римів трапляється найбільш (ааЬссЬ).

¹⁾ У співі воно виходить трошки инакше, бо ті п'ятискладові вірші, певне, мати муть такий музичний ритм:

$\frac{2}{4}$ ♩ ♩ | ♩ ♩ | ♩

Шов-ком по-ви-ла
 Го-рень-по мо-с
 Гу-са-рин мо-скаль

6. Колядкові строфи.

Колядкова 476. І колядкові ритми стрічають ся у народніх строфах. Бувають це по більшій часті чотирострічкові строфи, при чому чистий колядковий ритм (§ 454) стрічаєть ся в першій і третій стрічці, другий і четвертий рядок, що завсїди римуєть ся між собою, можуть мати иньчу будову, н. пр.:

Неначе злодій, поза валами

В неділю краду ся я в поле, [§ 455]

Талами вийду понад Уралом

На степ широкий, мов на волю (Шевченко)

Як-не-як, а це все-таки ціла строфа складена колядковими ритмом; а ось уже комбіновані строфи, що в них тільки перший і третій вірш колядковий:

Зелений явір, зелений явір —

Ще зеленіща іва;

Поміж усіми дівчатоньками

Лиш одна мені мила . . . (Франко)

або: *Ой, зза потоків та за діркейських*

Ясне сонічко встало,

То понад Тебами семиворітніми

Чистим промінням заграло¹⁾.

(Ніщинський — „Антигона“ Софокля)

або: *Ой, люлі, люлі, моя дитино,*

Вдень і вночі . . .

Підеши, мій сину, по Україні

Нас кленучи . . . (Шевченко)

7. Строфи різної будови.

**Ріжної
ритм.
будови**

477. А так іще стрічають ся строфи різної довготи й передівсім різної ритмічної будови. Для прикладу наведемо: пяти-, сьоми-, восьми- й десятирядкову строфу з ріжними ритмами:

У Туркені у кишені

Талари, дукати; [гл. § 447]

Не кишені трусить, —

Ідем різать, палить, [§ 444, 3]

Братів визволяти . . . [гл. § 452] (Шевченко — Гамалія)

¹⁾ Пор. відомий марш Кривоноса: „Гей, не дивуйтесь, добрі люди.“

*Як би мені [§ 444], мамо, намісто [§ 454],
То пішла б я завтра на місто;
А на місті, мамо, на місті
Там музики грають троїсті . . .*

*А дівчата з парубками
Лицяють ся . . . Мамо, мамо!
Безталанна я [§ 448] (Шевченко)*

*Ой, піду я в ті зелені гори [§ 453],
Де смереки гомонять високі,
Понесу я жсалі одинокі
Та й пуцу їх у гірські потоки.*

*Кину свої жсалі
На зелені галі [§ 452],
Пуцу бором свою тугу,
Чи не знайде другу [§ 448]. . . (Леся Українка)*

*Ой, ворон коник та вороненький [§ 454],
Та молод улан, молоденький [§ 455],
Та повалив ся до сідельця,
А кров заграла право (= просто) з серця*

*По улану молодому,
На конику вороному [§ 444].
Жбурнув палаши, жбурнув піку
На шовковій траві;
Тільки волі, тільки віку,
Тільки твої (= твоєї) слави! [§ 448] (Ю. Федькович)*

ХУ. ЧУЖІ СТРОФИ.

478. Крім народніх, українські поети користують ся, і то в куди більших розмірах, чужими строфами. Число їх дуже велике, і що поет, то все творить собі нові й нові строфи в ріжних ритмах, з найріжнومانітніщими римами. Окремих назв для них, здебільшого, немає, як це було колись у давніх Греків та Римлян (та ще крім тих, що їх подано в §§ 481, 487), а звуть ся вони за числом рядків із означенням ритму (часом і риму). Отже бувають дворядкові (ямбічні, трохеїчні, анапестичні й т. д.) строфи, трорядкові, чотирорядкові, . . . й — багаторядкові. На цьому місці подамо декілька прикладів на такі строфи.

1. Дворядкова строфа.

Дворядкова 479. Дворядкова строфа має два рядки, рими в ній, розуміється, паровані, н. пр.:

а) ямбічна:

*Ось блиснув метеор і згас,
Як у життю щасливий час.*

*І на всесвітнім цвинтарі
Лягли десь відломки зорі . . . (Маковей)*

б) анапестична:

*Два сусіди жили побіч себе рядом:
Сей весілля справляв, а другий похорон.*

*В одній хаті ридання і плач над мерцем,
В другій хаті музика і спів над вінцем . . . (Франко)*

2. Трорядкова строфа.

Трорядкова 480. Трорядкова строфа складається з трох рядків; рими бувають різні [звичайно римують ся всі три рядки між собою], н. пр.:

а) ямбічна:

*Царям, всесвітнім шинкарям
І дукачі, і таляри,
І пуга кутій пошили.*

*Робочим головам, рукам,
На сій окраденій землі
Свою Ти силу низпошили . . . (Шевченко — Царі)*

б) амфібрахічна:

*Горить понад зорями місяць, як зсар,
Летять полонинами тіни без змар,
І млою вкривається заспаний яр.*

*У сяєві ночі на кручі стрімкій
Смерека лежить у могилі м'яккій,
Повалена громом на вічний спокій . . . (Маковей)*

Терцина 481. Сюди належить т. зв. **терцина** (три рядки), придумана італійським поетом Данте Аліг'єрі, який цю формою списав відомий релігійний епос „*Божья комедія*“ (перекладена нашою мовою, на жаль, не терцинами, а білим

віршем (§ 459в) й не ціла *Самійленком* — десять пісень першої частини; вїмки зі свого перекладу дав *Франко* у своїй праці: „Середні віки й їх поет“).

Терцина Дантого — це три стрічки, списані в п'яти-тактовому ямбі (§ 459в); рими в терцині все такі: перша і третя стрічка, друга стрічка римується знов із першою і третьою наступної строфи й т. д. Кінець терцинового вірша творить окрема стрічка, яка все римується з другою стрічкою останньої терцини (aba, bcb, cdc, ded ... e), н. пр.:

*Різдвяний вечір. Сніг притряс дорогу,
Мов білий килим перед ноги кинув
Тим, що ідуть молитись в церкву Богу.*

*Пішли. Останній гомін кроків згинув
І розіплив ся у святочній тїші,
Що із небес злітає надолину.*

*Мороз на вікнах срібне квіття пише,
Смерк сірі тїни кїдає по хатї,
В кутї живицею ялинка дише.*

*Часом горобчик сяде на загатї,
Часом дїдух при дверях ворухнеть ся,
Як духи, мрії літають крилаті —*

А серце згадує і сумно бєть ся. (Б. Лепкий)

Розумієть ся, що тепер поети не все вже придержують ся ритму, якого вживав Данте, і користують ся всіма можливими ритмами, тільки на рими звертають увагу, щоб вони йшли так, як у справжній терцині Дантового типу.

3. Чотирорядкова строфа.

482. Чотирорядкові строфи — це найзвичайніші строфи — й їх дуже багато. Для прикладу подаємо тут їх кілька з різними римами і з різними ритмами:

<p>а) паровані рими — амфібрах</p> <p><i>Стоять зачаровані, слявом облиті Сади ароматні, запашині квіти. Візьм'ю ж бо я лютю і в тихій нудї Ударю по струнах в нічній самотї.</i></p>	<p>б) перехресні рими — анапест</p> <p><i>Ходить вітер по житї, Мов господар зпроволу, Колосочки налиті Зтиха хилить додолу.</i></p>
---	--

(Кримський)

(Франко)

в) оповиті рими — ямб

г) перервані — дактиль

*Біжить у яр вода, Праця єдина з недолі нас вирве;
 Біжить вода і сріблом мліється; Ну-мо до праці, брати!
 Над нею дівчина смієть ся Годї лякатись! На діло святеє
 Роскішна, молода. (Маковей) Сміло ми будемо йти (Грінченко)*

4. Пятирядкова строфа.

Пятиряд-
кова

483. Пятирядкові строфи мають найрізкіший порядок римів. Ось декілька прикладів:

а) abbaab (ямб):

б) aabba (анapest):

*Садок вишневий коло хати, Я убогий родивсь і в ті дні,
 Хруці над вишнями гудуть, Як сміраєть доведеть ся мені,
 Плугатарі з плугами йдуть, Тільки горе, та стомлені руки,
 Співають, ідуци, дівчата, Та ще серце, зотлієє з муки,
 А матері вечерять ждуть. Я зложусь у дубовій труні.*

(Шевченко)

(Грінченко)

в) абааб (різні ямби):

*Важке ярмо твоє, мій рідний краю,
 Не легкий твій тягар!
 Мов під хрестом отсе під ним я упадаю,
 З батьківської руки твоєї дописаво
 Затровний пугар. (Франко)*

г) середстрічк. абсеб (анapest):

*Про зелені садки, про пахучі квітки
 Ми, бувало, під кобзу співаєм;
 А тепер мовчимо,
 Мов сном вічним спимо,*

І охоти до співу не маєм (Куліш) і т. д.

5. Шостирядкова строфа.

Шостиряд-
кова

484. Таксамо дуже різнородні бувають рими в шостирядковій строфі; найзвичайніша шостистрічкова строфа виглядає так (без огляду на ритм):

*Чолом тобі, сине, широкеє море!
 Незглибна безодне, безмежний просторе,
 Могутняя сило — чолом!
 Дивлюсь я на тебе і не надивлю ся,
 Думками скороджусь, душею молю ся,
 Співаю величній псалом. (Вороний)*

Це така схема: *aabcsb* (ритм афмібрах.); а ось зразок переплітаних римів (ямбічної) строфи:

*Поклін тобі, моя зів'яла квітко,
Моя розкішна, невідступна мріє,
Останній мій поклін!
Хоч у життю стрічав тебе я рідко,
Та все ж той спогад серце гріє,
Хоч як болючий він. (Франко)*

Тут ізнову схема ось яка: *abcabc*. Та ще буває й иньчий порядок римів, н. пр.:

а) *abbaba* (ямб):

*Один у другого питаєм:
На що нас мати привела?
Чи для добра, чи то для зла?
На що живем? Чого бажаєм?
І, не дознавшись, уміраєм
І покидаємо діла (Шевченко)*

б) *ababcs* (ямб):

*Мені здасть ся, я не жив,
А тільки все збірав ся жити,
Чогось шукав, за чимсь тужив,
Бажав комусь весь вік служити,
Аж ось і молодість минула,
Не живши, втомлена, заснула. (Маковей)*

в) *aabcsb* (трохей):

*Гей, ти ниво! Твого гону —
Од Карпату аж до Дону . . .
Та широка ж, як погляну!
Геть укрилась килимами,
Огорнула ся лугами,
Простягла ся до Лиману (Старицький)*

Більш мистецькою являється така строфа (силябічна):

*Ти цезла скорше, як в туман вечірний,
Розсвітий об'як на небі зникає,
Лишив ся жаль по тобі, жаль безмірний.
Ти цезла скорше, як той привид красний,
Що в літню ніч на душу налітає,
І в світ веде чужий, щасливий, ясний. (С. Чарнецький)*

Рими йдуть по собі ось як: *abacbc*.

6. Сьомирядкова строфа.

Сьомиряд-
кова

485. Бувають і сьомистрічкові строфи, теж із найрізнішим порядком римів, н. пр.:

*Не диви ся на місяць весною:
Ясний місяць наглядач цікавий,
Ясний місяць підслухач лукавий,
Бачив він тебе часто зо мною*

І слова твої слухав колись.

Ти се радий забуть? Не дивись,

Не диви ся на місяць весною! (Л. Українка)

Ця (анапестична) строфа виявляє ось яку схему римів: *abbassa*. А ось строфа (дактил.) вже з иньчим порядком римів:

*Кобзо моя, непорочна утіхо!
Чом ти мовчиш? Задзвони мені зтиха,
Голосом правди святої дзвони,
Наші пригоди мені спомани.
Може, чие це неспідлене серце
Тяжко забуть ся, до серця озветь ся,
Як на бандурі струна до струни. (Куліш)*

Тута знову йдуть рими ось як: *aabbccbb*. То знов римують ся стрічки: *ababccbb*, як от у цій (амфібрахічній) строфі:

*Заграло, заінілось синєє море,
І буйні вітри по морі шумлять,
І хсиля гуляє, мов чорнії гори
Одна за одною біжать.*

Як темная нічка, насупились хмари, —

В тих хмарах, мов голос небесної карі,

За громом громі гуркотять. (Гребінка — Човен)

Мистецькою вважаєть ся така строфа (тільки два рими: *abababa* — вона ямбічна), як ось:

О, не дури себе, ти молодая лїро!

Коли в душі пісень тіснить ся рїй,

Служи богинї непохитно, щиро,

Та панувать над нею і не мрїй!

Хай спїє твоїй буде запахуєце миро

В пиру життя, та сам ти скромно стїй

І знай одно — роєта semper tiro. (Франко)

7. Восьмирядкові строфи.

Восьмиряд-
кова

486. Дуже часто трапляють ся восьмистрічкові строфи з найрізнішим порядком римів. Найзвичайніша восьмистрічкова строфа — це дві чотирострічкові строфи з перехресними або парованими римами, н. пр.:

а) *abbacdde* (ямбічна):

*Ще вчора сонечко так грало,
Чабан з отарою ходив,
Озиме пишно зеленіло,
І лист у лузі гомонів;
Сьогодні ж степ увесь неначе
Заслав срібнастий оксамит,
І вітер жалісливо плаче,
І сонце лє не той мов світ.* (Манджура — Перший світ)

б) *aabbccdd* (трохеїчна):

*Як з тобою ми пізнались —
Всі нам зорі усміхались;
Як рядком сиділи щасно —
Всі цвіли садочки рясно;
А як вперш поцілувались —
Соловейки заливались,
Тай у всіх людей взагалі
Очі радісно засяли.* (Старицький)

Або буває половина одних, друга половина других римів (*ababccdd*):

*Всі люде знають, хто се:
Пошарпане убрання —
Сей старець, що не просе
Ні в кого подаяння,
А божим духом ситий,
На вид такий сердитий,
Блискучі очі, хмурі брови, —
В душі ж нічого — крім любови.*

(Білиловський — Праведник)

А то ще поети роблять иньчі комбінації з римами і творять усе нові та нові восьмистрічкові строфи. Мистецькою треба вважати ось яку [ямбічну] строфу [її схема: *abbaccaa*]

*Пречиста Діво, радуй ся, Маріє!
У синє море сонце ясне тоне
І своє світло, ніби кров, червоне
По всій крайні доокола сіє;
А там зозульку в гаї десь чувати,
А там дзвіночок став селом кувати,
Там в борі вітер листям шелестів:
Пречиста Діво, радуй ся, Маріє! (Федькович)*

А так загалом восьмирядкових строф дуже багато.

Октава 487. Та найбільш відома восьмистрічкова строфа — це октава, що її придумав італійський поет Торквато Тассо, який списав нею свою епопею: „*Визволений Єрусалим*“. Вона зветь ся ще станцою й теж являєть ся улюбленою формою українських поетів. Справжня станца повинна мати ямбічний ритм, і то п'ять ямбів, а рими в ній ідуть усе за собою ось як: перший рядок римуеть ся з третім і п'ятим, другий з четвертим і шостим (переплітані рими, § 4675), а сьома стрічка з восьмою творять парованний рим (*ababacc*), н. пр.:

жіночі й чоловічі рими:

*Я знав тебе маленькою, різвою,
І буде вже тому з півсотні літ;
Ми бачили багацько див з тобою,
Ми бачили і знали добре світ.
Боролись ми не раз, не два з судьбою,
І в боротьбі осипав ся наш цвіт.
Од світу ми прегордого відбились,
Да в старощах ще краще полюбились.*

чоловічі й жіночі рими:

*Скажи, коли б вернувся ізнов той день,
Як бачились уперве ми з тобою,
Чи знов би ти співала тих пісень,
Що по світах летять було за мною?
Чи знов би ти, зачувши дзень-дзелень,
На мурозі лягала головою
І слухала музику тих копит,
Що до твоїх несли мене воріт?*

(Куліш — Чолом доземній моїй)

8. Багаторядкові строфи.

488. Само по собі, що стрічають ся в нас іще й девяти-
 стрічкові й десятирядкові (н. пр., „Енеїда“ Котлярев-
 ського, гл. стор. 531), а то й дванадцятистрічкові строфи
 (пор. Франка: *Весно, що за чудо ти твориш в моїй груді*),
 та поети творять собі все нові й нові дуже містерні строфи
 з ріжними римами, з ріжною довготою стрічок. Ось на
 зразок одна така багатострічкова строфа:

Багаторяд-
кові

*Чого являєш ся мені
 У сні?
 Чого звертаєш ти до мене
 Чудові очі ті ясні,
 Сумні,
 Немов криниці дно студене?
 Чому уста твої німі?
 Який докір, яке страждання,
 Яке несповнене бажання
 На них, мов зарево червоне
 Займаєть ся, і знову тоне
 У тьмі? (Франко — Зівяле листя)*

9. Сонет.

489. Нераз іще й так буває, що поети сполучують кілька
 ріжних строф зі собою і роблять із них якусь одиницю
 щодо змісту. Такою сполукою строф являєть ся, н. пр., ві-
 домий у цілому культурному світі сонет (первісно: „пісенька“
 з ліричним, любовним змістом), придуманий італійським
 поетом Петраркою (його сонети до його милої Ляври).
 Ритмом сонету являєть ся — п'ятитактовий ямб, а сам
 він іскладаєть ся з чотирнадцятьох рядків, розділених
 на чотирі строфи: дві — по чотирі і дві — по три рядки.
 В сонеті римуть ся все перша стрічка з четвертою,
 п'ятою й восьмою, друга — з третьою, шостою й сьо-
 мою, дев'ята, десята й одинадцята римують ся з дванадцятою,
 тринадцятою й чотирнадцятою переплітаними римами (*abba*,
abba. abc, abc), н. пр.:

*Приходь же, весно: вже готові всі ми
Тебе, богине пишна, зустрічати,
І, вгледівши твої зелені шати,
До тебе вийдем з співами гучними;*

*А ти устами пишними твоїми,
Як рісних, всіх нас станеш цілувати,
І от тоді почнем ми оживати
І замінятись силами новими.*

*І забрентить і полетить угору
Наш спів, окрилений твоїм козанням.
І вславить він твої могуті чари.*

*Усе до одного пристане хору,
І гимн людей з пташиним цебетанням
В одній гармонії проніже хмари. (Самійленко)*

Так виглядає справжній сонет, типу Петрарки. Але ж письменники не дуже держать ся того типу¹⁾ — й часто змінюють чергу римів, головню у двох останніх строфах, н. пр.:

¹⁾ Дуже різноманітні рими зустрічають ся в сонетах Франка (*Вольні сонети, Тюрелні сонети*) — але все-таки ритм такий, як у Петрарки (п'ятитактовий ямб). Та деякі поети змінюють собі й ритм, пор. М. Шашкевича: „*Сумрак вечірній*“ (13-складовий вірш — польський), Федьковича: „*В церкві*“ (14-складовий, коломийковий ритм) і т. д., — і дивлять ся тільки, щоб було чотирнадцять стрічок. Із таких сонетів смієть ся Франко в епілюгу до своїх „*Сонетів*“:

*Голубчики, українські поети!
Невже вас досі нікому навчити,
Що не досить сяких-таких зліпити
Рядків штирнацять, і вже й є сонети?*

*Пятистоповий ямб мов з міді литий,
Два в чотирох, два в трох рядків куплети,
Повязані в двійки рифмові сплети —
Лиш те ім'ям сонета слід хрестити.*

*Тій формі й зміст хай буде відповідний:
Конфлікт чуття, природи блиск погідний
В двох перших строфах ярко розвертаєсь.*

*Страсть, буря, бій, мов хмара, піднімаєсь,
Мутить блиск, грізно мечаєсь, рве окуви,
Та при кінці сплива в гармонію любови. (Епілюг)*

П'яніть себе, чим хочете, п'яніть!
Чи правдою і добрими ділами,
Чи кривдою і тяжкими гріхами,
Впивайте ся, як хочете ви жисть!

Впивайте ся високими думками,
Вино козання пийте козисну мить,
Щоб голову і серце звеселить,
Щоб не ридать кривавими сльозами.

Впивайте ся, бо тільки п'яні очі
На божий світ дивити ся охочі:
Тверезому не можна втішно жисть;

Тверезому не світять ясні мрії,
Не гріє сонце правди і надії!
П'яніть себе, чим хочете, п'яніть! (Славинський)

10. Старогрецькі строфи.

490. Загалом усякі строфи, що появили ся в європейському письменстві, перейшли й до нашої поезії — не виключаючи давніх грецьких і римських. Тільки ж деякі грецькі (й римські) строфи (Алькая, Асклепіяда, Сапфо й т. д.) не відповідають духові української поезії. Та проте українські письменники деколи користують ся ними, перекладаючи латинських та грецьких авторів [Франко, Щурат¹⁾], а то і в оригінальних творах ними не гербують. Ось приклад строфи Алькая, що її давні Греки й Римляни

Грецькі
й
римські
строфи

¹⁾ Порівняй гимн Піндара в перекладі Франка:

Чи про Ісмена співати нам,
Чи про Мелія в золотій тканині,
Про Кадма і рід його святий,
Що пішов із посіву гадючих зубів;
Чи про блакитно-мріючі Теби,
Чи про незломну силу Геракля,
Чи про честь Діоніса,
Що многим утіху дає,
Чи про білорукої Гармонії шлюб? . . . і т. д.

вживали до викладу поважних життєвих мудрощів (Горацій):

*Душа́ безсмертна! || Житть віковічно їй?!
Жорсто́ка думка, || дїка фанта́зія,
Льойо́лі гідна й Тóрквема́ди!
Серце́ холоне́ і то́мить ся рóзум.*

(Франко — Зівяле листя, III, 18)

Коли не читати ритмічно, то всі такі строфи не роблять вражіння вязаної мови, а просто — прози. Через те ті наші перекладчики старих клясичних авторів, що дуже лічать ся з духом народньої поезії, перекладають грецькі строфи (н. пр., у драмах) своїми — відповідно до думки у строфі підбираючи народні ритми і строфи (пор. Ніщинського переклад „Антигони“ Софокля, Франка переклад „Царя Ойди́па“).

Кінець.

Або переклад Щурата оди Горація Асклепіядовим віршем (списую з памяти):

*Мѣценáте вну́чя || ца́рське від пра́дїдіа!
Тї зацї́то мо́я, || скáрбе солóдкий мї́й!
Є́ такі, цо́ їм в сма́ж || вóзом збїва́ти пил
Олі́мпійський . . . і т. д.*

Показчик імен¹⁾.

- Айсхіль 515.
 Александрів В. 494.
 Алькай 555.
 Альчевска Хр. 509, 521.
 Артимовський-Гулак П. 119, 274,
 406, 449, 456, 458.
 Архільох 508.
 Асклепїад 555.
 Афанасїв-Чужбинський Ол. 540.
- Байрон 532.
 Барвінок Ганна, гл. Кулішева.
 Барвінський Володимир 210.
 Барвінський Олександр 23, 349.
 Бернекер, проф. 6.
 Білецький Л., проф. 23.
 Білловський Ц. 551.
 Бордуляк Т. 22.
- Васильченко С. 22, 55, 58, 59,
 61, 64, 68, 212, 213, 246, 273,
 348, 350, 370, 371, 381, 393,
 446, 461, 462.
 Вербицький М. 362.
 Верхратський Ів. 19.
 Винниченко В. 20, 259, 272, 293,
 324, 389.
 «Вік» 98.
 Вовчок М. 15, 18, 21, 59, 60, 61,
 62, 64, 78, 103, 114, 115, 140,
 149, 191, 192, 200, 212, 220,
 221, 223, 231, 257, 260, 266,
 273, 278, 282, 318, 320, 321,
 322, 350, 357, 360, 361, 365,
 371, 372, 374, 375, 381, 386,
 391, 395, 396, 397, 402, 404,
 410, 412, 416, 418, 419, 422,
 426, 427, 431, 434, 441, 451,
 452, 457, 461, 462, 464, 468,
 469, 474, 479, 482, 483, 484.
 Воробкевич С. 167, 199, 217, 248,
 264, 293, 360, 374, 476, 497,
 498, 500, 536.
- Вороний М. 21, 191, 271, 289, 389,
 402, 410, 418, 449, 482, 513,
 523, 526, 531, 534, 548.
- Гайне Г. 85.
 Галїп Т. 505.
 Гїго В. 84, 85.
 Гладкий М. 57.
 Глібів Л. 18, 21, 59, 103, 200, 260,
 271, 272, 288, 296, 335, 340,
 366, 373, 382, 390, 395, 400,
 402, 409, 410, 415, 422, 426,
 430, 436, 437, 452, 454, 455,
 456, 457, 462, 465, 468, 471,
 472, 473, 475, 480, 481, 483,
 488, 496, 498, 513, 520, 525,
 530, 541.
 Гнатюк В., гл. народня словес-
 нїсть
 Головацький Як. 20, 271, 537.
 Гомер 501, 518.
 Горацій 556.
 Грабовський П. 21, 188, 274, 276,
 337, 338, 365, 368, 375, 377,
 402, 404, 409, 413, 414, 415,
 416, 417, 427, 449, 457, 470,
 473, 479, 482, 499, 523.
 Гребінка Св. 71, 281, 288, 333,
 345, 357, 365, 366, 367, 369,
 372, 380, 382, 452, 460, 522,
 550.
 Грінченко Б. 19, 21, 22, 47, 48,
 55, 63, 77, 101, 118, 140, 174,
 188, 200, 211, 212, 245, 265,
 276, 279, 306, 307, 344, 345,
 366, 377, 378, 380, 388, 395,
 397, 418, 419, 424, 425, 427,
 429, 430, 447, 449, 452, 453,
 456, 458, 467, 475, 479, 489,
 492, 497, 498, 508, 514, 516,
 520, 521, 522, 526, 527, 548;
 Словар Грінченка: 58, 62, 140,
 162, 206, 220, 222, 232, 239,

¹⁾ Тут поміщено за рядом письменників, що з їх творів позбирано приклади або що якнебудь ізв'язані з цєю книжкою [сюди належать і установи, газети й т. д.]. Із чужих авторів попали у спис ті, що про них згадується в граматиці. Числа побіч імен визначають сторінки.

- 246, 272, 294, 296, 304, 317,
319, 325, 334, 338, 367, 371,
376, 381, 390, 433, 463, 467,
472, 478, 481.
- Грунський, проф. 57.
Грушевський М., проф. 103, 442.
- Галятівський Й. 86.
Гартнер Хв., проф. 6.
Гете Й. В. 86, 196, 514.
- Данте 196, 546, 547.
Дніпрова Чайка (Василевська)
453, 490, 494, 525, 527.
Дога В. 23.
Дорошенко Володимир 6.
Дорошкевич Ол. 23.
Драгоманов М. 47, 99, 101, 103,
гл. ще нар. словесність.
«Дубове листя» 98, 177.
- Фремов С. 22, 63, 101, 102, 202.
- Залозний П. 57.
«Знак хмар і долин» 98.
- Карманський П. 22, 513.
Квітка Григорій 20, 58, 71, 115,
211, 221, 222, 229, 231, 255,
260, 268, 272, 333, 345, 356,
366, 379, 381, 386, 389, 395,
396, 397, 406, 409, 421, 428,
429, 438, 446, 447, 449, 463,
464, 465, 467, 471, 472, 474,
480, 482.
- Климович Кс. 206, 209.
Кобилянська Оль. 22, 267, 490.
Кобринська Н. 22.
Ковалів С. 22.
Козак М. 523.
Козловський Ол. 365.
Колеса Ол. 495, 515.
Комар М., гл. народня словес-
ність
Комарівна Г. 403.
Кониський Ол. 19, 21, 97, 200,
366, 369, 373, 386, 391, 393,
394, 395, 396, 403, 409, 414,
424, 458, 463, 465, 467, 469,
470, 471, 475, 478, 480, 513,
530, 531, 541.
- Кононенко М. 21, 217, 338, 379,
415, 479, 516, 520.
Корней 515.
Косачева Ол. (Пчілка) 21, 520.
Костомарів М. 97, 497, 498, 518,
530.
- Котляревський Ів. 14, 20, 67, 78,
87, 96, 141, 150, 180, 190, 199,
210, 211, 235, 268, 294, 296,
304, 317, 321, 322, 324, 332,
334, 337, 340, 345, 347, 366,
367, 371, 373, 374, 380, 381,
389, 393, 405, 411, 421, 426,
430, 452, 454, 456, 460, 465,
474, 478, 479, 482, 531, 553.
- Коцюбинський М. 21, 225, 246,
345, 362, 395, 425, 490.
- Кравченко В. 22.
- Кримський Аг. 16, 21, 45, 46, 48,
58, 68, 73, 115, 160, 163, 176,
177, 189, 190, 192, 200, 210,
213, 216, 220, 221, 223, 231,
233, 234, 246, 263, 306, 307,
308, 324, 347, 366, 426, 447,
457, 474, 497, 498, 510, 511,
525, 531, 547.
- Кропивницький М. 21, 67, 140,
178, 199, 213, 248, 382.
- Крушельницький Ан. 23, 475.
- Куліш П. 15, 17, 19, 20, 21, 22,
46, 48, 58, 59, 60, 61, 63, 64,
67, 71, 72, 73, 77, 78, 86, 87,
115, 169, 175, 177, 188, 189,
190, 191, 200, 219, 220, 224,
229, 241, 247, 248, 257, 260,
266, 270, 271, 279, 282, 283,
301, 307, 317, 318, 320, 321,
323, 324, 333, 335, 337, 338,
345, 350, 357, 362, 364, 367,
370, 371, 372, 374, 375, 376,
377, 381, 390, 391, 392, 394,
396, 397, 398, 406, 407, 410,
412, 413, 414, 415, 417, 419,
421, 422, 423, 424, 426, 427,
428, 430, 434, 435, 438, 439,
442, 446, 447, 451, 454, 460,
467, 469, 470, 472, 473, 475,
477, 479, 480, 482, 483, 492,
497, 498, 501, 502, 517, 537,
538, 541, 548, 550, 552.
- Кулішева Ол. [Ганна Барвінок]
21, 58, 115, 306, 317, 318, 320,
322, 323, 324, 325, 375, 417,
428, 461, 466, 469, 470, 471,
478, 482.
- Левицький Модест 21, 57, 63, 76,
Левицький-Нечуй Ів. 19, 21, 22,
41, 45, 46, 48, 49, 55, 60, 62,
64, 69, 71, 73, 77, 79, 97, 99,
115, 140, 141, 148, 149, 150,
153, 154, 164, 167, 169, 170,
174, 175, 178, 187, 188, 190,
191, 192, 193, 198, 210, 211,

212, 213, 218, 223, 224, 225,
226, 231, 240, 247, 260, 263,
266, 271, 272, 273, 279, 294,
295, 296, 299, 301, 306, 307,
308, 312, 313, 314, 317, 318,
319, 325, 332, 334, 336, 338,
345, 357, 363, 367, 368, 369,
371, 373, 379, 380, 381, 382,
383, 386, 389, 391, 392, 396,
397, 404, 405, 407, 409, 412,
413, 419, 423, 424, 425, 426,
428, 429, 430, 431, 432, 433,
435, 446, 450, 451, 452, 454,
455, 456, 461, 462, 463, 464,
465, 466, 468, 470, 473, 474,
475, 477, 478, 479, 480, 481.

Леонтович В. 22.

Лепкий Б. 22, 64, 75, 217, 231,
241, 260, 273, 276, 277, 289,
292, 295, 298, 308, 330, 335,
365, 371, 376, 377, 390, 398,
404, 407, 420, 433, 438, 443,
444, 449, 455, 468, 483, 490,
514, 533, 547.

Липа Ів. 490.

Лисенко М. 98.

Мазепа гетьман 95.

Макаровський М. 119, 140.

Маковой Ос. 21, 273, 346, 374,
393, 474, 488, 509, 546, 548,
549.

Максимович М. 96, 191, 496, 530:

Манджура Ів. 421, 473, 551.

Маркович Дм. 21, 468, 471, 475.

Мартович Лесь 22, 58, 59, 60, 62,
63, 64, 233, 273.

Масляк В. 490.

Метлинський Амвр. 115, 299, 319,
324, 337, 370, 452.

Мирний Панас 15, 18, 21, 22, 73,
100, 115, 157, 158, 213, 245,
321, 323, 324, 349, 371, 394,
395, 396, 397, 400, 406, 407,
410, 411, 412, 413, 424, 426,
427, 428, 429, 441, 446, 447,
448, 450, 451, 455, 467, 469,
470, 471, 473, 477, 480, 483,
490, 493.

Мова В. 58, 190.

Могильницький Ант. 20, 164, 167,
177, 199, 214, 258, 264, 265,
271, 277, 293, 490, 491.

Молієр 515.

Морачевський Ф. (свангеліс) 60,
296, 322, 481.

Мордовець Д. 21, 462, 471, 473.

Мурський В. 63.

«На вічну пам'ять Котляревському»
98.

«Народ» — закарпатський часо-
пис 98.

Народня словесність 20; нар.
пісні 20, 58, 59, 60, 61, 62,
63, 64, 78, 79, 119, 121, 140,
141, 151, 198, 200, 205, 212,
217, 220, 222, 232, 239, 246,
271, 273, 277, 283, 304, 316,
317, 318, 319, 320, 321, 322,
323, 324, 325, 335, 340, 347,
349, 350, 366, 369, 371, 375,
376, 381, 393, 402, 404, 405,
411, 415, 422, 432, 433, 434,
449, 461, 465, 467, 468, 469,
470, 471, 472, 474, 475, 476,
477, 479, 482, 483, 488, 493,
499, 500, 535, 536, 538, 540,
544; коллядки 63, 64, 180,
212, 257, 366, 474, 476; думи
141, 149, 198, 200, 230, 240,
248, 299, 317, 319, 320, 321,
322, 347, 369, 371, 397, 398,
422, 465, 467, 476, 479, 482,
492; поговірки 180, 317,
318, 322, 323, 325, 340, 350,
367, 368, 369, 377, 382, 390,
393, 405, 409, 413, 417, 422,
463, 467, 468, 470, 473, 474;
приказки [привідки] 62,
64, 67, 140, 148, 200, 205, 206,
212, 222, 230, 231, 240, 241,
248, 267, 271, 274, 282, 290,
309, 317, 319, 320, 321, 322,
324, 333, 335, 337, 338, 366,
369, 370, 371, 372, 375, 376,
392, 393, 406, 407, 409, 410,
412, 418, 426, 435, 455, 466,
467, 468, 471, 472, 481, 483;
збірка Номиса 141, 191, 218,
230, 375, 376, 466, 467, 481;
примівки 240, 350; проклін
270; оповідання, новелі,
казки 20, 407; збірка Гнатюка
180, 206, 241, 434; Драгома-
нова 140, 466; Комаря 466, 469;
Рудченка 60, 115, 180, 191,
192, 213, 218, 231, 248, 318,
322, 332, 371, 393, 429, 464,
468, 471; Чубинського 333,
467, 468.

Наукове Товариство ім. Шев-
ченка 17, 20.

Науменко В. 48.

Ніщинський П. 21, 77, 210, 381,
483, 504, 518, 544.

Номис, гл. нар. словесність

Овід 84, 518, 519, 528.
 Огоновський Ом. 97, 263.
 Олесь О. 22, 64, 77, 211, 240,
 247, 346, 373, 374, 377, 416,
 443, 456, 457, 458, 472, 479,
 511, 521.

Павленко С. 503.
 Пачовський В. 22, 463, 492, 533,
 542.
 Петрарка 553.
 Петренко 498.
 Піндар 555.
 Проскурівна 19, 21.
 Пчілка О., гл. Косачева

Расен 515.
 Романова Одарка 378, 512, 517.
 Руданський Ст. 18, 21, 60, 61, 64,
 74, 210, 230, 239, 271, 289,
 360, 362, 375, 391, 394, 398,
 401, 457, 472, 494, 497, 498,
 499, 500, 501, 502, 507, 522,
 537, 541.

Самійленко В. 19, 21, 62, 63, 265,
 288, 362, 374, 410, 412, 417,
 419, 421, 435, 455, 458, 475,
 477, 478, 509, 510, 515, 523,
 533, 547, 554.

Сапфо 555.
 Свидницький Анат. 21, 97, 140,
 192, 222, 279, 308, 324, 333.
 Славинський М. 423, 453, 555.
 Слово о полку Ігор. 94, 490.
 Смаль-Стоцький Степан, проф.
 16, 17, 46.

Софокль 504, 515, 544, 556.
 Союз визволення України 6.
 Старицька-Черняхівська Л. 21,
 258, 411, 419, 514.

Старицький Михайло 15, 19, 21,
 58, 59, 86, 102, 104, 163, 200,
 205, 217, 220, 247, 257, 258,
 276, 306, 347, 360, 361, 366,
 368, 378, 388, 389, 390, 393,
 405, 411, 415, 432, 453, 454,
 471, 473, 475, 478, 482, 487,
 508, 510, 514, 517, 521, 522,
 530, 532, 549, 551.

Стефанік В. 22, 48, 49, 50, 51,
 59, 64, 71, 74, 148, 149, 158,
 180, 191, 192, 193, 199, 206,
 209, 210, 212, 219, 233, 234,
 238, 256, 258, 259, 263, 265,
 270, 271, 273, 277, 278, 279,
 293, 296, 307, 308, 312, 313,
 319, 325, 330, 337, 345, 348,
 361, 368, 368, 389, 391, 413,

432, 433, 434, 445, 454, 455,
 462, 469, 490.
 Степенко Ів. 22, 518.
 Стороженко Ол. 21, 58, 60, 75,
 78, 141, 231, 245, 272, 350, 367,
 397, 406, 407, 460, 472.
 Суліма 21.

Тесленко Архип 19, 21.
 Тимченко Євген, проф. 6, 57.
 Тобілевич Ів. 22, 118, 212, 213,
 220, 223, 259, 270, 271, 288,
 293, 306, 308, 321, 332, 334,
 366, 367, 373, 374, 379, 380,
 382, 386, 435, 463, 465, 475,
 482, 527.

Товариство ім. Шевченка в Пе-
 тербурзі 98.
 Торквато Тассо 552.

Українка Леся 19, 21, 58, 69, 75,
 78, 191, 212, 213, 217, 243,
 265, 281, 333, 340, 366, 368,
 376, 377, 386, 404, 411, 412,
 413, 416, 417, 422, 423, 425,
 431, 438, 453, 554, 457, 469,
 472, 479, 480, 497, 502, 508,
 514, 516, 519, 522, 523, 524,
 526, 545, 550.

Українська Академія Наук 17, 18,
 56, 57.

«Українська Бібліотека» 98.
 Українське Наукове Товариство в
 Києві 17.

Українське Товариство Шкільної
 Освіти 7, 16.

«Український Пропор» [часопис]
 293, 298.

«Український Рух» [товариство] 6.
 Уманець М. (словар) 48.

Устіянович Корнїло 209, 256, 264,
 513, 519.

Устіянович Микола 20, 157, 167,
 180, 230, 258, 264, 368, 491.

Федькович Ю. 18, 21, 43, 48, 49,
 50, 51, 64, 67, 71, 73, 74, 75,
 114, 148, 149, 157, 158, 159,
 162, 163, 166, 170, 171, 172,
 174, 180, 192, 199, 206, 209,
 210, 212, 214, 215, 216, 219,
 220, 222, 223, 230, 231, 238,
 240, 243, 256, 258, 259, 260,
 264, 265, 266, 270, 271, 273,
 276, 278, 293, 303, 307, 308,
 312, 313, 314, 318, 320, 321,
 323, 324, 325, 330, 331, 334,
 345, 348, 357, 362, 371, 372,

- 373, 382, 386, 393, 395, 396,
400, 406, 407, 409, 410, 421,
422, 428, 430, 446, 447, 449,
451, 452, 461, 463, 464, 468,
469, 475, 477, 479, 480, 481,
482, 483, 497, 498, 503, 504,
520, 538, 542, 545, 552, 554.
- Франко Іван 19, 21, 58, 59, 60,
64, 67, 68, 71, 75, 77, 79, 115,
118, 140, 148, 149, 154, 157,
163, 164, 171, 174, 180, 182,
188, 191, 192, 193, 199, 200,
205, 206, 209, 211, 212, 214,
218, 220, 222, 223, 224, 226,
231, 232, 234, 238, 241, 246,
247, 258, 260, 264, 265, 270,
271, 272, 274, 276, 277, 278,
279, 288, 289, 290, 296, 301,
303, 304, 308, 309, 311, 312,
313, 316, 317, 318, 334, 335,
337, 345, 357, 360, 361, 365,
366, 368, 371, 373, 375, 376,
377, 379, 381, 382, 383, 384,
386, 389, 390, 391, 392, 393,
394, 396, 400, 401, 403, 404,
405, 407, 409, 410, 412, 413,
414, 415, 417, 418, 419, 421,
422, 424, 425, 427, 428, 429,
430, 431, 432, 433, 435, 440,
441, 443, 444, 447, 448, 453,
454, 455, 457, 459, 461, 462,
463, 464, 465, 466, 467, 468,
469, 470, 471, 472, 473, 474,
475, 476, 477, 478, 479, 480,
481, 482, 483, 487, 489, 496,
497, 498, 499, 504, 505, 507,
508, 510, 511, 515, 516, 519,
520, 522, 523, 524, 525, 527,
533, 534, 536, 539, 541, 544,
546, 547, 548, 549, 550, 553,
554, 555, 556.
- Хвилянський М. 511.
Хоткевич Г. 49, 79, 490.
- Чайківський Андрій 22.
Чарнецький Ст. 490, 491, 549.
Черкасенко Спир. 22, 60, 64, 79,
223, 270, 274, 276, 374, 413,
475, 514, 534.
- Чернявський М. 21, 263, 306, 364,
378, 411, 478, 480, 508, 512,
517.
- Чубинський П. [нар. гимн.] 103,
392, 471.
- Чупринка Г. 22, 532.
- Шаповал Микита [Срібляський]
22, 534.
- Сімович, Граматика української мови.
- Шашкевич Володимир 209, 266,
479.
- Шашкевич Маркіян 18, 35, 42,
157, 158, 163, 166, 167, 171,
177, 199, 209, 210, 223, 230,
233, 258, 264, 265, 275, 276,
277, 278, 345, 379, 415, 442,
474, 490, 491, 497, 498, 505,
554.
- Шевченко Тарас 14, 18, 21, 58, 60,
61, 67, 74, 75, 76, 77, 78, 79,
115, 119, 140, 141, 149, 151,
163, 166, 169, 172, 189, 190,
191, 192, 193, 198, 199, 200,
205, 211, 212, 213, 217, 223,
224, 225, 231, 234, 239, 240,
243, 247, 248, 255, 256, 257,
260, 263, 265, 266, 267, 268,
270, 271, 272, 275, 276, 277,
278, 279, 282, 283, 289, 296,
299, 304, 307, 309, 313, 314,
316, 317, 319, 320, 321, 322,
323, 324, 332, 334, 335, 336,
337, 338, 340, 344, 350, 356,
357, 360, 361, 364, 365, 366,
367, 368, 369, 370, 371, 372,
373, 374, 375, 376, 377, 378,
379, 380, 381, 382, 383, 388,
389, 390, 391, 392, 393, 395,
396, 397, 398, 400, 401, 403,
404, 405, 406, 407, 409, 410,
412, 413, 414, 415, 416, 417,
418, 419, 420, 422, 423, 424,
426, 427, 428, 430, 431, 433,
434, 435, 442, 446, 447, 448,
449, 450, 451, 452, 453, 454,
455, 456, 457, 458, 460, 462,
465, 467, 468, 469, 470, 471,
472, 473, 474, 475, 476, 477,
478, 479, 480, 481, 482, 483,
488, 489, 492, 494, 495, 496,
497, 498, 499, 501, 502, 503,
504, 506, 507, 529, 530, 535,
536, 537, 538, 539, 540, 541,
542, 543, 544, 545, 546, 548,
549.
- Шекспір 186, 187, 514, гл. Куліш
Шелухін С. 453.
Шіллер Ф. 514.
- Щоголів Як. 221, 231, 306, 369,
411, 475, 498, 512, 525, 541.
- Щурат В. 21, 395, 507, 513, 555,
556.
- Яновська Л. 471.
Яричевський С. 509.
Яцків М. 22, 478, 490.

Де чого шукати¹⁾

- а [голосівка] 12, 14, 17, випад 702;
мелод. (евфон. 73; [нарост.]
2275; [сполучн.] 3012.
абетка, гл. азбука
аби 3014.
адже, ачей 3015, 3606, 360 11.
-асть, -ас, -а 702, 714, 262.
азбука 28.
александрійський вірш 429г.
алітерація 469.
альфавіт, гл. азбука
амфібрах 4572в, 461, 464, 465.
аналогія, гл. приподібнення
анapest 4572в, 462, 463.
ану 2933.
апостроф 42 (заввага), 101.
асонанс 469.
- б [шелестівка] 18 а, 24, 28, 30;
[прислівн.] гл. би
багатий 73.
багато 2231, стор. 329.
багаторядкові строфи 488.
багаточленові періоди, стор. 444.
бажальний спосіб, гл. наказовий
бажальні прислівники 2983.
бажальні речення 3254, 2562.
бажальні сполучники 3011.
без 31; 284.
безголосі шелестівки 33.
безнаголосні голосівки 68—70, 72.
безнаросткові слова 103, 2271.
безпідметові речення 4, 340.
би 703, 715, 257, 312; 3932.
біліновий вірш 456.
бити 263.
бігти 278.
білий вірш 459в.
більш, менш . . . 715, 3002.
бодай 253в, 8935.
брат (відм.) 1525.
брати 2721.
- бувало, було 2556; 3931.
бувши, будучи 391.
будучий час 2314, 256, стражд.
2583.
букви 13, 24; великі: 309, 438.
було 255в; 3931.
бути (відм.) 254; сполучка 336;
пропуск 337.
- в [шелестівка] 19 а, 24; після го-
лос. 34; приставне і вставне
(роззів) 53, 67; вв (подвоєння)
61; в—у (чергов.) 60; випад 63;
в [приім] 292.
ведмідь, річ стор. 55.
великдень 1557.
взяти 2534, 26610, стор. 369.
вигравати 269.
вид дієслова (тривання) 225.
виклик 69, 304 — 305; згукопі-
дроблені в. 305.
викликові речення 3255.
викличники 304, 3232, 3254, 5, 410.
випад шелестівок 63.
висказова сполука 3609, 394.
висказові речення 383, 384з, 3851,
3861.
висказові сполучники 3022.
вслів, гл. присудок
висновні сполучники 3016.
витвірні слова 104.
витвірні сполучники 303а.
вити 263.
вищий ступінь прикм., присл., гл.
другий ступінь прикм., присл.
виясняльна сполука 36011.
вістар, Вірмени 67.
від 31, 53 (од).
віддієслівні словотвори 280.
відкіль, відколи 703.
відміна іменників 147—177; прик-
метників 197—202; заіменників

¹⁾ Числа коло слів визначають параграфи (§), хіба, що ви-
равно вазначено, що під ними треба розуміти сторінки.

- 205—212; числівників 214—223; дієслів 260—279.
- відмінки 121, 126; 1 = називний 3361, 339, 421, 431; 2. = родовий 341, 343, 346з, 422 [предм.], 423 [часовий, порівн., прич.], 424 [присвійний, якісний, підметовий і предметовий, пайковий, скількісний], 425 [присудковий]; 3. = давальний 341, 426 [предм., дальший предм., етичний]; 4. = знахідний 341, 427, 428; 5. = кличний 323з, 429; 6. = орудний 430 [засобовий, причиновий, місцевий, часовий, способний, порівняльний], 431 [присудковий]; 7. = місцевий 282, 432 [місцевий, часовий, способний], гл. докладніше при подіюнокх відмінках; згода 346з, 349з, 4.
- відмінні й невідмінні слова 120, 123.
- відмінні частини мови 128—280.
- відносна періода 3997.
- відносні заміники 204з, 211.
- відносні речення 379, 3841.
- відняти* 266з.
- відпад безнаголосних голосівок 70; наголошених 70з.
- відсіля* — *відсіля*, *відтіля* — *відтіля* 70з, 74з.
- вільгота* 67.
- він* 67.
- вірш 438з метричний, слябічний, тонічний 437; слябічні вірші 440—441; народні 443 (двотактові 444; тротактові 445; коломийкові 447—450; дванацятискладові 451; шости-складові 452; десятискладовий 453; колядковий 454—455; білін. 456).
- вірш александрійський 459г.
- вірш білий 459в.
- віршик 439.
- віршовання 435—490; 439.
- віщо* 67, 210 завагга 2.
- власні ймена 129; чужі 84, відміна 176; відміна на-ин, -ів 203.
- волевий спосіб, гл. наказовий *волокти* 266.
- воно* = *це* 207в.
- вставка голосівок 64, 158з, 162з, 168з, 171а.
- вставні слова (речення) 347, 393з.
- г 21, 24, 28; на кінці складу 36; м'ягч. 48; вставне і приставне (роззів) 67.
- гаразд* 73.
- гармонійне приподібнення голосівок 73.
- гарнець* 155з.
- гарячий* 73.
- гексаметер 460.
- гість* 153з.
- глухі шелестівки, гл. безголосі *гнати* 2721.
- гнести* 266з.
- говірки, стор. 13.
- голе речення 334.
- головні речення 358, 361.
- головні частини речення 5, 332.
- головні числівники 204; числами 321.
- голосівки 12, 14; м'які 16; чужі в укр. мові 75—78; безнаголосні 68—70, 72; вставлені (о, е) 64, 158з, 162з, 168з, 171а; відпад 70.
- голосівкова громада е-відміни дієслів 260 1, 11; 261 (рівнопнева), 267 (нерівпнева).
- голосові шелестівки 30, 31.
- горнець* 1551, *горцюк* 152з.
- Господь* 155в.
- гра*, *грати* 70.
- граматика, стор. 11.
- граматичний підмет супроти льогічного 339 (заввага).
- грецькі й римські строфи 490.
- грінченківка (правопис) 18, 92.
- гріш* 158з.
- губні шелестівки 18, 19, 24; м'ягч. 42, 46.
- г 18в, 24, 28; м'ягч. 48; чуже 79.
- гатункові йменики 129.
- д [шелестівка] 18б, 24, 28, 30; м'ягч. 37 (нове), 47 (старе); вставне (*здріти*) 66, (*дзерело*, *дзеркало*) 667; *дъ* 18б, 24, 30, 37; *дз*, *дзс* 23, 24, 30; *д* [прім.] 285.
- давай*, *дай* 253з.
- давальноник 126з, 341, 426 (предмет, дальший предмет), етичний 207а, 5 (*тобі*, *собі*, *вам...*), 426з.
- давати* 269.
- давноминулий час 231з, 255.
- дактиль 4572а, 460, 463, 464, 465; дакт. римп 4661в.
- дальший предмет 426а.

- дванадцятискладовий народній вірш 451.
двійня 1272, 1518, 1582, 1684.
двовірш елсгічний 460е.
двозвуки [голосівкові] 15, 16;
[шелестівкові] 23; чужі 78.
двоєко, двоєчко 219.
двоточка 3235, 3603, 36011, 394,
408.
десятискладовий народній вірш
453.
дзвінкі шелестівки 30, 31.
дзвінчасті рими 4661в.
дитина 1592, 1743.
дихати 2635, 2751.
-діє, -дія — *-ддє, -ддя* 703, 715.
дівчина 1592, 1743.
дієменик 711, 233, 238, 242, 243,
342; у скорч. реч. 392; неособ.
4335.
дієприкметники 240, 388.
дієприкметник страждального ста-
ну 234, 238, 247, 258, 2622,
268, 271, 2742, 2773, 322; дод.
прикм. 3462; скороч. реч. 388;
неособ. 2582, 4334.
дієприслівники 236; минул. часу
238, 245, 246; тепер. часу 238,
250, 251; скороч. реч. 389—391.
дієслова 65, 224—230 [поділ:
224—226; тривання (вид) 225;
творба: наростки 227, при-
ростки 228; дієслівні форми
229—236; поділ форми 237;
прості форми 238—241; діс-
меникові 242—247; тепер. часу
248—253; аложені форми 255
—258; відміна 259—279].
дієслова недоконані й доконані
225, 228; перехідні, непере-
хідні, зворотні, заіменикові,
обопільні 224; самостійні, по-
мічні, способові 226; руху 338;
з другого ступня прикм. 2275.
дійсний спосіб 232а.
ділення слів 307.
діти 2632.
діяльний стан 235.
діяльник, гл. підмет
для стор. 317.
довільний лад слів у реченню 357.
додаткові частини речення 5, 332,
356
додаток, гл. предмет
додаток прикметниковий 332, гл.
прикм. додаток
додаток прислівниковий 331, гл.
присл. додаток
- доколи — докіль* 703, 715.
доконані дієслова 2252, 2272, 4,
228.
допустава періода 3993.
допустава сполука 3608.
допустовий прислівниковий дода-
ток 3453.
допустові речення 377, 3848; ско-
роч. 3892; лад 402.
допустові сполучники 3028.
дошка 1591.
драгоманівка (правопис) 91.
драти 2721.
дробові числівники 2136, 222.
друг 1524.
друга відміна дієслів 276—278.
другий відмінок, гл. родовик
другий (вищий) ступінь прикметн.
193; присл. 3001.
дуж и 3234, 413.
думи народні 442.
думка — згода за д. 350; складня
за д. 416—419.
дути 2634.
е 12, 14, 16, 17, 28; е — і (ікання)
52; ненагол. (е — и) 69, 319;
вставл. 64, 1583, 1622, 1685,
1714; випад. 1511, 1541; від-
пад 702, 3002; церк. 862; у
чужих, слов. 76.
е-відміна дієслів 260—275.
елсгічний двовірш 260е.
еліптичне (примовчане) речення
355.
етимольогія (правопис) 89; (сло-
вотвір) 104; народн. 119.
етичний давальник 2074, 5, 4268.
є 16, 28, 42; у мнягч. 38; ненагол.
(а—і) 69, 319.
єднальна сполука речень 3601.
єднальні сполучники 3011.
ж 8, 196, 24, 28; 44, 47.
жаден = *кожний* 2137.
же, жэ 703, 715, 3015, 312.
жити 2636.
жіноча відміна іменників тверда
156—159; м'яка 160—163; ше-
лестівкова 164—166.
жіночий рід 1252, 1442, 1452,
146; 416.
жіночі рими 41616, 487.
-жів, -жівя — *-жівжэ, -жівжя* 44, 62,
1711.
жнець, жнець 1554.
жи — *жч* 665.

з [шелестівка] 196, 24, 28; мнягч. 37 (нове), 47 (старе); *зь* 196, 24, 37; перед безголос. 32; [приімен.] з, із, зі 58; природок 59; подвоєння (зв) 61, «*кимось*» (складня) 3502.
задля стор. 317.
задніспіднебінні шелестівки 18, 24; мнягч. 48.
заіменники 63, 204—212 [поділ 204; відміна 205—212: особові 205, зворотний 206, присвоєнні 208, указові 209, питайні 210, відносні 211, невизначені 212; *мені, тобі, собі* . . . (етичн.) 2074, 5; *воно* = *це* 2076; *його* = *це* 2077; прикм. додаток 346.
заіменникові дієслова 2244.
заіменникові частини 2994.
закінчення 101, 102.
заперечні прислівники 2982.
заперечні речення 326, 342.
записка 304, 3231, 3465, 347, 353, 394, 406, 429.
запитове речення 3252, 3562, 381.
започинові дієслова 2251а.
запрягти 2667.
засобовий орудник 4031.
засобовий прислівниковий додаток 3456, 4301.
збірні іменники 1293.
збірні числівники 219.
за 40.
звати 2722.
звичайний лад слів у реченню 356.
зворотний заіменник 712, 2042, 206.
зворотні дієслова 2243.
звуки 8, 11, історія: 26.
звуків закони 26, 2651.
звучня 25, 26.
згода в реченню 348—349, 351; у стягнен. реч. 354; числівн. гол. 216, 217; за думкою 350.
здійняти 2669.
здрібнілі слова 112; творба (на-ростки) 113—116.
зьк 41.
зложена відміна прикметників 202а.
зложене речення 328, 358.
зложений присудок 338.
зложені дієслівні форми 2376, 255—258.
зложені приіменники 295.
зложені приростки 111.
зложені слова 117; як писати 315.

зложені сполучники 3033.
зложені числові ймена 215.
зміст речень 325.
змягчені шелестівки 44, 48.
зморчок 1538.
знаки розділові 404—415.
знахідник 1264, 341, 427, 428; з приіменниками: 286, 288, 289, 290, 292, 293, 294; міри 4283, місцевий 4282, часовий 4281.
зняти 2669.
зпочатку — *опісля, зпершу* — *далі* . . . 3536.
зубні шелестівки 18, 19, 24; мнягч. 47; зустріч перед *т, д, л, н* 63.
зи — *зч* 665.
зсяувальна сполука 36011.
зсяувальні сполучники 3015.
и [голосівка] 12, 14, 16, 28; відпад 702, 252; церк. 863; [на-рост. дієсл.] 2274.
и-відміна дієслів (друга) 276—278.
-и наросток відм. 1521; власні ймена 203.
иный 2047 (заввага), 212г.
й [шелест.] 19в, 24, 28; у двозвуках 16; після губн. 42; у числівниках (*дванайцять, двацять*) стор. 233; вставне і при-ставне (роззів) 67; черговання з *і* 60.
ймити 2724.
його 732; *його* = *це* 2077, присв. заім. 208в.
і [голосівка] 12, 14, 16, 28; у дво-звучках 15; з *ь* 51, 861, 88, 89; з *о, е* (ікання) 52, 1511, 1544, 1583, 1651, 1685, 1714, 2651, 2772; у відміні 318; прикм. 54, 318; після голос. 55, 92; тверде, мняке 16, 55, 89, 90, 91, 92; приставне 56, 58; вставне 57; черговання з *й* (*і* — *й*) 60; ви-пад у назвуку 702; в чужих словах 75 (*іа* 752, *іе* 753, *іо, іу* 754, *аі, еі* 757, церк. *ій, ія, іє* 755, 6, 865); *і* [сполучник] 3011, 3531, *і* — *і* 3531.
-іє — подв. шелест. 62, 1652. 1711.
імена власні 1291, 3092; чужі 84; відміна на *-ів, -ин* 208.
іменники 61, 128—177 [поділ: на-очні, уявні 128 — власні, га-тункові, збірні, матеріальні 129;

- творба (нароктки) 130—143; відміна 147—174; відміна чужих ім. 177; невідмінні 176; з прикметн. закінч. 175; ім. без однини 149 (заввага), 152, 13, 155, 11, 159, 4, 163, 8, 166, 3, 169, 3, 174; ім. присудок 336, 1, 349, 4, (згода).
- іменикова відміна прикметників 202а II.
- імити 272а.
- іти 266а.
- Ї [голосівка] 16, 28, 42 (після губних); і з ъ 51, 86, 1, 88, 89, 90, 91, 92; з е 52, 88, 89, 90, 91, 92; після голосівок 52, 92; у мнягч. 38; у відмінні 318; [нарокток дбсл.] 227з.
- И 73з; присв. 208б.
- Ізати 272з.
- Ізній 208з.
- к [шелестівка] 18в, 24, 28; мнягч. 48; [пріім.] 285.
- кажан, качан 73.
- ка (чуже ф) 80.
- квінар 459.
- ке, кете 253з.
- кілька, кілький 223.
- кіль 155з.
- кість 166а.
- клепати 263з, 375, 1.
- кличник 126з, 323з. 429.
- клясти 266 з.
- князь 155з.
- ко 253, 1.
- кови 301а.
- кожний 63з, 212, 223; складні 349з.
- козачкові вірші 444—446.
- козачкові строфи 474, комбіновані 475.
- „коли“—речення 386.
- коломийкові вірші 447, скорочені 448—453.
- коломийкові строфи 471, комбіновані 472.
- колядковий вірш 454, скорочений 455.
- колядкові строфи 476.
- корінь 96, 100.
- котрий 210в, 211; котрий — котрий 353; котрийся 71з.
- крякати 263з, 275, 1.
- кулішівка стор. 17.
- ж 20, 24, 28; середнє 38; мняке 39; чуже 82; епентетичне 46; у вивуку 35; ол + шелест. 35г.
- лад слів у реченню прост. 356—357 звичайний 356, довільний 357; у спійні речень 402.
- лапки, гл. наводис знаки латинка (правопис) 93.
- лев 152з.
- ліс, -лія — -лєс, -лєя 62.
- лити 263.
- лише, лиш, лишень 70з.
- любов 166а.
- людина 159з.
- лягти 266г.
- льоґічний підмет стор. 370, 390з.
- м 21, 24, 28.
- матеріальні іменники 129а.
- мати (мама) 166г; (ймати) 70.
- мені, тобі, собі . . . 207а-5.
- мення (ймення) 70.
- мерлець 155, 1.
- метр, метричний вірш, метрика 437.
- милозвучність (гармонійність) 73.
- минулий час 231з, 238, 239 (давній), 241 (новий), 244; стражд. 258з; можл. способ. 257з.
- миша 163, 1.
- міри знахідник 428а; прислівник 297а; додат. присл. 345, 10, 425з.
- місцевий знахідник 428з; орудиник 430б; місцевик 432, 1.
- місцеві прислівники 297, 1; присл. додат. 345, 1, 428з, 430з, 431, 1.
- місцеві речення 368, 402 (лад).
- місцевик 126г, 282, 432; а пріім. 287, 289, 292, 293; місцевий 432з, способовий 432з, часовий 432з.
- міць 166, 1.
- мішана громада е-відм. дбслів 260 IIз, 270.
- мішані ритми 463.
- множина 127з, 350, 418.
- множні числівники 213з, 221.
- мнягчення (нове) 37; у правоп. 38, двох шелест. 39; сє, зє, чє, см 40; ськ, цьк, зьк 41; губних 42; р 43; шипучих 44; ь 49; — (старе) 45—48, 274, 277.
- мняка відміна імеників (чоловіча 153—155; жіноча 160—163; середня 170—172), прикметників 201.
- мнякі голосівки 16.
- мнякі шелестівки 37, 40, 41, 43, 49.
- мова пряма 360з, 394, 397; посередня 396; чужа 394—397; уривчаста 401.

можливий (умовний) спосіб 232в, 257.
 мрець 1554.
 му, меш, ме . . . 70, 92, 254, 256, 311.
 муркотіти 2744.
 мя — мля 46.

и 20, 24, 28; мнягч. 37, 38; епентет. 46; нь 37, 38.
 на стор. 321, 322.
 на, на-те 2532.
 наводові знаки 394, 395, 414.
 наворотові дієслова 225, 2274, 6.
 наголос 10, 1584, 1623, 1689, 1715; заім. 2074, 2, 2082, 210; 4373, 438.
 над 31.
 надрядне речення 358.
 називник 1261, 3361, 339, 421, 431.
 най, гл. *нехай*
 наказове речення 3253, 3562,
 наказовий спосіб 2336, 238, 252, 253, 3934, 6.
 намірова сполука 3606, 3934.
 наміровий прислівниковий додаток 3477.
 намірові речення 357, 3852; скороч. 392; 402 (лад).
 намірові сполучники 302.
 наочні іменики 128, 129 [поділ: власні, гатункові, збірні, матеріальні].
 народні думи 442.
 народні ритми 442, 443—456 [козачкові 444—446; коломийкові 447—450; дванацятискладовий 451; шостискладовий 452; десятискладовий 453; колядкові 454—455; биліні 456].
 народні строфи 471—477 [коломийкові й комбіновані 471—473; козачкові й комбіновані 474 до 476; колядкові 476, різної будови 477].
 наростки 95, 100, 102, 105; здрібнелих і псевдів слів 113 (іменик), 114 (прикм.), 115 (дієсл.), (116) присл.; іменикові 130—144; чужих іменників 143; прикметникові 179—191; дієслівні 226; прислівникові 2991.
 наслідкова сполука 3604, 3936.
 наслідкові речення 373, 3844, 3854; скороч. 3892; 402 (лад).
 наслідкові сполучники 3026.
 наступник (ув умовнім реченні) 376.

наче 70.
 не 1123, 2983, 313 (як писати); не лише — а й, не тільки — але також 3532.
 небо 1691.
 невизначені заіменники 2047, 212; числівники 213в, 233.
 невідмінні слова 123, 281—305; іменики 177.
 недоконані дієслова 225, 227, 228.
 немає — нема 714.
 неособові вискази 433; неособов. форма дісприкм. стражд. 2582.
 неперехідні дієслова 2242, 2284, 427.
 нерівноопнева голосівкова група е-відміни дієслів 267—269; н. мішана гром. е-відм. 270—273.
 нерівнорядно-зложене речення (спійня речень) 358, 361; 402 (лад слів).
 несправжність умова 376.
 нехай, хай, най 2533, 3934.
 нечисті рими 466.
 -ніс, -тіс, -ліс — -ніс, -тіс, -ліс 62.
 ні 2982, ні — ні 3532.
 нічого, нікому . . . 2122.
 но 253.
 носові шелестівки 22.
 ну, ну-мо, ну-те 253.
 внутрішній предмет 4272.
 няти (відм.) 254.

о [голосівка] 12, 14, 16, 17, 28; мняке 16, 38; о — і (ікання) 52; о — ві 53, 67; вставл. 64, 1583, 1622, 1685; випад 1511, 1541; ненагол. 69, 320; 6 в укр. 77; [прім.] стор. 321.
 об 31.
 обидва, обоє, обидвоє 219.
 обопільні дієслова 2245.
 од — від 53.
 один (невизначений заім.) 214; один-одного, один-одним, в-одно . . . 2141.
 одинацятьсот . . . 214 (стор. 235).
 одинна 1271, 350, 4132.
 означення, гл. прикм. додаток око 1691.
 октава 487.
 -ону-(наросток) 2272.
 оповіті рими 4673, 482в.
 оповідне речення 3251.
 орудник 1266, 430, 431; з приіменниками: 290, 291, 294; засобовий 4301, місцевий 4303,

- порівняльний 430б, присудковий 431, причинний 4302, способний 4303, часовий 4304. особи 122, 230, 248²⁻⁴; 4331-3; згода 3491.
- особовий заміник 2041, 205 (відміна), 207 (складня), 349 (згода).
- п 18а, 24, 28; м'ягч. 42 (нове), 46 (старе); замість чужого *ф* 80. пайковий родовик 4243. *пан* 152б.
- пані, паня, панія* 1632.
- паровані рими 4671, 479, 482а. пентаметр 460е.
- пень 100.
- первісні слова 104.
- перед* 31.
- переддень* 1557.
- перезвук словотворний 98.
- переплітані рими 4675, 484, 487, 489.
- перервані рими 4673, 482г.
- пересіч 483з.
- перехідні дієслова 2241, 2284, 427.
- перехресні рими 4672, 482б.
- перечення 212з.
- періода 398—400; поділ 399 [зміст: порівняльна, умовна, допустава, часова, причинова, протиставна, відносна . . . ; форма: дво-, тро-, чотири- . . . багато-членова], уживання 400.
- перша [е-] відміна дієслів 260—276
- перший відмінок, гл. називник
- письменство укр. старе й середнє 88.
- питайна сполука 36010, 394.
- питайник 3252, 394, 409.
- питайні заміники 2045, 210.
- питайні прислівники 2984.
- питайні речення 380, 381, 3842, 3862.
- питайні сполучники 3029.
- питу* 2631.
- півтора, півтретя, півчварта, півсема . . .* 222.
- під* 31; (*при*) стор. 322.
- підвищення й пониження в періоді 398.
- підмет 3, 329, 339, 421; логічний стор. 370; стражд. стор. 370; згода 349, 350; у стягн. реч. 354; лад. слів 356, 357; у скороч. речен. 390.
- підметний стан, гл. діяльний
- підметовий і предметовий родовик 4242.
- підметові речення 363, 379, 380, 383, 402 (лад).
- познавати* 269.
- підпорядкові сполучники 302.
- підрядне речення 358.
- плавкі шелестівки 20.
- плече* 1721.
- пласти* 2661.
- по, після* стор. 318, 323.
- побічні речення 358, 361; поділ за змістом 362—366 [присудкові, підметові, предметові, прислівникові, притетникові], за формою 378—381 [відносні, питайні, сполучникові].
- побічні частини речення 5, 332.
- поворотливий рим (рефрен) 468.
- подвійні шелестівки чужі 83.
- подвоєння шелестівок 61, 62, 1652, 171.
- поєвія і проза 436; поєвія у прозі 465, стор. 490.
- поєтика 439.
- покоїстисті рими 4661г.
- помічні дієслова 226; відміна 254.
- пониження й підвищення в періоді 398.
- попередник (ув умовн. речен.) 376.
- порівняльна періода 3991.
- порівняльна сполука 3605.
- порівняльний орудник 430б.
- порівняльний прислівниковий додток 4232, 430б.
- порівняльний родовик 4232.
- порівняльні речення 372, 3846, 3865, 402 (лад).
- порівняльні сполучники 3021.
- порівняння 194.
- порядкові числівники 2132, 218; числами 321.
- посередня мова 396, 397.
- поширене речення 333.
- правопис фонетичний і етимологічний 27; етимологія 89; яржика 90; драгоманівка 91; грінченківка 92; латинка 93; кулішівка стор. 17.
- проти* 271.
- предмет 330, 341, 342, 357; справжній 343, 422, 426, 427; дальший 4264, нутрішній 4272.
- предметний стан, гл. страждальний
- предметові речення 364, 379, 380, 383; скороч. 392; 402 (лад).
- придохіві шелестівки 21.

- приміник 66, 282, 283, 284—296: із одним відмінком 284—287; з двома 288—291; з трома 292—294; зложені 295; приростки 296; 314 (як писати).
- применниковий вислів 282, 342, 344, 346а.
- прикладка 346б.
- прикметник 62, 178—203 [рід 178; творба (наростки) 179—191; ступіньовання 192—196; відміна 197—202, іменік. форми 202а, II₁ (присудк.)]; у присудку 3362; прикметн. дод. 3461; згода 3493; прикметником скорочені речення 3882.
- прикметниковий додаток 332, 346, 424, 4267; згода 351; у стягн. реч. 3543; 3572 (лад).
- прикметникові речення 366, 379, 380, 383; скороч. 388; 402 (лад).
- примовчане (еліптичне) речення 355.
- приподібнення шелестівок 66; гармонійне 73.
- приростки 95, 100, 102, 106, 110, 296; імен. і прикм. 103; неприміеники 110; зложені III; діслівні 228.
- присвійний родовик 423з.
- присвійні заіменники 204з, 208; прикметн. 1791.
- прислівник 67, 297—300 [поділ 297, 298: місцеві, часові, способові, міри, причинові: притакливі, заперечні, бажальні, питайні]; творба (наростки) 299; ступіньовання 300; як писати 316.
- прислівниковий додаток 331, 344, 345 [поділ: місцевий, способовий, часовий, ступня, причиновий, засобний, наміровий, допустовий, умовний, міри], 423 428, 430, 432; 357 (лад).
- прислівникові речення 365, 367—377 [місцеві 368, часові 369, способові 370, порівняльні 372, наслідкові 373, причинові 374, намірові 375, умовні 376, допустові 377], 379, 380; скороч. 389—390.
- присудкове імя 3361, 421, 431.
- присудковий родовик 425.
- присудкові прикметники 202 II₁.
- присудкові речення 362, 379, 402 (лад).
- присудок 2, 329, 335, 425; зложений 338, 425, 431; згода 349; іменік 349а; 356, 357 (лад).
- притакливі прислівники 2981.
- причинова періода 399б.
- причинова сполука 3601.
- причиновий орудник 4302.
- причиновий прислівниковий додаток 345б, 423з, 4302.
- причиновий родовик 423з.
- причинові прислівники 2795.
- причинові речення 374, 3847; скороч. 3892, 3902, 402 (лад).
- причинові сполучники 3024.
- проза 436; проза ритмічна 463.
- проривні шелестівки 18.
- просте речення 327.
- прості діслівні форми 2371, 238—242.
- протиснені шелестівки 19.
- протиставна періода 399б.
- протиставна сполука 3601.
- протиставні сполучники 3012.
- протягові діслова 2251б, 2271.
- пругка 347, 3607, 3608, 395, 411.
- пряма мова 394—395, 397.
- пратати* 2365.
- путь* 1666.
- писти* 2668.
- пятий відмінок, гл. кличник
- р 20, 24, 28; мняке 43, 92.
- рети* 2662.
- рефрен 468.
- речення 1, 324; поділ за змістом 325—326 [оповідні, запитові, наказові, бажальні, дикликові; притакливі, заперечні], за формою 327 [прості, зложені]; голе 334; поширене 333; безпідметове 4, 340; вставне 347, 393з; заперечне 342; примовчане (еліптичне) 355; стягнене 352—354; зложене 358—360, 362—377, 378—381, 382—386, 387—392 [поділ: сполука і спійня, головне і побічне речення, надрядне й підрядне 358; сполука речень — поділ 360; побічні речення: присудкові, підметові, предметові, прислівникові, прикметникові 362 до 366; прислівникові побічні речення 365, 368—377, 379, 380, 382—386; відносні 379, питайні 380, сполучникові 382—386]; скорочене 387—392; коротче висказані речення 393;

- розбір речень 434; ритмічне речення 438².
- рим 438⁴, 466 поділ [чоловічі, жіночі, дзвінчасті, покотисті; чисті, нечисті; паровані, перехресні, оповиті, перервані, переплітані, середстрічкові].
- ритм 437; народні ритми 442, гл. народні; чужі 457, гл. чужі.
- ритми мішані 463.
- ритмічна проза 465; ритмічне речення 438²; ритмічний такт 438.
- рифма, гл. рим
- рівень, гл. ступінь
- рівнопнева голосівкова громада е-відміни дієслів 261; шелестівкова 264.
- рівнопорядкові сполучники 301.
- рівнорядно-зложене речення (сполука речень) 358, 359, 360, 394; поділ 360 [єднальна, протиставна, часова, причинова, наслідкова, порівняльна, намірова, умовна; допустава, висказова, виясняльна].
- рід у імені 125, 178; рід зі значіння 144; з закінчення 145; за думкою 416; іменники двох родів 146; згода 346², 349², з. 351.
- річ 166².
- родовик 126², 341, 343, 346³, 422, 423, 424, 425; з приимениками: 284, 288, 291, 292, 294; поділ [предмет. 343, 422; прислівні. 423; часовий, порівняльний, причинний; прикметн. 346³, 424; присвійний, якісний, предметовий і підметовий, пайковий скількісний; присудк. 425].
- роз- 31.
- розбір речень 434 (зразок).
- розділка 307, 317, 415.
- розділові знаки 323, 404—415 (точка, запинка, середник, двочка, питайник, викличник, пружка, точки, дужки, наводні знаки, розділка).
- розділові числівники 213⁴, 221.
- розів 67.
- розставні сполучники 301³.
- ротів шелестівки 22.
- о 196, 24, 28; м'ягч. 37 (нове), 47 (старе); сь 196, 24, 37.
- сам 209⁶.
- св, зв, цв, см 40.
- свиня 1631.
- сей, сесь, цей, цесь 204⁵, 209⁶.
- сенар 459².
- середисукраїнське письменство 88.
- середник 407.
- середній рід 125³, 144³, 145³, 146, 147, 176, 416, 417.
- середня відміна іменників тверда 167—169; м'яка 170—172; шелестівкова 173—174.
- середстрічкові рими 467⁶.
- силябічний вірш 437², 440—441 (одинацяти-, тринадцяти-, десяти- й т. д. -складовий).
- синтакса, гл. складня,
- сичні шелестівки 19.
- сісти 266³.
- ськ, цьк, зьк 41.
- скажати 275.
- скілький, стілький 223⁴.
- скількісний родовик 424⁴.
- склади 7; відчинений і зачинений 9, 52; наголошений і ненаголошений 10, 437³, 438.
- складня (синтакса) 324; за думкою 416—419 (рід, середній рід, число, числівники).
- складовий вірш, гл. силябічний
- скорочені речення 387—392; дієприкметником і прикметником 389—390, 430; дієимеником 392.
- скорочення слів на письмі 308.
- скорочення в вивуку 71.
- слати (стелю і шлю) 274³.
- слова (частини мови) 6; прості (суцільні, незложені) 109; здрібнілі й пєсливі 112; їх творба 113—116; зложені 117; чужі 118; відмінні й невідмінні 120—123; вставні 347.
- словотвір 104; народній 119.
- словотвори віддієслівні 280.
- сльоза 159³.
- собі 207⁵.
- сон 152⁹.
- сонет 489.
- сопти 266².
- сорок 214 г.
- спати 278.
- спійня речень (рівнорядно-зложені речення) 358, 361, 402 (лад слів).
- сполука речень (рівнорядно-зложені речення) 358, 359, 360, 394.
- сполучка 336.
- сполучники 68, 301—303; рівнопорядкові 301; підпорядкові 302; творення 303.
- сполучникові речення 382—386 (висказові, що, щоб, коли, як).

- способи висказу 232; дійсний 232а; наказовий гл. під: наказовий; можливий (умовний) 232б, 257. способний місцевик 430з, орудник 430б.
- способові дієслова 226г.
- способові прислівники 297з.
- способові прислівникові додатки 345г, 430б, 432з.
- способові речення 370—373 [числоспособові 371, порівняльні 372, наслідкові 373], 385з; скороч. 389з.
- сочити* 263а.
- справждіста умова 376.
- справжній предмет 341, 427.
- сприростковані дієслова 228з.
- ст* з *тт*, *дт* 661, 265г.
- ставати* 269, *стати*, 263г.
- стан діяльний і страждальний 235, 258.
- станца 487.
- старе українське письмо 88.
- старогрецькі строфи 490.
- стилістика 435.
- стілкий* 223а.
- сто* 214д.
- стопа 4371, 457.
- страждальний стан 235, 258.
- стріти* 263г.
- строфи 439, 470—490; народні 470—477 [коломиївкові й комбіновані, козачкові й комбіновані, різної будови]; чужі 478—490 [дво-, тро-, чотири-, ... багаторядкові, терцина, октава, сонет, грецькі строфи].
- ступінь вищій у прикметників 193—194; у прислівників 300; дієслова з вищого ст. 2275 — найвищій 195—196; присл. 300г.
- ступіньовання прикметників 192—196; прислівників 300.
- ступіня прислівниковий додаток 345а.
- стягнене речення 352—354; як відділяють ся частини стягнення 353; згода 354.
- стягнення шелестівок 65.
- сч* — *щ* 66з.
- си* — *щ* 66а.
- ся* 92, 2078, 310; *сч* — *сь* 70г, 71г.
- сьомий відмінок, гл. місцевик.
- т* 18б, 24, 28; м'ягч. 37 (нове), 47 (старе); *ть* 18б, 24, 37; *т*, *д* випад перед *л*, *н* 63; *тт*, *дт* — *ст* 66; вставл. 66б; *т* — *о* 81; *ти* = *ч*, *тс* = *ч* 23, *тч* — *чч*, *тсь* — *щ* 688.
- та* 3011, 3531, 393з (корот. реч.); *та* — *та* 3011.
- таблиця шелестівок 24.
- тай* 3011, 353, *та* — *і* 3531.
- такт 438.
- тверда відміна імеників чоловіча 150—152; жіноча 156—159; середня 167—169; прикметників 199.
- тверді голосівки 16; шелестівки 18—23.
- тепера* 71з.
- теперішній час 2311, 238, 248; можлив. спос. 2571.
- терцина 481.
- ти* — *-ть* у дісім. 711, 242.
- тиждень* 155з.
- тіє*, *-тія* — *-тіє*, *-тія* 62, 1711.
- тілкий* 223.
- то* — *то* 353а.
- тобі*, *собі*, *мені* ... 2074, 5.
- тонічний вірш 437з.
- тот* 204а, 209а.
- точка 308, 321, 323з, 3251, 405.
- точки 412.
- третій відмінок, гл. давальник.
- третій ступінь прикметника 195; прислівн. 300г.
- треть відміна дієслів 279г.
- троїстий* 220.
- тройко*, *тросько* 219.
- трохей 457, 458, 463, 465.
- тума* 71з.
- у* [голосівка] 12, 14, 16, 28; у двозвуках 15, 34, 35г; *у* — *в* (чергов.) 60; відпад 70г; чуже *и*, *й* в укр. 76; [прім.] 292.
- ув*, *уви* 61.
- увесь* 61; 212; 223г.
- указові заіменники 2044, 209.
- умова справждіста й несправждіста 370.
- умовна періода 399г.
- умовна сполука 3607, 393б.
- умовний прислівниковий додаток 345г.
- умовний спосіб, гл. можливий
- умовні речення 370 [умова справждіста й несправждіста, попередник, наступник], 3864, 386г; скороч. 389г, 402 (лад).
- умовні сполучники 3027.
- уриччаста мова 401.
- усякий* 2047, заввага, 212г.
- уявні іменники 128.

ф 19а, 24, 28; чуже 80.
 форма періоди 399, стор. 443.
 форма речення 327.
 форми дієслова 237; прості 238,
 зложені 255—258.

х 19в, 24, 28; м'ягч. 48; *х, хв* —
 чуж. ф. 80.
халля, хазяїн 73.
хаба 3637.
 хорей, гл. трохей
хоругов 1663.
хотіти 2744.
хоч — *хоч* 3534.
Христос 1522.
хто — *хто* 3535.

ц 23, 24, 28; м'ягч. 37; м'якє 49.
ца, ци 40.
цьк 41.
цей, цесь 2044, 2096.
церков, церква 1663.
 церковні книги як читати 85.

ч 23, 24, 28; м'ягч. 44.
 часи 122, 231; теперішній 2311,
 238, 248, 249; можл. спос. 2571;
 стражд. стан 258; минулий
 2312, 238, 239 (давній), 241
 (новий), 244; давноминулий
 2313, 255; будучий 2314, 256.
 часова періода 3994.
 часова сполука 3602.
 часовий знахідник 4281; місцевик
 4322; орудник 4304; родовик
 4321.
 часові прислівники 2972.
 часові прислівникові додатки 3453,
 4231, 4231, 4304, 432.
 часові речення 369, 3845, 386;
 скороч. 3891, 402 (лад).
 часові сполучники 3031.
 частини мови 6; відмінні 120,
 128—280; невідмінні 281—305.
 частини речення 5, 329.
 частинці 2984.
черв, черва 1663.
через стор. 258, 319, 478.
чернець 1552.
четвер 15210.
 четвертий відмінок, гл. знахідний
чи — *чи* 3534.
чий 2106.
 числа 127; згода 3491—3, 351; за
 думкою 350, 418.
 числівники 64, 213—223 [поділ
 213; відміна 214—223; головні
 214, порядкові 218, збірні 219,

множні 220, розділові 221,
 дробові 222, невизначені 223];
 згода 216, 217; зложені числові
 ймена 215; додаток прикметни-
 ковний 3462; складня 419; чи-
 слами 321.

чисті й нечисті рими 4662.

-чє, -чя — *-чя, -чє* 44, 62.

чи — *чи* 662.

чобіт 1522.

чоловік (неособ.) 483.

чоловіча відміна іменників тверда:
 150—152; м'яка 153—155.

чоловічий рід 1251, 1441, 1451,
 146; 416.

чоловічі рими 4661а, 487.

чол 703, 715.

чт — *чт* 662.

чужа мова 394—397.

чужі власні ймена 84.

чужі звуки в укр. мові 74—83.

чужі іменники (відм.) 176.

чужі ритми 457—465 [трохей 458,
 ямб 459, дактиль 460, амфібрах
 461, анатест 462, мішані ритми
 й ритмічна проза 463—465]

чужі слова 118.

чужі строфи 478—490 [дво-, тро-,
 чотири- . . . багаторядкові;
 терцина 481; октава 487; сонет
 489; старо-грецькі строфи 490].

чудо 1691.

ш 19с, 24, 28; м'ягч. 44; 47, 48.

швець 1554.

шелестівки 12; таблиця шелесті-
 вок 24; поділ 18—22 [прорив-
 ні 18, протиснені 19, шипучі,
 сичні 19, плавкі 20, придихові
 21, ротові й носові 22]; голосові
 (давінкі) й безголосні (глухі)
 18, 19—30, 31, 33; випад 63;
 стягнені 65; приподібнення 66;
 чужі 79—84.

шелестівкова відміна іменників жі-
 но́ча 164—166; середня 173—
 174.

шелестівкова громада *e*-відміни
 дієслів 264—266.

шипучі шелестівки 19.

-шє, -шя, — -шє, шя 62, 44.

шостий відмінок, гл. орудник
 шостискладовий народний ритм
 452.

щ 23; із *с + ч* 663, із *чи* 664,

це 70.

щоби, щоб 703, 715.

- що він 211.
що-дня, що-тижня, що-року . . .
2233.
що за 2103.
що-найліпший 195, 39310.
„що“ -речення 383, 384.
„щоб“ -речення 385.
що то 2104.
- ю 16, 28; у губн. 42; після шипуч.
44; у м'ягч. 38.
- я 16, 28; у губн. 42; після щипуч.
44; у м'ягч. 38.
- „як“ -речення 386.
який 210в, 311.
якийся 713.
якісний родовик 4242.
ярижка (правопис) 90.
ямб 4571. 459, 463, 464, 465.
ячмінь 1559.
- ь 28, 37, 38 39; після губних (пра-
воп.) 92.
ґ (церк.) 858.
ы 25, 854.
ѣ 25, 51, 851.
ѣ (церк.) 81, 857.

З М І С Т.

	Стор.
Передмова до першого видання	3
Передмова до другого видання	6

У В І Д (9—24)

1. Що таке граматики й як її розуміти	9
2. Як розуміти науку граматики	11
3. Що таке українська письменницька мова	13
4. Яка це граматики	16
5. Який правопис у граматиці	17
6. Чи в граматики можна навчити ся мови	18
7. Як навчити ся по українськи	19
8. Розклад матеріалу в граматиці	24

В С Т У П Н І У В А Г И (25—36)

1. Речення (присудок, підмет, додаткові частини).	25
2. Слова (частини мови)	26
3. Склади, звуки, наголос	28
4. Як повстають звуки	30
5. Голосівки	31
6. Шелестівки	34
Українські голосівки й шелестівки [образок]	33
Таблиця шелестівок	35

І. З В У К И (37—104)

1. Звучня і правопис	37
2. Українська азбука	39
3. Звукові і правописні закони	39
4. Голосові шелестівки	40

	Стор.
5. М'ягчення	44—52
1. пове м'ягчення	44
2. старе м'ягчення	49
3. м'яке „ц“	51
6. Українське „і“	52—58
„і“, що не змінюєть ся (з «ѣ»)	52
„і“ в „о“, „о“ (ікання)	53
о — ві	55
„і“ в прикметників	55
„і“ після голосівок	56
приставне „і“	57
вставне „і“	58
7. З, зі, із	59
8. Черговання „в“ — „у“, „і“ — „й“	61
9. Подвоєння шелестівок	63—65
вв, зз (на початку слів)	63
-ння, -ття, -лля . . . (староукр: -ніс, -тіс, -ліс . . .)	64
10. Зустріч шелестівок	65—71
випад	65
вставка голосівок (о, е)	68
стягнення шелестівок	68
приподібнення	69
11. Зустріч голосівок (роззів)	72
12. Безнаголосні голосівки	73—76
е — и, о — у	73
є — і	74
відпад безнаголосних голосівок	74
Завваги щодо скорочувань	76—79
ти — ть (знати — знать)	76
ся — сь	77
якийся, котрийся, тепера, тута	78
бувас — бува, немає — нема	78
щоби — щоб, чому — чом	78
би — б, же — ж	79
13. Гармонійне приподібнення голосівок	79
14. Чужі звуки в українській мові	80—89
1. Голосівки:	81—85
чуже «і»	81
іа	82
іе, іо, іу, іс (церк.)	83
аі, еі, уі	84
ій, ія, іс (церк.)	84
е	84
ѳ, ѱ, Ѵ	84
чужі двозвуки: ай, ав, ов	85

	Стор.
2. Шелестівки:	85—88
г	85
ф	86
л	87
чужі подвійні шелестівки	88
3. Чужі власні ймена	88
15. Як читати церковні книги	89
16. Як читати твори старого та середнього українського письменства	94
17. Як читати українські книжки, надруковані іншими (давніми) правописами	104
етимологія	96
ярижка	98
драгоманівка	99
грінченківка	101
латинка	103

II. СЛОВА (105—358)

1. Як творять ся слова	104—110
1. корінь, наросток, приросток, лексика	105
2. пеня і закінчення	109
3. безнаросткові, багатонаросткові слова	110
образок повставання слів	108
2. Значіння наростків	111
3. Значіння приростків	112
4. Зложені приростки	114
5. Здрібнілі та песливі слова	115
6. Як творять ся здрібнілі та песливі слова	116
7. Зложені слова	120
8. Чужі слова	122
9. Відмінні й невідмінні слова	124
10. Відмінні частини мови	126
11. Рід у імен	127
12. Відмінки	128
13. Числа	129

A. Відмінні частини мови 130—313

1. Іменик (130—182)

14. Поділ імеників	130
15. Творення імеників	132

	Стор.
16. Як пізнавати рід іменників	138
17. Відміна іменників	141
18. Чоловіча тверда відміна	146—155
загальні замітки до чоловічої твердої відміни	146
подрібні явища	152
19. Чоловіча м'яка відміна	155—160
загальні замітки до чоловічої м'якої відміни	156
подрібні явища	158
20. Жіноча тверда відміна	161—165
загальні замітки до жіночої твердої відміни	162
подрібні явища	164
21. Жіноча м'яка відміна	165—168
загальні замітки до жіночої м'якої відміни	166
подрібні явища	167
22. Жіноча шелестівкова відміна	168—172
загальні замітки до жіночої шелест. відміни	169
подрібні явища	170
23. Середня тверда відміна	173—176
загальні замітки до середньої твердої відміни	173
подрібні явища	175
24. Середня м'яка відміна	176—179
загальні замітки до середньої м'якої відміни	177
подрібні явища	179
25. Середня шелестівкова відміна	179—181
загальні замітки й подрібні явища в середній шелест. відміні	180
26. Іменники з прикметниковими закінченнями	181
27. Чужі іменники	181
28. Невідмінні іменники	182

2. Прикметник (183—202)

29. Рід у прикметників	183
30. Як творять ся прикметники	183
31. Ступінювання прикметників	187—193
1. як творить ся вищий ступінь	187
2. як творить ся найвищий ступінь	190
32. Відміна прикметників	193
33. Тверда відміна	195
34. М'яка відміна	197
загальні замітки до відміни прикметників	198
останки давньої відміни прикметників	199
35. Відміна власних імен на -ів, -ин	202

3. Заіменик (203—226)

36. Поділ заімеників	203
37. Відміна заімеників	208—226
1. особові заіменики	208
2. зворотний заіменик	209
замітки до особових заімеників та до зворотного	210
3. присвійні заіменики	214
4. указові заіменики	217
5. питайні заіменики	220
6. відносні заіменики	222
7. невизначені заіменики	223

4. Числівник (226—241)

38. Як поділяють ся числівники, й як вони тво- рять ся	226
39. Відміна числівників	230—241
1. головні числівники	230
замітки до відміни головних числівників	236
2. порядкові числівники	237
3. збірні числівники	238
4. множні числівники	239
5. розділові числівники	240
6. дробові числівники	240
7. невизначені числівники	240

5. Дієслово (241—313)

40. Поділ дієслів	241—245
1. щодо роду дійства	241
2. щодо тривання [вид] дійства	242
3. щодо ваги дієслова	244
41. Як творять ся дієслова	245—250
1. дієслівні наростки	245
2. дієслівні приростки	248
42. Як відмінюють ся дієслова — дієслівні форми	254
43. Як поділяють ся дієслівні форми	225
44. Прості (незложені) дієслівні форми	254
45. Форми дієменика й їх уживання	259—262
1. дієменик	259
2. минулий час	260
3. дієприслівник минулого часу	260
4. дієприкметник страждального стану	261

	Стор.
46. Форми теперішнього часу й їх уживання	262—274
1. теперішній час	262
2. дієприслівник теперішн. часу	267
3. наказовий спосіб	269
47. Відміна помічних дієслів: бути, няти	274
48. Зложені дієслівні форми та їх уживання	276—283
1. давноминулий час	276
2. будучий час	277
3. можливий спосіб	280
4. страждальний стан	281
49. Відміна дієслів	284
50. Перша відміна дієслів („e“-відміна)	286—304
1. Громада <i>рівноппева</i> голосівкова	287—290
загальні замітки до рівнопп. голос. гром.	288
подрібні явища	288
2. Громада <i>рівноппева</i> шелестівкова	290—296
загальні замітки до рівнопп. шелест. гром.	291
подрібні явища	294
3. Громада <i>нерівноппева</i> голосівкова	297—299
загальні замітки до нерівнопп. голос. громади	298
подрібні явища	298
4. Громада <i>нерівноппева</i> мішана	299—304
а) тверда	299—301
загальні замітки	300
подрібні явища	301
б) м'яка	302—304
загальні замітки	303
подрібні явища	303
51. Друга відміна („u“-відміна)	305—310
загальні замітки до другої відміни	309
подрібні явища	310
52. Третя відміна дієслів (без звязкового звука)	310
53. Віддієслівні словотвори	313

Б. Невідмінні частини мови (314—340)

54. Поділ невідмінних частин мови	314
---	-----

1. Пріменник (315—327)

55. Значіння прімеників, та як вони творять ся	315
56. Пріменики, що лучать ся з одним відм.	316

	Стор.
57. Приіменики, що лучать ся з двома відм.	320
58. Приіменики, що лучать ся з трома відм.	322
59. Зложені приіменики	325
60. Приіменики-приростки	325

2. Прислівник (328—334)

61. Поділ прислівників	328—330
1. щодо обстанови дійства	328
2. за змістом	329
62. Творення прислівників	330
63. Ступінювання прислівників	333

3. Сполучник (334—339)

64. Як ділять ся сполучники	334—338
1. рівнопорядкові	334
2. підпорядкові	336
65. Як потворили ся сполучники	339

4. Виклик (339—340)

66. Значіння викликів	339
67. Згукопідроблені виклики	340

Додаток до науки про слова (правописні замітки) 341—358

68. Як ділити слова на письмі	341
69. Скорочення слів на письмі	343
70. Великі початкові букви	344
71. Які слова писати до купи, й які нарізно	347—352
1. ся; му, меш, ме; би; же	347
2. слова, що пишуть ся до купи й нарізно	349
3. як провірювати, чи до купи, чи нарізно	351
4. розділка	352
72. Правописні замітки щодо писання деяких форм у відміні	353—356
1. і — ї	353
2. е — и, є — ї	354
3. о — у	355
4. числівники числами	355
5. дісприкетник страждальний	356
73. Як відділюємо від себе слова на письмі (розділові знаки)	356

III. РЕЧЕННЯ (358—484)

1. Складня	358
2. Поділ речень за змістом (оповідні, запитові, наказові, бажальні, викликові)	360
3. Поділ речень за формою (просте, зложене)	361
4. Частини речення	363
5. Речення голе й поширене	365
6. Присудок	366
7. Підмет	369
8. Безпідметові речення	370
9. Предмет	372
10. Прислівниковий додаток	374
11. Прикметниковий додаток	377
Прикладка	379
12. Вставні слова речення]	380
13. Згода в реченні	383—387
1. згода між підметом і присудком	383
2. згода за думкою	385
3. згода між прикметн. дод. і імям.	387
14. Стягнене речення	387—392
1. як стягають ся речення	387
2. як відділяють ся частини стягнення	389
3. згода у стягненому реченні.	391
15. Примовчане [еліптичне] речення	393
16. Лад слів у реченні	394—398
1. звичайний лад слів	394
2. довільний лад слів	396
17. Зложене речення	398
18. Рівнорядно-зложені речення (сполука речень)	400
19. Поділ рівнорядно-зложених речень за змістом	402
20. Нерівнорядно-зложені речення (спійня речень)	407
21. Поділ побічних речень за змістом (присудкові, підметові, предметові й т. д.)	409
22. Прислівникові речення	411—417
1. місцеві речення	411
2. часові речення.	412
3. способів речення	412
а) чисто-способів	412
б) порівняльні	413
в) наслідкові	414
4. причинові речення	414
5. намірові речення	415
6. умовні речення	415
7. допустові речення	416

	Стор.
23. Поділ побічних речень за формою	417—423
1. відносні	418
2. питайні	419
3. сполучникові	420—423
а) висказові	420
б) речення «що»	421
в) речення «щоб»	422
г) речення «як», «коли»	423
24. Скорочені речення	423—431
1. дїсприкметником і прикметником	424
2. дїсприслівником	425
а) коли можна скорочувати	427
б) будучи, бувши	429
3. дїсіменником	430
25. Речення висказані коротче	432
26. Чужа мова	436—439
1. пряма мова	436
2. посередня мова	438
3. пряма й посередня мова	439
27. Періода	440—445
1. поділ період	440
2. вживання період	444
28. Розклад речень у спійні речень де стоять реченням, скороченим дїсприслівником	445 446
29. Розділові знаки	447—459
1. точка	448
2. запинка	448
3. середник	450
4. двоточка	451
5. питайник	453
6. викличник	453
7. пружка	454
8. точки	457
9. дужки	458
10. наводові знаки	458
11. розділка	459
30. Складня за думкою	459—466
1. рід за думкою	459
2. середній рід	460
3. число	463
4. числівники	465
31. Значіння відмінків у реченні	466—482
1. називник	466
2. родовик	466
3. давальник	471
4. знахідник	474
5. кличник	475
6. орудник	476
7. місцевик	481
32. Неособові вискази	482
33. Зразок розбору речень	484

Додаток до граматики

Стор.

ВІРШОВАННЯ (485—556)

1. Що таке віршовання	485
2. Силлябічні вірші	490
3. Народні ритми	493
4. Вірші з чотирискладовими тактами	493—496
1. двотактові вірші	493
2. тротактові вірші	495
5. Вірші з чотири- і двоскладовими тактами	497—503
1. коломийковий (14-складовий) вірш	497
2. скорочений коломийковий вірш	498
3. дванадцятискладовий вірш	500
4. шостискладовий вірш	502
5. десятискладовий вірш	503
6. Вірші з тро- і двоскладовими тактами	503—507
1. колядковий вірш	503
2. скорочений колядковий вірш	505
3. вірш билін	506
7. Чужі ритми	507
8. Двоскладові ритми	509—515
1. трохей або хорей	509
2. ямб	512
9. Троскладові ритми	515—524
1. дактиль	515
2. амфібрах	519
3. анапест	522
10. Мішані ритми й ритмічна проза	524
11. Рими	528
12. Поділ римів за віршовими рядками	530
13. Строфи	535
14. Народні строфи	536
1. коломийкові строфи	536
2. комбіновані строфи з коломийковим віршем	538
3. строфи з дванадцяти-й шостискладовим віршем	539
4. козачкові строфи	541
5. комбіновані козачкові строфи	542
6. колядкові строфи	544
7. строфи різної будови	544
15. Чужі строфи	545—556
1. дворядкова	546
2. трорядкова, терціна	546
3. чотирорядкова	547
4. п'ятирядкова	548
5. шостирядкова	548
6. сьомирядкова	550
7. восьмирядкова	551
октава	552
8. багаторядкові	553
9. сонет	553
10. старогрецькі строфи	555

Добачені прикріщі помилки.

стор.	стрічка	надруковано:	повинно бути:
79	4 (здол.)	<i>ба</i> (-бачиш)	<i>ба</i> (= бачиш)
91	14 (здол.)	<i>Слєдѣтъ</i>	<i>Слєдѣѣтъ</i>
128	17 (згори)	<i>ри</i>	<i>три</i>
140	20 (згори)	(Кропивницький)	Кропивницький
175	3 (здол.)	(Нечуй-Левицький)	Нечуй-Левицький
225	1 (згори)	<i>мас давальн. відм.</i>	<i>мас давальн. і ннѣчі відм.</i>
288	21 (згори)	(Грєбінка)	Грєбінка
293	боківка	<i>нкї</i>	<i>ннї</i>
298	2 (здолини)	<i>вуграю</i>	<i>виграю</i>
324	боківка (3 стр.)	<i>і місцев.</i>	<i>і орудї.</i>
374	2 (згори)	(Шевченка)	(Шевченко)
391	15 (здолини)	<i>дологої</i>	<i>дорогої</i>
407	16 (згори)	<i>мїж реченямин</i>	<i>мїж реченнями</i>
409	11 (здолини)	<i>знеть ся</i>	<i>знеть ся</i>
461	4 (здолини)	<i>Ждави а нас</i>	<i>Ждав на нас</i>
463	12 (згори)	гл. § 164	гл. § 147
508	11 (згори)	(дактилїчїн),	(дактилїчнї)
«	3 (здолини)	<i>аѣфѣоахѣ</i>	<i>аѣфѣоахѣ</i>
534	12 (здолини)	<i>лукавила</i>	<i>лукавила</i>
535	9 (згори)	(У Бога за дверми)	(У Бога за дверми)
537	4 (згори)	<i>Чом річенько домашня</i>	<i>Чом, річенько домашня</i>

Доповнити пропущене:

стор. після стрічки:

59	1 (здолини)	<i>Привіз дідич раз на свята ізї школи сина</i> (Руданський)
60	5 (згори)	<i>В Ефеѣ приѣхав недавенько, всього годин ізо двї</i> (Куліш — Комедія помилок Шекспїра)
77	у нотці 2 стр. здолини	після шелестївок — голосових — і приклад: <i>Прокинсь, прокинсь ся, чистая!</i> (Шевченко — Княжна). <i>Та так наїв ся, що й опрїгсь</i> (Шевченко — Марїя) ...
136	2 (згори)	<i>широчїнь, височїнь, глибїнь . . .</i>
«	7 «	<i>-ина, -їнь . . .</i>
159	12 (згори)	<i>грець — герця, герці</i> (<i>Рвавсь на герці</i>) [Франко — Мойсей]
196	13 (згори)	[Шевченко пише: <i>Данта</i>]
225	4 (згори)	<i>Нїчим обуť паняť недорослїх</i> (Шевченко)
257	5 (здолини)	<i>Кого годусте-есте</i> (Шевченко — Вїдьма)
268	4 (згори)	<i>Отак сидя кїнець стола, мїркую</i> (Шевченко)
274	24 (згори)	пропущений § 254
310	1 (здолини)	<i>Вибїгну лише на хвилю</i> (Ядків — Танець тїней)
317	17 (здолини)	<i>Ти нам придаш ся до паради</i> (Маковей)
381	в 15 (згори)	<i>Прїзвище, на наш погляд, не ганебне</i> (Нечуй-Левицький)
«	після 4 (здолини)	<i>Вернулась, правда, через год, та що з того</i> (Шевченко)
454	« 15 (здолини)	(Нечуй-Левицький)
483	« 10 (здолини)	(Федькович)

TULA-online.org